

Emporion i Rhode il·lustrades

Emporion i Rhode il·lustrades

La Disertación sobre las colonias de griegos en Cathaluña
de Josep Vega i de Sentmenat (1780)
i les primeres recerques sobre la fundació
d'establiments grecs al Mediterrani occidental

RAIMON GRAELLS I FABREGAT

Proemi de Luigi Vecchio
Pròleg d'Adolfo J. Domínguez Monedero
Coda de Marta Santos Retolaza

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
Barcelona 2023

Amb el patrocini de:

**Ajuntament
de Barcelona**

**Generalitat
de Catalunya**

**Diputació
Barcelona**

Imatge de coberta: Composició amb una nau grega i el text manuscrit de la *Disertación* de Josep de Vega i Sentmenat.

© del text: Raimon Graells i Fabregat

© del proemi: Luigi Vecchio

© del pròleg: Adolfo J. Domínguez Monedero

© de la coda: Marta Santos Retolaza

© de l'edició: Reial Acadèmia de Bones Lletres

C/ Bisbe Caçador, 3 - 08002 Barcelona

Pàgina web: www.boneslletres.cat

Coordinació: Albert Corbeto

ISBN: 978-84-94523-4-9-6

DL: B 12828-2023

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, SL

C/ Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

www.bobala.cat

Sumari

LUIGI VECCHIO	
Proemi	9
ADOLFO J. DOMÍNGUEZ MONEDERO	
Pròleg: la <i>Disertación</i> de Joseph Vega y Sentmenat frente al contexto intelectual de su época: un encaje problemático	15
RAIMON GRAELLS I FABREGAT	
Agraïments	47
Introducció	51
Als qui creuen el mar i als qui s'ho miren	57
Part primera: la <i>Disertación</i>	59
I.1. El context de l'obra	60
I.1.1. L'autor: Josep Vega i de Sentmenat	61
I.1.2. El criticisme històric de Vega i de Sentmenat	65
I.1.3. L'encàrrec de la <i>Disertación</i>	71
I.2. Bibliografia, cites i estil	72
I.2.1. Introducció a la bibliografia utilitzada	72
I.2.2. La bibliografia citada	73
I.2.3. Comentari a la bibliografia de la <i>Disertación</i>	107

I.3. Fonts clàssiques	I 11
I.3.1. Introducció a les fonts clàssiques utilitzades	I 11
I.3.2. Les fonts clàssiques citades sobre Empúries	I 12
I.3.3. Les fonts clàssiques citades sobre Roses	I 15
I.4. Comentari al contingut de la <i>Disertación</i>	I 19
I.4.1. Els temes de la <i>Disertación</i>	I 19
I.4.1.1. Toponímia.....	I 20
I.4.1.2. Gentilicis.....	I 22
I.4.1.3. L'Empúries romana.....	I 22
I.4.1.4. Aspectes numismàtics	I 24
I.4.1.5. La relació amb Focea	I 24
I.4.1.6. La proximitat entre Rhode i Ródano	I 26
I.4.1.7. Els rius d'Empúries.....	I 26
I.4.1.8. La fundació ròdia de Roses	I 26
I.4.1.9. L'expansió grega cap a occident.....	I 27
I.4.1.10. Aspectes cronològics	I 29
I.4.1.11 Identitat i etnicitat	I 30
I.4.1.12. Aspectes sobre la tecnologia antiga.....	I 33
I.4.2. Recursos estilístics: superlatius, epítets i fórmules de respecte.....	I 34
Part Segona: La fundació de colònies gregues.....	I 37
II.1. La fundació de colònies gregues segons la literatura il·lustrada del segle XVIII: Introducció	I 39
II.1.1. Principis generals de la recerca sobre les fundacions gregues.....	I 42
II.1.2. La nomenclatura	I 51
II.1.3. Les motivacions de la recerca i la naturalesa de les colònies gregues	I 63
II.1.4. Sobre l'inici de la navegació antiga.....	I 67
II.1.5. Obres de referència.....	I 69
II.1.5.1. Bougainville, Heyne i Sainte-Croix	I 71
II.1.5.2. Dietrich Hermann Hegewisch.....	I 71
II.1.5.3. Désiré Raoul-Rochett.....	I 75

II.2. Les colònies focees occidentals i els seus estudis durant el segle XVIII	181
II.2.1. La història de <i>Empurias</i> de Josep Maranges (1803)	183
II.2.2. Félix Cary i la <i>Disertation sur la fondation de la ville de Marseille</i> (1744)	188
II.2.3. La fundació de Nimes.....	198
II.2.4. Les fundacions gregues a Itàlia.....	201
II.3. Les ciutats gregues a la península Ibèrica: entre mite i realitat..	206
II.3.1. Les colònies gregues a la península segons la literatura del segle XVIII	211
II.3.2. Establiments grecs a la península Ibèrica.....	217
II.3.2.1. Andalusia	219
II.3.2.2. Les Τρία πολίχνια Μασσαλιωτών d'Estrabó	221
II.3.2.3. Sagunt.....	226
II.3.2.4. Les fundacions entre Sagunt i Empúries	228

Conclusions

L'estudi de les fundacions de colònies al segle XVIII i la <i>Disertación</i> ..	235
--	-----

MARTA SANTOS RETOLAZA

Coda	239
Part tercera: La dissertació de Josep de Vega i de Sentmenat en la perspectiva de la recerca arqueològica sobre la ciutat grega d'Empòrion	239

JOSEP VEGA I SENTMANAT

<i>Disertación sobre las colonias de griegos en Cathaluña. Asumpto encargado por la Academia de Buenas Letras de Barcelona a Joseph Vega i Sentmanat quien la presentó en XIII de febrero i XXIX de Iulio de MDCCLXXX</i>	253
---	-----

PEDRO NOLASCO MORA

<i>Censura que por comisión de la Academia hizo de la primera parte de dicha Disertación el mui reverendo padre maestro fray Pedro Nolasco Mora, provincial de la orden de la Merced i entonces prior del convento de Barcelona</i>	287
---	-----

JOSEF DE CRUÏLLES DE TORD	
<i>Examen de la segunda parte de la sobredicha Disertación, trabajado de orden de la Academia de B. L. de Barcelona por el infraescrito.....</i>	293
Apèndix I: Catàleg bibliogràfic citat dins la <i>Disertación</i>	299
Bibliografia	303
Índex toponímic.....	363
Índex onomàstic.....	371
Quadre sinòptic.....	379

Proemi

LUIGI VECCHIO

La dissertazione di Josep Vega i de Sentmenat (*Disertación sobre las colonias de griegos en Cathaluña*, 1780), la prima dedicata alle colonie di Emporion e Rhode, spesso citata in bibliografia ma in sostanza poco nota e inedita, è ora a disposizione di tutti gli studiosi grazie al pregevole lavoro di Raimon Graells i Fabregat. L'edizione di questo interessante testo consente di colmare una lacuna nella bibliografia sugli insediamenti greci in territorio iberico, anch'essi all'attenzione degli studiosi della colonizzazione greca nel Mediterraneo nella seconda metà del XVIII secolo. Il merito principale del lavoro non consiste però solo nel portare alla conoscenza di tutti un testo inedito, ma anche, e a mio avviso soprattutto, nell'aver scelto di contestualizzare l'opera nella temperie culturale, locale ed europea, del periodo in cui essa venne elaborata.

Josep Vega i de Sentmenat concentra la sua attenzione su due delle colonie greche nella penisola iberica, Rhode ed Emporion, le principali ma non le uniche, secondo la tradizione antica. Nel descrivere infatti la costa mediterranea della penisola iberica, dalle Colonne d'Eracle al fiume Ebro, Strabone (III 4, 1-9) elenca gli insediamenti di origine greca. Dopo aver smentito l'origine greca di Malaka, da alcuni identificata con la greca Mainake (ricordata anche da Ps-Scymn. 146-149), che però il geografo localizza altrove (III 4, 2), egli ricorda altri insediamenti, nella sua ottica di probabile origine greca: Odysseia, Hellenes, Amphilochoi (III 4, 2). Nel tratto compreso tra Nea Karchedòn (Carthago Nova) e l'Ebro ricorda i *tria*

polichnia dei Massaloti (III 4, 6): di essi, però, cita solo Hemeroskopeion senza fare menzione degli altri due, che potrebbero essere identificati con Akra Leukè (menzionata da Diod. Sic., xxv 10, 3) e Alonis (ricordata in Steph. Byz. come *polis Massalias*, s.v.). Ad essi segue Sagounton, considerata fondazione degli abitanti dell'isola di Zacinto (stessa notizia in Plin., *NH*, XVI 216; Liv., XII 7, 2; App., *Iber.* 7). Proseguendo Strabone elenca altri insediamenti, i nomi di alcuni dei quali –ad esempio Cherronesos e Oleastron– appaiono di origine greca (III 4, 7).

Lo studio si articola in tre parti, la terza delle quali presenta il testo della dissertazione, mentre la prima e la seconda forniscono un'ampia contestualizzazione storico-culturale.

Nella prima parte, oltre a tracciare il profilo dell'autore, e in particolare della sua formazione culturale e del suo approccio metodologico alla ricerca, si dedica spazio ad una vera e propria *Quellenforschung* della dissertazione, sia per le fonti antiche utilizzate sia per le opere moderne consultate. Per quanto riguarda queste ultime Josep Vega i de Sentmenat dipende soprattutto da autori di area iberica, pur non mancando la consultazione di quelli di alcuni stranieri, soprattutto francesi. Risultano però assenti nella sua opera le citazioni dei tanti studiosi –soprattutto tedeschi, italiani e francesi– le cui opere in quegli anni contribuivano al rinnovamento degli studi sulle colonie greche. Questa mancanza non è naturalmente da ascrivere come colpa Josep Vega i de Sentmenat, in quanto è, evidentemente, piuttosto conseguenza dell'ambiente culturale nel quale egli si è formato e si trova ad operare, nel quale ancora non circolavano le idee veicolate dai testi di autori europei che stavano propugnando un nuovo approccio allo studio del fenomeno coloniale greco.

Raimon Graells i Fabregat conduce una minuziosa analisi della bibliografia consultata da Josep Vega i de Sentmenat, individuando le opere principali che egli ha come riferimento, che sono in particolare quelle di P. Flórez, di G. Maians e dei fratelli Mohedano. Tuttavia anche le opere di altri autori, citati meno spesso, rivelano aver avuto importanza nella stesura del lavoro: tra questi J. Finestres e J. A. Maians. Nel complesso il numero delle opere citate è notevole, anche se molto probabilmente non tutte consultate direttamente. La tipologia dei testi utilizzati è anch'essa varia e comprende trattati e dizionari storici e geografici sulla Spagna, commentari

ad autori classici (in particolare Mela, Strabone, Plinio) e opere di storia antica. Il quadro delle fonti antiche citate si rivela naturalmente pressoché completo. Per quanto riguarda il contenuto della dissertazione va notato che gli aspetti storici sui quali Josep Vega i de Sentmenat si sofferma maggiormente nella sua trattazione sono soprattutto quelli relativi alle origini delle colonie –rodia per Rhode, focea per Emporion– nonché alla metropoli ed alla data di fondazione.

La seconda parte del lavoro di Raimon Graells i Fabregat è dedicata ad un'ampia ed articolata contestualizzazione del lavoro di Josep Vega i de Sentmenat nell'ambito degli studi sulla colonizzazione greca in Spagna e in Europa nel XVIII secolo. Preliminarmente si affrontano alcuni aspetti generali della ricerca, quali il concetto di *apoikia*, *ktisis*, *emporion*, il rapporto *polis-chora*, l'interazione con gli indigeni, nonché gli aspetti terminologici ed il relativo dibattito che si è sviluppato nella moderna bibliografia, sia sul piano generale sia rispetto ai casi delle fondazioni iberiche, *in primis* Rhode ed Emporion. Si tratta di una sezione dell'opera che credo risulti particolarmente utile perché si sofferma a fare il punto su alcuni termini (*apoikia*, *emporion*, *epiteichisma*, *polychnion*) e concetti (*emporion*, frontiera, globalizzazione, *network*) chiave nello studio del fenomeno coloniale greco e del suo lessico specifico, mettendo così a disposizione del lettore un quadro completo ed aggiornato di alcuni aspetti del lessico coloniale greco e della terminologia adoperata dai moderni nel dibattito sulla colonizzazione greca.

Negli studi che nel XVIII si sviluppano in Europa sulla colonizzazione viene rivolta attenzione in particolare all'indipendenza delle colonie inglesi nell'America settentrionale e al principio di libertà degli individui affermato dalla rivoluzione francese. Partendo da questi stimoli gli studiosi del XVIII secolo individuano le cause della colonizzazione greca in motivazioni legate all'ambito politico e, in particolare, all'espansionismo. Raimon Graells i Fabregat passa in rassegna le principali opere che tra la fine del XVIII e gli inizi del XIX secolo si collocano agli inizi della tradizione di studi sulla colonizzazione greca, quali ad esempio quelle di J.-P. de Bougainville (1779), D. H. Hegewisch (1808), D. Raoul-Rochette (1815).

Si passa quindi all'analisi della problematica che più direttamente riguarda la colonizzazione greca in Iberia, vale a dire gli studi sulle colonie focee in Occidente. Si tratta di un tema che nell'ultimo cinquantennio è

stato al centro dell'attenzione e del dibattito degli studiosi, che ha visto coinvolti, in particolare, ma non solo, quelli di Spagna, Francia e Italia, cioè i paesi che ospitano sul loro territorio insediamenti focei. L'intensa attività di scavo condotta in quasi tutti i siti focei soprattutto nella seconda metà del xx secolo ha messo a disposizione una grande quantità di informazioni e di dati (archeologici, epigrafici, numismatici) che hanno consentito di mettere a fuoco la problematica della nascita e dello sviluppo di questi insediamenti e, più in generale, quella dell'attività dei Focei nel Mediterraneo occidentale. Le ricerche e gli studi condotti hanno di conseguenza alimentato un notevole dibattito scientifico portando alla nascita di una cospicua bibliografia, ormai notevolmente imponente, soprattutto su Emporion, Massalia, Alalia ed Elea.

Tra la seconda metà del xviii e gli inizi del xix secolo alle fondazioni focee nel Mediterraneo occidentale vengono dedicati alcuni studi, quali quelli di L. Menard su quelle in Francia (1750) e di J. Martin su quelle in Iberia (1752), preceduti dai lavori di F. Cary su Massalia (1744) e seguiti da quello di J. Maranges su Emporion (1803) e di F. Münter su Elea-Velia (1818), e poi ancora lo studio di P. L. Baragnon sugli insediamenti focei sulla costa francese (1831) e quello di A. Grassi sulla colonia focea di Alalia in Corsica (1850).

Al contrario di quanto accade per Emporion, per l'unica colonia focea in Italia, l'attenzione degli studiosi non si sofferma tanto sulle sue origini, pur disponendo del racconto di Erodoto (I 163-167) e di Antioco di Siracusa (*FGrHist* 555 F 8), citato da Strabone (VI 1, 1 C 252), mentre si soffermano soprattutto sulla sua storia, forse soprattutto per la presenza delle figure di Parmenide e Zenone.

Esemplificativo, in tal senso, si rivela il caso della monografia che F. Münter dedicò a Velia alcuni anni dopo il viaggio in Italia meridionale e Sicilia. Essa prendeva spunto dal volume di D. H. Hegewisch dedicato alle colonie greche nel quale, tuttavia, essa non aveva trovato spazio. Münter, infatti, nel suo lavoro (*Velia in Lucanien. Eine Beilage zu Hegewisch über die Colonien der Griechen*, Altona 1818) dedica appena cinque delle ottanta pagine che la compongono alle vicende della fondazione di Hyele –poi detta Elea in età classica e infine Velia in età romana– nonostante il ricco ed articolato racconto di Erodoto che riguarda tutta l'esperienza dei Focei nel

PROEMI

Mediterraneo e la sorte della città stessa, investendo quindi problematiche storiche di ampia portata.

Nello stesso periodo la medesima scelta caratterizza il lavoro di Giuseppe Navarro (*Ricerche su la storia di Velia*), presentato alla Regia Accademia Ercolanese di Archeologia nella seduta del 23 novembre 1823 edita, tuttavia, solo dieci anni dopo (*Memorie della Regale Accademia Ercolanese di Archeologia*, II, 1833, 85-104). La memoria, come l'autore dichiara esplicitamente, tralascia del tutto il problema della alla fondazione per concentrarsi elusivamente sugli aspetti della storia politica e religiosa della città. Uno spazio adeguato alle vicende della fondazione della città sono invece dedicate da O. Dito nella sua monografia edita nel 1891 (*Velia, colonia focese. Contributo per la storia della Magna Grecia, con epigrafi inedite*, Roma 1891) e che in sostanza scaturisce dalla sua tesi di laurea presso l'Università di Roma sotto la guida di K. J. Beloch. Il lavoro, ovviamente di ben altro impianto metodologico e spirito critico, si articola in tre parti, la prima delle quali dedicata appunto alla tradizione relativa alla fondazione della città (le altre due sono dedicate alla topografia ed alla storia).

Nell'ambito del filone di questi studi monografici dedicati alle colonie focee va quindi inserita la dissertazione di Josep Vega i de Sentmenat dedicata a Rhode ed Emporion, le due principali colonie greche in Iberia sulle quali si concentra in questo periodo l'attenzione degli studiosi, opera che precede di un ventennio circa quella di Baragnon e che quindi occupa un posto di rilievo negli studi sulle colonie greche. Il lavoro di Raimon Graells i Fabregat arricchisce questo quadro in maniera determinante, apportando un contributo importante sugli studi relativi alla colonizzazione greca in Spagna nel XVIII secolo e, più in generale, alla conoscenza degli studi classici in Europa.

Luigi Vecchio

*Dipartimento di Scienze del Patrimonio Culturale
Università degli Studi di Salerno*

Pròleg

ADOLFO J. DOMÍNGUEZ MONEDERO

La Disertación de Josep Vega y Sentmenat frente al contexto intelectual de su época: un encaje problemático

La publicación de la *Disertación* de D. Josep Vega y Sentmenat, acompañada del estudio y comentario del Dr. Graells i Fabregat resulta, desde todos los puntos de vista, un gran acierto, a pesar de la opinión desdeñosa que expresó en 1974 Ainaud de Lasarte sobre esta obra.¹ Sorprende, en todo caso, cómo un estudio tan erudito no acabó siendo enviado a la imprenta más allá de haber sido escuchado, en dos sesiones a lo largo de 1780, por los académicos de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y haber sido depositado en los archivos de dicha institución, así como otra copia, muy parecida pero no idéntica, en la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll, que es la que se ha usado para esta edición. Desconocemos si existen más copias manuscritas de dicho documento. Aunque ya algunos autores habían hecho referencia a este texto, de manera sumaria² o con algo más de

1. AINAUD DE LASARTE 1974, p. 2.

2. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 168; GRAELLS I FABREGAT 2011a, p. 101-122.

detalle,³ lo cierto es que su contenido no había sido dado a conocer de manera íntegra hasta el presente estudio.

El objetivo de estas líneas es situar la *Disertación* de Vega en el contexto intelectual europeo en el que, por cronología, se ubica, y mostrar aquellos aspectos que ya se estaban tratando en esos años del siglo XVIII con respecto al estudio de la colonización griega en relación con el panorama que muestra la obra de Vega. Así pues, nos permitirá observar si Vega está al corriente de lo que en ese terreno habían hecho contemporáneos suyos, que también abordaron, desde otras perspectivas, temas relacionados con la colonización griega y establecer las conclusiones pertinentes de dicha contrastación.

La primera impresión que produce el texto de Vega es que, como se indica en el mismo, se trataría de un encargo realizado por la propia Academia, aun cuando en el ejemplar custodiado en dicha institución y en el que no figura la portada, ese aspecto queda menos explícito, figurando, incluso, una fecha distinta de lectura, el 1 de diciembre de 1779. En efecto, la Junta General de la Academia, celebrada ese día, asegura que en ella José de Vega leyó «una disertación sobre si puede aserirse con fundamento que viniesen a poblar el Pais que oy es Cathaluña, los Griegos y que estableciesen en él sus Colonias?».⁴

A tenor de la trayectoria literaria y erudita del propio José Vega,⁵ queda claro que el campo de las Antigüedades griegas no era el que él cultivaba con mayor asiduidad y, de hecho, esta *Disertación* es la única aportación que conocemos de este académico a ese tema. Más allá del «encargo» de elaborar la obra en cuestión realizado por la Academia, pocos datos se dan acerca del por qué de su elección. Durante esos años, la Academia parece haber centrado sus esfuerzos en la revisión de los discursos y disertaciones previas existentes, y centrados en el tema de la Historia de Cataluña, cuya realización se define como el principal objetivo de la corporación, tarea que se sistematizaría tiempo después y, sobre todo, con claros objetivos de

3. AINAUD DE LASARTE 1974, p. 1-2.

4. Libro 2º de acuerdos de la Real Academia de Buenas Letras de la Ciudad de Barcelona que da principio en el año de 1777, Archivo de la RABLB, Unidad de catalogación 3117, folio 10r. <https://arxiu.boneslletres.cat/uploads/media/default/0001/01/a11267af06fcf88db84ccf81ede4c914327e242a.pdf>. Recuperado el 21-09-2020.

5. CARRERAS I BULBENA 1927-1928, p. 288-292.

futuro a partir de 1785, campo en el que el académico José Vega parece haber jugado un papel importante.⁶

Es bastante probable que bien Vega, o bien la propia Academia, hubiesen observado que el tema de la presencia griega en Cataluña debía de estar entre los no abordados con anterioridad, o que lo que se había hecho era a todas luces insuficiente;⁷ aunque fuese una tarea que se continuaría en los años siguientes, ya el 18 de junio de 1777 se presentó una primera relación de los trabajos existentes en la Academia referidos a la Historia de Cataluña;⁸ aunque no tenemos certeza, es posible que en esa relación se echase en falta algún estudio sobre ese asunto, lo que llevaría a la decisión de encomendar dicha tarea a José Vega.

Si José Vega recibe el encargo de realizar un trabajo sobre las colonias de griegos en Cataluña debió de ser porque parecería uno de los más idóneos para abordar dicho tema, a pesar de la ausencia de una dedicación específica al mismo, tanto antes como después de la elaboración de la *Disertación*, a tenor de lo que conocemos de sus intereses.⁹ Vega no era y no fue nunca especialista en ese tema, aun cuando también hay que recordar que en el mundo del siglo XVIII los conceptos de especialización eran diferentes a los actuales. De cualquier modo, es posible que nadie más en la Academia estuviese capacitado para poder elaborar dicho estudio, lo que indica que esa parte de la Historia de Cataluña no estaba entre las que pudieran gozar de personalidad propia. Viendo la distribución de materias de esa futura Historia de Cataluña que planteaba la Academia entre los años 70 y 80 del siglo XVIII, puede observarse ese hecho. En efecto, en la estructura que se plantea en 1752, los periodos más antiguos se dividen en dos epígrafes: el primero se refiere a los tiempos oscuros y fabulosos, que no deberían tratarse con demasiada amplitud, y donde los problemas principales a de-

6. CAMPABADAL I BERTRAN 2006, p. 144-149.

7. Ya en 1730 Ramón de Dalmases i Vilana había escrito para la Academia un «Resumen historial de la antiquíssima ciudad de Ampurias o Empurias», muy breve y que recopilaba datos procedentes de autores anteriores; BUSCATÓ I SOMOZA / FUENTE 2013, p. 261.

8. CAMPABADAL I BERTRAN 2006, p. 330. Libro 2º de acuerdos de la Real Academia de Buenas Letras de la Ciudad de Barcelona que da principio en el año de 1777. Archivo de la RALBL, Unidad de catalogación 3117, folios 2v-3r. <https://arxiu.boneslletres.cat/uploads/media/default/0001/01/a11267af06fcf88db84ccf81ede4c914327e242a.pdf>. Recuperado el 21-09-2020.

9. COMAS 2000, p. 66-67.

batir serían si Túbal fue el primer poblador de España y si Hércules fue el fundador de Barcelona; por su parte, el segundo periodo histórico abarcaría desde la entrada de los cartagineses hasta la conversión de España (hoy diríamos Hispania) en provincia consular romana.¹⁰ Sería precisamente a partir de 1780 cuando se reorganiza el esquema y se contempla un nuevo primer periodo que incluiría los tiempos oscuros hasta la entrada de los cartagineses, cuya elaboración recaería en el académico Salvador Puig.¹¹

Por esos mismos años, algún otro erudito, como Joan Francesc Molines, se interesaba por las inscripciones, «medallas» (es decir, monedas) y monumentos de Ampurias, aun cuando no hemos podido recabar más información al respecto, pero no parece haber habido muchos más interesados en el tema de la presencia griega en Cataluña en aquellos momentos. Por consiguiente, José de Vega parece haber sido el individuo idóneo a quien la Academia podía encargar la redacción de una *Disertación* sobre un tema apenas tratado, quizá, porque como señala Elías de Molins, «todo asunto dudoso de nuestra historia era consultado a Vega y Sentmanat, y su contestación siempre revelaba buen estudio y conocimiento en la materia».¹²

A la hora de enfrentarse a la composición de la *Disertación* sobre un tema en el que no parece haber tenido una gran experiencia, siguió los mecanismos de otras disertaciones contemporáneas, a saber, plantear las distintas opiniones, contrastándolas entre sí, para llegar a la certeza histórica y empleando las principales fuentes existentes,¹³ en nuestro caso autores clásicos y de otros periodos, a los que se añade alguna referencia a las monedas y, por último, a la epigrafía.

El catálogo de autores y títulos empleados por Vega, y que él mismo declara, aparece recogido en el estudio del Dr. Graells i Fabregat y, por lo tanto, a él me remito. En su mayor parte se trata de autores españoles, aunque hay excepciones, cuyas obras abordan la Historia de España, incluyendo todas las épocas, y, por el otro extremo, la Universal (como sería el caso de Bochart) o la exclusiva de Cataluña (como sería la de Pujades). Como muestra el estudio del Dr. Graells i Fabregat, aquellas a las que considera

10. CAMPABADAL I BERTRAN 2006, p. 145.

11. CAMPABADAL I BERTRAN 2006, p. 147-148.

12. ELIAS DE MOLINS 1903, p. 126.

13. CAMPABADAL I BERTRAN 2006, p. 206.

más valiosas son las del Padre Enrique Flórez, y la de los hermanos Rafael y Pedro Rodríguez Mohedano. Como ha observado también el Dr. Graells i Fabregat, aunque solo en una ocasión reconoce Vega haber empleado obras no consultadas en persona, sino a través de otros autores, es posible que haya hecho uso de esta práctica en otros casos no documentados.

La selección bibliográfica empleada sugiere que Vega se mueve dentro de parámetros en exceso generalistas y localistas. Su marco de referencia se sitúa en un contexto casi por completo hispánico, sin apenas referencias no ya al fenómeno de la colonización griega en su conjunto, en su época aún poco tratado, sino, incluso, al de la Historia de Grecia en general en el que se insertaría la colonización, temas ya abordados por diversas tradiciones historiográficas no hispánicas a lo largo del siglo XVIII,¹⁴ por no remontarnos más atrás.

Ni tan siquiera encontramos huellas de un debate que, en esos momentos, estaba muy vigente en los ambientes británicos, que veían su propia política colonial en América como un reflejo de las colonizaciones antiguas. Paradigmática es la obra de Barron,¹⁵ quien da un amplio y bien documentado panorama de las colonizaciones cartaginesa, griega y romana, con un buen conocimiento de las fuentes literarias. Trata en detalle la colonización en Asia Menor (hoy no solemos emplear ese término para la misma y preferimos hablar de «emigración») o en Italia, Sicilia y Tracia, pero deja de lado a Masalia y a Emporion o Rhode. Una de sus conclusiones, que hoy podríamos suscribir, es que «la historia de Grecia no aporta ningún caso de que cualquier estado tuviese poder para recaudar contribuciones o impuestos de sus colonias, y no ejecutó tal poder»,¹⁶ aunque establece excepciones como el caso de Atenas con respecto a las que considera sus colonias, tema que requeriría un mayor debate, que no es esta la ocasión para abordar. El análisis de Barron le sirve para justificar que Gran Bretaña imponga impuestos a sus colonias y critique el rechazo de estas a pagarlos y su reacción violenta. No perdamos de vista que el libro de Barron se publica en 1777 y que el episodio del Boston Tea Party «que es un claro precedente de la Revolución americana» había sucedido en 1773 y que el inicio de la

14. STANYAN 1707.

15. BARRON 1777.

16. BARRON 1777, p. 76.

guerra había tenido lugar en 1775; era, pues, un asunto de plena actualidad en el momento en el que Barron escribe y publica su obra. Los ejemplos cartaginés y romano le sirven como clara justificación para el derecho de la metrópolis a imponer impuestos a sus colonias; en el caso griego, sin embargo, encuentra menos apoyo porque, como ha mostrado, los griegos no imponían tasación a sus colonias, ya que no había conexión política entre estas y las metrópolis y las colonias no se establecían en tierras que eran propiedad de las ciudades madre.¹⁷ Sin embargo, y en la línea de lo que había desarrollado en la primera parte de su obra, Barron sí equipara el caso americano al ateniense tras las Guerras Médicas, puesto que en su opinión, en ambos casos las colonias se han establecido en territorios dominados por el estado padre (hoy tendemos a considerarlo en femenino: ciudad-madre o metrópolis) y Atenas les brindaba protección y apoyo, por lo que era por completo legal que los colonos tuviesen que pagar impuestos. En esta ocasión, la visión de Barron no es del todo exacta, puesto que frente a su opinión, e incluso de parte de la historiografía griega, las ciudades jónicas no eran, de hecho, colonias de Atenas a pesar de que esta ciudad hubiese propiciado un relato que insistía en ello; mucho menos exacta es la relación «colonial» entre Lesbos y Atenas. Sin embargo, esta última le sirve bien a Barron para establecer un paralelismo entre el caso lesbio y el americano contemporáneo añadiendo, incluso, que la moderación y humanidad del Parlamento británico no castigará a los rebeldes americanos con la misma dureza que Atenas empleó para castigar a los rebeldes lesbios.¹⁸

Aunque sin duda polémica y partidista, la obra de Barron, publicada tan solo dos años antes de la *Disertación* de Vega, presenta un panorama por completo diferente; además de contener un análisis bastante competente de lo que significó la colonización griega, cartaginesa y romana, con varias ideas que podríamos seguir compartiendo en la actualidad, aunque en otras se ha dejado sentir el paso del tiempo, sale de la simple descripción de hechos históricos para buscar relaciones entre modelos coloniales antiguos y modernos, en su caso aplicados al conflicto americano, en ese momento en plena vigencia. Por ende, y frente a otros casos que analizaremos, ni

17. BARRON 1777, p. 133.

18. BARRON 1777, p. 56.

tan siquiera podemos acusar al autor de localismo, puesto que, como es bien sabido, no hubo establecimientos griegos en las Islas Británicas. Esta obra dio lugar a toda una serie de respuestas inmediatas dentro incluso de Inglaterra¹⁹ y sería objeto de ataques por el Barón de Sainte-Croix, como veremos más adelante.

Es bastante seguro que Vega no llegó a conocer la obra de Barron y, dado el carácter de la *Disertación*, incluso en el caso de haberla conocido, habría hecho poco uso de ella, puesto que los objetivos de Vega son mucho más limitados aunque inicia su *Disertación* con una pequeña introducción sobre las colonias griegas, pero se limita al debate sobre las que serían falsas y las que serían auténticas. Está, pues, muy lejos de una visión que podríamos calificar de polémica y beligerante como la de Barron que, aunque quizá sus comparaciones son excesivas e, incluso, anacrónicas, pone al servicio de la defensa de sus intereses ejemplos tomados del pasado hallando, aunque a veces forzando los datos, puntos de comparación. Por supuesto, España en aquellos años no se encontraba en la situación de beligerancia con sus colonias en la que se encontraba Gran Bretaña, pero la América hispana no era un remanso de paz y se atestiguan diversas rebeliones en todo su territorio durante el siglo XVIII; tan solo 30 años después de la realización de la *Disertación* de Vega (a partir de 1810) se iniciarían los procesos que llevarían a la emancipación de las colonias americanas. No queremos decir que Vega debiera haber hecho un estudio semejante al de Barron, pero sí que en la época en la que escribía ya había otras maneras de abordar la Historia Antigua, menos centrada en detalles anticuaristas, toponímicos e, incluso, esencialistas, y más atenta a las realidades históricas contemporáneas. Pero quizá en España ese tipo de aproximación hubiera resultado extemporáneo.

No entramos en otras obras como la monumental en cinco volúmenes de Gillies porque el primero de ellos, publicado en 1786, es varios años posterior a la *Disertación*; sin embargo, y a pesar de la escasa diferencia temporal que los separa, muestra cómo los británicos publicaban ya trabajos que no se centraban en la historia local, sino en la de toda Grecia, pero, en este caso, con una importante atención a las colonias, como se indica ya

19. FAELLI 2016, p. 213-218.

en el título.²⁰ En cualquier caso, Vega no parece utilizar en su *Disertación* ningún trabajo en lengua inglesa; es posible que no pudiese leerla pero, de cualquier modo, una traducción al francés del libro de Barron había sido publicada en 1778, quizá tiempo suficiente para que, en caso de haberla conocido o haberle interesado, pudiese haber llegado hasta la nutrida biblioteca de Vega que, a su muerte, contabilizaba 3320 títulos.²¹

Por lo que se refiere a los trabajos en lengua francesa que aparecen citados en la *Disertación*, no encontramos ninguno de los que ya existían en su época y que trataban de manera general o específica sobre la colonización griega, lo cual es tanto más sorprendente cuanto que se alude en bastantes ocasiones a lo largo del texto a Masalia (Marsella), a la que Emporion se halla tan vinculada como las propias fuentes literarias indican. De este modo, no encontramos referencias a la obra de Bougainville,²² considerado como el pionero en Francia, e incluso en otros países, de los estudios sobre la colonización griega.²³

La *Disertación* de Bougainville tenía ya más de treinta años cuando Vega escribe su propia *Disertación* y, además, trata en algunas ocasiones de Marsella, no mostrando vacilaciones acerca del origen de la misma en Focea, frente a las estériles discusiones que la *Disertación* de Vega dedica a este asunto por haber empleado este autor fuentes de dudosa credibilidad, incluso en su época y, por supuesto, por no tener un buen conocimiento de las fuentes clásicas ni, tal vez, el propio Vega ni muchos de los autores que utiliza. En este aspecto concreto, acerca del origen de Marsella en la Fócide o en Focea, la obra de Vega muestra alguno de los defectos de la erudición dieciochesca, como es el de dar valor a autores poco informados, cuyas opiniones, aunque al final se refuten, dejan correr ríos de tinta en debates estériles, puesto que se basan en una mala comprensión de las fuentes o, lo que habría sido peor, en una interesada tergiversación de las mismas.

Aunque estamos en los orígenes de los estudios sobre la colonización griega, ya Bougainville observa cómo lo que en francés (y, añadiríamos, en muchas otras lenguas) se denomina colonia los griegos lo llamaban *apoikia*

20. GILLIES 1786-1790.

21. CARRERAS I BULBENA 1927-1928, p. 291.

22. BOUGAINVILLE 1745.

23. MAUERSBERG 2019, p. 188-193; GRAS 2020, p. 53.

y que sirve, según el autor francés, «para designar a las colonias enviadas a países bárbaros o desiertos, con el único objetivo de poblarlos»; del mismo modo, establece las diferencias con otro término, también usado por las fuentes antiguas como *cleruquía*.²⁴ Y, aunque estamos lejos aún de los debates sobre las diferencias entre *apoikiai* y *emporía*, no deja de llamar la atención la mezcla de conceptos que se resumen en la afirmación de Vega cuando habla de «una tropa de comerciantes salido de Phocea para fundar colonias»; en cierto modo, y sin duda sin ser consciente de ello, Vega se prefigura como un predecesor de quienes acabarían defendiendo ideas como «colonias comerciales».

Posiblemente, Vega hubiese aprovechado las informaciones de Bougainville de haberlo leído; el que no utilice esta obra y, en cambio, emplee otras más generales e imprecisas, podría deberse a la ya mencionada falta de especialización de Vega en el tema sobre el que va a escribir; en este caso, a diferencia de los que veíamos páginas atrás, la barrera lingüística no habría sido un problema, puesto que Vega parece haber conocido el francés. Por otro lado, sorprende que uno de los censores de la *Disertación*, fray Pedro Nolasco Mora, cite otro de los trabajos de Bougainville relativo al Periplo de Hanón,²⁵ aunque toma la cita de la obra de los hermanos Mohedano,²⁶ mientras que el autor de la obra censurada no parezca conocer un libro del mismo autor de asunto mucho más pertinente al que trata en su *Disertación*.

Bougainville hace en su obra algunas referencias al modo europeo de colonizar, puesto que también Francia tiene intereses coloniales en ese momento y es una tentación fácil establecer paralelismos y diferencias entre la forma griega de colonizar y la de los estados europeos contemporáneos, y algunos autores han creído ver, quizá con razón, ecos en su obra de las amenazas al imperio colonial francés en Norteamérica por parte de los británicos lo que le lleva a defender las buenas relaciones entre la metrópolis y sus colonias siguiendo así un pretendido modelo griego.²⁷

En el mismo año en el que Vega escribe su *Disertación* aparece en Filadelfia un libro del Barón de Sainte-Croix que pretende, entre otras cosas,

24. BOUGAINVILLE 1745, p. 21-22.

25. BOUGAINVILLE 1759, p. 10-45.

26. RODRÍGUEZ MOHEDANO / RODRÍGUEZ MOHEDANO 1768a, p. iv-v.

27. FAELLI 2016, p. 26.

servir de réplica a trabajos previos como el de Barron o el de Bougainville.²⁸ No insistiré demasiado en él porque por su fecha de publicación habría sido difícil que hubiese podido ser consultado por Vega. Aunque una primera sección se dedica a la colonización fenicia y cartaginesa, el grueso de la obra se centra en el mundo griego, que es tratado en varios capítulos. El primero de ellos versa sobre los orígenes de los modelos políticos griegos, incluyendo en la discusión los vínculos que les unen con sus colonias. Los siguientes se centran en Atenas y las relaciones de los griegos con sus colonias; la cuarta sección analiza el establecimiento de las colonias, sus gobiernos y los de los otros pueblos, para concluir, en la quinta sección, con las relaciones de las naciones modernas con sus colonias, con especial atención a la conducta de los ingleses en América. No hay que perder de vista que en esos momentos está en pleno desarrollo la guerra de independencia americana, en la que Francia se había inclinado a favor de los colonos, y que la publicación de la obra en Filadelfia encuentra pleno sentido en este contexto. No obstante, habla también de otros imperios coloniales, incluyendo al español y, sobre todo, de las colonias francesas víctimas de la ambición británica.

Sainte-Croix critica y se opone a muchas opiniones de Bougainville, cuya investigación tilda de incompleta y, sobre todo, ataca los postulados de Barron, cuya obra cita, pero al que no menciona por su nombre (como mucho, le llama «celoso Tory» en un par de ocasiones); para desmentir a este último, sobre todo, hace un análisis del imperialismo ateniense. Se trata de un debate de gran interés, cuyas principales líneas han sido resumidas en un trabajo reciente.²⁹

Obra polémica, y parcial, crítica que el propio Sainte-Croix hace de la obra de Bougainville, se trata, sin embargo, de un brillante ejemplo de un tipo de visión histórica en la que se pretende que el pasado y el presente confluyan y que explica este por referencia a aquel.³⁰ Obras como estas han

28. SAINTE-CROIX 1779. El Barón de Sainte-Croix había ganado en 1772 el premio de la Académie des Inscriptions et Belles Lettres con un trabajo titulado «Examen Critique des anciens historiens d'Alexandre-le-Grand».

29. FAELLI 2016, p. 218-225.

30. Como asegura Sainte-Croix 1779, xii, «me he limitado solamente a realizar sobre este importante tema un pequeño número de reflexiones que pueden considerarse como la conclusión de mi obra, de las cuales unas mostrarán en qué difieren y en qué se asemejan los principios y la conducta de los antiguos y de los modernos».

contribuido, en especial en los últimos tiempos, a abrir un debate acerca de si términos como «colonia» y «colonización» son adecuados para nombrar a los fenómenos antiguos³¹ dada la enorme carga simbólica que muchos autores desde el siglo XVIII han atribuido a los mismos al equiparar los fenómenos antiguos con los modernos. Este es un debate muy actual en el que tampoco podemos entrar en detalle.³² Sí que me sirven estos casos que vengo citando para señalar la ausencia de debates de un tipo semejante, no ya en la *Disertación* de Vega, sino, hasta donde yo sé, en la historiografía española del siglo XVIII más preocupada por otros temas, por lo general de un carácter más localista e, incluso, nacionalista.³³ Resulta sorprendente cómo dos obras, la de Sainte-Croix y la de Vega, aparecidas en el mismo año, puedan hallarse tan en las antípodas por lo que se refiere al uso de la historia, polémico en el caso del primero y, descriptivo y positivista en el del segundo.

Igual que había hecho Bougainville, también Sainte-Croix encuentra hueco para dar diversas noticias sobre Marsella, sin salirse del contexto general de su obra y reforzando las ideas que va expresando y no buscándole un hueco excesivo por el mero hecho de tratarse de un autor francés.

En ese año 1779 ya hacía 35 años que se había publicado el libro de Cary sobre Marsella, al que puede considerarse la primera monografía centrada en la colonia focea³⁴ y que es utilizado en su tratado por Sainte-Croix. A esta obra le ha dedicado el Dr. Graells i Fabregat un trabajo monográfico³⁵ y en el presente libro también encontrará el lector información sobre el mismo. Por centrarnos, por ejemplo, en algún aspecto ya mencionado como el falso debate entre sí el origen de la ciudad de Masalia hay que buscarlo en Focea o en Fócide, Cary no entra en demasiados debates. En su lugar, se limita a constatar que los autores que mencionan la Fócide, como sería el caso de Lucano, Aulo Gelio o Higino y Séneca se han confundido, aunque algunos autores modernos no han percibido este error.³⁶ La obra de Cary

31. DE ANGELIS 2009, p. 48-64.

32. MAUERSBERG 2019.

33. MORA 1998, p. 121.

34. CARY 1744.

35. GRAELLS I FABREGAT 2011a, p. 101-122.

36. CARY 1744, p. 36, p. 49, p. 51.

no aborda el problema de las colonias masaliotas ni en el sur de la Galia ni en la Península Ibérica, dado que su interés se centraba en la fundación de la ciudad griega, pero no deja de sorprender el desconocimiento del autor catalán de la obra del erudito francés, al que podría haber utilizado con más aprovechamiento que a algunos de los autores que emplea, al menos en las partes en las que trata de aquella ciudad.

Graells i Fabregat detecta en su estudio de 2011 y, con más detalle, en este libro, los paralelismos que existen en la *Dissertation* de Cary la *Disertación* de Vega,³⁷ por lo que no insistiré en ellos, seguramente fruto de visiones historiográficas compartidas en las que, frente a las obras que hemos mencionado en párrafos previos, predomina una visión más positivista, y apegada al dato, que una reconstrucción histórica de más amplios vuelos, como las que encontramos en estudios como los de Bougainville y, sobre todo, el de Sainte-Croix, por centrarnos en aquellos surgidos de ambientes académicos (la Académie des Inscriptions et Belles Lettres) más próximos al que representa la Academia de Buenas Letras de Barcelona.

En este sentido, querría retomar una observación que realiza el Dr. Graells i Fabregat en el presente libro³⁸ y en el que señala el cierto paralelismo que puede existir entre estas dos Academias recién mencionadas, la parisina y la barcelonesa, a la hora de encargar sendos estudios (el de Bougainville y el de Vega) centrados en temas relacionados con la colonización griega. La observación, sin duda, es pertinente y muestra la importancia de estas instituciones como impulsoras del conocimiento; en el caso de la Académie des Inscriptions et Belles Lettres, algunos autores han subrayado su papel decisivo en el surgimiento de una visión histórica moderna de la colonización griega.³⁹ No cabe duda de que las Academias surgidas en España como consecuencia de la llegada a la misma de la dinastía de los Borbones se basan en ese modelo francés, tanto la Real Academia de la Historia como la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, en cuyo nombre se deja también ver la influencia de la ya mencionada Académie francesa; su importancia en la promoción del conocimiento queda fuera

37. GRAELLS I FABREGAT 2011a, p. 101-122.

38. Introducción a la segunda parte de su estudio.

39. GRAS 2020, p. 54.

de duda y ha sido subrayada en diversas ocasiones.⁴⁰ Pero, no obstante ello, las diferencias entre lo que se hace en Francia y lo que se hace en España son también enormes, aunque me detendré brevemente en las diferentes aproximaciones a la Historia. En el caso de la Real Academia de la Historia, cuyo modelo, plasmado en estructura reglamento y publicaciones, era la ya mencionada Académie des Inscriptions et Belles Lettres, uno de sus principales objetivos era, como ha indicado Mora, «redactar una nueva Historia de la nación a partir de documentos originales y fidedignos, tanto textos como materiales arqueológicos»;⁴¹ en el caso de la Academia barcelonesa, como ya habíamos apuntado, uno de sus objetivos era publicar una Historia de Cataluña y la *Disertación* de Vega, como también habíamos visto, encajaría dentro de la recopilación de textos centrados en aspectos monográficos que sirvieran de base para dicho objetivo. Pero, en ambos casos, sus objetivos se centraban en el propio territorio, ya fuese el español en su conjunto en el caso de la primera, ya el catalán en el de la segunda.

Sin embargo, hay una diferencia notable entre estos objetivos y los que se proponía la Académie des Inscriptions et Belles Lettres francesa; aunque surgida en 1663 con una situación mal definida, recibió un Reglamento de manos de Luis XIV en el año 1701; en el mismo se detalla, como no podía ser de otra manera, la atención prioritaria a las inscripciones, medallas y otros monumentos que sirviesen para mejor conocer la Historia de Francia, pero en su artículo XX se establece: «Y como el conocimiento de la Antigüedad griega y latina, y de los autores de estas dos lenguas, es lo que mejor dispone para llevar a cabo este tipo de trabajos, los académicos se esforzarán en todo lo que incluye esta clase de erudición, como uno de los objetivos más dignos de su dedicación».⁴² Para subrayar esto, en la primera sesión de la Academia el abbé de Tilladet pronuncia un discurso en el que indica como objetivo de la corporación, no solo «descifrar las inscripciones antiguas y hacer otras nuevas, sino que abarcará además el conocimiento entero de la Antigüedad griega y latina» y, como tercero de los cuatro grandes proyectos de futuro señala «el estudio de la Antigüedad».⁴³

40. MORA 1998, p. 36-41.

41. MORA 2009, p. 549.

42. GROS DE BOZE 1740, p. 30-31.

43. SARMANT 2009, p. 292.

Queda claro, pues, que ya desde el inicio de su trayectoria la Académie des Inscriptions et Belles Lettres aspira a una visión global, sin descuidar aspectos más centrados en el mundo francés; la importancia de esos estudios ha sido señalada tanto en trabajos antiguos como modernos,⁴⁴ y ha sido bien documentada incluso mediante la realización de estadísticas.⁴⁵

Una prueba de esta apertura a conocimientos de una proyección global no limitada a los asuntos franceses, viene dada por la creación de premios en los que los participantes debían elaborar disertaciones sobre temas propuestos por la Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Académicos como los mencionados Bougainville y Sainte-Croix, fueron ganadores de los premios de los años 1745 y 1772 respectivamente, con temas que, como hemos visto, se centraban de lleno en el mundo griego. Esta labor de promoción de los estudios helénicos, sin descuidar los romanos o, poco a poco, los orientales, contribuyó de forma muy notable a crear auténticos especialistas en esos temas. Esta proyección de los intereses científicos más allá de los referidos al propio territorio es un rasgo que no se encuentra en las Academias españolas contemporáneas. Quizá conscientes de esta carencia, la Real Academia de la Historia trató de paliarla mediante un proyecto que incluyó la traducción al castellano de algunas de las *Disertaciones* que se habían ido presentando a lo largo del tiempo en la Académie des Inscriptions et Belles Lettres y que abarcaban una amplia variedad de temas, desde las dedicadas al oráculo de Delfos o a la Ciropedia de Jenofonte hasta las que trataban sobre el canto de los cisnes o sobre el origen de la seda.⁴⁶ El proyecto original pretendía la publicación de cinco tomos, pero, al final, parece que solo se publicaron tres.⁴⁷ Entre las *Disertaciones* traducidas no se encuentra ninguna que tuviese que ver de forma directa con el tema que abordó Vega en la suya y, en todo caso, cuando se inició su publicación en 1782 ya Vega había compuesto su trabajo.

De cualquier modo, no deja de ser importante la aportación de las Academias al conocimiento histórico y no debe minimizarse; lo que sí hay que destacar es que, frente a lo que ocurre en Francia, de donde procede

44. MAURY 1864.

45. GRELL 1995, p. 110-143.

46. DISERTACIONES 1782-1785.

47. ETIENVRE 1983, p. 269.

el modelo de las Reales Academias implantado en España, en aquel país pronto se desarrolla el interés por la Historia en sentido amplio, incluyendo la Antigüedad grecorromana y todos sus aspectos, frente a la visión mucho más local de sus equivalentes hispanas. Y, a pesar de todo, la acción de las Academias se observa cuando se contrasta con otros territorios en los que ni tan siquiera surgieron; sería el caso, también en relación con la presencia griega en la Península Ibérica, de Galicia donde los testimonios de autores griegos de épocas helenísticas, tardía y romana, ubicaron la llegada de héroes del ciclo troyano, y que tienen sentido dentro del entorno intelectual de una Grecia ya sometida a Roma en el periodo en el que dichas informaciones surgen.⁴⁸ A partir de esos datos, de claro carácter mítico y legendario, toda una pléyade de autores, muy apegados al terreno, publican ya desde el siglo XVI al menos y con proyecciones incluso hasta el siglo XX, toda una serie de obras defendiendo con argumentos de muy diversa índole, que casi siempre sobrepasan las informaciones de los autores antiguos, la realidad de la colonización griega de Galicia. Como ha subrayado algún autor, será la ausencia de instituciones verdaderamente científicas o, que debieran serlo, pero que no lo eran,⁴⁹ las que explican este florecimiento de obras sin ningún rigor y sin ninguna relación con lo que se estaba haciendo en otras zonas, tanto de España como de fuera de ella; por no extendernos, mencionaremos tan solo que los hermanos Mohedano, tan citados por Vega en su *Disertación* dedican una larga discusión con buenos argumentos para rechazar estas ideas.⁵⁰ Por consiguiente, en este aspecto, y aunque los resultados distaban de estar a la altura de lo que se venía haciendo en otros países, la existencia de una Academia como la de Buenas Letras, introducía al menos unos ciertos criterios de análisis científico.

Durante el siglo XVIII, las tradiciones historiográficas italianas con respecto a la colonización griega no estaban en la línea de la francesa o la inglesa, y hay pocos autores cuyas obras hubieran podido ser de interés para el tema que Vega desarrolló;⁵¹ no hay que perder de vista que en el siglo XVIII Italia no existía como estado unificado, del mismo modo que

48. DOMÍNGUEZ MONEDERO 1998, p. 44-65.

49. BERMEJO BARRERA 1982, p. 45-46.

50. RODRÍGUEZ MOHEDANO / RODRÍGUEZ MOHEDANO 1768b, p. 132-184.

51. DE ANGELIS 2020b, p. 85-100.

tampoco en el ámbito alemán, fragmentado en numerosos estados. En la tradición historiográfica en lengua alemana no hay en este siglo demasiados estudios dedicados al análisis de la colonización griega, si bien destaca de entre la producción germana la amplia obra de Heyne, prolífico autor que se dedicó a múltiples temas dentro de la Historia Antigua, incluyendo de manera especial la Antigüedad griega.⁵² Además de algunos escritos sobre la colonización romana, compuso un opúsculo en dos partes sobre las causas y el derecho de las colonias que se publicó en latín, entre los años 1766 y 1767.⁵³ Heyne conoce y utiliza la obra de Bougainville y, en la refundición de sus obras menores publicada años después, añade observaciones sobre los trabajos de Sainte-Croix y de Barron aparecidos entre tanto.⁵⁴

En su obra, Heyne presenta un rápido pero documentado panorama de las causas de la colonización, no solo en el mundo griego, sino incluso en el caso español e inglés en América para pasar al asunto de los derechos coloniales, abarcando, con un excelente conocimiento de las fuentes literarias, los distintos tipos de relaciones existentes entre metrópolis y colonias. El análisis, riguroso y exento de detalles anticuarísticos y de erudición innecesaria, trata la cuestión desde una perspectiva política, ejemplificando con casos concretos los distintos tipos de relaciones; de nuevo, la comparación de esta obra con la *Disertación* de Vega muestra las carencias de este. Vega, por supuesto, desconoce los trabajos de Heyne, aunque por la fecha de publicación de estos hubiera podido haber tenido acceso a ellos de haberlos conocido. La obra de Heyne aborda, aunque no con demasiado detalle, el problema de los emporios o establecimientos con función comercial, perspectiva que está ausente del trabajo de Vega aunque, siquiera por el propio nombre que recibe Ampurias, *Emporion*, quizá hubiera sido pertinente alguna observación más precisa acerca de su posible carácter comercial o de cómo combinar el mismo con su consideración como colonia, aunque ya hemos hecho páginas atrás alguna observación al respecto. La *Disertación* prefiere no entrar en ese debate y su autor se contenta con su consideración como colonia aun cuando en dos ocasiones alude al significado de su

52. HEIDENREICH 2006.

53. HEYNE 1766-1767.

54. HEYNE 1785, p. 328-329.

nombre como lugar de comercio o de mercado, pero sin extraer mayores conclusiones.

Dentro de la tradición científica alemana no podemos dejar de mencionar una obra que resultaría fundamental para la conformación de lo que con el tiempo sería la Arqueología clásica, el libro de Johann Joachim Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums*, publicado en 1764, pronto seguido por un volumen complementario, las *Anmerkungen über die Geschichte der Kunst des Altertums*, mucho más pertinente aún al tema que estamos tratando, aparecida en 1767, es decir 15 y 12 años antes de la composición de la *Disertación*. La obra fue muy pronto traducida al francés (1766), aunque habría que esperar algunos años más (hasta 1781) para que apareciera una nueva traducción francesa que incorporase las *Anmerkungen* y otros materiales elaborados por el propio Winckelmann antes de su intempestiva muerte en 1768, parte de los cuales se incorporarían, con otras adiciones, a la edición póstuma en alemán de 1776.⁵⁵

No es esta, por supuesto, la ocasión de tratar de la obra de Winckelmann, pero su presencia en estas páginas tiene que ver con la importancia que el autor le da a los restos materiales del pasado, aunque bajo el enfoque de lo artístico, como elemento básico para la comprensión del mismo; el arte no puede entenderse a través de los textos, sino de la mirada directa a las obras artísticas.⁵⁶ Además, en esta visión global del arte, Winckelmann no se limita solo a la gran escultura en mármol, sino que abarca incluso a la más humilde terracota. Esta perspectiva, ligada al interés que manifiesta no solo por la obra en sí, sino por el hombre que está detrás de ella, es lo que hace de la obra de Winckelmann algo tan novedoso, en especial en su época, donde primaba el interés anticuarista, meramente estético y sin preocupación por la sociedad en la que dicha obra se integraba y tenía sentido. Son múltiples las ocasiones en las que expresa este interés en su obra, y elijo la siguiente cita para ejemplificarlo: «El examen reflexivo del arte entre los etruscos requiere primero una breve exposición de la historia antigua de este pueblo, un esbozo de su constitución política y de su carácter moral, que sirven para dar cuenta de

55. FERRARI 2017, p. 330-339.

56. DÉCULTOT 2017, p. 229.

su aptitud para el arte y el progreso que se ha hecho allí». ⁵⁷ En su debate sobre el origen del arte etrusco, y aunque no sea un tema predominante en su obra le otorga Winckelmann una gran importancia a la existencia de colonias griegas, si bien incluye entre estas dos migraciones distintas, en primer lugar la «expedición de los pelasgos» y en segundo término otra que habría tenido lugar trescientos años después de Homero y trescientos antes de Heródoto; se está refiriendo, más o menos, a las colonias de época histórica, aunque su relato en esta parte no está exento de errores, como el acabar equiparando a estos griegos emigrados en esas dos oleadas con los etruscos. En todo caso, lo que se conocía del mundo etrusco en el siglo XVIII, a pesar de la gran cantidad de trabajos sobre el tema que aparecen en ese siglo, y de los avances que se producen en él, adolecía aún de una abundancia de conclusiones en ocasiones arbitrarias y fantásticas como ya subrayó Pallottino. ⁵⁸ Pero, a pesar de los errores, lo que me interesa subrayar aquí es cómo Winckelmann consideraba a las colonias griegas como un elemento civilizador sobre poblaciones aún bárbaras y que pueden desarrollar su propio arte a partir del de los griegos. Aunque hoy esta forma de ver los contactos culturales está en desuso, en el siglo XVIII, y en autores como Winckelmann que no tiene inconveniente en subrayar la superioridad griega en el arte, ⁵⁹ constituían un paradigma explicativo destinado a perdurar largo tiempo; estas colonias, como asegura el autor, acabarían también cultivando las artes, «que a partir de entonces hicieron grandes progresos entre estas nuevas colonias como en la misma Grecia». ⁶⁰

Todo este nuevo impulso renovador tuvo una acogida muy positiva en toda Europa (aunque también alguna crítica), a juzgar por lo rápidamente que aparecen referencias a su obra y al observarse lo pronto que se tradujo la obra de Winckelmann a lenguas como el francés, el inglés o el italiano; ⁶¹ el Académico de la Real de San Fernando Antonio Rejón de Silva tradujo en 1784 la obra al castellano a partir de la francesa del mismo año, pero nunca llegó a ser impresa, conservándose el manuscrito en dicha Real

57. WINCKELMANN 1801, p. 219.

58. PALLOTTINO 1984, p. 11.

59. WINCKELMANN 1801, p. 316.

60. WINCKELMANN 1801, p. 272.

61. DÉCULTOT 2017, p. 235-238; HARLOE 2017, p. 258-267; TAUSCH 2017, p. 267-278.

Academia y habiendo sido publicado en fechas recientes.⁶² Jovellanos alude también en 1781 a otra traducción, obra de Antoni Capmany, asimismo inédita y de la que, al parecer, no se conoce su paradero.⁶³ Martínez Pérez sugiere que la razón de que la traducción de Rejón de Silva no se publicase tendría que ver con el ambiente antirrevolucionario que se vivía en España a partir de 1789, y a que se considerase a la obra del alemán próxima a esos postulados. De cualquier modo, no deja de ser ilustrativo que se tardase 20 años en tratar de presentar una traducción al español de la *Historia del Arte* (y no a partir del original).

En todo caso, Winckelmann no fue una figura desconocida en España, puesto que mantuvo relaciones con diversos españoles de estancia o de visita en Italia;⁶⁴ del mismo modo, y como muestra el trabajo de Maier, sus obras, en especial la *Historia del Arte de la Antigüedad*, se hallaban en diversas bibliotecas tanto de particulares como institucionales, básicamente en sus traducciones al francés y al italiano; también se deja sentir su huella en obras de diversos autores españoles (Jovellanos, Capmany, Ponz, Ceán Bermúdez, Bosarte y Rejón de Silva).⁶⁵ En todo caso, y aunque se han podido detectar huellas de la obra de Winckelmann en esos autores, en su mayor parte las mismas no corresponden a los primeros años tras la publicación de su obra principal, sino que se concentran en el periodo posterior a su muerte y hacia finales del siglo XVIII, lo que mostraría un retardo evidente con respecto a otros países donde el impacto de la *Historia del Arte* es inmediato.

Los intereses de la *Disertación* de Vega van por otros derroteros en los que la consideración de los restos materiales no encuentra apenas lugar, tan solo en algún caso las monedas, y de modo casi excepcional la epigrafía; no es, de todos modos, fácil ver cómo los amplios vuelos de la obra de Winckelmann podrían haberse aprovechado, en el caso de que Vega hubiese conocido su obra, lo que no consta, para el tratamiento de las ciudades de Ampurias y Rosas. Los aires de renovación que Winckelmann introduce, tanto en la preocupación por tratar de ubicar en su contexto histórico las obras de

62. MARTÍNEZ PÉREZ 2014b.

63. MARTÍNEZ PÉREZ 2014a, p. 47-60.

64. GARCÍA SÁNCHEZ 2014, p. 89-120.

65. MAIER ALLENDE 2014, p. 21-46.

arte⁶⁶ como, pasando a temas más concretos, el peso que da a las colonias como transmisoras de las tradiciones artísticas griegas, resultaban de interés para todos los que se dedicasen al estudio del pasado griego.

Es difícil valorar con exactitud qué se conocía en 1779 de la realidad material de Ampurias y de Rosas; de esta última, posiblemente nada o casi nada, pero para el caso de Ampurias disponemos del opúsculo de Maranzas de Marimon (al que nos referiremos a partir de aquí como Maranges i Marimon), aparecido en 1803, pero que recoge los resultados de los hallazgos y rebuscas de su autor en el área de las ruinas desde antes de 1759;⁶⁷ de él se desprende que ya habían aparecido diversas piezas, incluyendo esculturas en mármol y en bronce, además de monedas, entalles y otros objetos de menor tamaño que su descubridor regalaba a personas influyentes. Sobre las relaciones entre la obra de Maranges y la *Disertación* de Vega ya trata el Dr. Graells i Fabregat en el apartado II.2.1 de la presente obra; en cualquier caso, si nos preguntamos qué uso hace Vega de estos materiales en su estudio, la respuesta es ninguno. Resulta difícil de creer que un académico como Vega no hubiese podido, de haberlo deseado, tener acceso a materiales ampuritanos. Si es cierto que, como sugieren Buscató y de la Fuente, Maranges deseaba fervientemente convertirse en académico de la Academia de Buenas Letras de Barcelona, se podría pensar que no hubiera puesto dificultades si un miembro distinguido de la misma como Vega le hubiese solicitado ver sus materiales; en todo caso, no sabemos si la tensión entre Maranges y la Academia, que se acentuaría años después, como sugieren ambos autores, ya era tan manifiesta en 1779 o antes.⁶⁸ Pero, de cualquier modo, tampoco Maranges parece haber sido el único que poseía o tenía acceso a antigüedades ampuritanas, puesto que ya desde al menos, principios del siglo XVIII se había iniciado la búsqueda de materiales;⁶⁹ por si fuera poco y como el propio estudio de Maranges muestra, había

66. Esta preocupación básica de Winckelmann ha sido bien resumida en SILK *et al.* 2014, p. 351: «Su *Historia* enmarca las obras de arte individuales dentro de un contexto cultural y una cronología determinada por el análisis estilístico, con una parte del libro dedicada a las cambiantes 'Circunstancias Externas en el mundo griego', culturales y políticas».

67. MARANGES 1803, p. 67-72.

68. BUSCATÓ I SOMOZA / FUENTE 2013, p. 256.

69. OLIVERAS 2008, p. 31-33.

numerosos restos arquitectónicos visibles o reconocibles sobre el terreno, a pesar de la arena que tendía a cubrirlos. Que también hubo interesados en recorrer la zona lo sugiere, por ejemplo, el viaje que realizó en 1780 a L'Escala el barón de Maldà, a quién sirvió de anfitrión Antoni Maranges i Molinàs, primo del autor del *Compendio histórico*, aunque no consta que visitase las ruinas; sin duda, no fue el único.⁷⁰ A pesar, pues, de que en el momento en el que Vega escribe su *Disertación* ya se podía decir algo del panorama material de Ampurias, el autor lo resume en una frase lapidaria: «Hoi apenas nos queda su esqueleto».

De tal modo, y en la línea que estoy desarrollando en este análisis, Vega pudo haber tenido la oportunidad, no ya de visitar las ruinas de Ampurias, parte de las cuales ya eran conocidas y eran visibles y visitables, sino de estudiar de primera mano algunos de los materiales que ya se conocían, muchos desde hacía bastante tiempo, hallados en su entorno. Si no lo hizo, pudo deberse al nulo interés que los mismos tenían para su *Disertación*, donde lo más interesante resultaba demostrar erudición citando a toda una serie de autores, antiguos y modernos, que hubiesen tratado el tema. También puede pensarse que, dado el carácter circunstancial de su obra, puesto que su interés en el tema parece haber venido de una situación coyuntural, como sugeríamos páginas atrás, no considerase necesario salirse de una línea de trabajo ya muy transitada en la que se juzga, a veces con criterios subjetivos, la bondad o maldad de los argumentos avanzados por sus predecesores. En cualquier caso, siguen siendo válidas las palabras del que parece haber sido el «descubridor» del manuscrito de la *Disertación* en el siglo xx: «el resultat és decepcionant, perquè més hauria valgut un testimoni directe de l'estat de Roses o d'Empúries a darreries del segle XVIII que un florilegi més o menys allargassat dels autors que no hi van posar els peus».⁷¹

Ante este desinterés por los restos materiales de Ampurias se comprende que no haya en la *Disertación* el más mínimo atisbo de estar al día en las nuevas formas de interpretación que el trabajo de Winckelmann estaba introduciendo en la ciencia dieciochesca; del mismo modo, también hemos visto el desinterés (consciente o por desconocimiento, no sabríamos decir-

70. BUSCATÓ I SOMOZA / FUENTE 2013, p. 258-261.

71. AINAUD DE LASARTE 1974, p. 2.

lo) por obras anteriores y contemporáneas de tipo histórico que también estaban introduciendo nuevos modos de analizar la colonización griega e, incluso, su uso para comprender algunos episodios del mundo en el que sus autores vivían.

Pero, junto con la desatención a los restos materiales, en la línea erudita que Vega sigue, centrada en los textos, clásicos y no, destaca también la escasa atención que dedica a las monedas (o medallas, como se acostumbraba a llamarlas) de Ampurias. El Dr. Graells i Fabregat señala en su trabajo las citas que hace Vega al estudio del Padre Flórez sobre las monedas de Ampurias y que parece haber sido la única fuente de información empleada, a pesar de que centenares de monedas ampuritanas habían ido apareciendo después de la publicación del libro (1758).⁷² Frente a la arqueología, las monedas sí tenían una larga tradición de estudio e, incluso, un prestigio del que no gozaban los restos materiales y, por ello, es sorprendente que Vega no haya aprovechado la ocasión, no ya para tratar de ampliar la lista de tipos conocidos de monedas de Ampurias, tanto las griegas como las indígenas (con leyenda, en aquel momento no descifrada, de Untikesken) y las latinas del *municipium*, puesto que Vega no era numismático, pero sí, por lo menos, para haber aprovechado con algo más de detalle los datos del propio Flórez, por lo general bastante sensatos y correctos a tenor de lo que se conocía en la época aun cuando en ese momento no se plantee el que las distintas monedas correspondan a periodos diversos.

Esta escasa percepción cronológica no es infrecuente en la tradición historiográfica, no tanto cuando se trata de hechos históricos, puesto que aquí el transcurso del tiempo sí es percibido como algo relevante, sino cuando se alude a otros elementos, más de tipo «cultural». En estas informaciones no hay inconveniente en mezclar datos de diversos periodos, y un ejemplo puede ser el debate que introduce Vega sobre la realidad de la fundación rodia de Rosas hacia el 910 a.C.; frente a quienes pensaban que los griegos no tenían capacidades navales en tiempos tan antiguos, Vega no tiene inconveniente en proyectar hacia el pasado el poderío naval rodio a pesar de que reconoce que es posterior, con el argumento de que ya en aquellos tiempos remotos estaban puestos los cimientos y sembradas las semillas de

72. FLÓREZ 1758, p. 409-426.

lo que llegaría a ser Rodas; y, para mayor prueba de ello, acaba considerando útiles en todo tiempo esas normas, apoyándose en una interpretación sin duda excesiva de una de las disposiciones de la «Ley Rodia» recogida en el *Digesto* de Justiniano (XIV, 2, 9) y atribuible al «jurisconsulto Marano», sin duda L. Volusio Meciano, preceptor de Marco Aurelio.⁷³ Basándose en estos y otros argumentos, Vega llega a la conclusión de que no es «inverosímil» que los rodios fundasen Rosas.

En su recopilación de autoridades, como también era frecuente en la época, no hay inconveniente en mezclar fuentes antiguas con comentaristas modernos, casi como si se les otorgase el mismo valor, y sin caer en la cuenta de que estos últimos lo único que hacen es, o comentar aquellas o rechazarlas para aportar sus propias ideas, con frecuencia sin argumentar el por qué de las mismas; incluso, se llega en ocasiones a preferir la opinión de algún autor moderno a la de los antiguos, considerando que se encuentra a un nivel superior. Ya en algunas de las obras que hemos ido mencionando se encuentra una clara diferencia entre lo que es una fuente y lo que no es sino literatura secundaria, puesto que muchos autores eran conscientes de que cada una de ellas merece un tratamiento diferente. Es, sin duda, fruto de las reflexiones de muchos intelectuales que se enfrentan con su materia de estudio y van elaborando herramientas epistemológicas nuevas.

En este contexto, se produciría el «nacimiento» de la Filología Clásica como disciplina moderna, el cual, según algunos autores, tendría lugar en 1777, cuando Friedrich August Wolf inicia sus estudios en Gotinga considerándose un *studiosus philologiae*, la amplitud de cuyos objetivos en aquel momento, mayor que lo que el mismo nombre abarca hoy en día, hizo que el mismo Wolf, ya Catedrático, acuñara el término *Altertumswissenschaft* o «estudio científico de la Antigüedad».⁷⁴ Aunque situar en un momento concreto el nacimiento de una disciplina no deja de ser algo arbitrario, y aun reconociendo que ya antes de Wolf otros muchos iban avanzando en esta línea, no deja de ser significativo observar cómo el progreso de una disciplina no es unitario ni uniforme, ni dentro del mismo país ni, por supuesto, en países distintos. Esta voluntad de atenerse al método cientí-

73. ROBY 1884, p. clxxiii-clxxiv.

74. WOLF 1807; SILK *et al.* 2014, p. 204.

fico en el análisis del pasado provoca, entre otras cosas, el desarrollo de la *Quellenforschung* o investigación sobre las fuentes como medio de establecer un sistema cronológico, absoluto y relativo, que permita un adecuado tratamiento de las informaciones de los autores antiguos y, sobre todo, distinguir las de las opiniones, a veces sin fundamento, de comentaristas medievales o modernos.

Un análisis de este tipo habría evitado las estériles deducciones de Vega sobre si Masalia es una ciudad celta o no, o le habría evitado aceptar hipótesis con poco sentido procedentes de otros autores que, a su vez, inventan explicaciones porque al tomar los datos de las fuentes antiguas como si fuesen una construcción unitaria no pueden percibir los distintos niveles (o «estratos») cronológicos existentes en ellos. En el caso en cuestión, y como hoy en día sabemos, la noticia de Esteban de Bizancio a propósito de Masalia, a pesar de hallarse en un autor de época bizantina, deriva, como él mismo señala, de Hecateo de Mileto y esa «Céltica» hay que atribuir la a la sistematización teórica de las regiones extremas de la ecúmene por parte de la incipiente geografía jonia. No podemos culpar a Vega por aceptar lo que en su tiempo se tenía por probado, pero sí, al menos, señalar cómo no hallamos, en este y otros casos, un intento por parte del autor de salirse de la pauta marcada por sus predecesores.

En el caso del origen rodio de Rodas, Vega se encuentra ante un dilema, puesto que él considera factible el mismo pero sus admirados hermanos Mohedano rechazan esa posibilidad; en consecuencia, se dedica a buscar argumentos, algunos de ellos bastante capciosos, para desmontar la opinión, por otro lado, bastante sensata de los Mohedano,⁷⁵ y que podríamos suscribir hoy en día en muchos de sus términos para al final, declararse a favor de la fundación rodia. El censor de la primera parte del trabajo de Vega, fray Pedro Nolasco Mora, añade una acerba crítica a los Mohedano con argumentos aún más capciosos que los de Vega para asegurar el origen rodio de Rosas e, incluso, para poner en duda el criterio de ambos autores se dedica a criticar algunas otras afirmaciones arriesgadas de ellos; sin duda pensaba el censor que hallando algún error en algún razonamiento toda la

75. RODRÍGUEZ MOHEDANO / RODRÍGUEZ MOHEDANO 1768b, p. 201-202.

obra de los Mohedano dejaba de ser aceptable lo que, a la postre, daría la razón a Vega sobre el origen rodio de Rosas.

La visión positivista llevada a su extremo resulta en ocasiones responsable de crear interpretaciones alejadas por completo de la realidad e, incluso, de la lógica, como por ejemplo situar la *Palaiapolis*, a que se refiere Estrabón (III, 4, 8) en las islas Medas, situadas enfrente de L'Estartit a 12,5 km al SE de Ampurias e invisibles desde ella. La necesidad de encontrar unas islas cierra cualquier otra posibilidad de interpretación cuando hacia la misma época Maranges, en su *Compendio*, es consciente de que el puerto de Ampurias quedó colmatado por las aportaciones de sedimentos de los ríos que desembocaban en él;⁷⁶ para resolver las dificultades, Vega, astutamente, describe a las Medas como «opuesta a la plaia de Ampurias» lo que encajaría con el texto de Estrabón, que también recoge, de que la *Palaiapolis* se ubicaba en una «isla opuesta».

Sobre el debate sobre si había que buscar el origen de los foceos que fundaron Marsella y, a partir de ella, Ampurias, en Focea o en la Fócide, ya he apuntado antes lo artificial del mismo y lo fácilmente que se habría terminado el asunto aceptando la visión de muchos de sus contemporáneos, puesto que algunos de los autores que utiliza Vega ya se habían decantado por la solución correcta, Focea. Da la impresión de que este debate, en cierto modo estéril, puesto que al final Vega, siguiendo a sus admirados hermanos Mohedano, acepta el origen en Asia Menor de los foceos, le sirve al autor para hacer gala de (;vana?) erudición, dedicando varias páginas de su texto a un asunto que no hubiera merecido más que un párrafo y una o dos citas bien escogidas. Ello no impide que el revisor de la segunda parte de la *Disertación*, Josef de Cruïlles de Tord, vuelva sobre el argumento y acabe considerando que, al ser la Fócide la metrópolis de Focea y esta del resto de sus colonias «subalternas», todas ellas miraran a aquella como su «matriz i cabeza». El censor, con este análisis, se muestra refractario a los argumentos del propio Vega y retorna al error mantenido por una parte de la tradición.

Por lo que se refiere a la epigrafía, menciona Vega solo dos inscripciones, una auténtica y otra falsa. No eran demasiados los epígrafes ampuritanos

76. MARANGES 1803, p. 9-10.

conocidos en el siglo XVIII, pero tampoco sabemos si Vega tuvo un especial interés en ellos, puesto que los dos a los que se refiere sirven para mostrar la existencia de griegos y romanos en Ampurias. Tampoco parece interesante, por lo tanto, en inscripciones que no aludan a esa cuestión. Sin fecha concreta de hallazgo pero, en todo caso, anterior a 1785, es la inscripción funeraria de Septimia Secunda que publica Maranges.⁷⁷

La primera de las inscripciones a las que se refiere Vega no plantea especial problema; se trata de una inscripción funeraria, quizá de un matrimonio, en la que el marido es griego, Demócrito hijo de Sótrato, y la mujer lleva nombre romano, Paula Emilia. Aunque no da más precisiones, Almagro da varias informaciones sobre ella y no se duda de su autenticidad;⁷⁸ del mismo modo, los detalles acerca de la relación entre las dos personas nombradas en el epígrafe han sido abordados por de Hoz en un trabajo reciente.⁷⁹

Por lo que se refiere a la otra, en latín, que aludiría a la construcción del templo de Diana Efesia, al mantenimiento de la lengua griega y a su rendición a Roma, no cabe duda de que es falsa o, mejor, inventada,⁸⁰ aunque tenía tras de sí un importante elenco de autoridades que la había recogido con anterioridad.⁸¹ Vega cita incluso los testimonios de Marca y de su admirado Gregorio Mayans que la habían declarado falsa, y de Finestres, quien siguiendo a este último, la había ubicado entre las sospechosas y espurias. A pesar de ello, Vega la considera auténtica, sin aportar argumentos convincentes sino tan solo porque encaja en su idea de que los griegos de Ampurias siempre conservaron su lengua sin mezcla con la local; sin duda ha influido en el autor la idea de que Masalia mantuvo largo tiempo sus costumbres y la pureza de su lengua a pesar de vivir entre los bárbaros y, en su visión de que «Ampurias fué en todo emula de Marsella», esta inscripción le ha resultado convincente a pesar de que ya varios autores habían afirmado o sospechado su falsedad. Ese argumento del carácter inmutable de Marsella, que cita en extenso Vega, procede del discurso que pone Livio (XXXVII, 54, 21-22) en

77. MARANGES 1803, p. 79-80; ALMAGRO BASCH 1952, p. 108-109.

78. ALMAGRO BASCH 1952, p. 17-18.

79. HOZ 2014, p. 132-133.

80. ALMAGRO BASCH 1952, p. 249; GONZÁLEZ GERMAIN / CARBONELL MANILS 2012, p. 115-116.

81. MAYER I OLIVÉ 2011-2012, p. 276.

boca de los embajadores rodios hablando ante el Senado romano en 189 a.C. Sin embargo, ni Vega ni muchos otros autores recuerdan otro pasaje del mismo Livio (XXXVIII, 17, 12) en el que el cónsul Manlio Vulsón, para animar a sus tropas a luchar contra los gálatas de Asia Menor en ese mismo año 189 a.C., asegura que los masaliotas, situados en medio de la Galia, han acabado adoptando el carácter de sus vecinos. Una prueba más de un uso sesgado de las fuentes antiguas no para llegar a la verdad, sino para defender una visión determinada que una adecuada crítica histórica habría evitado. El censor de esa parte del trabajo, Josef de Cruïlles, apuntala la opinión de Vega apoyándose en el argumento de autoridad al considerarla auténtica «célebres antiquarios» como Antonio Agustín, Finestres o Flórez. Finestres, como vimos, la coloca en el apartado de «Varias, sospechosas y espurias» y muestra sus dudas sobre su autenticidad.

Como conclusión de lo hasta aquí visto, podríamos considerar que este primer intento de realizar, de manera monográfica y no como parte de una obra más amplia, un estudio sobre las colonias griegas de Cataluña produce una sensación ambivalente. Se trata, en todo caso, de un trabajo meritorio porque, en una línea que ya habían introducido otras instituciones semejantes, entre ellas la tantas veces mencionada Académie des Inscriptions et Belles Lettres, la Academia barcelonesa adopta esta forma de la *Disertación* para ir dando a conocer temas concretos, siquiera como avances parciales de lo que se pretendía que fuese la Historia de Cataluña, que dicha Academia asume como objetivo prioritario. Sin embargo, y a diferencia de su ejemplo parisino, muchas de estas *Disertaciones*, como la que aquí nos ocupa, quedarán inéditas, por lo que su difusión fue muy limitada.

Por otro lado, y frente a autores a los que hemos aludido también en las páginas previas, y que eran o se convirtieron en especialistas en la Antigüedad grecorromana, nuestro autor parece haberse aproximado al tema de su *Disertación* solo en esta ocasión; a pesar de ello, y de que se trata de un encargo de la Academia encomendado por su Presidente del momento, D. Francisco Fermín González y Bassecourt, Conde del Asalto,⁸² Vega se pone a la tarea con cierto entusiasmo. Quizá el hecho de no ser un especialista en temas de Antigüedad le lleva a emplear como fuentes toda una

82. CARRERAS I BULBENA 1927-1928, p. 280-284.

serie de obras generales, unas de mayor prestigio y calidad que otras, cuyas informaciones combina no siempre con criterios acertados (incluso para su propia época, como hemos ido analizando). Faltan, sin embargo, obras específicas, en especial extranjeras, que ya existían desde hacía tiempo antes de que Vega emprendiese su tarea y que estaban introduciendo no solo panoramas novedosos en el tratamiento de la colonización griega, sino, sobre todo, nuevas formas de abordar el problema.

Es este último aspecto el que me parece más digno de atención; incluso obras con un claro objetivo polémico, como las de Barron o la de Sainte-Croix, que usan el pasado para explicar el presente, muestran la utilidad de la Historia como herramienta propedéutica, aunque incurran en excesos y en presentismos que hoy en día merecerían también una severa crítica. Son, sin embargo, obras vivas que abordan problemas contemporáneos (la independencia de las colonias británicas en América) recurriendo al análisis del pasado. Frente a ellas, la obra de Vega muestra una visión antigua y anquilosada, preocupada por temas muchas veces anecdóticos y dentro de la más rancia y estéril tradición anticuarista y sin intento alguno de trascender más allá del tema propuesto.

Del mismo modo, y en cuanto a la proyección arqueológica, la misma es nula, y en este sentido, hemos querido destacar que la *Disertación* de Vega surge cuando buena parte del mundo científico europeo estaba aceptando y celebrando casi de forma unánime las novedosas teorías de Winckelmann. Aunque centrado, sobre todo en el arte, este autor abre el camino para el uso como herramienta de análisis histórico de la cultura material, lo cual supone un cambio radical frente a la visión anticuarista del momento. Fue, sin duda, una revolución intelectual relevante considerar que la cultura material podía permitir reconstruir el pasado puesto que el único medio válido aceptado en aquel momento era el texto. La obra de arte se coleccionaba, o se encontraba en las excavaciones (Pompeya y Herculano fueron casos relevantes), aunque servía para exhibirla en colecciones y gabinetes e, incluso, para imitarlas, pero no como fuente de conocimiento histórico. Winckelmann desarrolla una nueva perspectiva, que encontramos ausente en la obra de Vega, aunque por cronología, si hubiera podido tener ocasión de conocer su obra, quizá no en su lengua original, pero sí en traducción. El problema es que Vega se mantiene fiel a la metodología heredada y no

muestra interés alguno por conocer o describir lo que se conocía ya en su época de las ruinas de Ampurias y ni tan siquiera en campos que gozaban de mayor tradición en España, como la epigrafía y la numismática, donde ya desde el siglo XVI existían autores duchos en esas materias,⁸³ está Vega a la altura de sus contemporáneos, entre ellos Enrique Flórez. En cuanto a la epigrafía ampuritana, Vega no es, por supuesto, responsable de que la misma fuese tan desconocida en su época, aunque sí lo es de aceptar como auténtica una inscripción que incluso sus informadores de confianza habían ya mostrado que era falsa. Con este uso se muestra Vega mucho más próximo a esas tradiciones anticuaristas más interesadas en demostrar ideas preexistentes que en llegar a la verdad; en la defensa de la autenticidad de la falsa inscripción ampuritana, Vega se sitúa en una tradición que tiene su origen en los cronicones tardomedievales y renacentistas donde, de modo muy oportuno, siempre hay un epígrafe (falso o inventado) que corrobora lo que el autor en cuestión quiere demostrar, y que suele tener que ver con una visión esencialista del pasado como argumento sobre el que construir un determinado presente. La ausencia de un método, que otros autores contemporáneos ya aplicaban, explicaría la persistencia de Vega en el error.

Estos elementos justifican esta visión ambivalente sobre la *Disertación* de Vega; es una novedad en el panorama histórico español del momento, a pesar de que el hecho de permanecer inédita hizo que su influencia fuese mínima (o nula) pero es, en cierto modo, una oportunidad perdida.

Por fin, una última reflexión. No cabe duda del avance en el conocimiento histórico que propició la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, que se convirtió en un núcleo científico de gran relevancia en el ambiente catalán del siglo XVIII; lo mismo podemos decir del papel que representó la Real Academia de la Historia en el conjunto de España. Sin embargo, no deja de ser interesante comparar el ámbito de atención de ambas Academias con el de su coetánea francesa, la Académie des Incriptions et Belles Lettres que, sin dejar de lado el estudio del pasado en Francia, asume pronto una vocación mucho más amplia, como hemos visto, centrándose en el estudio general del Mundo Antiguo; lo mismo ocurre con otras instituciones cien-

83. Como Ambrosio de Morales y Antonio Agustín, entre otros; *vid.* MORA 1998, p. 24-28, p. 67-75.

tíficas en otras partes de Europa que, de nuevo sin dejar de lado el pasado propio, comparten este interés con el estudio de la Antigüedad y de las antigüedades griegas y romanas. En las dos Reales Academias, la de la Historia y la de Buenas Letras, esa proyección, al menos por lo que se refiere a la Antigüedad en su conjunto, es decir, fuera del ámbito español o catalán respectivamente, es casi inexistente. Eso explica la ausencia de especialistas y muestra por qué alguien que no tiene experiencia directa en el estudio de la Antigüedad es encargado de confeccionar la *Disertación* sobre Rosas y Ampurias, también las carencias de las que adolece la misma, graves en nuestra opinión, teniendo en cuenta que, como hemos mostrado, ya había un nutrido elenco de autores y de obras que abordaban, con metodologías nuevas, el estudio del pasado helénico en el Mediterráneo y, en concreto, los problemas derivados de la colonización griega.

En los últimos años han aparecido, entre otras, dos obras que, desde perspectivas diversas, abordan cómo se ha construido la «colonización griega», en la historiografía moderna y contemporánea. La de Mauersberg⁸⁴ muestra una visión, desde la Antigüedad hasta el periodo contemporáneo, de cómo se ha conceptualizado dicho tema; es el siglo XVIII cuando el mismo empieza a estar presente en diversas tradiciones historiográficas europeas con autores como los que aquí hemos mencionado, algunos otros, que son en parte responsables de haber explicado la colonización antigua bajo el prisma de las experiencias coloniales (y descolonizadoras) de ese importante siglo. La segunda obra, con un objetivo más amplio,⁸⁵ presenta en su primera parte, algunos trabajos referidos a cuestiones terminológicas y de concepto sobre la percepción de la colonización griega, incluyendo una de las fundamentales como es el uso del término «colonización» para aludir a ese fenómeno, qué alternativas existen y cómo, más allá de cuestiones nominalistas, deberíamos proceder hoy en día para entender el fenómeno.⁸⁶ Además, completan esa primera parte de la obra visiones monográficas de cómo se ha abordado la colonización griega en las tradiciones académicas en lengua inglesa, francesa, alemana, italiana y rusa con inicios en muchos casos en el siglo XVIII

84. MAUERSBERG 2019.

85. DE ANGELIS 2020a.

86. Trabajos del propio De Angelis, Costanzi y Ulf en DE ANGELIS 2020a, p. 1-10, 13-36, p. 119-135.

y en otros en el siglo XIX.⁸⁷ En ambas obras destaca enseguida la ausencia de autores españoles por la razón, que aquí hemos argumentado, de que no hubo ninguna tradición de estudio sobre este tema, que no fue promovido, como en el resto de países de nuestro entorno, ni por las Universidades ni por las Academias ni, tan siquiera, por la iniciativa particular de algún estudioso al que pudiese haber interesado el tema.

Fruto de ello, pues, es la singular *Disertación* de Vega, cuyo aislamiento intelectual (al menos en este campo) se percibe con claridad leyendo su obra, repleta de erudición pero que, a la postre, aporta poco al conocimiento de las dos ciudades griegas, de las causas de su establecimiento (que, quizá no «fundación» en el caso de un *emporion* que se transforma en *polis*), de sus relaciones con las poblaciones locales o del tipo de huellas materiales que su presencia dejó sobre el territorio. El que, por vez primera, se publique después de 240 años acompañada del completo estudio del Dr. Graells i Fabregat es, en todo caso, una aportación importante al estudio de la presencia griega en la Península Ibérica y a cómo se veía la misma en la primera obra monográfica dedicada a este tema.

Adolfo J. Domínguez Monedero
Universidad Autónoma de Madrid

87. Trabajos de Urquhart, Gras, Mauersberg, De Angelis y Saprykin en DE ANGELIS 2020a, p. 37-118.

Agraïments

L'any 2009, el meu amic Alberto Velasco estava preparant la publicació d'un manuscrit inèdit del Pare Jaume Pasqual mentre jo treballava en una síntesi sobre el col·leccionisme de glíptica a Catalunya abans de l'inici de les excavacions oficials a Empúries (1908). Eren temes diferents que es tocaven, i això va fer que es posés sobre la taula la idea de treballar conjuntament en algun moment. Ben aviat l'Alberto va trobar la manera de convertir aquella idea en una proposta: editar la dissertació inèdita sobre les colònies gregues d'Empúries i Roses que havia presentat el cerverí Josep Vega i de Sentmenat a finals del segle XVIII. De fet, quelcom més que això: publicar el primer estudi monogràfic que s'havia fet sobre les dues ciutats gregues a l'extrem occidental de l'Ecumene (οἰκουμένη). Dotze anys més tard, aquella idea es materialitza però d'una manera completament diferent de com havia nascut.

L'extensió prevista, el temps dedicat a fer-ho i les lectures que han estimulat l'ampliació constant del projecte han alterat tots els pronòstics, però ha estat un procés, diguem-ne, natural. Cada lectura, cada tema nou, cada referència que s'ha tingut de controlar estimulava una altra lectura més i llavors aquella portava a una altra.

Qualsevol investigador que llegeixi aquestes paraules pensarà que són banalitats i que la recerca sempre és així, és a dir, imprevisible i expansiva, quasi infinita si s'exagera. Per això mateix, tothom comparteix que a la recerca cal imposar-li límits temàtics i temporals. Ara està de moda dir-ho

en anglès, o sigui: *deadlines*. Evidentment, no parlo de censurar la recerca o de participar de la malaltia obsessiva del *publish or perish* per a sobreviure en el món acadèmic mitjançant una equivocada estratègia que porta a una producció massiva de documents per engreixar els *curricula*. Parlo de fer una recerca organitzada que implica definir correctament el tema i l'objectiu que es vol assolir en cada treball. Com és lògic, com millor s'hagi preparat l'esquema de treball, més senzill serà assolir el resultat i complir amb l'entrega prevista.

Però això no sempre es compleix i, com deia unes línies més amunt, aquest no ha estat el cas d'aquest treball. Perquè ha succeït? perquè no m'he volgut cenyir al sistema de fer recerca forçat per l'entrega precipitada del volum sinó que m'he guiat per les necessitats que demanava l'edició del manuscrit adaptant i reformulant l'esquema per a ser exhaustiu i poder explicar els detalls, tot contextualitzant l'obra donant-li temps de reflexió.

Espero que el lector trobi aquí un llibre instructiu i complet. Possiblement, alguns coneixeran les dades que es presenten, tot i que espero oferir-ne d'altres que els resultin noves, curioses i útils; altres s'interessaran per un aspecte concret del treball i no tindran ni el temps ni l'interès pel conjunt; hi haurà qui el criticarà o ampliarà en veure-hi mancances o temes solament apuntats; i un últim grup, encara, el llegirà complert per a tenir una visió general. Pensant en tots aquests lectors he mirat de presentar la informació de manera clara, fàcilment consultable a partir de l'índex de continguts, de les notes al peu de pàgina i dels índexs toponímics i onomàstics.

La complexitat del tema ha fet necessari que es fes de manera intermitent, aprofitant esclatxes entre altres projectes i consultes amb amics i col·legues al llarg del temps. L'Alberto Velasco va fer la transcripció del text i va deixar-me la responsabilitat de fer-ne el comentari i la publicació. Cal dir que em feia especial il·lusió fer-ho conjuntament. Lamentablement els seus compromisos no ho han permès. Això ha portat que l'òptica amb la qual he realitzat aquest estudi sigui la de l'arqueòleg.

Tot i la poca originalitat que comporta dir que aquest treball no s'hagués pogut realitzar sense una sèrie de persones i institucions, em resulta necessari agrair a la Biblioteca Lambert Mata i a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona les facilitats que van donar per a la consulta i

AGRAÏMENTS

publicació de les dues còpies del manuscrit que respectivament custodien. També a Pere Castanyer i Quim Tremoleda, conservadors, investigadors i amics del Museu d'Arqueologia de Catalunya a Empúries, per les facilitats, comentaris i consells fets en les primeres fases del treball; a Isabel Rodà, que des del començament del projecte en va ser entusiasta; a Emanuele Greco, Fausto Longo, Alberto J. Lorrio, Carme Oliveras, Miguel F. Pérez i a Jean-Marc Luce, que en moments diferents i de manera altruista m'han donat pistes sobre com desenvolupar aspectes particulars del treball, més en relació amb problemes de la colonització grega des de la perspectiva moderna que de la lectura que en va fer Vega i de Sentmenat. També vull agrair a Laura Castillo, per l'ajut en l'elaboració dels mapes.

Una menció especial és pels amics que han acceptat fer-ne un prefaci, pròleg i coda. Per això estic profundament agraït a Luigi Vecchio, Adolfo J. Domínguez Monedero i Marta Santos, exponents de la recerca actual sobre la «colonització» grega, d'Elea i d'Emporion. Possiblement, sobre ells recau una de les tasques més complicades d'un llibre, obrir-lo, contextualitzar-lo i tancar-lo, però crec que té sentit fer-ho amb ells per aquests motius: obrir des de l'experiència de la recerca d'Elea, permet tenir un punt de comparació; contextualitzar-lo és necessari des de l'òptica i competència de la història antiga i l'antiquària; tancar des d'Emporion i la seva recerca arqueològica posa el punt i final amb una visió crítica feta, partint de l'estat actual de la recerca al principal jaciment considerat en el llibre.

Zuletzt, Ich möchte mich an dieser Stelle für vielfältige Unterstützung bedanken al meu pare, a qui dedico el llibre per l'ajut, la paciència i les lectures que hi ha dedicat.

Introducció

El 1780 Josep Vega i de Sentmenat, un jove acadèmic cerverí, presentà en dues sessions a la seu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona¹ el resultat de l'encàrrec que havia rebut: la *Disertación sobre las colonias de griegos en Cathaluña*.² El 13 de febrer va considerar el cas de Roses, el 19 de juliol el d'Emporion (figs. 1-2).

El tema era absolutament nou en els interessos de l'Acadèmia barcelonina³ i per l'acadèmic. Tot i així, tema i acadèmic van encertar en el moment, en els resultats i en la dimensió de l'obra. Però a la majoria de lectors, estudiosos i interessats en la història antiga de Catalunya, de la península Ibèrica o de les ciutats gregues d'Empúries i Roses, tant el títol d'aquesta *Disertación* com el nom del seu autor els resulten avui desconeguts. En part és comprensible, ja que la *Disertación* ha restat inèdita des de la seva lectura i els pocs autors contemporanis que l'han citada no l'han valorada correctament. Com veurem, cal reivindicar aquest treball i al seu autor. La modernitat que ambdós signifiquen tant pel que respecta a l'Acadèmia

1. A partir d'ara citaré aquesta Acadèmia en català, tot i que en el moment en què es va presentar la dissertació que motiva aquest treball, el seu nom era en castellà. En canvi, quan em refereixi a la dissertació objecte d'estudi ho faré abreujant-la amb el terme «Disertación» que em permet distingir-la.

2. BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 26; Arxiu de la RABLB, Lligalls 2/7.

3. Una primera dissertació sobre l'antiga ciutat d'Empúries va ser feta a l'Acadèmia Literària de Barcelona per Ramon Dalmases i Vilana el maig de 1730. Aquell treball fou una recopilació de dades històriques (BUSCATÓ / FUENTE 2013, 26; Arxiu de la RABLB, Lligalls 14/45).

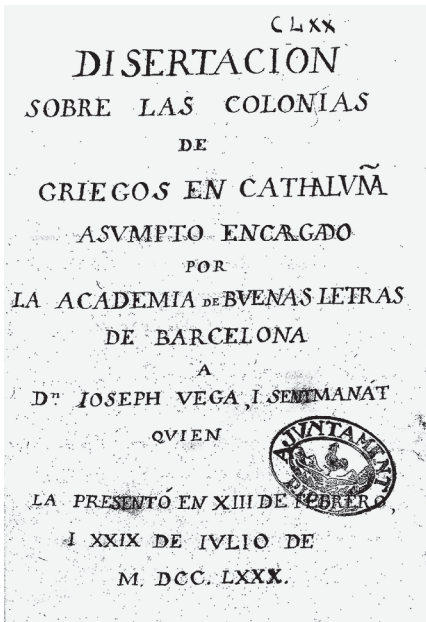

FIGURA 1. Frontispici de la *Disertación* de J. Vega segons manuscrit conservat a la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll.

de Bones Lletres de finals del segle XVIII com per la dimensió del treball és rellevant.

M. Almagro Basch⁴ defineix la *Disertación* com «...la primera monografia dedicada a nuestra ciudad. Trata casi exclusivamente del problema de su fundación e historia en los tiempos clásicos. Es una obra pulcra, llena de erudición, buen sentido y afán de exponer la verdad de lo que los textos antiguos nos cuentan, y sólo aquella verdad. El autor no se preocupa por los hallazgos arqueológicos, pero trata con acierto de la ubicación de la ciudad y reúne todos los textos clásicos, demostrando conocer todo lo escrito sobre el problema, tanto lo bueno [...], como las versiones fantásticas que orilla acertadamente».

Posteriorment, J. Ainaud de Lasarte⁵ va fer-ne una lectura crítica, esquemàtica, gairebé telegràfica i que es conclou amb: «Resumint, no crec pas que aquest text de Josep Vega i Sentmenat mereixi els honors d'una edició, i pel que fa a la bibliografia que ell esmenta i que no és recollida per Almagro o altres autors potser seria curiós de recollir-la íntegrament, però de tota manera cal tenir en compte que es tracta d'autors o comentaristes de segona mà, i desconexors del lloc».

Com es demostrarà, i en contra d'aquesta severa opinió, Vega va fer quelcom inesperat, inaudit i insuperable en aquell moment. Crec que no és just criticar des de la distància obviant el context de l'obra original, dos-cents anys més antiga. Faig meves les paraules d'A. J. Domínguez Mo-

4. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 168.

5. AINAUD 1974, p. 2.

nedero: «Habría que empezar recordando que, cuando consideramos las obras de autores que han escrito hace ya tiempo no es lícito juzgarlas a la luz de lo que en el momento presente se conoce puesto que, por fuerza, tanto los datos conocidos como las interpretaciones de los mismos han variado [...]; es más razonable poner esos escritos en relación con lo que se conocía en la época si bien tampoco avanzaríamos si no subrayáramos aquello que en la actualidad no puede seguir manteniéndose y aquello otro en lo que la obra que estamos considerando significó un avance no solo importante en su momento sino, incluso, base del conocimiento posterior».⁶

Les revisions més recents a la història de la recerca emporitana també han recordat aquest treball, tot i que sense

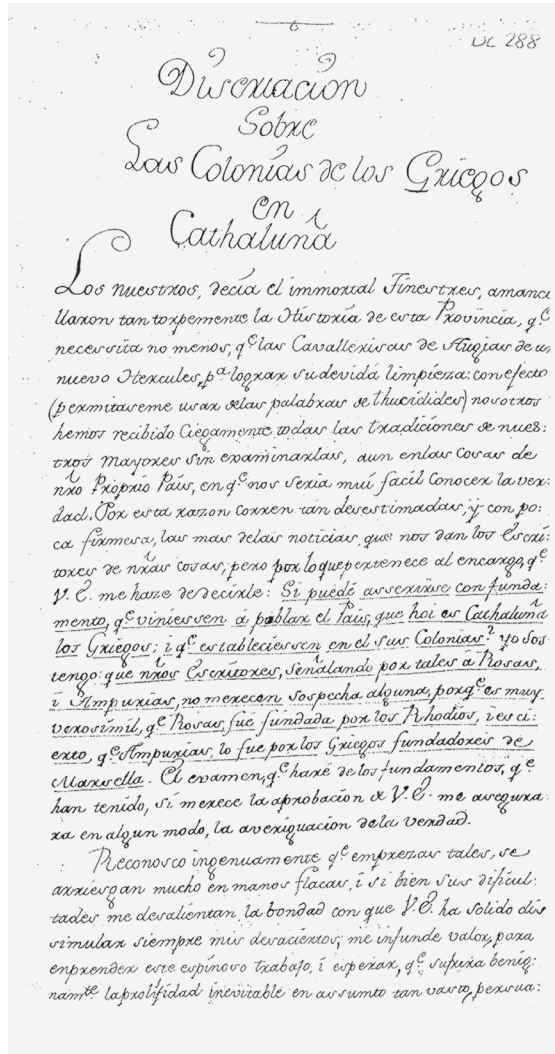

FIGURA 2. Primera pàgina de la *Disertación* de J. Vega segons manuscrit conservat a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

6. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013C, p. 393-394.

entrar-hi en detall.⁷ E. Sanmartí i E. Ripoll,⁸ R. Mar i J. Ruiz de Arbulo,⁹ X. Aquilué¹⁰ o J. Remesal, A. Aguilera i Ll. Pons¹¹ han reconegut que aquesta fou la primera monografia sobre les ciutats gregues peninsulars, destacant-ne els encerts i lamentant-ne que no s'haguessin considerat les dades arqueològiques conegudes en el moment en què es va redactar. Buscató i de la Fuente, els darrers que n'han parlat, han considerat la *Disertación* com un «...recull historiogràfic, que només abandona en comentar dues inscripcions emporitanes, una bilingüe ja citada per autors anteriors [...] i l'altra dubtosa [...]. Ara bé, allò que s'hi destaca no són les noves aportacions sinó l'esperit crític i la voluntat de destriar allò verídic del que fou simple invenció d'autors anteriors...».¹²

Tots tenen raó, però, quin estudi de finals del segle XVIII és vàlid segons els estàndards metodològics actuals? I com s'han adquirit aquests estàndards metodològics?

La *Disertación* de Vega és un exemple de la consciència i, necessitat de transformar la recerca antiga i convertir-la en moderna. D'aquesta manera ha de ser entesa com un manifest exemplar i didàctic amb el qual donar a conèixer i difondre la nova forma d'escriure la història:¹³ crític, en tant que revisor de les afirmacions fetes precedentment; metodològicament renovador, preocupat per la discussió bibliogràfica, filològica i geogràfica, i amb vocació internacional, com ho demostra la lectura massiva de recursos bibliogràfics i opinions.

Per a dur a terme aquesta anàlisi s'ha dividit el treball en dues parts,¹⁴ una relativa a l'obra i la segona a la problemàtica afrontada en el llibre des d'una perspectiva actual.

7. Una excepció en el treball i facsímil de Jaubert de Paçà (NOLLA / VILA 2000).

8. SANMARTÍ / RIPOLL 1981, p. 21-26.

9. MAR / RUIZ DE ARBULO 1993, p. 52.

10. AQUILUÉ 1999, p. 17.

11. REMESAL / AQUILERA / PONS 2000, p. 17.

12. BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 261.

13. Tot i que no crec que ell en fos conscient o, fins i tot, que presentés la dissertació amb aquesta voluntat.

14. Recentment, M. Mauersberg ha considerat el tema de la «colonització grega» dividint-lo en dues parts («Zwei Analyseebenen sind somit vorgegeben: Eine synchrone, auf das Wissen und seine Bedingungen abzielende, und eine diachrone, die Entwicklung und Tradierung des Wissens betreffende Analyse», MAUERSBERG 2019, p. 11) tot i que en realitat ell tracta la problemàtica de manera transversal i la seva anàlisi diferencia entre la «colonització antiga», la d'època moderna, la del segle XIX i l'actual.

En la primera part del llibre es presenta una breu biografia de l'autor i les *Quellenforschung* de la *Disertación*, la crítica de les referències bibliogràfiques i de les fonts antigues utilitzades, i els principals temes afrontats per l'autor.

La bibliografia humanística, erudita, il·lustrada i decimonònica sobre les fundacions gregues a Catalunya gaudeix avui de poques, poquíssimes, edicions crítiques (*v. infra*) i d'un escàs coneixement més enllà del treball, ara ja clàssic, de M. Almagro Basch sobre les fonts relatives a Empúries. En aquella obra es recollia gran part de la bibliografia sobre Empúries i res de la de Roses, que encara ara està pendent.

La revisió de la bibliografia antiga referent a les colònies gregues d'Empúries i Roses aporta una informació valuosa per complementar la recerca arqueològica actual. L'estudi de les fonts i el procés de la seva recollida i anàlisi amplia el coneixement de la conjuntura històrica i els paradigmes teòrics, però el procés per conèixer i recollir les fonts estava condicionat a unes limitacions de la conjuntura històrica i aquells paradigmes teòrics.

Si bé el llegat de les fonts clàssiques ja ha estat analitzat recentment, el contingut d'aquests estudis i les mencions anteriors a les excavacions oficials de 1908 ofereixen una panoràmica «arqueològica» on no sols la descoberta d'objectes avui perduts aporta informació rellevant, sinó també la descripció de les ruïnes, els llocs on apareixien testimonis d'aquelles ciutats i els punts que van ser excavats en aquells moments. Totes dues línies es concentren en aquesta literatura erudita, anterior a la científica, i totes dues expliquen l'evolució de la recerca historicoarqueològica.

En la segona part del llibre, es contextualitza la recerca sobre les colònies gregues durant el segle XVIII i es comparen els resultats i perspectives de recerca amb les investigacions historicoarqueològiques actuals per a considerar les fundacions gregues així com les propostes teòriques que avui regeixen la problemàtica. A més, es consideren una sèrie d'obres de referència i casos d'estudi particulars de fundacions focees per comparar-les amb el coneixement que expressa la *Disertación*. Per cloure, es discuteix breument la resta de fundacions o suposades fundacions gregues de la península Ibèrica, que no presenta un panorama massa ric en dades i estudis. En part, aquest tema ha quedat relativament marginat si es compara amb la recerca italiana, que sota l'impuls de dos grans investigadors (G. Nenci i G. Vallet) va iniciar l'any 1977 una *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia*

*e nelle Isole Tirreniche*¹⁵ i això fa que presenti de manera alfabètica totes i cadascuna de les colònies i centres documentats, històricament o arqueològicament, recollint-ne les fonts, la història de la recerca arqueològica i la bibliografia general des de les primeres mencions.

El tema de la colonització grega és un discurs que ha canviat al llarg del temps. El context i les tradicions investigadores i interpretatives han estat objecte d'ingenuitats, manipulacions polítiques o identitàries, confusions i mal interpretacions degudes al grau de coneixement de cada cas en estudi, però sobretot han estat resultat de cadascuna de les perspectives epistemològiques que han afrontat el tema. La «colonització grega» és una construcció dels qui la volen explicar¹⁶ i com a tal no està exempta de debat, problemes i polèmica. De fet, l'anacronisme i biaix eurocèntric d'aplicar conceptes de l'explotació colonial al passat grec ha estat durament criticat.

El títol de la *Disertación* és un exponent de l'adopció de prejudicis «moderns» per afrontar aspectes del passat com les «fundacions» gregues i, per tant, com es veurà, cal posar entre cometes el terme «colònia», ja que és una corrupció moderna que intenta aplicar al passat conceptes moderns.¹⁷

No cal insistir en el fet que l'estat actual de la recerca sobre la «colonització» grega a Catalunya es basa en l'anàlisi arqueològica i considera de manera complementària, que no anecdòtica, les fonts com a elements de desenvolupament efectiu del coneixement.

Conèixer la primera monografia sobre les colònies gregues de Roses i Empúries és copsar el punt de sortida de la recerca de les més occidentals per adonar-nos de com ha canviat el coneixement sobre aquest tema que continua interessant-nos dos segles i mig després de la *Disertación* de Vega.

15. L'obra s'inspira en el treball de J. BÉRARD (1941). Recentment P. G. GUZZO (2016) n'ha presentat una ampliació.

16. «[...] das moderne Bild der "griechischen Kolonisation" das Ergebnis einer doppelten Konstruktion ist» (MAUERSBERG 2019, p. 11).

17. *v. infra*. El fenomen ha estat àmpliament tractat per múltiples autors entre els que indico DIETLER 2010, p. 14; OWEN 2005, p. 11; MAUERSBER 2019, p. 11-15. Destaca, però, el treball de N. FAELLI (2016), pensat per justificar la correlació entre la literatura que utilitzà les colònies gregues per comprendre o justificar la situació colonial del segle XVIII.

ALS QUI CREUEN EL MAR I ALS QUI S'HO MIREN

Creuar el Mediterrani és un fet molt vell i sorprenentment ara reviu una trista actualitat que té poc a veure amb el passat. Els qui fem de formigues i granotes al voltant d'una bassa (*Phed.* 109 a, b) habitant-ne les seves costes, sempre hem vist el Mediterrani com una oportunitat, com un camí al final del qual trobaríem la manera de millorar la nostra situació. Mirar al mar és relaxant perquè ens porta a un món de somnis i preguntes, transmet l'esperança de viure aventures i fa néixer l'anhel d'embarcar-se i endinsar-se en el πέλλαγος («mar endins»). Però no tots hem tingut la valentia d'arriscar-nos a navegar-lo per començar de nou lluny de casa. Els que hem passat temps en altres països tenim ben present l'enorme sacrifici que suposa marxar de casa i establir-se lluny, deixant endarrere arrels, família, records i més, però no hem viscut l'experiència extrema d'embarcar en naus fràgils cap a un lloc desconegut. Creuar els dominis de Posidó no fou l'única manera, però és la que aquí servirà de fil conductor per a les pàgines que segueixen.

Aquí parlaré dels aventurers que es van atrevir a migrar (μετανάστης, *metanastes*) a l'antiguitat i van creuar des de la Jònia fins a la península ibèrica. Intentaré presentar la manera com s'ha estudiat aquest fet des del món acadèmic (modern i actual) i quines són les convencions i conclusions sobre el fenomen de les *apoikíai*. Lamentablement, poc podré aportar sobre les motivacions personals d'aquells que van creuar el mar en èpoques remotes.

La realitat no ha deixat marge perquè inventem noves categories. La migració que cada dia emplena les aigües de barcasses, cadàvers i il·lusions, ens dona els múltiples perfils d'aquells navegants: valents, ambiciosos, cobdiciosos, desesperats, explotadors, obligats, professionals, il·luminats... Aquesta barreja feia, sens dubte, que a l'antiguitat no fos fàcil sortir a ajudar o rebre amb els braços oberts a aquests foranis; avui és immoral i vergonyós no fer-ho de manera incondicional. Crear barreres entre un «nosaltres» i un «els altres» no té sentit. Les «colònies» gregues de les quals parlaré són, van ser i com a tal van ser enteses i estudiades, centres d'interacció i enriquiment per les societats del Mediterrani. Avui, com llavors, arribar a les costes septentrionals és motiu d'alegria i esperança de millora, pels nouvinguts i pels locals. No ho oblidem. No els rebutgem.

PART PRIMERA

La *Disertación*

Les fonts antigues sobre Emporion i Rhode són nombroses, riques i fascinants. Parlen de tots els temes que han interessat a la recerca i que són importants per a l'estudi de les «colònies» gregues: de les primeres navegacions gregues a occident, de l'origen dels fundadors (rodís, foceus i massaliotes), d'establiments antics que després van canviar d'ubicació, d'emporis i de *poleis*, d'indígenes ibers i foranis grecs, de cultes portats de la Jònia, ciutats dividides, ocupacions de llocs ja establerts i de fundacions d'altres establiments *ex novo*, etc. Els savis i erudits que les van recollir, interpretar, llegir i utilitzar per escriure la història d'aquestes ciutats antigues i de la Història de la península Ibèrica als segles XVI, XVII i XVIII es van sentir fascinats per aquestes informacions. Avui també es comparteix, però aquests poden integrar-se en un discurs més estructurat, més racional, més analític i menys crèdul. Es pot valorar que el cas d'Emporion, més que el de Rhode, concentra dues de les informacions fonamentals per una *apoikía*: l'origen dels fundadors, la identitat dels habitants i sols falta la identitat de l'*oikistes*. Tot i la seva dimensió marginal, situada en l'extrem occidental de l'Ekumene, Empúries concentra una documentació rica i completa¹ sobre la seva fundació que s'enriqueix constantment amb les dades arqueològiques, i que des dels inicis del 1908 ha sabut combinar la part científica amb la bellesa del paratge (fig. 3).

1. Una opinió menys optimista és la d'A. J. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 23.

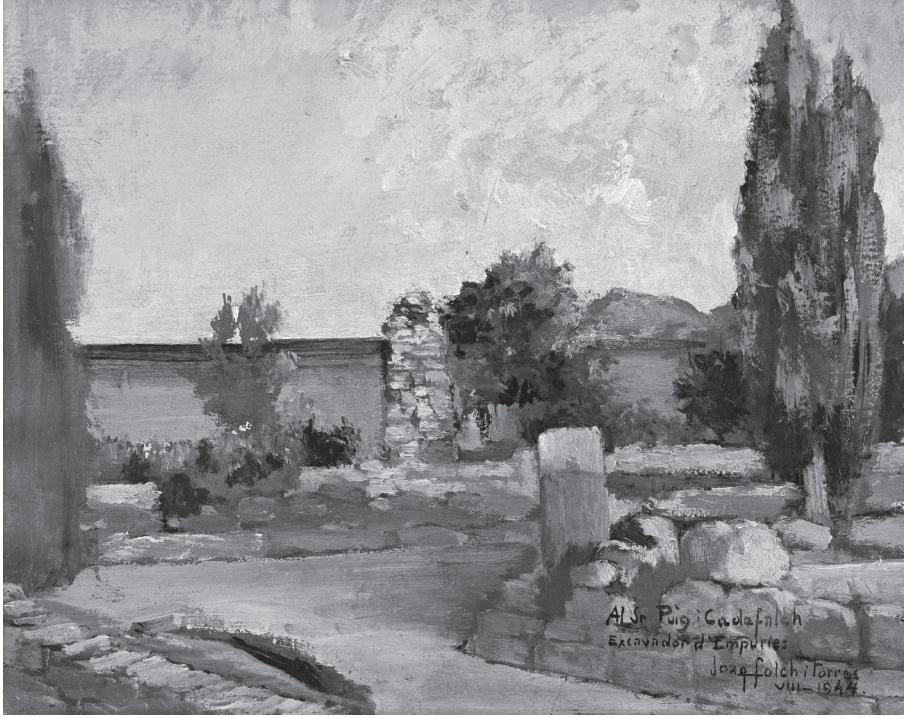

FIGURA 3. Vista de les ruïnes emporitanes pintat per J. Folch i Torres el 1944 i dedicat a Puig i Cadafalch. Fotografia Balclí's (Barcelona).

Al segle XVIII es va decidir estudiar de manera monogràfica aquest tema, però, en quin context es va fer? Qui era l'acadèmic que ho va dur a terme? Quines eren les circumstàncies i motivacions per considerar aquest tema? Quina era la seva preparació? Quines eren les seves fonts? I els seus resultats?

I.1. EL CONTEXT DE L'OBRA

Les fundacions gregues d'Empúries i Roses s'han d'estudiar a partir de l'arqueologia. Aquesta és una màxima indiscutible, però ho és avui si s'accepta «Avui» de manera àmplia, és a dir, des d'inicis del segle XX; moment que a Catalunya es fa evident amb l'inici de la recerca arqueològica a

Empúries i amb el discurs de J. Botet i Sisó a l'Acadèmia de Bones Lletres sobre el moment en el qual van arribar els grecs a Catalunya.²

Però, a finals del segle XVIII, l'arqueologia no tenia el mateix paper,³ i menys en una Espanya on el discurs històric es feia a partir de l'erudició, de les tradicions, d'allò que havia dit algú precedentment; aquella dinàmica és on apareix el discurs que motiva aquest treball. No per repetir la tendència de la historiografia espanyola sinó per esdevenir un contrapunt, una crítica clara i exemplar de com s'havia de fer la recerca històrica a partir d'aquell moment i amb les limitacions del context. Es podria entendre la *Disertación* com un manifest polièdric més que com un estudi històric previ a la introducció de l'arqueologia.

I. I. I. L'autor: Josep Vega i de Sentmenat

Josep Vega i de Sentmenat⁴ (Cervera, 1754-Cervera, 1831), fill d'Antoni Vega i Copons i de Josefa de Sentmenat,⁵ va ser un personatge singular de la seva època. Aristòcrata, polític i erudit, era senyor de Santa Maria de la Ràpita, la Torre de Fluvià i Oluges Altes, títols que heretà de la família materna. La família paterna era originària de Cantàbria, Santander.

Com a polític moderat, va destacar especialment en l'àmbit nacional, tot i agafar experiència primer com a regidor i síndic a l'Ajuntament de Barcelona. A nivell espanyol va ser anomenat representant de Barcelona a la Junta de Bayona (1808) i va acabar, ara com a representant cerverí, com a diputat a les Corts de Càdis el 1810. De tendència clarament conservadora, hispanòfil i pròxim a posicions religioses (com el seu amic F.J. Dorca, que va dedicar al monarca Felip V una oració en l'aniversari de la seva mort, el 1774).⁶

2. BOTET I SISÓ 1908.

3. Sobre l'arqueologia a l'obra *Erudita i humanística* (NAVA 1989; ÁLVAREZ 1996). Una síntesi sobre la situació de la Il·lustració catalana vers l'arqueologia dins *BUSCATÓ / FUENTE* 2013, p. 253-254.

4. Citat també com: Vega y de Sentmanat; De Vega y Sentmanat; Vega i Sentmenat; Vega Sentmenat; De Vega i Sentmenat.

5. TORRES-AMAT 1836, p. 645-646; ELÍAS 1903, p. 126; FARAUDO DE SAINT-GERMAIN 1955, p. 123; COMAS 2000, p. 65-67.

6. TORRES-AMAT 1836, p. 216-217.

L'aspecte que aquí més interessa és la seva personalitat acadèmica i il·lustrada, un clar reflex de l'ambient on va créixer i un exemple de la capacitat educadora de l'escola cerverina.⁷

Per tant, l'interès de l'obra que ocupa les pàgines d'aquest treball serveix per comprendre l'impacte i la dimensió d'aquella escola, no la dels seus noms il·lustres que han estat objecte de múltiples treballs on s'ha destacat la seva excepcionalitat.

Vega era una persona cultivada, tal com era d'esperar d'un aristòcrata de l'entorn cerverí, on es va formar en un ambient convuls a cavall entre una formació jesuïta i la influenciada per grans personatges que es van veure obligats a desenvolupar una nova manera d'ensenyar i pensar a partir del 1767, amb l'expulsió dels jesuïtes per ordre de Carles III (1766).⁸ Entre ells, a Cervera, destacà un dels mestres de Vega i cap de l'escola cerverina, J. Finestres; també la influència de J. Caresmar s'ha de tenir en compte en la seva formació. El que sembla clar és que la Universitat on estudià era una institució amb dificultats, tant estructurals (carència bibliogràfica)⁹ com pedagògiques (absència –interrupció– dels estudis de grec, parcialitat en el programa educatiu de llatí, preferència per uns autors restringits, temàtica religiosa, etc.),¹⁰ que condicionarien als seus estudiants.

La seva família, d'una banda, i les seves qualitats individuals per l'altra, el van fer mereixedor d'una xarxa de contactes de primer nivell que va cultivar mitjançant contactes personals i epistolars amb nombrosos il·lustrats peninsulars¹¹ com G. Maians i Siscar, J. A. Maians i Siscar, J. Caresmar i Alemany, J. Pasqual, F. Torres Amat, R. Diosdado Caballero, i docents universitaris cerverins¹² com F. J. Docar, R. L. Dou y de Bassols o J. Finestres. En aquest ambient erudit es va trobar sempre còmode i estimulat tal com ho evidencien tant els múltiples temes que va afrontar (cançoners, trobadors

7. GARCÍA MARÍN 1988.

8. Les implicacions que això va tenir per a la Universitat de Cervera dins CLÚA 2001, p. 47. De totes les maneres, la seva influència i el reconeixement per part de nombrosos professors que havien conviscut amb ells fa que la seva literatura i moltes de les seves idees prenguin part en els estudis immediatament posteriors a la seva expulsió (també per a ser contrastats o criticats).

9. CLÚA 2001, p. 65-69; PELAYO 2013, p. 174.

10. CLÚA 2001, *passim*. En relació amb els prejudicis formatius jesuïtes v. CLÚA 2001, p. 51 ss.

11. CABALLERO 1806, p. 103 n.a.

12. TORRES-AMAT 1836, p. 217; ELÍAS 1903, p. 126; FARAUDO DE SAINT-GERMAIN 1955, p. 123.

occitans, fundacions gregues a la península, vida de sants, etc.) com el paper que va desenvolupar com a mitjancer i informador entre l'ambient lleidatà (Cervera, Bellpuig)¹³ i barceloní¹⁴ amb els grans estudiosos espanyols.¹⁵ Com a membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (nomenat el 1772 i ràpidament ocupant posicions de direcció)¹⁶ va realitzar una sèrie de contribucions de caràcter històric, mentre que, com acadèmic universitari, va impartir docència de filosofia a la Universitat de Cervera el 1790.

A més, cal destacar la seva biblioteca amb 3320 volums¹⁷ i un número indeterminat de manuscrits, i el seu paper com a gestor de recursos bibliogràfics. Sobre la seva biblioteca són nombrosos els contemporanis que en van recordar la riquesa i la generositat que tenia Vega per a facilitar-ne la consulta, ja dels originals propis¹⁸ o de còpies que en feu fer;¹⁹ una de les temàtiques principals va ser la història de Catalunya²⁰ i el cançoner català i trobadoresc.²¹

La seva obra escrita, com a mínim la seva obra publicada, és escassa i gens relacionada amb el tema que aquí interessa,²² en qualsevol cas, la seva activitat acadèmica i cultural va seguir amb l'edició i publicació de textos d'amics i docents de la Universitat ceriverina, com F. J. Dorca (*Memorias y noticias para la historia de S. Felix martir gerundense, llamado el Africano*,

13. Destaquen les missives a J. A. Maians en les que l'informa dels estudis de J. Caresmar o J. Pasqual (MESTRE 2000, p. 278).

14. Destaquen les missives a J. A. Maians en les que l'informa dels estudis de F. Amat i altres per a fer el *Diccionario catalán* (MESTRE 2000, p. 278).

15. De la correspondència amb G. Maians es conserven 11 cartes datades entre el 12.01.1782 i el 08.12.1789 (BELTRAN 2006, p. 93; ALEMANY 2000); la correspondència amb J. A. Maians és molt més nombrosa i també ha estat editada o comentada (SERRANO 1900; BELTRAN 2006, p. 93).

16. *Zelador* el 1781, 1782, 1783 i 1785 (CAMPABADAL 2006, p. 97); *Revisor* el 1780, 1787, 1790 i 1791 (CAMPABADAL 2006, p. 101); Comissionat per a la redacció de la *Historia de Cataluña* el 1785 en tres juntes consecutives i el 1786 (CAMPABADAL 2006, p. 148-149).

17. COMAS 2000, p. 68.

18. TRAGGIA 1791, p. 55; TORRES-AMAT 1836, p. 645-646.

19. CABALLERO 1806, p. 103 n.a.

20. COMAS 2000, p. 65.

21. COMAS 2000, p. 67.

22. Recordat més per la seva figura que per la seva obra. Comas diu: «...potser val més l'home que no pas l'obra que ens ha deixat» (COMAS 2000, p. 65) que versiona el judici d'Elías: «Su pluma era fácil y activa, pero el público no pudo apreciar su valia, porque poco dió á la estampa...» (ELÍAS 1903, p. 126).

1799), segurament enllaçant amb la tasca que havia desenvolupat en l'etapa al consistori barceloní com a jutge subdelegat d'impremtes.²³

Vega va quedar marcat per la relació amb J. A. Maians, a qui va consultar sobre autors i temàtiques de la història d'Espanya²⁴ i de qui va quedar profundament influenciat fins al punt d'aplicar l'amor a la llengua i tradicions catalanes²⁵ sense descuidar l'ús de la castellana en un moment de particular intensitat i fervor sobre el tema;²⁶ en aquest ambient hispanòfil es va trobar, però, sempre còmode.²⁷ A més, quan el 1778 el rei Carles III havia encarregat la redacció d'un *Diccionario Catalán-Castellano* per facilitar l'ensenyança del castellà, hi va prendre part sota el mestratge de J. Caresmar.²⁸ Evidentment, l'àmbit per a desenvolupar aquest treball va ser l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Vega va tenir un paper protagonista en la presa de decisions per a la traducció de textos catalans al castellà (proposant mitjans per a finançar l'empresa).²⁹ L'objectiu final, en definitiva, era redactar una història de Catalunya actualitzada, i en el marc d'aquest projecte i en la inquietud de l'Acadèmia d'aquell moment³⁰ és on s'ha de situar la contribució de Vega i la seva *Disertación*.³¹

23. TORRES-AMAT 1836, p. 645.

24. BENÍTEZ 1985, p. 221.

25. Prova d'això és la comunicació mantinguda el 1778 sobre els poetes provençals (COMAS 2000, p. 38).

26. MESTRE 2000, p. 274-275.

27. C. Eguía el cita com «...ilustre hispanófilo catalán» (EGUÍA 1943a).

28. COMAS 2000, p. 28-30. Sobre Caresmar v. GARÍ / MASDÉU / URBINA 1992.

29. CAMPABADAL 2006, p. 149-151.

30. «El sentit crític de la Història i els nous mètodes d'investigació propis del segle XVIII han arribat fins al cenacle barceloní i allí són aplicats amb afany per a conèixer el passat històric de Catalunya» (COMAS 2000, p. 30).

31. Poc després de la lectura, es va projectar el segon volum de la història de Catalunya (CAMPABADAL 2006, p. 147-148), organitzat pel que respecta a la història més remota de Catalunya de la següent manera: Des dels temps obscurs fins a l'entrada dels cartaginesos (a càrrec de S. Puig); des d'aquesta data fins al naixement de Crist (a càrrec de J. de Cruïlles); des de la vinguda de Crist fins al segle IV (a càrrec de J. Caresmar); des del començament del segle IV fins a l'any 9 del segle V (a càrrec de D. I. Bòria); des de l'any 9 del segle V fins a la invasió dels àrabs (a càrrec de J. Mates i P. Nolas).

I.1.2. El criticisme històric de Vega i de Sentmenat

El text de Josep Vega i de Sentmenat viu immers enmig de dues tradicions, d'una banda, la crítica a les fonts i a la informació,³² és a dir, la crítica a la repetició de mites i falses llegendes de creació moderna i, de l'altra banda, la necessitat de conèixer amb la major certesa possible la història.

El fet remarcable és la voluntat constant de l'autor de realitzar una anàlisi crítica i aportar el màxim de discussió per discernir quines eren les falses històries de les fiabls. L'autor inicia el discurs presentant aquesta problemàtica: ...«Los nuestros, decía el immortal Finestres, amancillaron tan torpemente la Historia de esta Provincia que necesita no menos que las cavallerisas de Augias de un nuevo Hércules para lograr su devida limpieza». Aquesta severa afirmació reflecteix com les falses històries, mistificacions i falsos *cronicons*, havien pertorbat el discurs històric.³³ Fent ús d'un dels dotze treballs d'Hèrakles,³⁴ el de les estables d'Augies (Diod. 4.11.1ff.; Hygin., *Fabul.* 30), il·lustra com la dinàmica de la recerca a finals del segle XVIII vivia una llarga acumulació de notícies confuses. Si les cavallerisses d'Augies van acumular fems durant anys, el cas de la recerca històrica no n'acumulava menys. La comparació no era atzarosa, perquè l'autor cercava fer palesa la ingent tasca que calia fer per poder analitzar correctament la història. Aquest comentari reflecteix clarament la influència intel·lectual rebuda de J. A. Maians, de qui havia après la necessitat del «criticisme històric» i la necessitat d'aplicar-lo al coneixement del passat.³⁵

Molts cops els arguments per justificar un passat determinat eren actuar com a falsari, inventant-se un passatge d'un text clàssic o una recuperació d'un text determinat. Al marge de les implicacions que es poden trobar en obres com el Quixot, les cròniques espanyoles dels segles XV i XVI,

32. BENÍTEZ 1985, *passim*.

33. Sobre les mistificacions literàries v. FINNÉ 2010. Sobre falsos cronicons v. GODOY-ALCÁNTARA 1868. Sobre els perills d'aplicar una recerca guiada per les fonts literàries v. POU CET 2008.

34. CAMPABADAL 2006, p. 206.

35. BENÍTEZ 1985, *passim*.

Annio di Viterbo³⁶ o la *Campana de Huesca* (de Cánovas del Castillo, Madrid 1852),³⁷ a aquesta pràctica es poden afegir altres obres que busquen amb aquest recurs donar llibertat a crítiques socials (com en el *Lazarillo de Tormes*), o sexuals,³⁸ per donar veracitat a una història inventada o fantasiosa,³⁹ o més recentment encara fins i tot com a recurs per afegir misteri dins d'una novel·la.⁴⁰ No serà fins al 1868 amb la publicació de José Godoy de la seva *Historia crítica de los falsos cronicones* (Madrid), quan s'acabarà amb l'ús de fonts falsejades.⁴¹ Aquest canvi fou mèrit de l'activitat seriosa de les Acadèmies i de la incorporació de l'arqueologia en la construcció del discurs. G. Mora diu «En efecto, fueron las Academias de Historia las instituciones que potenciaron las actividades arqueológicas, centralizando las iniciativas de sus miembros, apoyando los trabajos y hallazgos casuales de particulares en cualquier punto de España, ejerciendo de intermediarias entre los intereses del Estado y los puramente científicos, todo ello en cumplimiento del objetivo de escribir la verdadera Historia Nacional»,⁴²

El *criticisme històric* anticipava aquest canvi i se l'ha de considerar el germen. La seva gènesi es troba en la història eclesiàstica i s'ha d'entendre com «...la resposta a l'apassionament de la historiografia barroca, que s'havia acostumat a engolir les fantasies que afalagaven la devoció religiosa i la vanitat nacional dels pobles»,⁴³

Al segle XVIII, les nombroses crítiques a un discurs pervertit per les falses històries evidencien la necessitat de canviar el mètode. Així la *Historia*

36. L'obra de Annio di Viterbo *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium* (Roma 1498) va ser costejada per Garcilaso de la Vega pare, aleshores ambaixador dels reis catòlics davant la Santa Seu (MORA 1998, p. 20 n.14), fet que evidencia la preocupació i presència espanyola en la recerca i literatura erudita internacional, tot i que dins del país no va quallar.

37. MORA 1998, p. 20 n.16.

38. Com l'obra de P. F. H. d'Hancarville, *Monuments du culte secret des dames romaines, pour servir de suite aux Monuments de la vie privée des XII Césars*, de 1784 amb lloc d'edició desconegut (v. GRAELLS I FABREGAT 2011c).

39. Com al llibre *Sethos: Histoire ou Vie, tirée des monumens anecdotes de l'ancienne Egypte, Traduite d'un manuscrit grec de JEAN TERRASSON*, París 1767.

40. V. per exemple *Le procès de Valérius Asiaticus* de Chr. GODINEAU (París 2011).

41. MORA 1998, p. 22.

42. MORA 1998, p. 39.

43. PELAYO 2013, p. 172-173.

Crítica de J. F. Masdéu, plena de comentaris en contra de moltes mistificacions no pot fer res més que seguir la dinàmica general en no disposar d'arguments substitutoris. D'aquesta manera, la recompensa que per a Hèrakles havia de ser de 3000 bous, hauria de ser equivalent per a l'erudit capaç de canviar el curs de la recerca. No cal dir que enlloc s'intueix en unes aspiracions de l'autor a aquesta glòria immortal, perquè una proesa comparada amb la tasca reeixida per Hèrakles seria únicament en mans d'un gran home capaç de canviar el curs de l'aigua o, en aquest cas, de la recerca per poder netejar la porqueria que pervertia el coneixement correcte.

El que resulta interessant és considerar si, com Hèrakles desviant el curs de dos rius, aquesta tasca es solucionaria posant en comú dues línies de recerca diferents, o si únicament calia començar de nou, replantejar l'esquema. Cal deixar per a més endavant les valoracions sobre l'autor i les ambicions que podrien indicar aquestes paraules introductòries, ja que, com deia A. González Blanco,⁴⁴ caldria esperar a M. Lafuente i la seva història basada en esquemes etnogràfics per a substituir un discurs ancorat en la cronologia bíblica i les mistificacions, puix que la important crítica de G. Ibáñez no va tenir el ressò necessari per canviar aquella dinàmica;⁴⁵ i tampoc el discurs que es considera, tot sigui dit. En qualsevol cas, el tema ocupa un paper significatiu en la introducció de l'obra tal com es desenvolupa a partir de la cita: «Con efecto (permítaseme usar de las palabras de Thucidides) nosotros hemos recibido ciegamente todas las tradiciones de nuestros maiores sin examinarlas, aún en las cosas de nuestro propio País, en que nos sería mui fácil conocer la verdad».

Una demostració de la crítica aplicada a les tradicions acceptades a finals del segle XVIII és el retret a l'ús reiterat d'una font inventada en l'obra de Florian de Ocampo (*v. infra*) o la del suposat nom «Alba» per a Empúries. Si bé aquest nom va continuar aplicant-se com ho demostra el treball de J. Maranges,⁴⁶ però aquí el que és significatiu és el que diu Vega: «...lejos de apoyar la nombradía de “Alba” que le señalaron con demasiada libertad Beuter, Tarafa i otros, formando el pueblo del río del tal nombre, i aún no

44. GONZÁLEZ-BLANCO 1987-1989, p. 1634.

45. IBÁÑEZ 1744.

46. MARANGES 1803. També citat com «Maranjas», tot i que en el present treball s'agafa la versió catalana.

contentos le forjaron fundación de Ascanio hijo de Eneas, como se cuenta del “Alba” del Lacio; nos parece sin comparación más acomodado i conforme a la verdad haverse llamado “Indica”, como conjetura el Marca, porque leiéndose en Estevan que los Indicetes tomaron su nombre de la ciudad Indica, pueblo cabeza de aquella región, sabiéndose haver sido siempre en Ampurias el maior tráfico de aquél distrito, se desprende claro no ser otra que la “Indica” de que habla Estevan», perquè, al marge de l’interès per a recopilar informacions i memòries antigues de Catalunya,⁴⁷ l’anàlisi crítica erudita⁴⁸ serà l’element que posi en relleu la categoria acadèmica de l’autor.

Com assenyalava A. González Blanco,⁴⁹ els mites i les llegendes de la historiografia de la Hispània antiga, van anar desapareixent del discurs històric «seriós» a mesura que s’avança entre els segles XIX i XX. Però, aquesta tradició va marcar durant molt de temps el discurs històric i cal tornar-hi per comprendre el perquè d’aquella necessitat i les implicacions que va suposar respecte a un discurs crític.

Avui es llegeixen com anecdòtiques les expedicions mítiques que suposadament van fer a la Península Hèrakles, Odisseu, Noé i el seu net Túbal,⁵⁰ Nabucodonosor, així com tampoc la d’hispanos desplaçats per a visitar Alexandre Magne a Babilònia o encara les fundacions fabuloses de Toledo per Adam o per Pirrus (depenent de la font), de Còrdova per part d’habitants de Nínive⁵¹ o de Tartesos per Tharsis, el nebot de Túbal.⁵² Com bé digué A. Domínguez Monedero «...resulta imposible aceptar cualquier atisbo de realidad histórica a la «colonización» que toda una serie de héroes conocidos por la épica habrían llevado a cabo en tierras peninsulares».⁵³ Però, sigui com sigui, les mistificacions en la literatura erudita van ser presents al llarg de l’evolució del discurs històric. Túbal i els reis mítics de l’Espanya primitiva van ser abastament comentats i discutits pels germans Mohedano⁵⁴ i per

47. TORRES-AMAT 1836, p. 645.

48. Ja iniciat de manera agressiva per IBÁÑEZ (1744).

49. GONZÁLEZ-BLANCO 1987-1989, p. 1.627.

50. Defensat per BEUTER (1550, p. 6) i MARCILLO (1685, p. 7-10). Sobre el tema v. GARCÍA IGLESIAS 1979; PLACIDO 1989.

51. DE CLERQ 1954, p. 14.

52. Breu crítica dins FLORES 1989-1990.

53. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 11.

54. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 274-296.

Masdéu,⁵⁵ a més de Pujades i Feliu de la Peña, tot i que aquests no en relació amb les fundacions gregues que aquí interessien.⁵⁶

En alguns casos, una voluntat crítica cap a aquelles llegendes fàcilment descartables no impedia que se n'acceptessin d'altres més difícilment discernibles, com per exemple el cas d'Amador de los Ríos⁵⁷ que descartava les visites de personatges com Nabucodonosor o Hèrakles, però, en canvi, acceptava la vinguda de sàrmates, assiris i celtes. Voluntàriament afegim aquest últim grup, els celtes, ja que el discurs sobre les migracions i invasions cèltiques i centreeuropees dels anomenats «Camps d'Urnes» ha estat en ús fins fa pocs anys, i ha estat un tema de debat que ha marcat decisivament el desenvolupament del discurs científic de la protohistòria peninsular.⁵⁸ Aquest discurs exemplifica, encara al segle xx, un tipus de mistificació explicativa d'un fenomen pel qual la recerca no tenia un discurs interpretatiu alternatiu i que va considerar correcte durant molts anys una explicació basada en diferents onades migratòries.⁵⁹

En qualsevol cas, aspectes com el del passatge del filòsof hel·lenístic Megasthenes,⁶⁰ recollit per Estrabó (XV, c.I) i Flavi Josep, fent al·lusió a la conquesta d'Ibèria per part de Nabucodonosor, i la posterior participació de les tropes ibèriques a Tràcia i al Ponto,⁶¹ podrien fer referència a l'altra Ibèria, avui reconeguda a Geòrgia.⁶² Aquesta confusió, el debat que va provocar i els errors que implicaven, testimoniaven una llarga tradició acrítica on la

55. MASDÉU 1785.

56. RICCI 2011-2012.

57. AMADOR DE LOS RÍOS 1861, p. 3-4.

58. LÓPEZ-CACHERO 2005, p. 3-9. p. 11-20.

59. Afrontar aquest argument aquí supera els interessos del present treball i implicaria considerar teories completament desfasades o criticades com l'«hel·lenització», l'«aculturació» o el «difusionisme» que impliquen una aproximació al passat hel·lenocèntric i completament parcial (discussió dins LOMBARDO 2006; BOISSINOT 2015) i la historiografia de la recerca arqueològica protohistòrica dels darrers 100 anys, començant per Bosch Gimpera.

60. Sobre Megasthenes, Raimon, WIESEHÖFER / BRINKHAUS / BICHLER 2016.

61. De totes les maneres, la creixent identificació de materials macedonis en el registre arqueològic de la Península Ibèrica que no troben explicació en el marc de pràctiques comercials permeten interpretar-los com a elements adquirits per mercenaris, o caps mercenaris, ibers que haurien fet fortuna en àrea Macedònia o al servei dels monarques macedonis (GRAELLS I FABREGAT 2014, p. 46., p. 138-139, p. 145-148, p. 158, p. 174, p. 208; GRAELLS I FABREGAT 2016).

62. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2010a.

lectura d'«Ibèria» és relacionada automàticament amb la Península i no es contextualitzava. Com expressava González-Blanco,⁶³ aquesta confusió es va anar estenent des del baix imperi romà, confonent els termes i acceptant una lectura directa de les fonts. Afortunadament, ja durant el primer Humanisme es va intentar erradicar aquesta tendència, però caldria molt de temps per aconseguir-ho completament.

Una de les finalitats d'aquesta assimilació directa de les fonts clàssiques era la d'augmentar el nombre de cites, millorant així el coneixement del passat primitiu i els orígens de la nació, però, d'altra banda, també buscava el reconeixement, una identificació amb un passat gloriós.⁶⁴ Per aquest motiu, bona part de les notícies i llegendes van ser assimilades i defensades de manera fervent, perquè justificaven i testimoniaven un passat privilegiat.

Segons opinió d'A. González Blanco,⁶⁵ durant el segle XVI va ser el moment de màxima creació de mites i llegendes, la major part d'elles amb una implicació important per part de la comunitat jueva, ja que buscava amb aquestes afirmacions justificar la seva presència a la Península des dels seus orígens.⁶⁶

Progressivament, des de diferents punts d'Europa, la crítica a aquestes construccions fantasioses de la història van anar formant un debat i un escepticisme envers les tradicions més rocambolesques. Per citar un exemple, L. Ménard⁶⁷ descartava totes les llegendes relatives a la presència heràclida més a l'occident dels Alps, històries que considerava com «tissu de fables & de mensonges». No va ser fins a la incorporació de l'arqueologia, en progressiu augment durant tot el segle XVIII, quan aquestes crítiques van començar a agafar cos i poder justificar-se amb dades tangibles. Però, fins a arribar a aquest punt, diferent en cada regió, el món erudit havia de realitzar una

63. GONZÁLEZ-BLANCO 1987-1989, p. 1630.

64. Aquest mateix mecanisme va ser utilitzat pels historiadors romans on la mistificació del passat grec va ser recurrent, i l'assimilació de fonts i mites va servir com a instrument d'autoafirmació cultural (DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 12).

65. GONZÁLEZ-BLANCO 1987-1989, p. 1629-1632.

66. Un cas particular d'aquesta situació el representa l'obra d'A. SILLA (1769) on per a exposar la seva proposta sobre la fundació de Nàpols (Partenope) inicia amb un capítol titulat: «Si dimostra, che nè i Cananei, nè i Fenici sapevano, che vi fusse l'Italia, quando fu edificata Partenope».

67. MÉNARD 1750, p. 2.

reflexió intel·lectual exigent de la qual Vega, amb les limitacions que veurem, va participar.

Vega va ser un personatge menor dins de la il·lustració catalana i espanyola, dominada per historiadors de la talla de P. Enrique Flórez, Gregori de Maians o Josep Finestres;⁶⁸ tot i així, fou una figura singular i atractiva. E. Torres-Amat va advertir que el cas de Vega era particular en defugir un estil tradicional i mostrar una personalitat pròpia. El defineix com «lacrónico y sentencioso» en una cita, tot i comentar que enriquia els comentaris afegint «sal ática», que sens dubte enllaça amb el judici amb el qual en destaca el bon gust i la franquesa,⁶⁹ que sumat a l'erudició, la biblioteca i les relacions personals que va establir i alimentar, fan d'aquest personatge i la seva obra un patrimoni important a recuperar.

I.1.3. L'encàrrec de la *Disertación*

La recerca arqueològica no és, ni era, un dels temes habituals de l'Acadèmia barcelonina, on sols ho ha estat de manera intermitent. De fet, l'encàrrec que va rebre de l'Acadèmia de Bones Lletres resulta inesperat i sorprenent en ser ell un il·lustrat que ni abans ni després va tornar sobre l'argument del passat preromà o grec d'Hispania.⁷⁰ Potser només podria indicar-se una excepció, que era la seva relació i interès per la numismàtica, com pot deduir-se a partir de la participació en diversos estudis i classificacions de numismàtica catalana i de la mateixa Acadèmia.

En qualsevol cas, els motius de la seva elecció no estan clars, però no es pot descartar que la seva posició com a president de l'Acadèmia barcelonina, la inquietud intel·lectual i la xarxa de contactes el convertissin en el candidat ideal. A més, aquesta posició i dinamisme a l'Acadèmia el va portar a impartir docència a la Universitat cerverina (1790).

68. Sobre la Il·lustració catalana v. una síntesi ajornada dins PELAYO 2013. A nivell internacional, la posició de Vega i de Sentmenat és encara menor, lluny de conèixer o utilitzar l'herència internacional de Winckelmann, Barthélemy, Caylus, Montfaucon, Peiresc, Lechevalier o Ruscelli entre tants d'altres.

69. TORRES-AMAT 1836, p. 645.

70. Un llistat de les intervencions a l'Acadèmia de Bones Lletres dins COMAS 2000, p. 66.

Vega va assumir l'encàrrec, profundament influenciat per les idees i obres de J. A. Maians i de J. Finestres. Això condiciona l'enfocament i profunditat del treball, però no l'estil, particularment en la concepció del discurs com una aproximació crítica a la història literària⁷¹ de les fundacions de les colònies de Roses i Empúries.

L'encàrrec es va acomplir i la *Disertación* es va presentar en dues sessions, el 13 de febrer i el 29 de juliol de 1780, amb la censura acadèmica de Pere Nolasc.⁷²

I.2. BIBLIOGRAFIA, CITES I ESTIL

I.2.1. Introducció a la bibliografia utilitzada

L'autor va fer servir una diversificada bibliografia fonamentalment d'autors peninsulars i clàssics, tot i que també hi apareixen alguns autors francesos del segle XVII. Una bibliografia on hi ha les obres referencials hispanes i europees, però no les que en el moment de la redacció de la *Disertación* estaven renovant el discurs sobre les colònies i la colonització grega; autors alemanys, italians o francesos contemporanis són absents. Aquesta realitat és reflex de dues situacions que vivia el món acadèmic barceloní i de retruc l'espanyol: biblioteques poc fornides i escasses relacions personals amb els acadèmics europeus.

No era culpa de Vega, menys encara si s'observen els resultats del treball que tot i la multitud de temàtiques considerades paga les conseqüències d'un món acadèmic desconixedor dels corrents renovadors que des de l'Europa Central estaven revisant el passat clàssic.

Una lectura crítica permet identificar quines van ser les obres que va utilitzar i quines van ser les que més van influenciar el discurs resultant. Entre les quaranta-dues obres que cita, n'hi ha tres de fonamentals per a la *Disertación*: la del Pare Flórez, la de G. Maians i, finalment, la més considerada, la dels germans Mohedano. Però altres autors menys citats semblen tenir una influència cabdal, com és el cas de J. Finestres o J. A.

71. Sobre el concepte d'«història literària»: URZAINQUI 1987; CEBRIÁN 1997, p. 35-37.

72. PERICOT 1955, p. 33.

Maïans, possiblement més pel seu pes en el pensament de l'autor que no pas per la seva obra escrita poc relacionada amb el tema de les fundacions gregues d'Empúries i Roses.

He cregut important identificar i valorar les referències i obres que Vega utilitza a la *Disertación* per comprendre millor el coneixement i l'orientació de l'autor i l'Acadèmia barcelonina en el moment de la seva defensa. Amb aquest propòsit, les pàgines que segueixen comenten, autor per autor, cadascuna de les referències, la transcendència de la seva obra i la relació i impacte d'aquesta en la *Disertación*. Simultàniament, s'ha aprofitat aquí per realitzar una aproximació a la terminologia i estil utilitzat per Vega per citar els diferents autors i l'ús que va fer de cadascuna de les obres.

Sorprèn la diversitat dels autors que cita Vega; al llarg del discurs introdueix un seguit de cites antigues, moltes d'elles en llatí, que demostren una certa erudició i una voluntat de fer una recerca intensiva amb cert domini de la bibliografia, que segueix un procediment habitual del moment. D'altra banda, l'accés a una biblioteca exclusiva i altament erudita dotada amb els llibres bàsics i algunes peces rares i extraordinàries que esdevindrien, després de la seva cita, motiu de comentari bibliòfil.

Més endavant hi haurà ocasió de destacar el tipus d'edicions i l'ús del llatí que va fer l'autor, discutint les cites i comentant algunes referències que possiblement eren indirectes, així com alguns errors de transcripció. Això porta a pensar que en alguns punts del treball l'autor va fer ús d'una retòrica on era obligat citar en llatí o fer aparèixer alguna obra que es creia fonamental. L'ús d'obres clau aprofitades només per una cita i no per enriquir els diferents aspectes que va afrontar la *Disertación*, fa pensar que l'autor no va consultar directament totes les obres que apareixen. Però aquesta especulació, que no pot ser demostrada sinó solament suggerida, es plasmarà en els casos corresponents que segueixen.

I.2.2. La bibliografia citada

La bibliografia citada dins la *Disertación* es presenta a continuació com a fitxes ordenades seguint l'ordre alfabètic dels autors, indicant el títol de

l'obra i l'edició concreta a la qual Vega fa referència.⁷³ Una revisió de la bibliografia que va utilitzar ajudarà a comprendre el perfil investigador i analític del nostre autor. Com ha estat molts cops assenyalat, les lectures determinen l'òptica d'anàlisi, en un inconscient «plagi» que, de resultes de la combinació amb altres lectures, desemboca en una nova creació emmarcada per la línia interpretativa moment.⁷⁴ Malgrat això, l'estudi de l'obra de Beuter ho demostra,⁷⁵ deslliurar-se de la càrrega implícita del context és difícil i més en un moment en què l'aparell crític seria incipient. Les tendències historiogràfiques de cada moment han dirigit de manera natural les recerques i ha estat sempre molt polèmic i complicat trencar i canviar els paradigmes d'anàlisi. El cas de Vega i de Sentmenat, tot i no reeixir en el seu propòsit de canviar la dinàmica de la recerca, demostra que existia un debat entre una part de la comunitat erudita de finals del segle XVIII que no estava d'acord en com es feien les coses, una comunitat intel·lectual amb ganes de canviar, amb opinió i amb criteri; molt possiblement aquest criteri s'explica a partir d'una àmplia consulta bibliogràfica i relacions internacionals. El treball de Vega demostra un ampli coneixement bibliogràfic, estès tant en el temps com en l'espai, però concentrat en un moment cronològic particular i unes obres principals. Es posen així en context els temes pels quals entra en joc cada referència i

73. Inusual per l'època, la bibliografia utilitzada evidencia un nombre important de treballs difícilment consultables per part de la comunitat acadèmica del seu moment. Molts d'ells, com assenyalava M. D. DE ASÍS (1990, p. 134), no gaudeixen avui de cap edició moderna i això que alguns dels autors citats van ser, al seu moment, personatges i obres fonamentals per al desenvolupament del pensament i la cultura europea o hispana. Tot i mantenir aquesta crítica i atribuir-ne l'absència en la formació dels historiadors i arqueòlegs contemporanis als plans d'estudi universitaris que tendeixen, incomprensiblement cap a una hiperespecialització que silencia les bases i el desenvolupament de les nostres disciplines, s'ha de celebrar l'existència –i la possibilitat de consultar-los gratuïtament (No falten veus que alerten sobre el domini privat d'aquests recursos i la necessitat d'assegurar que continuïn sent públics, DARTON 2010)– d'una sèrie de mitjans digitals com Google-books, Gallica. fr o archive.org que permeten accedir a la majoria de les obres que va citar Vega i de Sentmenat. Tot i que cal recordar que la informació que transmeten les obres citades, ha de ser rellegida i contextualitzada i, per tant, aquells treballs han d'estar subjectes a una edició crítica i analítica que permeti ressaltar el seu veritable valor en la formació de la recerca històrica moderna.

74. CHARBONNEAU 2004.

75. ORTOLÀ / REDONDO 2004.

l'encert o problemes que suposa;⁷⁶ a més, es presenten valoracions i arguments sobre les referències bibliogràfiques en els casos en els quals sigui compartida amb altres autors, sigui incorrecta o pugui correspondre a una adopció indirecta.

Agustín, Antonio

Antonio Agustín (Saragossa, 1517-Tarragona, 1586), clergue i numismàtic, format en diverses universitats entre Espanya i Itàlia (Alcalà, Salamanca, Bolònia i Pàdua). Després de diversos càrrecs tant a la Corona d'Aragó, Anglaterra, Alife o Sicília, esdevé bisbe de Lleida (1561) i arquebisbe de Tarragona (1576). Tot i que la major part de la seva obra correspon a textos jurídics i de caràcter eclesiàstic, la seva obra de referència és els *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (Tarragona, 1587), considerat el primer estudi numismàtic científic. Les dues cites presents en el text fan referència a aquesta obra, ja que no es consideren únicament aspectes de la numismàtica, sinó també qüestions històriques i arqueològiques.

El cèlebre antiquari i numismàtic apareix citat en relació amb dues inscripcions, però en cap de les dues inscripcions Vega cita un sol comentari respecte a l'opinió d'Antoni Agustín. Els comentaris van en la línia de ressaltar l'erudició de J. Finestres, tot dient que va superar en coneixements a l'obra d'Agustín, erudit per antonomàsia. La cita que pretén la superioritat del Finestres es recolza amb una afirmació de G. Maians i diu: «que en el estudio de estas cosas superó al famoso Dn. Antonio Agustín según piensa el sabio Mayans». Però Vega és conscient del que significava l'obra d'Antonio Agustín i per aquest motiu afegia en nota al peu un comentari prudent, segons el qual Finestres seria «inferior» a Agustín en cas que la inscripció motiu del debat i comparació fos autèntica. Però resulta singular l'absència a majors indicacions de l'obra d'A. Agustín, perquè únicament al final del manuscrit, el text de Josef de Cruïlles el torna a citar i, en la línia del que

76. A més dels diferents autors, Vega i de Senmenat fa referència al «Jurisconsulto Marano», citat en relació amb el llegat romà en la justícia naval citant: «Paratil. al tit. de Leg. Rhod. de Jac.». Aquesta referència comprensible per a juristes del dret romà, s'ha de posar en relació amb la claredat de la seva redacció. Sobre aquest «Jurisconsulto» vid. el comentari d'A. Domínguez Monedero en el pròleg.

he proposat per Vega, ho fa comparant-lo amb altres dos grans erudits: Finestres i Flórez. La comparació diu «¿quién se atreverá a escribir más de lo que queda escrito sobre su legitimidad por los célebres antiquarios D. Antonio Agustín, Finestres, Flórez, etc.?».

Aldrete, Bernardo

Bernardo Aldrete (Màlaga, 1565-1645).⁷⁷ Canonge de la catedral de Còrdova va destacar per haver-se preocupat per qüestions lingüístiques de la llengua castellana, *Del origen, y principio de la lengua castellana ò romance que oi se usa en España* (Roma, 1606), malgrat que també va ocupar-se de temes antiquarials com ho demostra el seu treball *Varias antigüedades de España, África y otras provincias* (Anvers, 1614).

Aquest autor apareix citat quatre cops al llarg del treball: dos cops en començar la dissertació i en relació amb la identificació excessiva de topònims grecs per a l'Espanya antiga. Posteriorment, apareix citat un altre cop en relació amb la fundació ròdia de Roses com «Alderete 1606: lib. 3, cap. 1». El darrer cop que apareix citat (idèntica cita a l'anterior), correspon a un altre correctiu que Vega li aplica en fer notar que Aldrete va citar incorrectament als habitants de Roses com a «rodhienses» en lloc de «rodhenses». La crítica a aquest autor és dura, segurament seguint a G. Maians, qui l'havia criticat en relació amb l'ús abusiu d'un passat grec per a molts termes castellans.

Beuter, Pere Antoni

Pere Antoni Beuter (València, 1490-1554). Després de diversos encàrrecs eclesiàstics va retornar a València on va ocupar la càtedra d'Escritures Sacres i Antic Testament.⁷⁸

La seva obra és *Primera part de la història de València*, publicada a València el 1538, i posteriorment, al 1550, la *Segunda parte de la crónica general de España*.⁷⁹

77. Per a una biografia, v. WOOLARD 2003.

78. Recentment ha estat reeditada la seva obra a càrrec de V. J. ESCARTÍ 1995; ESCARTÍ 1998.

79. Recentment comentada dins RAUSELL 1999; ESCARTÍ 2010.

Vega cita a Beuter un únic cop en relació amb el nom de la ciutat indígena d'Empúries; Beuter, igual que Tarafa (*v. infra*) amb qui comparteix cita, proposava que el nom de la ciutat anterior es digués «Alba», seguia la proposta de Plini, però aquesta proposta de nom primigeni no va ser compartida per Vega qui optava per «Indica».

Bochart, Samuel

Samuel Bochart (Rouen, 1599-Caen, 1667). Vega cita vuit cops aquest autor, sempre en relació amb la seva obra *Geographia Sacra, sur les premiers âges du monde*, Cadomi, typis Petri Cardonelli, publicada el 1646. Les cites que fa Vega de l'autor varien entre el cognom i dues cites diferents: «Bocharto» i una altra amb el nom complet (Samuel Bochart).

El fet representatiu de la seva obra és la discussió de l'etimologia i el debat de gran quantitat de topònims que permet considerar aquella obra com un excel·lent manual per discutir i cercar les indicacions geogràfiques. D'aquesta manera, Vega l'utilitza per concretar la procedència fòcea, verificar dades sobre Marsella i, finalment, aportar llum en relació amb el topònim de Roses i del Roïna. Les discussions respecte a la relació entre Roses –*Rodha* i Roine– *Rodhano*, conclouent el francès en la impossibilitat que Roses doni nom al riu a causa d'una senzilla màxima: una ciutat dona nom a un riu sempre que aquest passa o desemboca en el seu territori.

Aquest autor acceptava la proposta d'una fundació ròdia de la colònia grega de Roses, Vega se'n fa ressò en citar-ho en dues ocasions.

Però una altra possibilitat no considerada per Vega, solucionava aquesta discussió; J. Martin considerava que serien els rodís els que fundarien una colònia anomenada *Rhode* a la desembocadura del Roine i poc temps després, fundarien la colònia de Roses.⁸⁰ Cal dir que l'autor francès afegia que després d'aquesta colònia, els rodís, no van penetrar en el territori ni van desenvolupar les navegacions cap a occident, deixant Roses com la colònia més allunyada, fins al punt que Martin conclouia que després de la seva fundació els rodís van deixar de navegar-hi.⁸¹

80. MARTIN 1752, p. lxxxii, p. 561.

81. MARTIN 1752, p. 562. Posteriorment el mateix autor proposava que els rodís van intentar expandir-se cap a occident, cap a les Illes Balear d'on van ser rebutjats pels fenicis (MARTIN 1752, p. 586).

Posteriorment, Vega afegeix una cita ambigua que comenta les dues fundacions marselleses a la península Ibèrica: Empúries i Roses. Aquesta cita, confusa en la manera que utilitza Vega, es refereix al que Bochart havia defensat respecte a Roses; sobre Empúries res a dir. Bochart defensava una fundació ròdia de Roses, però posteriorment insistia en el fet que va ser controlada pels massalotes. Segurament la traducció de Vega és poc precisa i caldria remarcar la idea de Bochart de dos moments per a la colònia de Roses: moment rodi i, posteriorment, massaliota.⁸²

Cano, Melchor

Melchor Cano (Tarancón, 1509-Madrilejos, 1560). Dominic que va ocupar les càtedres de Teologia de Valladolid i Salamanca, va participar en el Concili de Trento, va ser bisbe de les Canàries i finalment rector del Col·legi de Sant Gregori a Valladolid.

La seva principal obra és *De Locis Theologicis* (Salamanca, 1563),⁸³ la qual cita Vega un únic cop com a demostració d'erudició, en relació amb la importància de la cautela i a l'exhaustivitat, fent-ne una transcripció de la cita (tom. 2, lib. 11, p. 109).

Casaubono, Isaac

Isaac Casaubono (Ginebra, 1559-Londres, 1614). Essent professor de la Universitat de Montpel·lier, va publicar una edició crítica completa d'Estrabó, *Strabonis Rerum Geographicarum* (Ginebra, 1587), de la qual es comenta que no en va quedar satisfet; és justament aquesta obra la que cita Vega. El primer cop en tractar el nom del riu que desemboca a Empúries i els problemes d'interpretació, dues mencions més fan referència a la proposta de Casaubono sobre la celticitat de població d'Empúries, fet que és durament criticat i rebutjat per Vega titllant-ho com a «pensament despreciable» i com a error. Finalment, la quarta i cinquena cita, fan referència a la correcció de Casaubon d'un passatge d'Estrabó en relació

82. Proposta que compartien altres historiadors, per exemple MARTIN 1752, p. 586.

83. Obra recentment editada en castellà per J. BELDA (2006) i que gaudia ja d'un ampli comentari en J. BELDA (1982).

amb el possible error en la correcta identificació de Rodhe, fet que apareix citat com també observat per Nonio Pinciano en un dels seus comentaris a Pomponi Mela (*v. infra*).

Clüver, Philipp

Philipp Clüver (Gdansk, 1580-Leiden, 1623) geògraf i historiador. Després d'una formació en diferents països centreeuropeus, va ocupar la plaça de professor de Geografia a la Universitat de Leyden; Clüver apareix citat un cop en la forma castellana «Cluberio».

La seva gran obra és *Introductionis in Universam Geographiam, tam veteram quam novam, libri VI*, publicada el 1628 a Amsterdam i reeditada com a mínim 30 cops a principis del segle XVIII. Possiblement, l'edició de 1729 a Amsterdam, amb pròleg de La Martinière (*v. infra*), sigui l'edició que va consultar Vega. Els arguments que permeten proposar-ho són la coincidència temàtica de les cites a les obres de Clüver i la cita segura que fa Vega del diccionari de La Martinière, on apareix citada l'obra de Clüver. Això fa pensar que aquesta sigui una cita presa de l'obra de La Martinière i no una obra consultada directament.

L'interès de l'obra, tot i ser universal, prioritza les persones i les ciutats per davant de la natura. A Clüver se l'ha considerat el fundador de la geografia històrica,⁸⁴ ja que la seva voluntat, demostrada en les seves diferents obres, ha buscat la relació entre les fonts clàssiques i la geografia. El seu primer treball, sobre la Germània antiga (*Germania Antiqua*, 1616), seria un avís del que seguidament faria sobre la Sicília antiga (*Siciliae Antiquae libri duo*, 1619), Còrsega i Sardenya (*Sardinia et Corsica Antiqua*, també el 1619). Va deixar, però, dues obres més fonamentals: una era la Geografia Històrica de la Itàlia antiga (*Italia Antiqua*, 1624) i la darrera correspon a l'obra que cita Vega (*Introductionis...*). Clüver apareix citat en relació amb la filiació focea de Marsella.

84. LITER / SANCHÍS / HERRERO 1992, p. 50.

Cocci, Marco Antonio

Marco Antonio Cocci (Vicovaro, *circa* 1436-Venècia, 1506). Apareix citat en relació amb la seva obra d'història universal *Enneades sive Rhapsodia historiarum*, publicada entre 1498 i 1504. Vega el cita dos cops en relació amb la *Dipolis* emporitana emprant la mateixa referència (*lib. 6 de la Enneada 5^a de su Hist.*).

El primer cop dins la discussió del text, i el segon dins una transcripció llatina de Titus Livi sobre la *Dipolis* i l'ordre en què els romans van donar la municipalitat als habitants emporitans: «Umbrā quoque (dice Sabélico) romani nimini graecos ab omni finitimorum iniuria incolumes praestabat, quippe qui civitate fuerunt postea a romanis donati, inde et hispani accolae».

Comes, Francisco

Existeixen dubtes sobre a qui es refereix Vega quan cita a Francisco Comes, ja que la cita no precisa les diferents opcions: «mui inclinado a confundir los vocablos de las cosas por la pequeña semejanza de los sonidos». Conseqüentment, la data de naixement i mort són aquí impossibles de considerar en detall.

D'una banda, es pot creure en la crida al compositor valencià de la segona meitat del segle XVI, que va dirigir la Capella de la Catedral de València i va simplificar el contingut i expressió de les innovacions musicals que aleshores imperaven⁸⁵ i que, posteriorment va influenciar segons alguns, l'obra de Monteverdi. D'altra banda, també podria referir-se a Francisco Comes i Torró, a cavall entre els segles XVII i XVIII, natural de Barcelona, advocat i regent del Consejo de Estado de Aragón que va ser, posteriorment, comissionat a la Junta de control del Sant Ofici.⁸⁶

Citat un cop en tot el text en relació amb la identificació de les Illes Medes. En el debat sobre la nomenclatura dels illots i la proximitat amb Medea, Vega no dubta a negar aquella relació, posant com a exemple d'aquestes assimilacions a F. Comes, a qui destaca com a paradigma de confusió terminològica a partir de petites semblances.

85. SORIANO 1855, p. 416.

86. LAFUENTE 1889, p. 357.

Estienne, Robert

Citat com a Roberto Estephano (Robert Stephanus) i de nom Robert Estienne (París, 1503-Ginebra, 1559), fou un editor parisenc que va dividir la Bíblia en versicles i capítols.

L'obra que menciona Vega és el *Thesaurus Linguae Latinae* (París, 1532), en la qual destaquen els comentaris i l'anàlisi, no tan sols en relació amb el llatí o el grec clàssic, sinó també a llengües perifèriques com les mencions ibèriques i cèltiques dins dels autors clàssics. A tall d'exemple sobre aquestes mencions i termes antics, sorprèn la capacitat per a la traducció amb diferents recursos com la comparació amb llengües com l'armeni, mitjançant la qual va proposar una traducció del topònim ibèric *Edeta* (Sant Miquel de Llúria) com a *Ramat*.⁸⁷

L'obra d'Estienne apareix citada dos cops a la *Disertación* en relació amb la ubicació de Focea, que pretén situar geogràficament a la regió de l'antiga Frígia i, seguidament, la relaciona amb la fundació de Massalia (citant «Thésaurus linguae latinae, 1532, vol. III, p. 514»). Si bé la relació de Focea amb la colònia de Massalia queda fora de discussió, la ubicació de la metròpolis, Focea, havia de ser comentada.

Vega transcriu part de la descripció d'Estienne, oferint una versió retocada: «ciudad de la Frígia menor de donde salieron los fundadores de Marsella». Però el text d'Estienne proposa, dins la veu *Phocaea*, que aquesta correspongui a la menor de les ciutats de la Frígia i que sigui, segons indicacions de Ptolomeu, colònia dels atenesos. La cita de Vega es limita a aquella indicació, però la veu *Phocaea* d'Estienne continua i cita a Esteve de Bisanzi, Herodot i Plini (V, 30), autor a partir del qual situa la ciutat de *Phocaea* a la Cària en proximitat al *Monti Mycalae*. Així, si es considera que Frígia és una regió anatòlica interior, la proposta de Vega que situa a la «Frígia menor» la ciutat de Focea, suposa diferents problemes i imprecisions que un erudit del seu moment no hauria de fer. Més encara si es compara amb contemporanis que presentaven cartografies o relats de viatges del món grec antic on es situava la distribució de les regions de l'antiga Grècia i les seves principals *poleis*.

Possiblement, la utilització de l'obra d'*Stephanus* per aquest cas concret, correspongui a la cita d'aquesta referència copiada d'una altra lectura i

87. ESCOLANO 1610, p. 147.

no com a resultat d'una consulta directa. L'accés per part de Vega a l'obra d'Estienne hauria donat més cites a diferents discussions, aportant altres termes i comentaris al llarg de la *Disertación* i, en qualsevol cas, presentaria una correcta transcripció de la veu *Phocaea*.

Facciolati, Jacopo

Jacopo Facciolati (Torreglia, 1682-Pàdua, 1769). Llatísta, va compilar diversos treballs de lèxic llatí, entre els quals destaca especialment el *Totius Latinitatis Lexicon* (Roma, 1771).

L'obra de Facciolati apareix citada quatre cops al text, les tres primeres en relació amb l'adjectiu «foceu», i la darrera sobre la naturalesa de la ciutat de Focea, a la Jònia.

Si es para atenció a la primera cita, Vega diu: «el mismo Facciolati cita el *Phocicae Carinae* de Lucano, esto es, *massilienses* como adjetivo derivado de *Phocaea*, con que viene a contradecirse explicando luego después el patronímico *Phocais* como solamente derivado de *Phocide*». Però l'entrada a la veu *Phocaicus* en l'obra de J. Facciolati (vol. III, p. 539) no cita les «Phocicae Carinae» de Lucà, sinó la «Phocaica clarus tellure Coroneus» (Lucà. 3.172), entrada precedida per la cita: «Phocaicas Emporias appellat Sil. 3.369. urbem Hispaniae Tarraconensis, quia a Massiliensibus condita est. V. Liv. 34.9 et Plin. 3.3.4.», referència no esmentada en l'obra de Vega malgrat l'alleugeriment que aquesta suposaria a la discussió respecte a la filiació de la colònia emporitana.

La segona cita s'emmarca dins l'*excursus* de Vega en la qual es posa en dubte la relació entre Focea i Fòcida, que havia defensat Facciolati, interpretant-ho com dos conceptes deslligats entre si, sense relació i espacialment distants.

Finestres, Josep

Josep Finestres (Agramunt, 1688-Montfalcó de Mossèn Meca,⁸⁸ 1777). Catedràtic de Dret de la Universitat de Cervera,⁸⁹ conegut també com «el Nèstor cerveri».⁹⁰

88. Montfalcó d'Ossó o també Montfalcó d'Agramunt, pedania d'Ossó de Sió (Urgell).

89. TORRES-AMAT 1836, p. 251-255.

90. CLÚA 2001, *passim* v. també GARCÍA MARÍN 1988.

La referència a J. Finestres és recurrent i apareix tant pel que respecta a obres concretes com a pensaments i opinions personals del Finestres (fig. 4).

La primera cita a l'obra de Finestres fa referència a l'obra *Hermogeniano*⁹¹ (citant el seu «tom. 4, p. 4-38») i a la fundació ròdia de la colònia empordanesa de Roses. Cita la *Sylloge Inscriptionum Romanarum*⁹² de J. Finestres en relació amb dues inscripcions una bilingüe⁹³ i una altra amb el següent encapçalament «Emporitani Populi Graeci».⁹⁴ L'opinió de Finestres en considerar-les sospitoses o falses, va ser suficient per a que Vega les considerés de la mateixa manera⁹⁵.

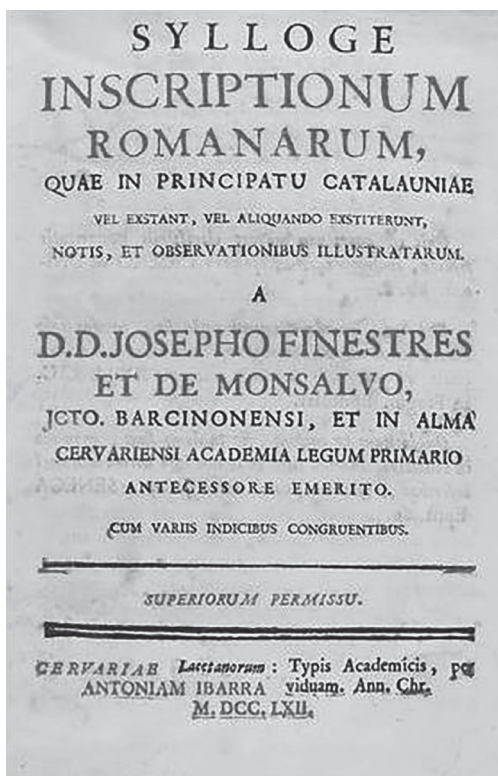

FIGURA 4. Frontispici de l'obra de Josep Finestres.

91. D. Josephi Finestres et Monsalvo, *Barcinonensis, primarii legum antecessoris emeriti in Hermogeniani, jurisconsulti, juris epitomarum libros VI. Commentarius. Cervariae lacetanorum: typis academicis, apud Antoniam Ibarram viduam anno 1757, 2 vols. In 4º.*

92. D. Josephi Finestres et Monsalvo, *Sylloge Inscriptionum Romanarum, quae in principatu Catalauniae vel extant, vel aliquando extiterunt, notis, et observationibus illustratum...cum variis indicibus congruentibus, Cervariae Lacetanorum, typis academicis, per Antoniam Ibarra viduam, an. 1762, in 4º, Classe VII.*

93. ΔΗΜΟΚΡΙΤ // ΣΩΣΤΡΑΤΩ // ΠΑΥΛΛΑ // ΑΕΜΙΛΙΑ // Η

94. EMPORITANI. POPVLI. GRAECI // HOC. TEMPLVM. SVB. NOMINE // DIANAE. EPHES. EO. SECVLO. COND // QVO. NEC. RELICTA. GRAECOR. LINGVA // NEC. IDIOMATE. PATRIAE. IBERAE // RECEPITO. IN. MORES. IN. LINGVAM // IN. IVRA. IN. DITIONEM. CESSERE // ROM. M. CETHGO. ET. L. APRO. // NIO. COSS

95. *Vid. Infra* Transcripció.

Flórez, Enrique

Enrique Flórez (Villadiego, 1702-Madrid, 1773).⁹⁶ Citat com a «Re^{mo}. Flores», «Reverendísimo Flores» o com «el maestro Flores», el pare Flórez per a nosaltres.

El cita en relació amb la seva obra *Historia de las Medallas* i no en relació amb el volum 28 de la seva grandíssima obra *España Sagrada*, inacabada en el moment de la redacció de la *Disertación* de Vega. Juntament amb l'obra dels germans Mohedano (*v. infra*), l'obra del Pare Flórez va ser la gran referència sobre la història antiga de la península Ibèrica. Però, a diferència dels Mohedano, el Pare Flórez va afegir informacions arqueològiques i epigràfiques.

La primera cita que fa Vega es refereix a les emissions monetàries de Roses, que havien estat relacionades tant amb les emissions ròdies com amb les cartagineses, però l'anàlisi del Pare Flórez permetia considerar-les emissions autònomes tal com apareix citat per Vega i De Sentmanat: «Tom. 3 de *la Hist. de las Med.*, tab. 65, núm. 8.9».

Una segona cita menor es refereix a la interpretació del Pare Flórez en relació amb l'establiment de la Neàpolis emporitana i la seva divisió entre una ciutat indígena i una segona grega, ambdues dins la mateixa fortificació.

El tercer cop que es cita el treball del Pare Flórez (cita: «Part. 2, *Hist. de las Medall.*, tab. 24, núm. 1 i 2») és per precisar el gènere del nom d'Empúries grega, particularment en relació amb la seva transcripció llatina.

La procedència focea dels colonitzadors d'Empúries és un tema que ocupa diferents cites del Pare Flórez relatives al seu «D. *Libro Medallas de Ampur.*, tab. 24, n° 3 i 4».

La cinquena referència, tot i que tangencial, considera la denominació que va tenir la ciutat d'Empúries romana, que correspondria a *Municipium* i no a *Colonia*.

La darrera cita fa al·lusió a l'interès del segle XVIII sobre la naturalesa lingüística de la societat. D'aquesta manera la proposta del Pare Flórez

96. Sense pretendre ser exhaustius sobre els estudis dedicats a la figura del Pare Flórez: GARCÍA MARÍN 1988; MIER 2002; MIER 2003; CAMPOS 1996; CAMPOS 2003; CAMPOS 2004; CAMPOS 2006; GUIJARRO 2003; MORA 2004b. En relació amb el volum relatiu a les antiguitats de la tarraconense v. ROVIRA / DASCA 1995. L'any 1989 es van reeditar totes les seves obres per iniciativa de l'editorial Pentalfa Ediciones.

és especialment clarificadora segons l'argumentació del moment, perquè mostra com la ciutat va emetre moneda de plata tant amb llegenda en llatí com en grec, o «español antiguo», evidència que sumada a la primera inscripció que presenta Vega en el seu manuscrit, servia per argumentar el trilingüisme de la ciutat d'Empúries.

Fréret, Nicolas

Nicolas Fréret (París, 1688-1749). Citat com «Mons.» (com abreujament de *Monseñor*), secretari de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres des de 1742. La seva recerca va variar entre qüestions històriques i lingüístiques, amb una producció significativa que va gaudir el 1796 d'una primera edició completa dels seus escrits.

La referència que cita Vega aquí, a causa de l'amplitud i ambigüitat de la mateixa, es pot referir a dues obres de l'autor francès: l'article sobre l'origen de la població itàlica,⁹⁷ en la qual es considera l'origen d'altres poblacions, com la gala o la ibèrica, o l'obra derivada de l'anterior que analitza l'origen dels pobles i, sobretot, el mètode per a fer-ho.⁹⁸ Aquesta segona referència és particularment rellevant, ja que representa un tipus de publicació inusual si es compara amb la resta de les obres citades en la *Disertación* perquè es tracta d'un treball metodològic i no de contingut a partir del qual extreure dades. Cal dir que aquest autor va estar àmpliament recolzat per l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres i per l'impacte que va suposar el *Voyage d'Anacharsis* de l'Abbé Barthélemy,⁹⁹ en el qual ja s'exposaven moltes de les seves idees.

Apareix citat un únic cop per suportar la feblesa de l'etimologia per considerar relacions de dependència en el cas concret de Roses com a colònia ròdia. Aquesta consideració entra en les directives que esgrimia Fréret per a considerar l'estudi de les fonts clàssiques amb finalitats historicistes. La recerca, sens dubte trencadora per la visió antropològica de la seva recerca, aniria més enllà dels aspectes lingüístics i històrics, i pretenia una lectura social a partir de les dades esmentades pels autors antics. Segons Fréret no

97. FRÉRET 1746, article III, p. 82-85, «des colonies celtiques».

98. FRÉRET 1753.

99. BARTHÉLEMY 1788; GINGUENÉ 1807, p. 462; Díez 2004; TOLIAS 2005.

seria suficient compilar la totalitat de referències, sinó també, relacionar les cites entre elles per tal de configurar un cos unitari, que ja implica una primera anàlisi crítica de la informació; en segon lloc, considerava la importància de buscar les referències contemporànies davant de les referències més modernes; en tercer lloc, la cura en considerar les tradicions i idiomes dels diferents pobles, ja que les societats antigues intentaríen exagerar els costums més estranys i normalitzar-ne altres que entendrien com a pròximes. També les referències respecte a l'organització política. Possiblement pel que a la *Disertación* respecta, les consideracions més rellevants serien les relatives a les causes del desplaçament d'una població i la fundació de colònies, que «...prennent le nom de la Cité qui a fourni le premier fond de la Colonie», quan no agafen un nom que faci referència a la seva activitat o en descrigui alguna característica o element del paisatge.

Goguet, Antoine Yves

Antoine Yves Goguet (París, 1716-1758). Jurista i historiador, citat erròniament com a *Mr. Gouget*. Apareix esmentat un únic cop en relació amb la impossibilitat que els grecs haguessin transmès la tecnologia de molins d'aire i aigua, perquè Vega posa a Goguet com a referència per afirmar que els grecs, en general, no coneixerien aquesta tecnologia. La cita correspon a l'obra *De l'origine des loix, des arts, et des sciences, et de leur progres chez les anciens peuples*, 3 vols., La Haye, 1758. Citant l'edició castellana,¹⁰⁰ A. Y. Goguet¹⁰¹ diu: «entre los griegos, y también se puede decir, en todos los pueblos conocidos de la antigüedad, quienes no tenían sino molinos de brazos».

Hardouin, Jean

Jean Hardouin (Quimper, 1646-1729). Jesuïta format a París on estudià teologia, i posteriorment fou bibliotecari del Lycée Louis-le-Grand (1683). Va ser conegut especialment pel seu escepticisme i incredulitat respecte a moltes de les notícies transmeses pels clàssics, dels quals havia arribat a proposar que fossin falsificacions benedictines. Destaca per exemple el cas del

100. Traducció al castellà el 1791: *Del origen de las leyes, artes, ciencias y sus progresos en los pueblos antiguos*, Madrid.

101. GOGUET 1758, p. 162-163.

trencament amb la tradicional idea de les Illes Casitèrides, les quals va situar a Galícia.¹⁰² En qualsevol cas, la seva presència entre la bibliografia de Vega és plenament lògica en un autor influenciat i format en un entorn jesuïta (*v. supra*). Apareix citat tres cops: un com a «Arduino» i dos com a «Harduino»; no queda dubte que es tracta del mateix autor ja que la primera cita, sense «H», incorpora una nota al peu que fa referència als seus comentaris a Plini. Vega el cita en relació amb la nomenclatura de Rodhe: d'una banda, la problemàtica de Rodha, el Roine i la propietat rodia; de l'altra, la seva ubicació, que Hardouin situa en l'actual Roses. L'obra que es cita són els comentaris a Plini titulats *Pliny secundi Historae Naturalis libri XXXVII* publicats al 1685 i reeditats i revisats el 1723, també a París amb el títol *Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII quos interpretatione et notis illustravit Ioannes Harduinus e societate Iesu, iussu Regis Christianissimi Ludovici Magni, in usum serenissimi delphini. Editio altera emendatior & auctior. 3 vol.*

Ibáñez de Segovia, Gaspar

Gaspar Ibáñez de Segovia Peralta y Cárdenas (Madrid, 1628-Mondéjar, 1708).¹⁰³ citat tant com a Marquès de «Mondeja» o «Mondejar», apareix dos cops: les dues cites corresponen a la *Noticia y Juicio de los más importantes Historiadores de España* (València, 1744)¹⁰⁴ i *Advertencias de la Historia del Padre Mariana* (València, 1746),¹⁰⁵ i fan referència a la prudència en què s'ha d'afrontar la consulta de les fonts antigues i la bibliografia en general. La cita d'aquest erudit és previsible dins d'un discurs revisionista i amb esperit crític de les dades i tradicions dubtoses, ja que l'obra de G. Ibáñez va ser precursora en la recerca historicista crítica del segle XVIII. Tant és així que l'obra, escrita en format epistolar, s'inicia amb una carta titulada *Defecto general de nuestras historias, así antiguas como modernas*.

102. CÓRNIDE 1790, p. 101-102.

103. PASTOR 1975.

104. Aquesta obra va ser publicada de manera pòstuma dins les *Obras cronológicas* de Gregori Maians, publicades el 1744. La primera edició independent del tractat d'Ibáñez és de 1784, sota el títol *Noticia y juicio de los más principales historiadores de España, que a persuasión de la Exc.ma senyora Doña María de Guadalupe, Alencastre y Cárdenas, Duquesa de Aveyro, &c...* Madrid, 1784.

105. *Advertencias a la historia del P. Juan de Mariana...van añadidas algunas cartas cuyas obras publica de orden, i a expensas de la Academia valencia, a. Don Gregorio Mayans i Siscar*, València.

En un altre punt, en relació amb la invenció d'una font en l'obra d'Ambrosio de Morales, Vega no dubta en transcriure un paràgraf sencer de l'obra d'Ibáñez (*v. infra*), que correspon a un incendiari discurs en contra de l'ús de fonts inventades per justificar històries i llegendes.

Keller, Christoph

Christophorus Cellarius, Christoph Keller (Schmalkalden, 1638-Halle an der Saale, 1707). Professor d'història i retòrica a la Universitat de Halle, va ser el responsable de la divisió tripartita de la història en Antiga, Mitjana i Moderna, publicat en la seva obra *Historia Medii Aevi a temporibus Constanini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam deducta* (Jena, 1688).

Vega castellanitza el cognom i l'anomena «Cellario»; tot i que el seu nom alemany era «Keller» va signar les seves publicacions amb la forma llatina «Cellarius», «Cellarii» i també «Cellario» (*Liber memorialis*, Berlin, 1738). En qualsevol cas, sembla que el terme emprat per Vega fa al·lusió a la castellanització dels noms que caracteritza el període de finals del segle XVIII.

Vega el cita en referència a la seva obra sobre geografia antiga, publicada en dos volums a Cambridge: *Notitia Orbis Antiqui, Sive Geographia Plenior, Abortu rerumpublicarum ad Constantinorum tempora Orbis terrarum faciem declarans* (vol. 1, publicat per Joannis Oweni també a Cambridge el 1703) i *Notitiae Orbis Antiqui sive Geographiae Plenioris tomus alter. Asiam et Africam antiquam exponens* (vol. 2, publicat per Joannis Oweni a Cantabrigiae –Cambridge– el 1706).

La cita que recull Vega («Notit. orb. antic., lib. 2, c. 1, p. 92») es refereix al segon volum publicat el 1706, i fa referència al gentilici dels habitants de la colònia de Roses, per la qual Cellarius, igual que Pujades, defensa que ha de ser «Rodhenses» en oposició a «Rodhios» o «Rodhienses», que correspondrien als habitants de l'illa de Rodes.

Lampillas, Francisco Xavier

Francisco Xavier Lampillas (Mataró, 1731-Sestri Levante, 1810).¹⁰⁶ Citat com a *Eruditissimo abate Llampillas*. Jesuïta espanyol resident a Gènova,

106. Recentment CIPOLLONI 2004.

d'on va ser expulsat el 1797.¹⁰⁷ Apareix citat un únic cop dins el debat sobre la procedència focea dels colonitzadors d'Empúries, i se'n transcriu un passatge que serveix per donar entrada a la discussió sobre la ciutat doble d'Empúries: «Vennero i focensi ad Ampurias nella Catalogna, e gli spagnuoli cedettero loro la metà di quel celebre emporio per il loro stabilimento, facendone una città greco-hispana». La referència i transcripció de Vega correspon al voluminós *Saggio storico-apologetico della Letteratura Spagnola* (Gènova, 1778-1781).¹⁰⁸

Maians, Gregori

Gregori de Mayans o Gregori Maians i Siscar (Oliva, 1699-València, 1781). Historiador, lingüista, catedràtic de Dret de la Universitat de València¹⁰⁹ i germà de Joan Antoni (v. *infra*). Les referències a Maians dins de l'obra van precedides d'adjectius que demostren l'admiració de Vega, que el cita fins a tres cops com a «sabio». Les obres que aquí cita Vega són els *Orígenes de la lengua española* (Madrid, 1737)¹¹⁰ i *Hispana progenie vocis ur* (Madrid, 1779),¹¹¹ tot i que el llegat intel·lectual d'altres obres del Maians¹¹² queda pal·lès en alguns temes i en la idea d'alguns dels debats que tracta la *Disertación*. D'una banda sobre les inscripcions emporitanes,

107. GUASTI 2006, p. 95.

108. F. X. LLAMPILLAS, *Saggio apologetico della letteratura spagnola contro le pregiudicate opinioni di alcuni moderni scrittori italiani*, 7 vols., Gènova, 1778-1781.

109. Intentar una bibliografia ajornada que glosi la figura del màxim exponent de la primera il·lustració espanyola supera els interessos del present treball, en qualsevol cas v. GARCÍA MARÍN 1988; MESTRE 1993; MESTRE 1999; SANZ BREMOND 2000.

110. Recentment reeditada i comentada per F. CORONA (2015), *Gregorio Mayans y Siscar, Orígenes de la lengua española*, Prólogo, notas y traducción del latín de Fernando Corona, Mèxic 2015.

111. Sobre aquesta obra i la seva transcendència v. SEGUÍ MARCO / SÁNCHEZ GONZÁLEZ 2008.

112. Influenciat per la gramàtica francesa de Port-Royal (ARNAULD, A. / LANCELOT, C., *Grammaire générale et raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle*, París 1660) del que les seves obres *Gramática de la lengua latina* i *Rethórica castellana* eren la «introducció solapada» del mètode de Port-Royal a Espanya (CLUJA 2001, p. 48). Sens dubte la relació amb l'acadèmia francesa venia d'abans. G. MORA (1998, p. 32) comenta que l'epistolari de Gregori Mayans, vol III (València 1973) cita la participació del seu mestre, M. Martí, en l'obra de Montfaucon. Martí va enviar tot tipus de documentació sobre materials a B. de Montfaucon per a la seva enciclopèdica obra *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (París, 1711-1719, més els cinc suplementes de 1724).

ja que el tema de l'epigrafià, per qüestions possiblement de competència, no entra en el discurs general del treball; d'una altra, la crítica a l'excessiva identificació de topònims grecs, en clau de prudència. Però potser la cita a l'obra de Saavedra (*v. infra*) sigui l'exemple més clar d'aquest reconeixement de Vega cap a l'obra de G. Maians.

La primera referència a Maians és comparativa, per destacar l'obra de B. Aldrete (*v. supra*), a qui adjectiva com a *nimio* (escrupulós) en la seva recerca sobre els orígens grecs a España.

La segona referència correspon al pas del Ps. Scymnos referent a la fundació ròdia de la colònia de Roses, que l'obra *Hispana progenie vocis...* acceptava aquesta proposta transmesa per la tradició i la proximitat dels noms. En qualsevol cas, en posterioritat a aquest debat, en els quals Maians apareix citat fins a tres cops, Vega afegeix una altra referència on accepta que Roses va ser també colònia marsellesa. En les referències citades de l'obra de Maians s'observa una sincronització amb l'obra d'Estrabó.

El tercer punt on apareix referenciat aquest autor és en relació amb la classificació com a *ligústica* de la colònia focea de Marsella i a la seva fundació.

Un quart tema és en relació amb l'error comès amb relació a l'assimilació entre Fòcida i Focea (citada com «Ur., cap. 17, núm. 12»). La confirmació que els focuus van fundar Massalia apareix referenciada amb dues cites de Maians transcrivint el pas: «masilienses aut Phocaei fuerunt aut a Phocaeis orti».

Finalment, la *Disertación* es serveix de l'obra de Maians per refutar l'autenticitat de la inscripció *Emporitani Populi Graeci* (citada com «Ur, cap. 17, p. 310»).

Maians, Joan Antoni

Juan Antonio o Joan Antoni de Mayans / Maians i Siscar (Oliva, 1718-València, 1801). Historiador, bibliotecari reial, canonge de Tortosa (1773) i València (1774), Rector de la Universitat de València i Germà de Gregori (*v. supra*). Apareix citat un únic cop en relació amb la seva obra *Ilici, hoy la villa de Elche* (cap. 11, p. 182) i a la problemàtica sobre la confusió entre Fòcida i Focea que va tornar tan agressiu el discurs de Vega. La coincidència entre el que diu J. A. Maians i el seu germà Gregori respecte

d'aquest punt, fa que Vega faci la següent exclamació: «Dn. Gregorio en su Ur., cap. 17, núm. 12 i Dn. Juan Antonio en su Villa de Elche, cap. 11, 2, p. 182. Parece se han copiado uno a otro».

La relació entre Vega i Maians és notable i va ser ell el punt de contacte entre l'escola cerverina i el valencià. De fet, la influència del valencià va marcar decisivament el perfil del cerverí (*v. supra*).¹¹³ Precedentment, s'ha esmentat la relació personal entre ambdós personatges, de la qual queda una abundantíssima correspondència de profund contingut intel·lectual.¹¹⁴

Marca, Pèire de

Pèire o Pierre de Marca (Gant, 1594-París, 1662).¹¹⁵ Jesuïta, entre diferents càrrecs de responsabilitat a les institucions i govern francès, va ser enviat de Lluís XIV a Catalunya durant la Guerra dels Segadors on, entre 1644 i 1651 va dur els afers del govern francès a Catalunya i va poder adquirir els coneixements per a la seva obra escrita. L'obra *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circum jacentium populorum* (París, 1688), apareix citada set cops al llarg del text.

La primera cita és en relació amb la fundació ròdia de Roses, que Vega entén que queda demostrada per Marca mitjançant un passatge de Livi, que es situa sobre la costa i no al peu dels Pirineus.

A la segona cita, no sense dubtes pel que fa al contingut, Vega utilitza l'obra de Marca (que transcriu) per confirmar la proposta que serien els rodís els qui haurien fundat la colònia de Roses: «ahora, dice, se refiera la fundación de Rhoda a los Emporitanos, ahora a los Rhodios etc. ».

La tercera cita, especialment atractiva per a Vega, és la referent a la nomenclatura dels rius que desemboquen a Empúries i la facilitat amb la que Marca (qualificat aquí com *Illmo*) va organitzar els noms en funció del moment en què es referien els autors antics (citats: «Marc. Hisp., lib. 2, cap. 17, núm. 3 i 6»), corregint així a altres autors que no havien resolt amb encert aquesta informació. Aquí Vega afegeix una cita complementària,

113. MESTRE 2000, p. 274.

114. BENÍTEZ 1985, *passim*; MESTRE 2000.

115. Reeditat per BALUZE 1987; VALLS 1987.

de reforç a l'argument sobre la ubicació d'Empúries i afegeix a *Nilando* amb la següent nota a peu de pàgina (citat: «Estrab. fol. 240, p. 160, nota 6»),¹¹⁶ a la desembocadura del riu Fluvià. Aquesta cita, apareix per ratificar la proposta de P. de Marca, que proposava l'analogia del Fluvià amb la referència al *Clodiano*.

La quarta cita fa referència al nom indígena d'Empúries, que Vega accepta com «Indica» seguint a Marca (citat: «Lib. 2, cap. 18, núm. 1»).

La cinquena cita fa referència a un problema d'identitat nacional i, en aquell context, particularment sensible. Es tracta de la «celticitat» de la colònia d'Empúries, defensada per Marca (citat: «Lib. 3, cap. 3») en funció de la descripció dels clàssics, que situaven tota l'àrea d'influència colonial marsellesa com a cèltica o gal·la. A tal efecte, Vega respon amb una mesurada acceptació de les dades, però amb un aclariment singular, perquè assenyala que estaria a la perifèria del món cèltic/gal marsellès i, en qualsevol cas, «pertenece a España». Aquest comentari denota la seva hispanofilia que, tot sigui dit, és continguda al llarg del treball.

La sisena cita descriu l'opció de Marca (citat: «Lib. 2, cap. 18, núm. 10») de desenvolupar la paraula *Meta* per recuperar l'etimologia de les illes Medes. Proposta que, tot i la poca objectivitat, va ser reproduïda posteriorment pel P. Manuel Risco.¹¹⁷

La setena cita es refereix a la indecisió de Marca (citat: «Lib. 2, cap. 18, núm. 8») per a considerar com a autèntica la inscripció *Emporitani Populi Graeci*.

Un fet curiós respecte les referències considerades fins ara, és la citació bibliogràfica que fa Vega d'aquesta obra. Aquest element permet suposar que l'autor disposaria de l'obra, mentre que per les referències anteriors, l'escassa informació i nombre de cites fa pensar en un aprofitament d'informacions i cites d'altres autors. Tot i així, cal assenyalar alguns problemes respecte a la citació del treball: la primera i segona cita a la *Marca Hispánica* fan referència a la fundació ròdia de Roses; en aquestes, l'autor fa servir les notes al peu per citar la referència bibliogràfica que *a priori* ha de ser idèntica, però la cita és «lib. 1, cap. 18, núm. 11» en la primera referència i

116. No s'ha reconegut l'obra que cita Vega i de Sentmenat.

117. Manuel Risco (Haro, 1735-Madrid, 1801), agustí. Va substituir al Pare Flórez en la redacció de la monumental obra *España Sagrada*, ocupant-se dels volums XXX fins al XLII.

«lib. 2, cap. 18, núm. 11» en la segona. Variacions menors, tot i que significatives, que es podrien relacionar més amb el copista del manuscrit que en un error degut al desconeixement de l'obra per part de Vega.

Marcillo, Manuel

Manuel Marcillo (Olot, sense dades de naixement i mort). Jesuïta, autor de l'obra *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones extranjeras* (Barcelona, 1685).¹¹⁸ La primera cita fa referència a la introducció de la moneda per part dels rodís, seguint l'opinió de Marcillo que deia: «truxeron à España el cuño, y invencion de labrar moneda, qua hasta entonces no le usavan en ella». La cita que fa Vega, però, és incorrecta quan cita «Crisis de Cath^a, part. 1, cap. 9, párrafo 10», en correspondre la cita al capítol X i tercer paràgraf, si seguim la metodologia de cites de Vega.

La fundació d'Empúries, seguint les referències de Livi i Estrabó, és l'argument per destacar el paper de Marcillo i la seva obra i desenvolupar un breu *excursus* on defensa el seu valor que, en paraules de Vega, «está desestimado de los sabios que le notan su facilidad i pasión nacional en apoiar lo que a las luces de hoi se tiene por fabuloso o mui exagerado», a tot això Vega, que ja s'ha indicat la seva voluntat per a una revisió crítica de les dades i fonts, afegia «no creemos que desmeresca tanto en una i otra cita», posicionant-se davant els erudits contemporanis.

Margarit, Joan de

Joan de Margarit (Girona, 1422-Roma, 1484). Citat com a «Dn. Juan de Margarit, conocido con el nombre de Obispo de Gerona».¹¹⁹ La cita apareix en relació amb la situació de la colònia de Rhode, i amb aquest argument cita el *Paralipomenon Hispaniae* (lib. 1). Cal dir que aquest autor recull nombroses tradicions històriques que el mateix Vega ja critica, i tot i així, l'utilitza quan li convé, demostrant una capacitat per discernir quines notícies podien ser vàlides i quines havien de ser criticades. A tall d'exemple,

118. L'obra completa ha estat recentment reeditada per P. MOLAS (2000) i A. LABANDEIRA (2001).

119. LUCERO 2001; LUCERO 2006; TATE 1976. Reeditat per SEGARRA 2000.

en el mateix llibre primer, Margarit parla també de la fundació de Girona per part de Gerió (*capt.* 11, 7-9).

La Martinière, Antoine Augustin Bruzen de

Antoine Augustin Bruzen de La Martinière (Dieppe, 1662-La Haye, 1746). Historiador, Vega el cita amb una severa afirmació: «...crasa ignorancia al gramático Hygino la Martinière (En su Dicc. v. Marseille)», en relació amb la confusió entre Fòcida i Focea. L'obra correspon a *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*, 10 vols., París, 1768. En la veu *Marseille*, tracta la naturalesa focea dels fundadors grecs de la colònia del sud de França. La cita i coneixement de l'obra de Clüver, de la que n'havia prologat una edició, resulta una coincidència que, fins a cert punt, pot ser explicada per la competència científica de La Martinière, però en el cas de Vega fa sospitar d'una cita indirecta.

Martínez de Cala, Antonio

Antonio Martínez de Cala (Lebrija, 1441-Alcalá de Henares, 1522). Citat dins la Disertación com *Nebrissa* i amb l'única nota a *De Rep. gest. a Fernand. et Elisab. ex ort. ad Lect.* Citat un únic cop per afirmar que els rodís varen fundar Roses. Aquesta referència forma part de l'estratègia de Vega per reforçar amb referències il·lustres la seva particular idea. Tant és així que Vega no dubta en afegir un epítet al personatge: «... a quien tanto deben las buenas letras en España» (v. supra). El contingut de la cita fa creure que l'obra consultada per Vega sigui el *Diccionario latino-español* (1492), continuada en el *Vocabulario español-latino* (1494), i no la *Gramática castellana* (1492) que té tant a veure amb l'epítet que usa Vega.

Ménage, Gilles

Gilles Ménage (*Aegidius Menagius*) (Angers, 1613-París, 1692). Crític literari i autor del primer diccionari etimològic italià. Vega el cita com «Egidio Menagio», castellanitzant, un cop més, el nom de l'autor. Vega cita l'obra *Iuris civilis amoenitates ad Ludovicum Nablaeum* (Frankfurt-Leipzig, 1664). Sorprenentment, aquest autor apareix citat no pel con-

tingut d'una obra seva sinó per citar dins d'un treball seu un autor i una problemàtica que interessa a la *Disertación*. Vega fa referència a A. Valois com «Citado por el Egidio Menagio en su bib. Jur. civ. amoenit., cap. 3, p. 9».

Mohedano, Rafael i Pedro

Rafael Rodríguez Mohedano (Córdoba, 1725-1787). Historiador, Provincial de l'ordre dels franciscans des de 1769 al convent de San Antonio Abad de Granada; Pedro Rodríguez Mohedano (Córdoba, 1722-1773). L'expressió «Germans Mohedano» que utilitza Vega correspon als dos germans franciscans, i fa referència a una obra fonamental de la història d'Espanya de la segona meitat del segle XVIII: *Historia literaria de España, desde su primera población hasta nuestros días, Origen, progresos, decadencia y restauración de la literatura española* (Madrid, 1766-1791), en 11 volums.¹²⁰ Vega cita també una altra obra, menor i de difícil identificació, ja que es refereix a ella com *Disertación* sense precisar-ne més detalls (fig. 5).

L'obra dels germans Mohedano va ser atípica en molts sentits. En primer lloc, la voluntat d'exhaustivitat recorda els personatges de l'obra *Bouvard i Pécouchet* de G. Flaubert. Aquesta semblança s'accentua en els comentaris de J. Cebrián:¹²¹ «...la tarea se presentaba como una meta casi imposible a todas luces para dos hombres solos que no disponían de colaboradores suficientes, que pensaban no escatimar comentarios, opiniones, conjeturas y digresiones, que habrían de sacar adelante un proyecto tan ambicioso lejos de los círculos culturales de la corte y que, por si aún no fuera bastante, tampoco contaban con el apoyo intelectual de la orden religiosa a la que pertenecían. Pero estaban tan ilusionados y seguros de sí que, al principio, no les llegó a asaltar la más mínima duda sobre su conclusión». Tal convicció i ambició va tenir com a resultat convèncer la cort i rebre el suport econòmic de Carles III, qui va subvencionar l'obra amb mil ducats anuals.

120. La seva obra *Historia literaria de España* va ser reeditada el 1989 per l'editorial Pentalfa. Recentement v. CRUZ-ANDREOTTI 1997-1998; MATEU 1989. Sobre el paper fonamental de l'obra i la discussió v. CEBRIÁN 1992; CEBRIÁN 1997, p. 31 ss., p. 69 ss.

121. CEBRIÁN 1997, p. 32.

FIGURA 5. Frontispici de l'obra dels germans Mohedano.

En qualsevol cas, el moment en què es publica l'obra coincideix amb altres grans obres d'abast enciclopèdic com l'*Encyclopédie* francesa, la *Historia Sagrada* del Pare Flórez (*v. supra*) o la *Historia crítica de España y la cultura española* de J. F. Masdeu, i s'ha proposat com herència del coneixement humanista espanyol en ple debat sobre el significat de la «història literària» davant de la recopilació en *bibliotèques*. El mètode de l'obra, centrat en el comentar i valor de les obres i no en el compendi d'autors, representa una innovació inspirada en la *Histoire litteraire de la France* (Saint Maur, 1733). Tot i així, l'atenció dispensada cap als períodes antics van fer de l'obra una aportació poc àgil

per a l'anàlisi de la història d'Espanya, es van perdre en detalls menors que, a la postre, van ser motiu de sorna en alguns cercles madrilenys cortesans.¹²² Un dels crítics va ser el Pare Flórez, amb qui, els germans Mohedano, es van escriure diferents retrets i acusacions.¹²³ Tot i així, les crítiques només feien que començar, ja que Juan de Aravaca, censor del cinquè volum de l'obra, la va considerar inútil per a la formació i buida d'aportacions, fet que alimentaria la polèmica i debat sobre el conjunt.

122. CEBRIÁN 1997, p. 42.

123. CEBRIÁN 1997, p. 43-44.

Vega cita a aquests autors de manera encomiàstica, normalment com a *sabios*, fórmula que utilitza associada a altres autors que considera i aprecia. En una cita afegeix l'epítet «diligentísimos investigadores de la verdad en las cosas singularmente pertenecientes a la literatura de España» que no fa més que confirmar l'admiració que Vega sentia cap a la seva obra. Quan J. Ainaud de Lasarte va analitzar l'obra de Vega, va considerar que tot el debat sobre la fundació ròdia de la colònia de Roses era en resposta a l'obra dels Mohedano,¹²⁴ però, com veurem, no era exactament així. El darrer element que converteix a aquests autors com a fonamentals dins de la *Disertación* de Vega, és el nombre de cites –vint-i-sis–, que serveix per contraposar i discutir temes particulars.

La primera qüestió serveix per proposar l'acceptació de les etimologies de Bochart (*v. supra*) respecte a la filiació hel·lènica de les colònies (citant: «Disert. 8, p. 179, tom. 2, part 2»), perquè serien posteriors a les navegacions fenícies. Aquesta proposta xoca contra les tendències investigadores del segle XVIII, quan, com es veurà posteriorment, la navegació acostuma a ser un problema per explicar la colonització i, fins i tot, s'arriba a considerar la navegació com a una invenció grega.

Més endavant cita l'obra dels Mohedano per revisar la relació entre una suposada colònia ròdia a la Gàl·lia, anomenada Rhoda, deixant com a única colònia ròdia occidental la de Roses, a la Península.

Un altre argument citat que aprofita el treball dels Mohedano posa un altre cop en relleu la fundació de Roses amb posterioritat a les navegacions fenícies. La cronologia de les fundacions de Roses i Empúries, proposada al segle XVIII i en les obres citades per Vega, són importants per comprendre alguns dels debats que Vega va discutir, per exemple, per a la fundació de Roses, Vega la situava entre el 900 aC seguint a Florian de Ocampo (*v. infra*), i el 1184 aC seguint a Usцерio.¹²⁵ Per a l'apoikia d'Empúries, seguint a M. Marcillo, es proposaria un primer establiment l'any 419 de la fundació de Roma o *circa* el 485 aC segons opinió de J. Martin,¹²⁶ basant-se en la proposta cronològica de Scylax sobre l'establiment primigeni emporità l'any

124. AINAUD 1974, p. 2.

125. Una altra proposta la situava al 936 aC, data que proposa Martin al entendre que aquesta fundació seria entre la guerra de Troia i l'establiment de la primera olimpíada (MARTIN 1752, p. 586).

126. MARTIN 1752, p. lxxxiii, p. 588.

269 de la fundació de Roma. Immediatament després de la *Disertación*, Masdéu data la primera colònia insular d'Empúries el 545 aC,¹²⁷ propera a la datació que ofereix l'arqueologia (*v. infra*). De fet, l'anàlisi de les informacions que ofereixen les fonts antigues va permetre fer una espècie de reconstrucció evolutiva en què el primer establiment fou en un illot a causa de l'oposició de les poblacions indígenes que, passat un temps, accedirien a que els grecs s'establissin a terra ferma, i així els poguessin instruir.¹²⁸

Pel que fa a Roses, es fa una precisió sobre el desenvolupament de l'expansió marítima de Rodes, que en l'imaginari del segle XVIII se suposaria com un esdeveniment relativament modern i, en canvi, els Mohedano proposaven que ja des dels inicis del desenvolupament de Rodes tingués la ciutat una certa capacitat per colonitzar. Aquesta problemàtica, com es veurà posteriorment, entra plenament en un dels debats oberts del segle XVIII sobre la capacitat i coneixement naval de les comunitats antigues.

També s'al·ludeix al seguiment que els Mohedano feien de l'obra de Bochart, fet que ja havia fet notar a la primera referència dels Mohedano sobre l'etimologia grega i la toponímia a la península Ibèrica.

Sobre la fundació ròdia de Roses, els Mohedano eren els principals autors en dubtar sobre aquesta naturalesa, fet que provoca una reacció de Vega que de manera respectuosa, però inapelable, demostra la seva disconformitat i acusa els Mohedano de no voler pronunciar-se sobre aquest argument, com un demèrit de la seva obra i un error metodològic que, en opinió de Vega, es simplifica en una màxima en la que no interpretar no aporta a la recerca. Aquest argument de Vega reposa sobre la cita de «ser prudente aquél que, donde la verdad no se deja ver mui clara, permite que otros abunden en su sentir, especialmente quando sienten lo que todos o los más i lo que anda válido de mui antiguo» de Fra Miguel de San José en la seva *Bibliographia critica sacra et prophana* (Madrid, 1740-1742).

Vega torna a citar-los en relació amb la naturalesa cèltica de Marsella i Empúries, negada per Vega mitjançant el desconeixement i la manca de proves sobre la natura cèltica de Marsella i les incògnites que els Mohedano havien proposat sobre el món cèltic. En qualsevol cas, la literatura erudita

127. MASDÉU 1785, p. 94.

128. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 171-172. Aquest mateix argument el va emprar MASDÉU, 1785, p. 94.

del segle XVIII ja havia començat a desenvolupar un seguit de recerques sobre el món cèltic, la seva història transmesa a partir de les fonts grecoromanes, les seves ètnies i, fins i tot, les seves fundacions (v. *infra* Nîsmes). En aquest sentit, J. Martin recopilaria en les seves obres una aproximació al passat gloriós dels celtes i gals que, fins aquell moment, havien quedat exclosos de qualsevol protagonisme respecte a la història, apareixent únicament com a actors secundaris en relació la història romana o grega. Així s'afrontava una aparent «impossibilitat» com era la reconstrucció de la història dels celtes,¹²⁹ donant el tret de sortida a un renaixement de l'interès, principalment francès,¹³⁰ sobre aquest argument.¹³¹

Altres cites fan menció de les diferències que observen els Mohedano respecte a la divergència entre «Phocide» i «Phocea», essent la primera, ja vist pels Mohedano, una petita regió de l'interior del Peloponès, i la segona, la metròpolis de Marsella. La discussió successiva desenvolupa la primacia de Marsella com a única hereva del llegat foceu i destaca el seu paper com a colonitzadora del seu *hinterland* al sud de França¹³² així com també a la Península on va fundar les *poleis* d'Empúries i *Rhodope* (Roses). El nom d'Empúries reflectia el seu rol i paper comercial, ja que «era mui célebre por su emporio o famosas ferias i aplicaci3n al comercio, correspondiendo de esta suerte a su nombre, i era entre las de Espa3a la m3s famosa».

La darrera referència a l'obra dels Mohedano fa al·lusi3n al tipus d'interacci3n entre la col3nia grega i l'interior, repetint un t3pic de la recerca del moment, segons el qual només es fundarien establiments al litoral de manera que la presència grega a l'interior (en aquest cas de l'Empordà) no existiria.¹³³

129. MARTIN 1752, p. XXI.

130. MARTIN 1744; MARTIN 1752; GIBERT 1744; SCHOEPFLINI 1754; PELLOUTIER 1770; BOURDON DE SIGRAIS 1774.

131. Anteriorment havia estat objecte d'algunes obres monogràfiques (LE MAIRE 1531; POSTEI 1552; NOËL 1585; ZUERII BOXORNII 1654; AEGIDIJ LACARRY 1677), no comparables ni per contingut ni per enfocament a la modernitat que va representar l'obra de Martin.

132. Sobre aquesta problemàtica v. *infra* la discussió dins l'obra de F. Cary.

133. Actualment aquesta proposta ha estat demostrada com a falsa a partir de les excavacions als jaciments d'Ullastret (TARRADELL 1974) i, particularment, del Mas Castellar de Pontós (ASENSIO / PONS 2015a; ASENSIO / PONS 2015b; ASENSIO *et al.* 2015; PONS (dir.) 2002; PONS / ASENSIO / FUERTES 2016; PONS *et al.* 2013; PONS *et al.* 2017). La complexitat de l'argument i les dades que les excavacions més recents aporten fan que aquest comentari s'hagi de desenvolupar de manera independent en un treball *ad hoc*, ja que superaria el prop3sít del que aquí es planteja. Per a una aproximaci3n general v. *infra*.

Ambrosio de Morales

Ambrosio de Morales (Còrdova, 1513-1591).¹³⁴ Historiador i eclesiàstic de l'ordre de Sant Jeroni. Vega cita la famosa obra *Antigüedades de las ciudades de España* (1575)¹³⁵ considerant-la de manera especial dient: «Que no se podía comparar con él ninguno de los nuestros en la diligencia con que recoge quanto hasta su tiempo se havia descubierto digno de autoridad i aprecio». L'obra d'Ambrosio de Morales va tenir un paper significatiu per a la recerca posterior, tal com testimonia el P. Manuel Risco (*v. supra*) que, en tractar sobre Empúries i Roses, va citar exactament els mateixos passatges i va fer seves les idees expressades ja per Morales. De fet, es considera la precursora del que posteriorment es farà, ja que proposa una recerca amb la cita als autors clàssics i moderns, essent crític amb les fonts utilitzades i incorporant-hi les dades epigràfiques i numismàtiques com a indiscutibles documents de base. La seva obra es va veure beneficiada de cinc viatges «literaris» (llegeixis científics) per encàrrec de Felip II, per tot el territori nacional.¹³⁶

L'estudi d'A. de Morales es dividia en tretze punts:¹³⁷ Restes arqueològiques, ruïnes, estàtues, vasos; Ptolomeu; l'Itinerari d'Antoní; Pomponi Mela i Plini; Historiadors antics grecollatins i espanyols; Autors antics: Ausoni, Marcial, Prudenci, Sili Itàlic o Ciceró; Sants Concilis; Toponímia; Descripció geogràfica; Martirilogis; Informació oral i de gent local; Monedes amb un mateix nom, que indicarien el nom de la ciutat; Pedres antigues escrites.

L'obra no es va publicar de manera completa fins a finals del segle XVIII: *Coronica General y Antigüedades*, 8 volums, 1791-1792; *Opúsculos castellanos y latinos*, 3 vols., 1793.

La primera cita fa referència a l'obra *Antigüedades...*, on s'indica que de Morales cita la colònia de Roses com a *Rodhope*. En aquesta cita no es dona indicació de la pàgina ni detalls de l'obra de referència, igual com en la referència següent, que desmenteix la situació gal·la de la colònia de

134. Recentment BÉCARES 2001; BINOTTI 2009; CAPEL 1986; MORA 2004a; SÁNCHEZ 2002a; SÁNCHEZ 2002b; TORRENS 2007. L'obra *Las antigüedades...* ha estat reeditada recentment per la llibreria París-València (2001).

135. Obra especialment valorada per G. IBÁÑEZ (1744 i 1746) que, com s'ha vist, va influenciar en l'opinió de Vega i de Sentmenat.

136. MORA 1998, p. 24-25.

137. MORA 1998, p. 25.

Roses, però, en canvi, proposa, seguint la tradició francesa, la presència d'una colònia anomenada *Rhoda* a la desembocadura del Roine i que li donaria nom: *Rhoda-Rodano*.

La tercera cita torna a treure l'argument de la diferència entre la Fòcida i Focea que, segons Morales (citada «En sus antig. verb. Emporiae»), es distingiria per les pràctiques i tradició religiosa.

L'última referència a A. de Morales és en relació amb la *Dipolis* d'Empúries, destacant-ne la convivència entre les dues comunitats (ibèrica i grega) tot i el mur que les separava. Per això, Vega fa servir dues vegades la mateixa cita de l'obra de Morales («Lib. 7, cap. 4, p. 72»), de la que en transcriu dos paràgrafs.

Nonio, Ludovico

Citat com a *Ludovico Nonio* (Anvers, 1553-1645).¹³⁸ Metge. Apareix citada l'obra *Hispania, sive Populorum, Urbium, Insularum, ac Fluminum in ea accuratior descriptio*, Antverpiæ 1607,¹³⁹ una obra que anys més tard també cita Masdeu. Aquí, però, apareix en relació amb la celticitat d'Empúries i a la problemàtica sobre la nomenclatura dels rius sobre els quals s'ubicà la colònia d'Empúries. Cal dir, però, que en cap de les dues cites es fa referència a l'obra ni es desenvolupa l'argument, perquè la cita a *Ludovico Nonio* forma part de llistes de noms amb les que Vega vol demostrar un coneixement bibliogràfic ampli i aproximar la seva recerca a la dels grans erudits del moment, que de manera sistemàtica utilitzen aquesta font per als seus discursos.

Núñez de Toledo, Hernán

Hernán Núñez de Toledo (Valladolid 1475-Salamanca 1553). També conegut amb el pseudònim de «Nonio Pinciano» (de Pintia, Valladolid) o com a «comendador del Griego». Va ser catedràtic de Retòrica de la Universitat Complutense (des de 1513), on ben aviat va incorporar també

138. Ludovicus Nonnius en llatí, Luis Nuñez en castellà.

139. Republicada al volum quart de la *Hispania Illustrata sev. Rerum. urbivmq. Hispania, Lvsitania, Æthiopia et India scriptores varii. Partim editi nunc primum, partim aucti atque emendati ... Opera et studio doctorvm hominvm. Accessit rerum memorabilium & verborum index copiosissimus, apud C. Marnium, & heredes Iohannis Aubrij in Francofurti*, 1608, p. 373-479.

ensenyaments de crítica literària, especialment rellevant en relació amb l'obra de Plini i de Mela. Nonio Pinciano va corregir la geografia de Mela a partir de Plini, Estéfano i Aristòtil.¹⁴⁰

Aquí apareix citat a partir de la seva obra *Castigationes in Pomponium Melam* (Salamanca, 1543).¹⁴¹ Aquell treball revisà de manera global l'obra de Mela corregint i ampliant un elevat nombre de passatges, en paraules del mateix Hernán Núñez: «...Se le han curado cerca de seiscientas heridas infligidas por los librereros y correctores ignorantes».¹⁴² Les ampliacions feien referència a la incorporació de paral·lels i altres exemples de diferents fonts clàssiques.

En qualsevol cas, l'autor, pres per l'actitud tant de Pomponi Mela com de Plini, va acceptar reconèixer alguns errors en aquella primera obra crítica i els va afegir a la publicació de les *Observationes in C. Plinii Historiae Naturalis libros* (Salamanca, 1545) sota el títol de *Retractiones Quorumdam locorum in Pomponium Melam*.

Núñez, Pedro Juan

La referència és confusa, si bé, crec que es tracta d'una referència a Pedro Juan Nuñez (València, 1525/1529-1602),¹⁴³ hel·lenista, retòric i filòsof humanista deixeble d'Antonio Agustín, autor del tractat *Progymnasmata Ratio brevis* (Caesaraugustae [Saragossa], 1596).¹⁴⁴ El context en què apareix citada aquesta obra de particular transcendència humanista és en relació amb el pas de Plini sobre el riu que desemboca a Empúries.

Com la referència anterior¹⁴⁵ a Luis Nunes, la cita a aquest autor és únicament per engreixar les referències bibliogràfiques. En aquest cas, apareix

140. DE ASÍS 1990, p. 135.

141. Sobre aquesta obra i autor v. DE ASÍS 1990.

142. DE ASÍS 1990, p. 134.

143. Síntesis dins BARBEITO 2000, edició de la seva tesi doctoral presentada el 1997: *Pedro Juan Núñez, humanista valenciano*, Universidad Complutense de Madrid, 1997.

144. GRAU 1998.

145. La possibilitat de que Vega i de Sentmenat fes referència fos a un altre Juan Nuñez (La Laguna, 1641-1721), Cronista general de los reinos de Castilla y León, no seria del tot injustificada si no fos pel detall de que en la seva obra no apareixen considerades ni Empúries ni Roses (*Conquista y antigüedades de la isla de la Gran Canaria y su descripción, con muchas advertencias de sus privilegios, conquistadores, pobladores y otras particularidades en la muy poderosa isla de Tenerife, dirigido a la milagrosa imagen de Nuestra Señora de Candelaria*, 1676).

dins la temàtica sobre la situació de la colònia emporitana respecte als rius que hi circulen.

De Ocampo, Florián

Citat com Florián, d'Ocampo, De Ocampo o com a Florián Docampo (Zamora 1513-1590). L'autor, reconegut falsari de la història peninsular a causa de la invenció de fonts i l'absència de crítica, va esdevenir un important punt de referència gràcies a seguidors com Garibay o Mariana,¹⁴⁶ i va encendre la crítica erudita de finals del segle XVII i especialment il·lustrada del segle XVIII.¹⁴⁷ L'obra que es cita és la coneguda *Crónica general de España* (Zamora, 1553).

En nota es transcriu el final del primer paràgraf de la primera carta de G. Ibáñez¹⁴⁸ en la qual es critica l'ús de fonts inventades com Juliano Lucas, diaca de Toledo inventat per Ocampo dient «...que tantas veces cita el Florián de Ocampo sin haberle visto nadie, ni hallarse entre sus papeles después de su muerte, según advierte Ambrosio de Morales (lib. 13, cap. 7, fol. 14, p. 2) teniéndolo por fingido».

Per tant, és una referència indirecta que encertadament té sentit en el fons crític i revisionista de la *Disertación* de Vega i de Sentmenat.

Feliu de la Peña, Narcís

Narcís Feliu de la Peña (Barcelona, 1642-1712). Un únic cop apareix citada l'obra de Feliu de la Peña dins la *Disertación*, aquesta es refereix als *Anales de Cataluña* (Barcelona 1709),¹⁴⁹ en tres volums.¹⁵⁰

146. Que el cita amb la menció, preventiva «plura transcribo, quam credo».

147. Particularment belicós va ser G. Ibáñez (1744-*1784, p. 15-16) amb seguidors posteriors.

148. IBÁÑEZ 1744 (*1784), p. 6.

149. Sobre el contingut històric v. RICCI 2011-2012. Sobre l'epigrafia v. ESPLUGA / GUZMÁN / MAYER 2004.

150. P. MOLAS I RIBALTA va coordinar, l'any 2000, l'edició dels *Anales de Cataluña* dins la sèrie Textos clàssics per a la història de Catalunya, un anys després de la reedició integral de l'obra (1999). Es pot consultar també la tesi doctoral inèdita de A. RICCI (2013), *Narcís Feliu de la Peña (1646-1712) i el seu temps*, UAB, 2013 (<https://www.tdx.cat/handle/10803/125652>, consultada per darrera vegada el 22.03.2020).

La cita fa referència a un «Leccionario» conservat a l'arxiu del Monestir de Sant Pere de Roda i que citava Feliu de la Peña i que explicaria ulteriors detalls referents a la situació de la colònia grega de Roses.

Pluche, Noël-Antoine

Noël-Antoine Pluche (Reims, 1688-La Varenne-Saint-Maur, 1761). Eclesiàstic i comentarista de Plini. Citat per Vega com a «Mons. Pluche». L'obra a la qual es refereix Vega és la *Concorde de la géographie des différents âges* (París, 1764), de la que esmenta el capítol 45, en relació amb la problemàtica sobre les colònies gregues «segures», oposades a les «fabuloses» (*v. infra*).

Pujades, Jeroni

Jeroni Pujades (Barcelona, 1568-Castelló d'Empúries, 1635). Citat «Pujadas», historiador, cronista i jurista, autor de l'obra *Coronica universal del principat de Cathalunya* (Barcelona, 1609).¹⁵¹ Vega fa dues referències a Pujades en debats toponímics, primer en relació amb el riu Alba i Empúries, i més endavant, en tractar del topònim de les Illes Medes, la nomenclatura dels illots i la proximitat amb Medea. Com en el cas de F. Comes, Vega no dubta en negar aquella relació i donar-li l'autoria de la confusió a Pujades: «Nuestro Pujadas le ideó la etimología derivándola de Medea, que navegaba por ella, la que no satisface en manera alguna el sentimiento que manifiesta de que nadie la hubiese señalado...». Una última referència a l'obra de Pujades és en relació amb la inscripció llatina suposadament emporitana que va classificar Finestres en la seva classe VII i que s'ha tingut com a dubtosa (*v. infra*). En qualsevol cas, la seva aportació no modifica el que ja es coneixia sobre la inscripció, a la que no va afegir cap lectura o interpretació que mereixi ser comentada aquí.

Rollin, Charles

Charles Rollin (París, 1661-1741). Historiador del Collège de France. Aquí Vega fa ressò de la fonamental obra de l'historiador francès, eviden-

151. V. MIRALLES 2002; RICCI 2011-2012.

ciant-ne el coneixement i justificant així l'accés a una de les obres d'història antiga fonamentals per a l'ensenyament del moment. L'obra és *Histoire romaine depuis la fondation de Rome jusqu'à la bataille d'Actium...*, París 1738-1748, 16 volums.

Vega cita l'obra de Rollin (v. 7, p. 47) en relació amb la resistència grega emporitana i la convivència amb els indígenes. Per enfatitzar això, Vega presenta aquesta problemàtica parant atenció a una bel·licositat indígena cap als grecs en resposta d'una ocupació i explotació exclusiva del port i la navegació per part dels grecs i la divisió de les dues comunitats, seguint la cita «Il y avait à Empories deux villes séparées par un mur... ».

Saavedra Fajardo, Diego

Diego Saavedra Fajardo (Algezares, 1584-Madrid, 1648). Citat com «El eloqüentísimo Saavedra», apareix citat per la seva obra *Corona Gothica, castellana y austríaca* (Münster, 1646). L'obra té poc a veure amb la problemàtica històrica considerada a la *Disertación* de Vega, però en ser el personatge i la seva obra una referència erudita significativa, que a més havia estat cel·lebrada per G. Maians, Vega decideix forçar la cita.

La referència que fa Vega de l'obra de Saavedra és en relació amb les motivacions que van fer que els colonitzadors grecs s'establissin a Empúries. De manera subtil, s'atribueix aquest establiment als recursos naturals de l'àrea i es descriu la ubicació dalt d'un petit turó amb facilitats portuàries. Segurament, aquesta cita és més per influència de l'obra de G. Maians (*Ora-ción en alabanza de las eloqüentísimas obras de Don Diego Saavedra Fajardo*, 1725) o de J. A. Maians,¹⁵² que realment pel contingut o aprofitament que Vega en fa pel seu discurs. Tot i així, representa una de les escasses reflexions sobre la topografia d'Empúries si hi afegim les mencions a la posició de la colònia en relació amb els rius.

Salmasius, Claudius

Claudius Salmasius (Semur-en-Auxois, 1588-Spa, 1653). Citat per Vega com *Salmassio*, apareix un únic cop en relació amb la confusió entre Fòcida

152. MESTRE 2000, p. 274.

i Focea. L'absència d'una cita completa dificulta l'obra de referència de Vega que per context es pot suposar sigui *Plinianae exercitationes in Caii Julii Solini Polyhistora* (París, 1629).

Tarafa, Francesc

Francesc Tarafa (Llerona-Les Franqueses del Vallès, circa 1495-Roma, 1556).¹⁵³ Va desenvolupar gran part de la seva important obra a partir del seu nomenament com a arxiver de la Catedral de Barcelona. L'absència d'abreujament o d'una cita completa en la *Disertación* de Vega, fa difícil afirmar l'obra a la qual fa referència, però possiblement es tracta del *Dictionarium geographiae universalis* (1552), tot i no poder descartar el *De origine et rebus gestis Regum Hispaniae* (1553).

Apareix citat un únic cop en relació amb la confusió del nom d'Alba entre el riu i el primer moment de la ciutat d'Empúries. Aquesta problemàtica, considerada anteriorment en parlar de Beuter (*v. supra*), correspon a una de les tradicions que la historiografia antiga havia assenyalat i mantenia, essent difícil oblidar, tal com demostra l'explicació que en fa Maranges en el seu tractat sobre la història d'Empúries.¹⁵⁴

Tillemont, Louis-Sébastien de

Louis-Sébastien «Le Nain» de Tillemont (París, 1637-Tillemont, 1698). Citat com «Mr. de Tillemont». Vega fa referència a la seva obra *Histoire des empereurs et autres princes qui ont régné pendant les six premiers siècles de l'Église* (París, 1690), que per primer cop proposava una crítica a l'ús acrític de les fonts clàssiques i proposava unes pautes d'ús a seguir. L'única cita agafa la idea principal de l'obra de Tillemont i es transmet com advertiment cap a l'ús de les fonts clàssiques. Segons Tillemont no es podia dubtar de les indicacions transmeses per autors coetanis als esdeveniments que expliquen, en canvi, serien poc fiables les referències antigues que transmeten a causa de la falta de crítica en la seva còpia. En realitat, aquesta és una ensenyança de Tucídides,

153. VEIJE CASAS 1995; FERRER 2004; VILALLONGA / FERRER 2001.

154. MARANGES 1803.

el pare de la història grega, continuador d'Herodot,¹⁵⁵ que feia la distinció entre la història i el mite reconeixent la «Història» com «Sygraphé», una investigació crítica o reportatge que transmet una experiència directa de la realitat i de la veritat enfrontada a les narracions de temps allunyats, fabulosos o indemostrables. Aquest tipus de consideracions comencen a ser habituals entre els renovadors de la recerca històrica que es volia fer al segle XVIII.

Valois, Adrien de

Adrien de Valois, *Hadrianus Valesius*, (París, 1607-1692) citat com *Adriano Valesio* per Vega, interessa en relació amb els límits entre Focea i l'Èdli-da. L'obra que cita Vega és la *Notitia Galliarum, ordine litterarum digesta. In qua Situs, Gentes, Opida, Poertus, Castella, Vici, Montes, Silvae, Maria, Flumina, Fontes, Lacus, Paludes, Insulae Maritimae & Amnicae, Paeninsulae, Pagi Provinciaeque Galliae illustrantur; locorum antiquitates, varia eorum nomina, Vetera ac nova, Episcopatum ac Monasteriorum origines, aliquae ad Historiam Franciam pertinentia notantur; Geographi & Historici Graeci, Romani ac Nostri explicantur, & emendatur* (París, 1675). Aquesta cita és particularment interessant en ser l'única en la qual Vega reconeix explícitament una pràctica que desenvolupa al llarg de tota la *Disertación*, com és l'ús de fonts no consultades mitjançant cites que troba en altres treballs, principalment de caràcter general. Aquí Vega afegeix en nota «Citado por el Egidio Menagio en su bib. Jur. civ. amoenit., cap. 3, p. 9».

I.2.3. Comentari a la bibliografia de la *Disertación*

Deixant per l'anàlisi del contingut, la valoració de la innovació i qualitat del text, aquí crec significatiu analitzar la bibliografia, el tipus d'obres i les edicions consultades per l'autor.

La redacció del text està imbuïda pel mètode i costums del moment, sense normalització, especialment evidents en la castellanització dels noms, i les faltes i errors en la seva transcripció.

155. «Una síntesi sobre el naixement de la narrativa històrica grega», dins GARCÍA GUAL 2006, p. 11-36.

Les obres que més van influenciar a Vega a l'hora de preparar la *Disertación*, ja intuïdes per l'ús d'adjectius, es poden reconèixer si es comptabilitza el nombre de cites i la seva presència en les diferents discussions al llarg del text.

Per nombre de cites, seria un grup de vuit (Ocampo, Morales, Bochart, Marca, G. Maians, Finestres, Pare Flórez i els germans Mohedano), però la distribució de cites al llarg de l'obra –l'obra d'Ocampo i de Bochart es centren sobre una problemàtica– fa que es limiti a sis obres (Morales, Marca, G. Maians, Finestres, Pare Flórez i els germans Mohedano).

Al mateix temps, aquestes referències poden classificar-se en funció del nombre de temes que van considerar. L'obra de Finestres es va utilitzar per a les discussions sobre les dues inscripcions emporitanes (ja mencionades, *v. supra*) i a la de la fundació ròdia de Roses, l'obra de P. de Marca va afectar a quatre temes, la del Pare Flórez cinc, les de G. Maians i A. de Morales per afrontar tres temes diferents cadascun, però l'obra més important va ser la dels germans Mohedano, que va suscitar fins a nou temes diferents, possiblement els de major profunditat i més en línia amb les tesis i discussions internacionals. De fet, molta de la bibliografia que cita Vega apareix també citada a l'obra dels Mohedano, fet que fa pensar en l'enorme influència, també en l'orientació de les lectures, que va suscitar la *Historia literaria de España*.

Aquesta progressió ha de fer reflexionar sobre com ha tractat la historiografia dels segles XIX i XX, l'impacte i importància que va tenir l'obra dels germans Mohedano que, recordem-ho, va estar en el centre d'una polèmica de llarga durada amb el Pare Flórez i que la *Disertación* de Vega ja se'n fa ressò.

En qualsevol cas, el catàleg bibliogràfic (*v. Apèndix 1*) que va utilitzar Vega mostra quaranta-dues obres, distribuïdes de manera creixent des dels darrers anys del segle XV fins al segle XVIII. El catàleg és representatiu d'una manera de fer i de mostrar-se a la comunitat científica, però és inevitablement hereu del pes de la tradició i d'una escassa actualització per part de l'autor que s'encalla en el segle XVI i desconeix la principal bibliografia coetània estrangera.

Les obres del segle XV, dues, apareixen citades únicament un cop cadascuna d'elles. La seva presència en l'aparat bibliogràfic demostra el coneixement

d'aquelles publicacions així com l'intent d'exhaustivitat de la recerca duta a terme per l'autor. Tot i així, s'han d'entendre més com una prova d'erudició, que s'ha de suposar exigida de manera tàcita per l'entorn del moment, que no com un aprofitament real de les dades ofertes per aquells treballs.

Els segles XVI i XVII es presenten un nombre similar d'obres, així com de cites (lleugerament superior a les 3 cites per obra, de mitjana). El segle XVIII amb divuit obres presenta la mitjana més alta de citacions per obra (4,35), així com quatre de les sis més utilitzades.

Gran part de les obres citades ho són un únic cop. Cal observar que la referència a l'obra d'A. de Valois és reconeguda pel mateix Vega com una cita recuperada d'una altra obra (*v. supra*), així es pot proposar que la de Valois no seria l'única referència en què es produiria aquesta pràctica. La bibliografia citada per Vega, doncs, no reflecteix necessàriament les seves competències i lectures, sinó una construcció premeditada.

El més probable és que això sigui conseqüència de la seva formació, de les biblioteques a les quals tenia accés i que, en l'entorn on creix siguin aquest tipus de referències compilatòries les que més èxit tenen. Aquests tres punts ajuden a comprendre el perquè de la majoria d'obres que va utilitzar Vega:

- principalment tractats i diccionaris històrics de caràcter geogràfic i d'Espanya (corresponent a vint-i-sis). De les obres històriques citades, quatre d'elles (les més pròximes cronològicament a la *Disertación*), apareixen sota la idea d'*història literària*. Les tretze obres de caràcter general sobre la història d'Espanya, València i Catalunya, representen un volum significatiu sobre els quals recopilar les dades bàsiques sobre les colònies gregues. Finalment, el pes dels diccionaris històrics o lingüístics, completa amb tres obres, el dossier bibliogràfic-històric.
- Seguidament, els tractats sobre geografia, cinc obres que en molts casos presenten una estructura en forma de diccionari que facilitaria la recerca. Els diccionaris geogràfics i tractats geogràfics són, també, tractats històrics amb força atenció a les fonts clàssiques, però, a diferència del que succeeix en els tractats històrics *stricto sensu*, és una vocació universalista i no una atenció particular envers cap dels territoris del vell continent.

- Quatre obres sobre comentaris a les fonts clàssiques que es consideren des d'una bibliografia antiga (entre els segles XVI i XVII) l'obra de Mela (obra de 1543), Estrabó (obra de 1587) i Plini (obres de 1629 i 1685). L'escassetat de referències i la distància de l'autor respecte a les obres citades, equival a unes informacions pobres i, malgrat l'autoritat dels comentaristes utilitzats, absents de discussió i detall filològic. Aquest fet contrasta, per exemple, amb l'obra sobre la fundació de Marsella de F. Cary (*v. infra*) en la que la discussió autoritzada de les fonts s'enriqueix amb debats de caràcter filològic. Vega es serveix de les fonts únicament per argumentar les idees preestablertes i copiades respecte a Roses i Empúries, i fa pensar en un escàs domini de les fonts clàssiques més enllà del recurs manualístic.
- En darrer lloc, sis obres d'història antiga, cinc d'elles franceses.

Vega fa servir fins a vint-i-set obres que directament citen les colònies de Roses o Empúries. Aquest fet és summament rellevant pensant en l'exhaustivitat de la recerca del moment a Catalunya i a la Península. Especialment, si s'observa la bibliografia citada pels investigadors que durant el segle XIX van preocupar-se per aquest tema (Maranges, Paça, etc.) i s'estén fins a J. Botet i Sisó,¹⁵⁶ A. García Bellido¹⁵⁷ o el mateix M. Almagro Basch,¹⁵⁸ que és qui, de manera més completa, va preocupar-se per aquesta exhaustivitat bibliogràfica. Si es té present el catàleg que va presentar M. Almagro Basch d'obres anteriors a la *Disertación* de Vega, només es recullen sis obres, tot i que una, el volum XXVIII de l'*España Sagrada* del Pare Flórez, no apareix citada dins Vega, ja que correspon, en part, a la discussió d'alguns dels textos de la *Marca Hispánica*, que es cita i comenta.

Cal dir, però, que les obres citades per Vega que al seu torn citen Empúries o Roses, són de valor desigual per a la recerca, però testimonien una presència habitual d'aquelles colònies dins la literatura històrica espanyola i, en menor mesura, en l'estrangera. De fet, és a partir d'aquest moment quan viatgers i erudits es començaran a preocupar pel paratge emporità, per la seva geografia i topografia històrica, i és a partir d'aquest moment

156. BOTET I SISÓ 1908.

157. GARCÍA BELLIDO 1948.

158. ALMAGRO BASCH 1951a.

quan el passat grec comença a entrar en el discurs sobre el passat català i els lligams entre el món clàssic i el Mediterrani nord-occidental.

Sens dubte, conseqüència de la formació de l'autor i els prejudicis que el van condicionar, cal cridar l'atenció sobre les obres que no cita. No es tracta d'anar a cercar la totalitat de les obres que amb precedència a la seva *Disertación* van tractar en major o menor detall el cas de les fundacions d'Emporion i Rhode, sinó de posar sobre la taula l'absència d'algunes obres hispanes cronològicament properes rellevants en l'àmbit historiogràfic i que van tractar àmpliament, en tots els casos, el tema de les fundacions gregues que ocuparen a Vega: el volum I de la *Historia de España* de Juan de Ferreras, publicada en setze volums entre 1700 i 1727;¹⁵⁹ el volum I de la *Historia General de España* del Pare Juan de Mariana (1601); i els *Anales de la nacion española desde el tiempo mas remoto hasta la entrada de los romanos sacados unicamente de los escritores originales y monumentos contemporaneos* de Luis Joseph Velazquez (Màlaga 1759).

I.3. FONTS CLÀSSIQUES

I.3.1. Introducció a les fonts clàssiques utilitzades

Les cites a les fonts clàssiques són necessàries per comprendre el discurs i el context en què escriu.¹⁶⁰

Segons comentaris de M. Almagro Basch i J. Ainaud de Lasarte,¹⁶¹ l'obra consideraria de manera completa les fonts clàssiques referents a les colònies de Roses i Empúries, tot i que alguns comentaris són necessaris a la llum de les recents revisions, amb aparats crítics extensos que permeten alleugerar aquesta part de l'anàlisi de les utilitzades en la *Disertación*. És per això que aquí únicament es valoren els motius de les fonts utilitzades, deixant al

159. *Synopsis historica-cronológica de España [...] formada de los Autores seguros, y de buena fee...*, [a partir del t. III: *Historia de España*], Madrid.

160. Sobre la pervivència dels clàssics en l'obra Erudita v. GUZMÁN 1993; MARTÍ 1997; CRUZ-ANDREOTTI / WULFF 1993.

161. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 168; AINAUD 1974, p. 1-2.

lector que trobi ulteriors informacions sobre les mateixes en la bibliografia específica de M. Almagro Basch,¹⁶² A. García Bellido¹⁶³ i M. J. Pena.¹⁶⁴

I.3.2. Les fonts clàssiques citades sobre Empúries

El cas d'Empúries i les seves fonts és un tema que disposa d'àmplia bibliografia actualitzada i comentada.¹⁶⁵ Avui és evident que la importància i dimensió de la colònia emporitana és major que la de Roses, però al segle XVIII la percepció era ben diferent. Sorprendrà veure que en la *Disertación*, el debat sobre Empúries és menor que el de Roses, si bé això no evita que Vega consideri les fonts relatives a la colònia des de múltiples perspectives.

El primer aspecte que es considera és el dels orígens de la colònia.¹⁶⁶ Avui es reconeix que seria, inicialment, similar al de Massàlia¹⁶⁷ o Elea,¹⁶⁸ és a dir, un petit enclavament en qualitat de punt d'escala comercial.¹⁶⁹ Les dues possibilitats per a aquesta fundació varien entre un establiment focu o massaliota.¹⁷⁰ Essent possible el contacte prospectiu per part de focuus, però no l'establiment¹⁷¹ que es relaciona amb Massàlia. Empúries actuaria com punt de redistribució sota domini massaliota, durant bona part de la

162. ALMAGRO BASCH 1951a.

163. GARCÍA BELLIDO 1948; GARCÍA BELLIDO 1954.

164. PENA 1974; PENA 2000.

165. LAMBOGLIA 1974; BOSCH-GIMPERA 1972; BOSCH-GIMPERA 1976; ROVIRA / SANMARTÍ 1983; RUIZ DE ARBULO 1984; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b. Sobre l'arqueologia i excavacions (ALMAGRO BASCH 1948; SANTOS 2008; AQUILUÉ *et al.* 2012). L'inici de les excavacions arqueològiques a Empúries ha estat analitzat dins BUSCATÓ 2001b; BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 258-261. sobre l'epigrafia Emporitana (ALMAGRO BASCH 1952; ABASCAL / GIMENO 2000; HOZ 1997; CANÓS 2002; HOZ 2014). Sobre noms grecs (CURBERA 1997). Sobre numismàtica (VILLARONGA 2000). Sobre la Chora emporitana (PLANA 1994; OLESTI 1996; RUIZ DE ARBULO 2002-2003; CASTANYER *et al.* 2016). Sobre les fonts clàssiques (GARCÍA BELLIDO 1948; ALMAGRO BASCH 1951a).

166. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006b, p. 476-481; LOMAS 2006, p. 184-188.

167. BATS 1992; BATS 1998; CLAVEL-LÉVÊQUE 1977; HERMARY / HESNARD / TRÉZINY 1999; PRIVITERA 2007.

168. VECCHIO 2017.

169. AQUILUÉ 1999; AQUILUÉ *et al.* 2002; LOMAS 2006, 181; AQUILUÉ *et al.* 2010; BATS / SANTOS 2019, p. 44-47.

170. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 23-24.

171. Sobre els primers contactes v. AQUILUÉ *et al.* 2008; AQUILUÉ *et al.* 2010; AQUILUÉ *et al.* 2012; VERGER 2013; GAILLEDAT 2019.

seva història,¹⁷² fins a la seva independència al segle v aC,¹⁷³ moment en què passaria de senzill mercat a una *polis*,¹⁷⁴ potser fins i tot (si acceptem el seu domini vers Roses o cap a alguns establiments del litoral llevantí) amb capacitat per a fundar les seves pròpies «subcolònies».¹⁷⁵

La metròpolis fundacional ha estat un altre dels cavalls de batalla de la recerca, complicat de resoldre si es segueixen les fonts, ja que segons Livi seria Focea (Livi 34, 9) i segons Estrabó Massalia (Estrabó 3, 4, 8; Ps. Scymnos 204-205). No solament això, perquè, a més, Vega va voler discutir si els focuus fundadors eren de Focea a la Jònia o de la Fòcida, dos orígens ben allunyats i diferents pel que respecta al discurs històric (*v. infra*).

La data de fundació també fou considerada a partir de les fonts, amb la diferència que sobre aquest punt són coincidents entre sí. Seria l'any 575 aC (Estrabó 3.4.8; Ps. Skylax 2-3; Ps. Scymnos 203-204; Polibi I.3.76; Mela 2.87-90; Plini *NH* 3.21-23)¹⁷⁶ tot i que les obres i autors que es citen per contextualitzar aquest punt, proposen una cronologia més tardana, ca. 485 aC (*v. infra*).

La menció a la colònia d'Empúries no apareix de manera explícita en l'*Ora Marítima*,¹⁷⁷ però M. J. Pena¹⁷⁸ ha proposat identificar-la en els versos 558-561, en la que es cita: «Es diu que, al límit del territori dels sordicens, pròxim als Pirineus, s'aixecava en altres temps una rica ciutat i allí els habitants de Massalia anaven amb freqüència a intercanviar les seves mercaderies», que ella identificava, sens dubte, com una al·lusió a Emporion.¹⁷⁹

172. LOMAS 2006, p. 184-188.

173. MIERSE 1994; LOMAS 2006, p. 184.

174. BATS 2010, p. 205; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 24.

175. Sobre el concepte v. LOMBARDO 2009. Recentment, E. Greco ha discutit el terme de manera vehement (GRECO / LOMBARDO 2012, p. 48) sense deixar marge a la complicitat i al somriure perquè ens posa sobre la taula el ridícul del llenguatge segons el qual hem de compartir la seva crítica i caure en la trampa que no deixa marge a dir-ho d'una manera diferent o exposar-se a usar un terme artificial i forçat pel *politically correct*. E. Greco deia: «...le cosiddette sub-colonie (oddio, colonie già è brutto, se vogliamo colonie di colonie è pure peggio, sub-colonie è peggio ancora, ma per non essere accusati di modernismo, come le dobbiamo chiamare, *hypo-apoikiai?*».

176. ROUILLARD 1991, p. 244-251; LOMAS 2006, p. 185.

177. GONZÁLEZ-PONCE 1992c; GONZÁLEZ-PONCE 1993a; GONZÁLEZ-PONCE 1995.

178. PENA 2006.

179. En contra, LAMBOGLIA 1974.

Una lectura diferent és la proposada per D. Garcia,¹⁸⁰ qui creu que la seva absència ajudi a precisar la cronologia del periple en correspondre a una redacció entre la fundació de Massalia i la d'Empúries.

Segons comentaris de M. Almagro Basch,¹⁸¹ l'obra considerava com a argument principal la ubicació de les colònies,¹⁸² destacant un profund coneixement de les fonts clàssiques, que crec que no era del tot correcte. En qualsevol cas, és cert que aquest fou un dels aspectes més importants, però no a partir de les fonts, ja que per referir-se a la situació de la *polis* es barregen fonts modernes i inventades amb les escasses referències clàssiques que esmenten la desembocadura del riu on es situa Emporion (Mela II, 6, 89 situa la ciutat en proximitat al riu *Clodianum*-Fluvià) o l'illot on es funda la *Palaia Polis* (Estrabó III.4.8-9). Aquesta confusió resta força a la lectura de les fonts i fa que es perdi la fiabilitat del discurs. De tota manera, aquesta situació és recurrent per molts altres casos de fundacions gregues que es comencen a estudiar a partir d'aquest moment.¹⁸³

Entre les informacions descriptives de la topografia de la *polis* emporitana, el tema i la problemàtica que més va interessar a Vega va ser l'excepcionalitat de la *Dipolis*. Aquesta particularitat emporitana també va atraure molts altres erudits i investigadors degut a l'excepcionalitat de la situació de convivència entre indígenes i grecs. Les fonts són poques, però explícites (Estrabó 3.4.8; S. Itàlic 3; Livi 3.4.9), i el problema és la manera com s'interpreten (*v. infra*).¹⁸⁴

Els Mohedano situaven correctament la *polis* en el golf de Roses, sense entrar en més detalls que en la seva configuració com a *Dipolis* i en la particular estructura dividida.¹⁸⁵ Més agosarat fou Masdéu que proposava la ubicació dels grecs i dels ibers en la divisió de la *Dipolis*.¹⁸⁶

180. GARCIA RUBERT 2008, p. 88.

181. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 168.

182. També AQUILUÉ 1999, p. 17.

183. Per exemple Elea / Velia (VECCHIO 2007; VECCHIO 2019).

184. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 25-26.

185. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 166.

186. MASDÉU 1785, p. 95.

I.3.3. Les fonts clàssiques citades sobre Roses

Sobre Rhode,¹⁸⁷ les fonts clàssiques han estat sintetitzades i analitzades en els treballs de J. Maluquer de Motes,¹⁸⁸ de R. A. Santiago i M. J. Pena.¹⁸⁹

El que queda clar és l'àmplia diversitat d'orígens en la fundació de la colònia: d'una banda, la tradició de Roses com a colònia ròdia, anterior a la fundació d'Empúries (Strab, IV, 2, 10); en segon lloc, la tradició com a colònia emporitana (Strab, III, 4, 8);¹⁹⁰ i finalment la fundació marsellesa (Ps.Scymnos 202-9 (M)).

La metròpolis fundacional, segons les fonts, podria ser tant Emporion (Estrabó 3, 4, 8), com Massalia (Ps. Scymnos 202-207) o Rhodes (Ps. Scymnos 205-207; Estrabó 3, 4, 8; 14, 2, 10), de la qual prendria el nom segons alguns.

L'anàlisi de R. A. Santiago sobre el pas estrabonià (3, 4, 8) demostra que la idea de la fundació ròdia és una opinió minoritària,¹⁹¹ a més de rebatre a Estrabó la interpretació sobre el comportament exclusivament focu del culte a Artemis efèsia.¹⁹² En canvi, el pas (14, 2, 10) que correspondria a una recuperació de dades antigues, es demostra impossible de contrastar més enllà del seu valor com a llegenda,¹⁹³ de manera que es pot concloure en la nul·la fiabilitat de les informacions referents a una colònia ròdia. A més, l'anàlisi dialectal de la llegenda monetal de les encunyacions de Rhode es demostra com molt dubtós a causa de l'ús d'un dialecte jònic-àtic i no dòric, com seria d'esperar en una colònia descendent de Rodes.¹⁹⁴

187. MALUQUER 1974; RUIZ DE ARBULO 1984; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1990; BUSCATÓ 1999; BUSCATÓ 2001a; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006b, p. 481-483; SANTIAGO 1994. Sobre l'arqueologia i excavacions (MARTÍN 1982; BUSCATÓ 2001b; BUSCATÓ 2002; MARTÍN 2006), per a la numismàtica (VILLARONGA 1973 i 2000) i per l'anàlisi de les fonts clàssiques (PENA 2006, amb bibliografia anterior).

188. MALUQUER 1974 i discurs a l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

189. SANTIAGO 1994; PENA 2006.

190. BATS 2010, p. 203.

191. SANTIAGO 1994, p. 57-58.

192. Discussió arqueològica dins SANTOS / SOURISSEAU 2011; síntesi dins HERMARY 2019a. Altres cultes focuus dins HERMARY 2019b.

193. SANTIAGO 1994, p. 58.

194. SANTIAGO 1994, p. 62.

Estrabó (IV, I, 5), identifica Rhode com la primera colònia massaliota de la llista i no com la segona, és a dir, la segona que va fundar a més de ser la colònia més occidental de Massalia, fundada entre finals del segle v i inicis del iv aC.¹⁹⁵ És la que millor concorda amb les dades arqueològiques¹⁹⁶ i amb el pas del Ps. Scymnos (202-207) que la situa com a segona fundació massaliota a la península, posterior a Emporion. L'explicació podria correspondre a una voluntat massaliota per recuperar el control d'un territori anteriorment controlat pel seu satèl·lit emporità, perdut amb la progressiva independència d'Emporion.¹⁹⁷

La darrera proposta, que considera Rhode com a fundació emporitana, possiblement s'hagi d'entendre com una apropiació tardana de la colònia massaliota per part dels emporitans, ja a finals del segle III aC.¹⁹⁸ La migració d'una població dòria de Sicília a Rhode,¹⁹⁹ discutida per M. J. Pena,²⁰⁰ és una de les interpretacions per explicar una fundació ròdia.²⁰¹ Aquesta proposta, àmpliament defensada,²⁰² troba casos similars en les colònies de Parthénope i Elpia, citades per Estrabó (XIV, 2, 10), però aquestes mencions no apareixen en el llibre corresponent a la Campània del mateix Estrabó, o en el corresponent a la fundació d'Elpia / Salapia, es troben referències a la seva colonització ròdia a Esteve de Bisanzi i Vitrubi (I, 4, 12). Aquestes mencions a les colònies ròdies s'ha explicat, pel cas de l'Apúlia, com a invencions helenístiques²⁰³ que es podrien extrapolar i aplicar a altres colònies, com Rhode. Així mateix, la presència ròdia a partir de les dades numismàtiques²⁰⁴ respondran a un moment hel·lenístic i, per tant, queden al marge de la discussió que aquí es valora.

Les fonts aporten també una aproximació llegendària a la data de fundació de Roses, que seria anterior a l'establiment dels jocs olímpics (Estrabó

195. PENA 2006, p. 44.

196. PUIG 2006, p. 903-921.

197. MARTÍN 1982, p. 119 ss; SANTIAGO 1994, p. 60.

198. SANTIAGO 1994, p. 60.

199. DURAN 1999.

200. PENA 2006, p. 45.

201. Sobre el paper colonitzador de Rhodes i la seva relació amb els *networks* mediterranis v. KOUROU 2015.

202. MALUQUER 1974.

203. MARTON 1997; VAN COMPERNOLLE 1985.

204. VÍLLARONGA 1973.

14, 2, 10); les dades arqueològiques, en canvi, proposen una cronologia no anterior a finals del segle v aC.

Cal assenyalar també que un dels punts de debat tradicional, lligat al dels colonitzadors massaliotes, és l'habitual confusió entre Rhode, Rhodanousia,²⁰⁵ Rodipolis. A tal efecte es recorden les colònies marseleses citades en el recorregut del Ps. Scymnos,²⁰⁶ aquestes apareixen citades per ordre d'oest a est: Emporion, Rhode, Agathe, Rhodanousia,²⁰⁷ Tauroeis, Olbia, Antípolis,²⁰⁸ on crida l'atenció l'absència de Nikaia (citada per Estrabó IV, I, 5), com ha assenyalat Pena.²⁰⁹

També ajuda la descripció de Titus Livi (XXXIV, 8,4) en la que descriu un recorregut a la inversa des del Port dels Pirineus, posterior a les muntanyes lígurs i del golf gàl·lic, arriben a Rhoda i d'allí a Emporion.²¹⁰ La ubicació de Rhode a l'empordanesa Roses la ratifica Mela (II, 6, 89), quan situa Rhode prop del riu *Ticis* (el Muga). Les cites que confonen Rhode amb el nom del riu Roine i situen allí l'establiment de Rhode (Plini NH, III, 3, 4(5)), Rhodanousia²¹¹ (Esteve de Bisanzi) o Rhodípolis (Ptolomeu II, 6, 19), corresponen a les cites més modernes.

205. Assenyalava Ménard que al segle XVIII, estaria situada a la llera del Roine, en un punt indeterminat que situa entre les dues desembocadures occidentals, conegudes com a *Hispaniensis ostium* i on s'aixecava la vila de Saint Gilles (MÉNARD 1750, p. 4). De recent v. UGOLINI 2010, p. 88; ROURE 2010.

206. GARCÍA BELLIDO 1948, p. 160-164.

207. La colònia de Rhodanousia apareix citada dins les colònies massaliotes al sud de França i en proximitat al Roine dins el Ps. Scymnos: Agde, Rhodanousia, Tauroeis, Olbia i Antipolis (Ps. SCYMNOS 206-216), i dins Estrabó: Rhoè, Agde, Tauroention, Olbia, Antipolis i Nikaia (Estrabó IV, I, 5). En l'obra d'Esteve de Bisanzi apareix com a ciutat de Massalia i Plini la cita com «Rhoda Rhodiorum» (NH, III, 5 (4) .2).

208. BATS 1989; BATS 2004; BATS 2010, p. 203; MERCURI 2015, p. 54-55; BATS / SANTOS 2019, p. 50-51.

209. PENA 2006, p. 42; BATS / SANTOS 2019, p. 50.

210. v. VILA 2001.

211. La cita a Rhodanousia s'ha proposat com una al·lusió a l'hàbitat d'Espeyran (Saint-Gilles-du-Gard) (BARRUOL / PY 1978; PENA 2006, p. 48) en clara evidència a les creacions literàries de la falsa expansió ròdia cap a occident en època hel·lenística. Actualment, es proposa un debat sobre la seva real ubicació, sempre en els ramals occidentals del Roine, entre els jaciments de le Cailar i Espeyran, descartant opcions com Arles (ROURE 2010; ROURE 2019). M. Bats ha considerat, en canvi, identificar Arles amb l'*Arelate* citada per Avié (ORA M. 690-691), que es podria localitzar a Espeyran (BATS 2010, p. 204-205). Per a Arles v. SOURISSEAU 2019.

El problema, a partir de les fonts, segueix radicant en l'origen de la colònia. Des de les primeres mencions fins a les darreres, apareixen referències a la fundació ròdia simultàniament a la fundació marsellesa, però la seva absència en l'*Ora Maritima* d'Aviè, que no cita ni Agde, ni Rodhanousia, ni Rhode, ni Emporion,²¹² i sí que cita el *Mons Malodes* (Illes Medes), l'*Stagnum Toni* (aiguamolls del golf de Roses), el *Iugum Tononitae rupis* (Macís del Cap de Creus), i l'*Anystus* (el Muga), fan pensar en què la fundació de la colònia és posterior a la primera meitat del segle VI aC. En qualsevol cas, el debat segueix servit sobre si es tracta d'un origen massaliota o emporità. L'aportació de M. J. Pena²¹³ va més enllà en proposar que tots els textos són coherents, i que poden reflectir de manera complementària la història de la ciutat. Així, segons l'autora, després d'un possible establiment rodi, encara per documentar en el registre arqueològic, hi hauria una segona fase dominada per l'*apoikia* massaliota, que amb el pas del temps cediria protagonisme al control per part de la veïna colònia d'Empúries i, finalment, la pèrdua d'importància o una major interacció amb les poblacions indígenes, cediria el control a les poblacions ibèriques, posteriorment reprimides per Cató (Livi, XXXIV, IV, 16). A. M. Puig,²¹⁴ en canvi, proposa que sigui una fundació massaliota feta durant el primer quart del segle IV a.C., amb una vida relativament curta (entre el segle IV-II a.C.) que té com a moment de màxima prosperitat el darrer quart del segle IV i tot el segle III aC, moment d'encunyació de moneda.

Amb el que s'ha exposat, cal seguir la proposta d'A. Martín i d'A. M. Puig,²¹⁵ i acceptar com la hipòtesi més fiable que la fundació de Rhode fos un intent massaliota per recuperar la influència sobre Emporion o el seu territori, fet que es veuria ratificat per l'absència de troballes de produccions de Roses a la colònia d'Empúries i la cronologia tardana de la fundació.

212. Les limitacions de les cites del periple ja s'han indicat dins GONZÁLEZ-PONCE 1992c; GONZÁLEZ-PONCE 1993a; GONZÁLEZ-PONCE 1995.

213. PENA 2006, p. 43.

214. PUIG 2006, p. 903-921.

215. MARTÍN / PUIG 2001; PENA 2006, p. 50; PUIG 2006, p. 906-921; BATS / SANTOS 2019, p. 50; PUIG 2019.

I.4. COMENTARI AL CONTINGUT DE LA *DISERTACIÓN*I.4.1. Els temes de la *Disertación*

Segons qui o quan s'ha comentat la *Disertación*, s'han identificat diferents arguments afrontats en el seu contingut. Mentre que ara és inevitable buscar un rerefons preocupat per aspectes ètnics i identitaris,²¹⁶ precedentment s'han destacat línies més planeres com les fonts clàssiques o la nomenclatura i etimologia, clarament esperables en el context en què es va realitzar. M. Almagro Basch,²¹⁷ per exemple, pensava que l'obra es preocupa principalment de la ubicació d'ambdues colònies. En canvi, J. Ainaud de Lasarte,²¹⁸ tot i la brevetat del seu comentari, va reconèixer com a tema principal sobre Roses demostrar la fundació ròdia oposant-se a les tesis dels germans Moledano, i deixava en un paper secundari les primeres encunyacions gregues; en referència a Empúries, Ainaud observava que la *Disertación* es dividia en quatre grans temes: les referències bibliogràfiques de les fonts antigues; la problemàtica sobre la ciutat d'Indica; el debat sobre Focea i Fòcida; i, en darrer lloc, la romanització de la ciutat.

La realitat és que els temes que considera Vega són molts més, jo n'he identificat una trentena, tractats de manera més o menys àmplia, que he distribuït en dotze grups temàtics de caràcter general. Els presento ordenats segons criteris de modernitat i innovació de l'obra, i no segons l'ordre d'aparició al llarg de la *Disertación*, tasca inviable, ja que hi ha de disseminats al llarg del treball.

També es considera una amalgama de cites erudites incorporades al text de manera gratuïta, únicament per inflar un debat insuficient i (o) demostrar un vast coneixement bibliogràfic no aprofitat. Així, s'ha d'entendre les cites a A. Agustín, o de Cano, Mondejar, Nunes, Nuñez, Morales i Ocampo, Tillemont o Valois. És possible que únicament en el cas de la cita de Pluche –sobre l'existència de colònies veritables i altres imaginàries– es

216. v. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2004; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006d; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b; DEMETRIOU 2012.

217. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 168.

218. AINAUD 1974, p. 2.

pugui considerar una aportació altament erudita, però, malauradament, no aprofitada.

La valoració dels continguts de la *Disertación*, malgrat de ser nombrosos i oferir una panoràmica de la majoria dels problemes que la recerca d'aquell moment considerava sobre la fundació de les colònies de Roses i Empúries, no ofereix propostes pròpies ni tan sols aprofundeix en els temes de major complexitat, es limita a recollir el coneixement dispers sobre la qüestió. Deixa de banda el perquè de la colonització d'aquell territori, considerant únicament l'aprofitament de recursos de la regió, que redueix i obvia les causes del desplaçament de poblacions i del control d'àrees, fet que, d'altra banda, no era aliè a la recerca del moment. Les problemàtiques afrontades, tal com ja s'ha comentat, no estan argumentades i no es planteja un vertader debat sobre posicions confrontades, perquè s'intenta presentar un discurs lineal que, degut a la distància de l'autor amb el tema, es perd en debats mal estructurats en els quals no sempre es presenta un aparat bibliogràfic actualitzat que denoti un coneixement de la bibliografia erudita, així com la literatura contemporània de l'autor. Això, d'una banda, es demostra en la centralitat que adquireix l'obra dels germans Mohedano en molts dels debats, particularment els més substancials i de major innovació, però també en l'atenció dispensada a les poblacions precoloniales.²¹⁹

I.4.1.1. *Toponímia*

El primer grup correspon a la toponímia antiga referent a l'entorn emporità i de Roses (fig. 6), i considera quatre discussions:

La primera correspon al debat sobre la nomenclatura dels rius que desemboquen a Empúries, per al que Vega utilitza les obres de Casaubon, Hardouin, Marca, Nunes i Núñez, si bé aquests dos últims de manera complementària. Respecte a la nomenclatura dels rius pròxims a Empúries, Plini feia menció al riu Alba, que es situaria entre Blanes i Empúries, però comenta el Pare Flórez²²⁰ que Hardouin va confondre aquell riu amb el que desemboca a la mateixa Empúries. La confusió feia que Hardouin propo-

219. Sobre aquest concepte v. discussió *infra*.

220. FLÓREZ 1769, p. 51.

si que el riu *Clodiano*, citat per Mela, sigui el mateix riu *Alba* que cita Plini.²²¹ Sembla més fàcil, en canvi, acceptar la proposta del Pare Flórez,²²² que iguala el riu *Alba* de Plini amb el *Sambroca* de Ptolomeu, dient que la cita de Plini correspondria al nom llatí i la de Ptolomeu al riu indígena.

Un segon argument de debat correspon a la nomenclatura que els autors antics haurien utilitzat per citar les Illes Medes, per a la qual cosa fa servir les referències de F. Comes i Marca.

La nomenclatura de la colònia de Roses, bé com a Rhodanousia o com a Rhodope, és la tercera discussió, recolzant la primera opció en les obres de Bochart, Pinciano, Casaubon, Fréret, Hardouin i els germans Mohedano, i la segona opció en A. de Morales. Els Mohedano dubtaven que els rodís fundessin Roses²²³ en veure que l'únic nexa d'unió entre Rodes i Roses fos la proximitat dels noms.²²⁴

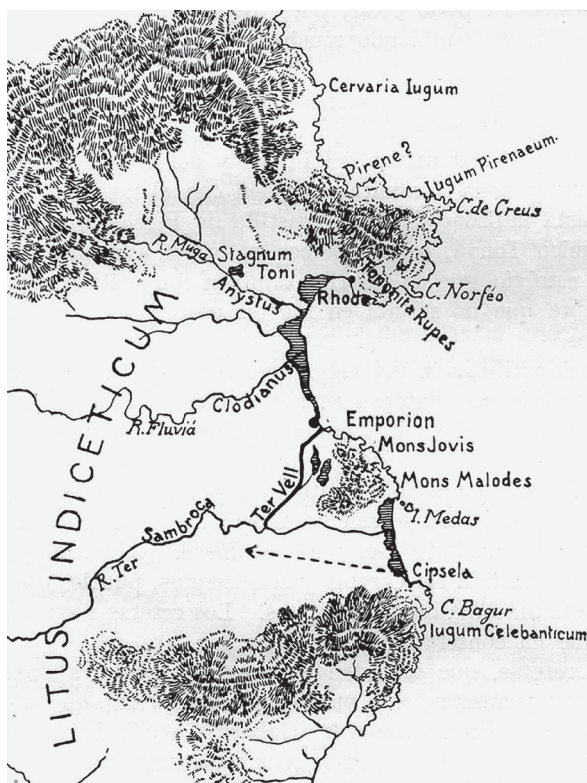

FIGURA 6. Mapa del Golf de Roses amb els principals topònims citats en les Fonts antigues i discutits tant per Vega i de Sentmenat com per la majoria d'estudiosos posteriors. Dibuix Almagro Basch 1951, fig. 2.

221. FLÓREZ 1769, p. 52.

222. FLÓREZ 1769, p. 52.

223. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 122, p. 152-157.

224. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 155.

La darrera discussió d'aquest grup correspon a la nomenclatura de l'habitatge precolonial d'Empúries, Alba o Indica, discutint amb les referències de Beuter, Tarafa i Marca.

La bibliografia utilitzada per tractar la toponímia és eminentment antiga o, en els casos en què són referències pròximes a la *Disertación*, insuficientment explotades per discutir amb arguments. Cal dir que aquest era un dels aspectes de la recerca més influenciats per la tradició i les falses llegendes, particularment el cas de les Illes Medes i el d'Alba com a nom primitiu d'Empúries. Com es veurà en grups temàtics posteriors, la recerca del segle XVIII havia centrat els seus interessos cap a altres aspectes de l'anàlisi toponímica, més relacionats amb la identificació topogràfica d'aquells noms, com es comentarà en relació amb la situació de Roses segons discussió de Casaubon, Pinciano, Mohedano o Bochart.

I.4.1.2. *Gentilicis*

Conté dos petits debats referents a l'ús de la identitat focea i del gentilici apropiat per als habitants de Rhode: un recolzat per la referència a l'obra de Facciolati i el segon, igualment curt i escassament documentat, discuteix el correcte ús del gentilici *rodhenses* en contra de *rodhienses*, ajudat per les referències bibliogràfiques d'Aldrete, Cellarius i Pujades.

I.4.1.3. *L'Empúries romana*

Es discuteix l'autenticitat de les dues inscripcions emporitanes i la regulació romana respecte a com definir la ciutat d'Empúries.

Les dues inscripcions apareixen transcrits com segueix:

Inscripció 1
 ΔΗΜΟΚΡΙΤ
 ΣΩΣΤΡΑΤΩ
 ΠΑΥΛΛΑ
 ΑΕΜΙΛΙΑ
 Η

LA *DISERTACIÓN*

Inscripció 2

EMPORITANI. POPVLI. GRAECI
HOC. TEMPLVM. SVB. NOMINE
DIANAE. EPHES. EO. SECVLO. COND
QVO. NEC. RELICTA. GRAECOR. LINGVA
NEC. IDIOMATE. PATRIAE. IBERAE
RECEPTO. IN. MORES. IN. LINGVAM
IN. IVRA. IN. DITIONEM. CESSERE
ROM.
M. CETHEGO. ET. L. APRO.
NIO. COSS

La *Disertación* analitza si seria apropiat anomenar la ciutat romana d'Empúries com a *Colonia* o com a *Municipium*, però ho fa recolzant-se només en l'obra numismàtica del Pare Flórez, sense aprofundir en altres elucubracions i la literatura referida a la història romana i a la seva legislació. En aquest punt, sorprèn la incorporació de les dues inscripcions. És una aportació que trenca la dinàmica del treball per diversos motius: en primer lloc, trenca la lògica de la resta de l'obra en la qual no apareixen altres mencions a documents arqueològics; seguidament, és una aportació que no s'aprofita per fer-ne una lectura pròpia o justificar un tema concret; en darrer lloc, contradiu el propòsit primer de l'obra, el de ser crític amb les fonts utilitzades.

El coneixement arqueològic al segle XVIII, com és ben sabut, presenta dos pols d'atracció: d'una banda la numismàtica i, d'altra banda, l'epigrafia. Malauradament, les inscripcions que utilitza Vega són dues peces particulars, però que denoten un cert esperit de modernitat i que semblen ser una aportació forçada, anòmala, vista la resta del treball. En canvi, si es recorden els 67 volums manuscrits de *La Colección general de los antiguos documentos históricos de las cosas de España*, redactats pel Marqués de Valdeflórez, la documentació del viatge de Francisco Pérez Bayer a Andalusia (1782),²²⁵ o l'obra d'Antonio Ponz per la geografia espanyola,²²⁶

225. BUSCATÓ / FUENTE 2009, p. 4.

226. PONZ 1772-1792.

especialment aquest últim és molt sensible a les dades arqueològiques i a les troballes particulars avui perdudes.²²⁷ És evident que la pràctica dels viatges literaris, promoguts principalment per Ferran VI,²²⁸ tenien com a idea principal la recopilació de les ruïnes, els epígrafs, les monedes, tan *in situ* com en col·leccions.²²⁹

I.4.1.4. *Aspectes numismàtics*

Considera les encunyacions monetàries de Roses, per a les quals recull les opinions del Pare Flórez i Marcillo, i les d'Empúries, amb particular atenció a les llegendes bilingües de les quals parlava el Pare Flórez. De fet, com s'ha esmentat anteriorment, Vega tenia un cert interès cap a la numismàtica, com altres il·lustrats del moment i de l'entorn cerverí. En aquest sentit, es té notícia de la seva col·laboració amb Salat per a la redacció de la seva obra numismàtica, així com de la seva relació amb el Pare J. Pasqual de qui seguia les recerques «antiquàries».²³⁰

I.4.1.5. *La relació amb Focea*

Correspon al debat sobre la situació de les colònies de Roses, Empúries i la metròpolis Focea. En primer lloc, valora la confusa situació de la metròpolis Focea, per a la que es proposa tant la seva ubicació a la regió de Frígia, com defensava Stephanus, com la ubicació a la Jònia, ubicació correcta, tot i que Vega es recolza únicament en l'opinió de Facciolati.

Mentre A. de Morales confon Fòcida amb Focea i atribueix als primers la fundació de Càstulo, Empúries i Marsella, els germans Mohedano ho critiquen severament donant les raons de les confusions que feia Morales entre topònims (Càstulo i la Font Castàlia, per exemple), i la poca atenció que dedicava a aspectes excloents com el tipus de culte dels focus (amb

227. ARASA 2004.

228. Sobre els viatges literaris, promoguts principalment per Ferran VI, la idea era la recopilació de les ruïnes, els epígrafs, les monedes, tan *in situ* com en col·leccions (MORA 1998, p. 42).

229. MORA 1998, p. 42.

230. Sobre el tema v. VELASCO 2011.

Artemis com a principal divinitat) i els de la Fòcida (amb Apol·lo).²³¹ La discussió no s'està de crítiques directes com «En este pasage se descubre quantas confusiones nacen de haver adoptado una fábula, como es la venida de los Griegos de Phocida á España»,²³² o «...la ultima reflexión que hace Morales, destruye toda la maquina de su discurso anterior.»²³³ Focea apareix correctament caracteritzada per part dels Mohedano²³⁴ i, a diferència del que discuteix Vega sobre Focea i la Fòcida, els germans Mohedano indiquen correctament la ubicació d'aquesta regió grega entre l'Àtica i la Beòcia.²³⁵ Sorprèn aquest fet, ja que l'obra en qüestió fou la més seguida a la *Disertación*.

La poca atenció cap a aquesta problemàtica i l'escassa qualitat de les fonts consultades semblen més un pretext per defensar una pretesa exhaustivitat en els temes que una efectiva profunditat. Però, a més, demostra que l'autor té un escàs coneixement de la geografia grega antiga, fet que pot indicar un desconeixement d'obres fonamentals com el llibre X de la *Descripció de Grècia* de Pausànies, per a la Fòcida, o, per a la Jònia, el llibre XIV de la *Geografia* d'Estrabó i, en qualsevol cas, un escàs coneixement de la Frígia que descriu Herodot. Llacunes bàsiques que sorprenen, especialment si es compara amb obres pràcticament coetànies com el *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* de l'Abbé Barthélemy²³⁶ o els treballs de D.H. Hegewich (*v. infra*).²³⁷

I.4.1.6. *La proximitat entre Rhode i Ródano*

Diserta sobre la ubicació de Roses, en relació entre el nom, Rhode, i la possibilitat que hagués donat nom al riu Roine, *Ródano*. Aquest debat proposa que la colònia que va donar nom al riu estès en proximitat a aquell riu i que correspongués a la menció de *Rhodanousia*, mentre que la menció de *Rhode* o *Rhodope* correspondria a la colònia de Roses. La primera

231. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 149-150.

232. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 150.

233. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 152.

234. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 165-166.

235. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 148.

236. BARTHÉLEMY 1788.

237. HEGEWISCH 1793; HEGEWISCH 1808; HEGEWISCH 1811.

afirmació estaria recolzada per les opinions de Casaubon, Pinciano i els germans Mohedano, la segona per Feliu de la Peña, Hardouin, Marca, Margarit i Morales.

I.4.1.7. *Els rius d'Empúries*

És una discussió menor, no recolzada en dades geogràfiques o descripcions del territori, com faran immediatament després d'aquesta *Disertación* autors com Maranges²³⁸ o Paça,²³⁹ sinó discussions que recullen dades de les fonts clàssiques o referències d'altres autors, amb la conseqüent confusió de la informació oferta resultant.

La situació d'Empúries es valora seguint els arguments proposats per Saavedra (v. supra), a partir de les indicacions sobre els rius que hi desembocaven i l'opinió sobre les facilitats portuàries del turó on es van establir.

I.4.1.8. *La fundació ròdia de Roses*

És en respecte de la fundació ròdia de Roses el debat sobre el que Vega es mostra fortament posicionat en defensar-ho en contra de l'opinió dels germans Mohedano. Masdú va valorar que els rodís haguessin fundat la colònia de Roses al 900 aC,²⁴⁰ i que fos posteriorment ocupada pels emporitans.²⁴¹ En realitat, el protagonisme rodi és un d'aquells llocs comuns de la historiografia per vestir d'alta antiguitat l'establiment, que correspon a moments anteriors a la fundació dels jocs olímpics.²⁴²

En realitat, les dades arqueològiques de la fundació de Roses no van més enrere del 375 aC, sense evidències de fases precedents.²⁴³ Aquesta documentació invalida avui el discurs que només té com argument el repertori bibliogràfic sobre el qual es recolzava.

238. MARANGES 1803.

239. PAÇA 1823, p. 3-4 (dins NOLLA / VILA 2000).

240. MASDÚ 1785, p. 78. p. 96.

241. MASDÚ 1785, p. 95.

242. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 12-13.

243. PUIG 2006; MARTÍN / PUIG 2006; PUIG 2019.

L'apartat bibliogràfic per considerar aquesta posició és heterogeni i incorpora cites d'Aldrete, Bochart, Finestres, Hardouin, Marca, G. Maians o Nebrija. Aquest tema el distingim del següent per la visceralitat amb la qual Vega el va considerar i pel nombre de referències, superior a la majoria dels altres temes de la *Disertación*, tot i que podria ben bé anar amb el tema setè, que considera de manera general l'expansió grega cap a la península Ibèrica i, particularment, l'expansió focea.

I.4.1.9. *L'expansió grega cap a Occident*

Fa referència a problemes sobre l'expansió grega cap a Occident. Dic grega i no directament focea²⁴⁴ degut a un dels debats comentats, el de l'impacte rodi, i a aquest s'ha de tractar necessàriament el paper dels focus i massalotes. Gràcies a l'arqueologia actual, aquest tema seria encara més complex, ja que hauria de considerar la presència euboica i samia,²⁴⁵ però aquests són temes que la *Disertación* no toca i no podia considerar, ja que les fonts no en parlen més enllà del relat de l'aventura del sami Kolaios (*v. infra*).

Sobre els rodís, la discussió gira al voltant de Roses (*v. supra*). El problema sobre els focus és més complicat perquè es divideix en els següents temes: el debat de la relació entre Fòcida i Focea; la colonització focea de Marsella; la discussió sobre la colonització focea o massaliota d'Empúries; la discussió sobre el control massaliota de Roses.

La primera discussió, entre la Fòcida i Focea com a origen dels colonitzadors d'Empúries i Marsella, torna a donar mostres d'un escàs coneixement de l'obra de Pausànies, ja que a la seva *Descripció de Grècia* (Llibre VII, 3.10) dona una proposta sobre la concepció antiga d'aquella relació entre Fòcida i Focea. Vega sustenta el debat a partir de les referències de La Martinière, J. A. Maians, els germans Mohedano, Morales i Saumaise, sense aportar res particular més enllà de preparar el terreny per a discussions derivades, *a priori*, més rellevants.

244. Un primer temptatiu de caracteritzar l'expansió jònia dins ROEBUCK 1959. La bibliografia, evidentment s'ha fet enorme i apareix recollida en les principals obres sobre les colònies gregues a occident, la més recent de les quals BATS / SANTOS 2019 (amb bibliografia precedent).

245. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 14-32.

Una d'aquestes discussions tracta la responsabilitat sobre la colonització d'Empúries; d'una banda es planteja una colonització focea d'Empúries, recolzada pel Pare Flórez, Llampillas, Marcillo o Morales, i, de l'altra, una colonització massaliota d'Empúries proposada pels germans Mohedano. Tot i que podria pensar-se en un mateix fenomen de l'expansió focea, interromput per la fundació de Massalia (tractada a partir de les obres de Clüver, Estefano i G. Maians), els germans Mohedano van saber adonar-se de la problemàtica que suposava la participació de la metròpolis i una colònia autònoma com seria Massalia. Mentre els germans Mohedano no tenen dubtes respecte que fos una fundació massaliota.²⁴⁶

D'aquesta manera, queda clara la duplicitat de referències que mostren les fonts quan parlen d'Empúries, bé com a colònia focea o com a massaliota, i la voluntat –irresolta– de simplificar el complicat fenomen colonial intentant atribuir a una única *polis* el protagonisme d'aquest fet. Possiblement, la duplicitat de referències pugui ser explicada a partir d'una via alternativa, com seria el fet que es tracti d'una fundació resultant del sincisme entre dues *poleis*.²⁴⁷

D'aquesta manera es podria proposar que Focea i Massalia fundarien conjuntament Empúries i, probablement, la resta de colònies del golf de Lleó. De fet, es troben altres casos on succeeix aquesta pràctica, per exemple el cas de Megara i la seva colònia, Megara Hyblaea, que van fundar Selinunt de manera conjunta.

Possiblement aquesta problemàtica sobre la fundació de les dues colònies gregues de la península Ibèrica queda insuficientment afrontada des de l'òptica dels motius que la provoquen. Sembla estrany no valorar el perquè del fenomen, però també queda desvirtuada la seva discussió sense una connexió amb allò que succeeix al sud de França, una dinàmica colonial en la qual tan aleshores com ara es considera la fundació de Roses i, especialment, d'Empúries. Aquest fet, però, no és una particularitat exclusiva de la *Disertación*, sinó que també F. Cary, en tractar de la fundació de Marsella, ho deixa de banda a favor d'una discussió detallada de la cronologia de la fundació (*v. infra*).

246. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 166, p. 171.

247. TRÉZINY 2005, p. 52.

Una darrera discussió dins d'aquest grup és la possibilitat que els massaliotes haguessin refundat, colonitzat o absorbit la colònia –suposadament ròdia– de Roses en un moment posterior al de la seva fundació original. Aquests supòsits estarien influenciats pels treballs de Bochart i els germans Mohedano, si bé no provoquen major discussió que la seva inclusió dins el discurs com a possibilitat digna de ser contemplada.

I.4.1.10. *Aspectes cronològics*

La cronologia, tot i l'escassa atenció que rep i la manca d'arguments, fa dubtar sobre si és una discussió o si únicament és la presentació de fets acceptats de manera general. Però no és així, perquè la cronologia de la fundació de qualsevol colònia és motiu de discussió, malgrat que es presenten únicament dues posicions confrontades per a la fundació de Roses i altres dues per a la d'Empúries.

Sobre Roses, es contraposa una fundació l'any 900 aC, defensada per l'autor amb el suport de l'obra d'Ocampo (Masdéu també),²⁴⁸ a una cronologia proposada per Uscerio sobre el 1184 aC. La proposta d'Uscerio queda ràpidament descartada gràcies a la proposta dels germans Mohedano, que consideraven les colònies gregues com a posteriors a les navegacions fenícies.

La cronologia d'Empúries, en canvi, no presenta alternativa establint únicament la fundació de la colònia foceo-massaliota l'any 419 de la fundació de Roma, segons les indicacions de Marcillo. Tot i així, propostes alternatives, cas de la de J. Martín, consideraven la fundació en un moment molt anterior, l'any 269 de Roma, és a dir, l'any 485 aC.

La datació arqueològica de l'establiment, si bé a partir de les dades d'hàbitat i no les de necròpolis, és bastant posterior. Les escasses dades arqueològiques consistents procedents de la ciutat (Sant Martí d'Empúries), que poden situar-se en el segon quart del segle VI aC (*circa* 580-550 aC),²⁴⁹ permeten pensar que l'establiment efectiu grec seria a partir de la destrucció de la metròpolis Focea, el 540 aC,²⁵⁰ ja a la Neàpolis. Mentre

248. MASDÉU 1785, p. 78, p. 96.

249. CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 1999, p. 217-330; AQUILUÉ *et al.* 2001b; SANTOS 2008, p. 55.

250. LOMAS 2006, p. 185; BATS / SANTOS 2019, p. 47-49.

que les troballes segures procedents de contextos funeraris emporitans no van més enrere del 575 aC (Muralla Nord-Est), fet que es podria considerar dins d'una dinàmica de contactes previs a l'establiment, perquè es tracta de materials aïllats associats en tombes indígenes.²⁵¹ Els testimonis més antics de tombes gregues, o amb ritual d'inhumació (atípic en el món ibèric del nord-est peninsular) es daten en el canvi entre els segles VI i V aC a la necròpolis del Portitxol²⁵² i Bonjoan.²⁵³ L'abundant nombre de materials grecs de finals del segle VII i inicis del segle VI aC atribuïts a la necròpolis de les Coves i del Portitxol sense context (dipositats a la xarxa de museus catalana: MAC-Girona, MAC-Empúries, MAC-Barcelona i altres), no es pot considerar com a fiable davant l'absència de dades que ho contrastin.

En qualsevol cas, gràcies a l'arqueologia, avui s'accepta que la presència de material micènic a la Península (que és anecdòtic²⁵⁴) no sigui prova d'una interacció dels grecs a la Península, que no sembla que fos freqüent abans del segle VIII aC,²⁵⁵ moment de particular dinamisme²⁵⁶ i de les primeres «fundacions» gregues en el Mediterrani central.

I.4.1.11 *Identitat i etnicitat*

Aquest grup temàtic fa referència a l'aspecte més important de l'obra i que dona claus de lectura respecte al perquè de la seva redacció, la voluntat identitària d'aquestes fundacions i la renovació teòrico-metodològica que suposa i que fan important la seva edició. Es tracta de la relació entre la població *epicòria* (ἐπιχώριος, del lloc o local, de l'exterior de la Chora) i els *metanastantes* (els migrants, que aquí simplifiquem sota el concepte de «colonitzadors»), considerant, d'una banda, la naturalesa dels nadius (εγχώριοι, egchorioi) i, de l'altra, la interacció entre ells i els grecs.

251. GRAELLS I FABREGAT 2010, p. 101-107; GRAELLS I FABREGAT 2013.

252. SANMARTÍ 1996.

253. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2004, p. 438-449; LOMAS 2006, p. 186.

254. Les troballes de materials micènics a Cuesta del Negro (Purullena, Granada) o a Llanete de los Moros (Montoro, Còrdova), no deixa de ser problemàtica, excepcional i difícil de contextualitzar com fruit d'un circuit permanent (RUIZ-GÁLVEZ 2009; *contra* MEDEROS 2017, amb bibliografia precedent).

255. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 13-14.

256. CABRERA 1994.

En aquest apartat, la bel·licositat té una importància singular, així com la convivència en la *Dipolis* i la negociació entre grecs i indígenes.²⁵⁷ És en aquest punt en el qual el treball es preocupa per un aspecte clau de la recerca actual, el de *frontier history*. En aquesta relació, aspectes com el rol actiu o reactiu d'uns i altres es demostra fonamental per al creixement cultural i per a la transformació social.²⁵⁸

És ben sabut que els mateixos grecs van preocupar-se en distingir el millor possible els conceptes «ells» i «nosaltres», tot i que la recerca moderna no va tractar aquest argument fins a finals del segle XIX, moment a partir del qual s'ha convertit en un dels temes principals de la recerca, especialment per part dels estudiosos de la tragèdia grega²⁵⁹ i de l'arqueologia.²⁶⁰

D'una manera absolutament diferent, més naïf si es vol, la problemàtica entre grecs i no grecs ja interessava al segle XVIII i servia per explicar comportaments i processos històrics. Per exemple, els Mohedano proposen que el canvi de l'illot a terra ferma va servir perquè els foranis els poguessin instruir.²⁶¹ Aprofiten la dicotomia per excloure un enfrontament (del qual no veien evidències de cap mena de bel·licositat entre locals i foranis) i ho converteixen en un exemple de virtut indígena, destacant-ne la contenció, humanitat i moderació.²⁶²

Aquest plantejament passiu, dòcil i inferior culturalment dels indígenes ha estat avui completament revisat per les teories postmodernes i post-colonialistes,²⁶³ que proposen amb encert una interacció activa per part d'ambdós interlocutors que negocien les condicions i formes de la seva

257. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 33.

258. GRECO / LOMBARDO 2012, p. 40-41.

259. FINLEY 1965; HALL 1989, p. ix-xii, entre d'altres.

260. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2004; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006d; DEMETRIOU 2012; BOISSINOT 2015, p. 148-150.

261. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 171-172; Aquest mateix argument el va emprar MASDÉU 1785, p. 94.

262. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 110. p. 179-180.

263. Sobre les propostes postmodernes v. SHANKS 1996. Sobre les teories postcoloniales v. síntesi dins MALKIN 2004; VIVES-FERRÁNDIZ 2005; HAMILAKIS 2008. Una crítica a l'ús d'aquestes teories dins GRECO 2007, p. 61.

relació.²⁶⁴ Justament, gràcies a aquest paper actiu de les poblacions epicòries es pot explicar la diversitat de situacions colonials al Mediterrani.²⁶⁵

En la *Disertación*, la bel·licositat indígena cap als grecs es comenta en relació amb la cita del Rollin i troba confirmació en el registre arqueològic de les comunitats indígenes del nord-est peninsular en el moment de contacte amb els primers «grecs». Com s'observa en el registre funerari, fins al primer quart del segle VI aC, les diferents comunitats indígenes del nord-est peninsular (i del golf de Lleó) presenten escasses armes en els seus aixovars com a trets diferenciadors socials. A partir del 575 aC, aproximadament, la inclusió d'armes com a elements d'aixovar creix i s'ha d'entendre com una reacció local a la inestabilitat que suposà l'arribada i establiment de la colònia d'Empúries.²⁶⁶ El més rellevant d'aquest fet és la poca correspondència que té aquesta cursa armamentística «indígena» amb allò que s'observa a l'entorn emporità, en el qual les dades del primer establiment a Sant Martí d'Empúries presenta escassa estructura militar, així com excepcionals restes d'armes.²⁶⁷ Aquest fenomen s'observa de la mateixa manera al golf de Lleó.²⁶⁸

264. SHANKS 1996, p. 109: «... Postmodern method (notably 'deconstruction') is a mode of interpretation which aims to elaborate the multiple relations between culture, class and gender positioning and their effects upon cultural production and consumption, destabilising easy and univocal readings of cultural products. A major criticism here is that the resulting interpretive multiplicity is politically disabling because it challenges single authoritative readings which may provide legitimisation for particular cultural or political strategies (a point to be taken again up in the final chapter) [...] A Postmodern attitude is characterised by a radical scepticism towards the claims of grand theory, towards totalising theoretical schemes produced from single and privileged vantage points (for example the claims of positivist *Altertumswissenschaft*). Instead an openness to difference is celebrated, with multivocality, experimentation and the empowerment of marginal political and cultural constituencies».

265. M. Lombardo ho ha resumit de la següent manera: «...laddove possiamo approfondire a sufficienza l'analisi, vediamo che il fattore decisivo delle forme e degli sviluppi che si determinano nei rapporti tra 'coloni' e genti epicorie è dato dalle caratteristiche peculiari e differenziate delle popolazioni 'indigene' delle varie aree toccate dalla colonizzazione greca...» (GRECO / LOMBARDO 2012, p. 41).

266. GRAELLS I FABREGAT 2010; GRAELLS I FABREGAT 2011b.

267. AQUILUÉ 1999; AQUILUÉ *et al.* 2002; AQUILUÉ *et al.* 2010.

268. BEYLIER 2012.

Aquesta bel·licositat enllaça amb la convivència entre indígenes i grecs en una ciutat dividida per un mur: la *Dipolis*. Vega afronta l'argument a partir de Morales, Rollin i Sabélico.

El tema, en qualsevol cas, no va ser afrontat de manera molt diferent en els treballs successius a Vega on només es van afegir alguns comentaris sense fonament que, sorprenentment, han estat confirmats arqueològicament. Em refereixo a Masdéu qui proposa que els grecs ocupessin la meitat més propera al mar, d'uns quatre-cents passos de longitud, mentre que els indigets ocuparien la part interna.²⁶⁹

I.4.1.12. *Aspectes sobre la tecnologia antiga*

També es van considerar dos dels temes més freqüents en la bibliografia de la segona meitat del segle XVIII: la capacitat tecnològica dels antics respecte de la navegació, que Vega segueix a partir dels germans Mohedano; i la tecnologia de l'explotació agrícola mitjançant l'ús dels molins, que interessaven a Vega, qui tracta el tema seguint la lectura de Gouguet.

Aquests prejudicis sobre el grau de coneixement absorbien debats i suposaven un fre per al desenvolupament de la recerca i del discurs històric d'aquell moment que, gràcies a l'arqueologia, es va anar solucionant amb dades certes.

L'adquisició de coneixement a partir de l'experiència colonial va ser considerada abans pels Mohedano, especialment la transmissió de tècniques navals, els molins i la moneda, que com s'ha vist també van ocupar part de la *Disertación* de Vega i de Senmenat. Però les fonts antigues relatives a aquesta transmissió a la Península són escasses o nul·les, i tot i que d'Ocampo i Mariana van assumir sense problemes aquesta ensenyança grega (ròdia) cap als indígenes, els germans Mohedano van fer-ne una crítica encesa preguntant-se «Mas de donde sacarían los referidos Historiadores tan individuales noticias? El Pare Mariana las tomó de Ocampo. Pero a ese quien le revelaría que nuestros Españoles aprendieron estas cosas precisamente, y no otras de las muchas que sabían los Griegos? Sin temeridad podemos afirmar que las sacó del fondo de su imaginación, pues no hay Autor antiguo las

269. MASDÉU 1785, p. 95.

refiera y si fue así, según creemos, y las produjo como propias conjeturas, debió notarlas con este carácter, y exponerlas con separación de los hechos históricos, para que no se engañaran los Lectores creyendo tenían algún apoyo en la antigüedad». ²⁷⁰

I.4.2. Recursos estilístics: superlatius, epítets i fórmules de respecte

Vega fa un ús singular de les fonts, propi de l'època, amb valoracions personals per coneixement directe o per adquisició indirecta. D'altra banda, una altra característica del moment de la que Vega en fa abundant ús, és l'aplicació d'adjectius en qualitat de prefixos o d'epítets. Si bé en casos particulars ha estat possible distingir l'ús que fa de cadascun d'aquests adjectius, la majoria de les vegades s'han d'entendre com elogis i senyals d'absoluta admiració. Vega cita així només a catorze dels quaranta-dos autors que menciona en el treball, i únicament sis d'ells presenten una doble adjectivació (Morales, Marca, G. Maians, Finestres, Pare Flórez i els germans Mohedano). Les diferents maneres de cridar l'atenció sobre els autors citats serveixen per comprendre el pes específic que cada obra va tenir en el treball.

Vega fa servir un esquema que es repeteix per a la pràctica totalitat de cites: precedeix els noms dels autors citats amb un títol de respecte i admiració com ara «maestro», «sabio», «señor» o altres de més explícits, bé per la paraula o bé per la insistència. Així paraules com «Illustríssimo», «Reverendíssimo» o «Eruditíssimo» serien mostres d'apreci singulars, apel·latius, però com «los sabios» (aplicat als germans Mohedano), es convertiria en una declaració d'admiració, ja que Vega utilitza aquesta fórmula fins a 15 vegades de les 26 cites que fa dels Mohedano.

Les crides a J. Finestres, nou vegades, varien entre la primera «...decía el immortal Finestres...» a d'altres més senzilles com «...D. D. Joseph Finestres...» o «...el señor Finestres...». Les crides a G. Maians, deu cites, varien entre «...el sabio D. Gregorio Mayans...» fins a crides directes al cognom «Mayans», sense nom ni inicial, fet que no sempre correspon a Gregori Maians sinó que en un cas correspon a Juan Antoni Maians.

²⁷⁰. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 157-158.

Com deia, aquest comportament permet identificar un patró de citacions i una correspondència entre el nombre de cites i els seus qualificatius directament proporcionals a la importància històrica i a la incidència en la *Disertación*.

El cas de Marca és particularment notable, ja que sempre apareix introduint la cita mitjançant l'esment de l'autor en diferents modalitats: bé com «Arzobispo Marca», com «Ilustrísimo» o «Illmo Marca» o, fins i tot, com «el Marca» i encara «señor Marca». Aquesta variació en l'adjectivació del nom de l'autor es pot entendre en clau d'enriquir el text de la *Disertación*, però també guarda relació amb el contingut de la cita, valorada per Vega com:

- Favorable: en aquest cas fa servir el càrrec *d'Arzobispo* o l'adjectiu *Ilustrísimo* o *Illmo*. A tall d'exemple, Vega el cita com *Arzobispo* en relació amb la fundació ròdia de Roses.
- Neutra: casos on utilitza l'expressió *el...* i que aporten informacions sense debat, complementàries i amb les que Vega estaria d'acord.
- Contrària: en aquest cas fa servir el terme *señor*. Es troba en el debat sobre si Empúries seria cèltica o no, on clarament Vega i de Sentmenat està posicionat en contra.

PART SEGONA

La fundació de colònies gregues

El segle XVIII representa el redescobriment del passat clàssic a tota Europa després d'un primer acostament durant l'Humanisme. Cada cop es notará un major interès cap a la cultura material i cap a la metodologia d'estudi antiquari, que portaran el segle següent (XIX) a l'aparició de l'Arqueologia com a ciència.¹ Reneix també l'interès pel passat nacional, per la recerca dels orígens. El naixement d'una consciència nacional, amb la recerca d'un nexa d'unió basat en un passat comú i la identificació, amb imitacions i col·leccions, de la societat moderna cap a la grecoromana.² La tradició antiquària espanyola, més que amb els corrents italians, es va relacionar, tot i que amb reserves, amb la tradició anglesa. La catalana, o el que deixa entreveure la bibliografia de la *Disertación*, amb la francesa.

La recerca del passat nacional té com a objectiu descobrir els motius que han portat a l'estat actual després de la caiguda de Roma. Aquest comportament va incentivar els viatges literaris i la recerca de monuments antics, per ordre o interès reial, i normalment en contra de l'opinió de l'Església o fins i tot de la noblesa.³ La preocupació per identificar ruïnes es va centrar en els casos singulars del passat heroic de la nació; d'una banda, Munda, Numància o Sagunt, mentre que la resta d'identificacions van quedar en un segon pla, entre les quals fou una excepció la identificació al segle XVI

1. MORA 1998, p. 13.

2. MORA 1998, p. 17.

3. MORA 1998, p. 18.

de les restes d'Itàlica. Les colònies gregues foren unes que van interessar tard i d'una manera local.

A partir de mitjans del segle XVIII, diferents acadèmics, curiosos i il·lustrats arreu d'Europa, van començar a investigar el fenomen de les fundacions gregues antigues. Aquest interès de recerca ha estat tractat de manera parcial, normalment en el marc de capítols sobre la historiografia en monografies recents sobre *poleis* gregues o en el marc d'estudis més amplis de dinàmiques de la recerca històricoarqueològica,⁴ les excepcions que han considerat la problemàtica de manera monogràfica són de gran interès,⁵ però han descuidat sistemàticament la recerca feta sobre les fundacions focées al Mediterrani occidental. Sigui com sigui, aquest tipus de recerca va ser característic de les grans Acadèmies i Universitats europees, amb àmplia tradició d'estudis clàssics o amb un particular dinamisme per l'anàlisi de l'actualitat. El tret de sortida es pot fixar el 1745, quan l'Académie des inscriptions et Belles Lettres va proposar un premi amb l'argument «Quels étoient les droits des Métropoles Grecques sur leurs colonies, les devoirs des colonies envers les Métropoles & les engagements réciproques des unes et des autres», que va vèncer J.-P. de Bougainville.⁶

En aquest entorn, resulta indubtable la importància que té el fet que l'Acadèmia de Bones Lletres se'n fes ressò, i de manera contemporània al que feien aquelles grans institucions, encarregués un treball d'aquesta temàtica. Aquest capítol serveix per contextualitzar i valorar el significat de l'obra de Vega dins les síntesis sobre la colonització de finals del segle XVIII i principis del XIX.⁷

Per completar l'estudi de l'obra de Vega, cal considerar com s'entenia i quines eren les preocupacions de la recerca de finals del segle XVIII i inicis del segle XIX. Per aconseguir-ho, s'ha de dividir aquest capítol i presentar breument una panoràmica de la colonització grega vista amb l'òptica d'aquell període amb atenció particular a alguns casos de fundacions focées, reals com Marsella i Elea / Velia, o suposades com Nimes. Aquests exemples

4. Per exemple AMPOLO 1997; CESERANI 2012.

5. FAELLI 2016; MAUESBERG 2019.

6. BOUGAINVILLE 1745.

7. BARRON 1777; BARRON 1778; SAINTE-CROIX 1786; HEGEWISCH 1808; HEGEWISCH 1811; RAOUL-ROCHETTE 1815.

esdevenen fonamentals per situar la *Disertación* de Vega en el seu context europeu, i així, poder observar la important aportació metodològica que l'erudit cerverí va proposar.

També caldria, però, superar els interessos del present estudi, valorar com era percebuda la cultura grega i quins ideals representava a finals del segle XVIII. Per això, seria imprescindible comprendre la dinàmica acadèmica europea, especialment alemanya, amb figures tan destacades com J. J. Winckelmann i la seva influència sobre J. W. Goethe o W. von Humboldt,⁸ que mostren com no sols l'art o la literatura grega eren atractius per a la comprensió del present, sinó que la Grècia antiga esdevenia el paradigma del poble que millor havia representat l'ideal d'humanitat i amb el que s'emmirallava l'ideal alemany.⁹ Per tant, el coneixement dels grecs, o del passat grec a casa nostra, era un estímul per a la recerca d'aquest ideal.

Tot i que dins de l'obra de Vega res fa pensar en una consciència d'aquesta reflexió alemanya, no sembla que sigui una adquisició casual. D'aquesta manera s'ha de celebrar que la *Disertación* s'emmarqui en aquesta dinàmica, ja que indica la capillaritat de les xarxes d'interacció acadèmiques que, sense cap relació directa amb Alemanya, feien una versió de les inquietuds que allí naixien.

II.1. La fundació de colònies gregues segons la literatura il·lustrada del segle XVIII: Introducció

Una anàlisi de la literatura del segle XVIII i inicis del segle XIX sobre la problemàtica de la fundació de colònies gregues és complicat i molt possiblement per aquest motiu s'explica la falta d'una síntesi actualitzada.¹⁰ Complicat perquè les mencions erudites a les fundacions¹¹ i *excursuses* més o menys desenvolupats sobre casos particulars es documenten de manera

8. MAS 2010, p. 9-52.

9. SHANKS 1996, p. 66-67. Cal dir que també Anglaterra va jugar amb aquesta assimilació amb el món grec, especialment després de la seva victòria sobre Napoleó, comparant l'esdeveniment amb Marató (sobre el tema i la comparació v. ROOD 2007).

10. Síntesi àmplia dins MAUERSBER 2019, p. 185-236.

11. La fundació de colònies és un concepte singular, però és necessari tractar-lo en plural ja que es tracta de diferents tipus de fundacions que responen a interessos diferents i responen a realitats distingibles (DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006c).

complementària a nombrosos textos i amb diferents pretextos, com a exhibició erudita del coneixement d'un ampli ventall d'autors.¹² En canvi, estudis monogràfics sobre aquesta temàtica són molts més rars i confirmen l'excepcional inquietud de la Reial Acadèmia de Bones Lletres per encarregar una obra d'aquest tipus i l'interès cap a aquesta temàtica amb una òptica «internacional» i moderna que pretenia passar de l'erudició a la recerca històrica.¹³

L'amalgama de publicacions i la notable intensitat amb què es va considerar la «colonització» grega durant el segle XVIII era hereva de diferents canals i interessos que havien iniciat el segle XVI, tot i que no havien aconseguit desenvolupar encara estudis monogràfics en els quals l'arqueologia, la història i la filologia anessin lligades. Els contextos de la Magna Grècia i Sicília, que eren objecte de comentaris per part dels viatgers que els visitaren¹⁴ no eren molt millors, ja que a banda de les mencions a les seves ruïnes, els comentaris que enriquen els textos eren cultismes diletants, no sistemàtics i sense pretensions d'exhaustivitat,¹⁵ que no s'aconseguiria fins a la segona meitat del segle XIX.¹⁶

Fer una anàlisi del procés seria fer-ne una epistemologia de la disciplina, de manera que davant la immensitat de la tasca, he intentat aquí destacar una sèrie d'obres sobre la colonització grega coetànies a la *Disertación*. S'obvia conscientment considerar la visió de la literatura del segle XVII, tot i ser rellevant en la bibliografia citada per Vega, i ho faig per posar en relleu la modernitat que intenta l'obra de Vega; una modernitat que, com veurem, ha de ser comparada amb el pensament del moment i amb com la recerca contemporània afrontava una mateixa problemàtica des de posicions i influències diferents.

Es podria simplificar la discussió sobre les publicacions que durant el segle XVIII van considerar les fundacions colonials gregues i censurar-les,

12. Per exemple, com en el cas de Nimes (*v. infra*), les introduccions o els capítols inicials de diferents estudis històrics de ciutats i regions incorporarien estudis o breus dissertacions sobre les fundacions, mítiques o no, per part de poblacions o personatges històricament rellevants.

13. L. Vecchio en el seu estudi sobre la ciutat d'Elea / Velia, per exemple, titula aquest moment històric «Dall'erudizione alla storiografia» (VECCHIO 2007, p. 79-80).

14. v. els comentaris de, per exemple, BRUNON 2004.

15. AMPOLO 1985; AMPOLO 1997.

16. AMPOLO 1997; VECCHIO 2007, p. 79.

dient que la tònica general era l'anàlisi de les fonts clàssiques amb diferents graus de crítica cap als mateixos i intensitat en la seva recollida. Ja he dit que això seria reduccionista, perquè aquesta literatura és molt més complexa i marca el punt on la recerca comença a interessar-se per la topografia, les restes arqueològiques i els fets històrics d'una manera estructurada. Evidentment, era l'inici d'un procés de renovació metodològica que en les obres que comento s'havia afegit des de feia poc, o encara no havien tingut temps de fer-ho, però en qualsevol cas, totes elles mostren la voluntat d'aquest canvi.

Entre els treballs que van afrontar la colonització grega durant el segle XVIII s'ha de distingir entre uns que rarament consideren aspectes relatius a la ubicació real de les colònies i, més rarament encara, fan mencions de les troballes arqueològiques i epigràfiques,¹⁷ i uns altres que es preocupen per aquestes qüestions «arqueològiques»;¹⁸ el que uns coneixen dels llibres ho descuiden del terreny i a l'inrevés. Segurament l'òptica de les dues tradicions té connotacions més complexes que combinen una voluntat erudita, entesa dins d'un moviment cultural europeu de base hel·lenocèntrica i, on l'hel·lenisme seria creixent, que motivaria un interès cap al llegat grec entès com culturalment superior, i una tradició d'erudició local, d'inquietud cap al passat des d'una recerca directa de les restes, fonts i llegendes. Entre aquestes dues tradicions es troben el treball de Cary, el de Vega i els de Hegewisch i Raoul-Rochette.

La fundació de colònies antigues per a la investigació erudita del segle XVIII es movia, com en el cas de Vega, en una pluralitat de camps, tots ells estimulants i entrelligats: d'una banda, la tradició i els prejudicis, d'altra, la literatura, de les fonts clàssiques, d'una incipient arqueologia i del testimoni de nombroses restes *in situ*. Aquesta complexitat la va sintetitzar D. Raoul-Rochette a l'*avant-propos* de la seva obra (*v. infra*).

Però la recerca sobre la «colonització» dutes a terme durant el segle XVIII necessita d'una contextualització intel·lectual i una sèrie de reflexions de fons que responguin quines van ser les motivacions que van dur, de manera generalitzada i contemporània per tot Europa, a estudiar aquest fenomen

17. Malgrat existir una important tradició entre col·leccionistes i erudits interessats cap a l'epigrafia antiga, que aquí no es consideren.

18. Aquests, molts cops deixaven de banda o tractaven de manera superficial l'anàlisi de les fonts clàssiques.

i per què es va utilitzar el terme «colònia» o «colonització» de manera generalitzada; entre altres preguntes sobre la coincidència temàtica d'alguns tòpics, o el mètode coincident que encara no hi havia, o tot just començava a incorporar l'arqueologia com a document per construir el discurs.

Si bé els prejudicis, el pes de la tradició i la càrrega que suposava una literatura de temàtica històrica no científica, són temes presents al llarg de tota aquesta anàlisi prèvia, considero fonamental estructurar les pàgines que segueixen sota cinc temes que ajuden a comprendre la situació.

II.1.1. Principis generals de la recerca sobre les fundacions gregues

La recerca actual considera les fundacions grecoarcaïques a partir de l'arqueologia, i de com les citen les fonts clàssiques, i distingeix entre les reals, les mítiques i les pendents de contrastació.¹⁹ És a dir:

- les que presenten evidències arqueològiques i de les fonts;
- les que apareixen a les fonts, però no a nivell arqueològic;
- les que presenten tots els indicis arqueològics, però no disposen de fonts o documentació epigràfica que confirmi que es tracti d'una fundació grega.

En la major part dels casos, la primera informació respecte a les fundacions sorgeix de les fonts escrites,²⁰ no va ser fins a finals del segle XVIII i, especialment, al llarg del segle XIX quan la recerca arqueològica ha permès la comprovació d'aquelles dades escrites tot certificant-ne la validesa, o no.

Malauradament, la qualitat i quantitat de dades que ofereixen les fonts respecte a cada *apoikia* és desigual, l'escassetat de dades concretes és especialment significativa respecte al moment fundacional, tot i que una recollida de cites aporta un nombre considerable de dades que permet una reconstrucció ideal del procés de fundació d'un nou establiment.²¹ Encara que una part d'aquest procés no es pot recuperar si no va ser recollit per les fonts

19. Aquesta distinció tenia una certa sistematització a mitjans del segle XVIII (*v. supra*; PLUCHE 1764, p. 337 ss.).

20. SCHMID 1947.

21. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006c.

escrites o apareix en algun tipus de suport epigràfic, el desenvolupament de les fundacions i els seus canvis es poden explicar a partir de l'arqueologia. Per aquest motiu, la recerca arqueològica es demostra com l'instrument imprescindible, més que el complement, per conèixer la realitat de la primera presència grega, del primer indici que es pugui interpretar com a presència efectiva, és a dir, com a fundació de l'establiment (κτίσις, *ktisis*).²²

Un exemple del procés de fundació d'una *apoikía* el descriu Herodot respecte a *Platéa*, a la costa de Líbia, per part dels habitants de Thera (Hdt. IV, 151-155): la necessitat de recursos a la metròpolis (*Thera*) i la recerca d'una font per abastir-la, un coneixement geogràfic (en aquell cas en la figura del pescador cretenc *Corobios*) i, finalment, l'establiment poblacional en una illa davant la costa. *Platéa* no va acomplir el paper que s'esperava i dos anys després de la seva fundació es va abandonar i es va desplaçar cap a terra ferma on es va fundar una nova *apoikía*, *Cyrene* (Hdt. IV, 156-159).

Aquesta font, presentada de manera no aleatòria, va esdevenir el punt de referència a partir del qual es va plantejar i sistematitzar el discurs sobre la «colonització» grega, que va evolucionar girant al voltant de les fonts clàssiques i l'anàlisi filològica. Només a partir de la publicació de la important obra de J. Bérard,²³ el debat va canviar i va desenvolupar un salt qualitatiu i, sobretot, de volum de dades, ja que va incorporar el dossier arqueològic que contrastava amb el que fins aquell moment, havia aportat el coneixement de les fonts i de l'enfocament metodològic.

L'aportació de les dades arqueològiques s'havia anat desenvolupant en el món anglosaxó, que de la mà de T. J. Dunbabin, publicaria simultàniament a Bérard, el seu estudi sobre la Magna Grècia i Sicília,²⁴ demostrant que la recerca havia madurat i estava canviant davant les necessitats i les noves preguntes de la comunitat investigadora. L'impacte va ser immediat i va estimular la publicació d'un seguit d'obres fonamentals (Bérard, Dunbabin i Boardman) que evidenciaven com a finals dels anys cinquanta es va produir un gran punt d'inflexió en la recerca de les fundacions de colònies gregues, superant una òptica «clàssica» (filològica i històrica) i entrant a la recerca moderna amb la introducció de l'estudi dels materials i, amb

22. Sobre el concepte v. ALBADALEJO 2013.

23. BÉRARD 1957.

24. DUNBABIN 1948; BÉRARD 1957.

J. Boardman, valorant l'impacte del factor grec sobre les comunitats no gregues.²⁵ Coincidirà llavors l'inici dels congressos de Taranto.

Les actuals línies de recerca sobre la «colonització» grega s'estructuren de manera fonamental sobre la interacció entre «grecs» i indígenes,²⁶ argument que, internament, es divideix en tres punts «oficials»:²⁷

- en primer lloc, el *comerç*, l'Empòria²⁸ (no confondre amb Empòria),²⁹ basat principalment en l'estudi i caracterització de produccions materials i la seva circulació, primer amb una voluntat de visualitzar les àrees de distribució i influència dels diferents mercats, posteriorment per entendre la capacitat indígena de comprensió i acceptació³⁰ i, actualment, com a vehicles de transmissió ètnica.³¹ Però, els canvis en la percepció i interès de la recerca han fet que es matisin conceptes i casos a favor de la idea d'*intercanvis*, en la que la interacció agafa dimensió, o *redistribució*, on els indígenes serien els protagonistes.
- en segon lloc, l'*estructura i urbanisme*, en el qual es reflecteixen temes d'organització cultural i transmissió de coneixement.
- en tercer i darrer lloc, la relació entre la *polis* respectiva *chora*.³²

El debat interpretatiu,³³ ininterromput durant un temps, viu avui un nou impuls en el qual es confronten velles tradicions amb extrapolacions políti-

25. BOARDMAN 1964.

26. Tema iniciat per M. FINLEY (1976) i que progressivament va centrar l'atenció de la comunitat científica fins que el congrés d'homenatge a G. VALLET (1995), 14 de les 27 comunicacions es van centrar en aquesta problemàtica (GUALTIERI 2001, p. 557) i va convertir al tema en insalvable.

27. Una recollida de la bibliografia sobre cadascun dels temes que segueixen és una tasca, avui, impossible. Aquí s'ha optat per citar una selecció d'estudis que suposen reflexions de fons o canvis en el paradigma.

28. BATS / SANTOS 2019, p. 44.

29. Sobre la distinció entre ambdós conceptes v. AMPOLO 1995.

30. DIETLER 1989; DIETLER 1999; HODOS 2000; HODOS 2006; ALBANESE-PROCELLI 2003.

31. BATS 1989; BATS 2004; BATS 2010.

32. Especialment interessants són els treballs pioners de E. Lepore i de G. Vallet dins les actes del setè congrés de Taranto (LEPORE 1968; VALLET 1968), que donen el tret de sortida a una llarga tradició de l'estudi de les *chora* de les *apoikiai* centre-occidentals.

33. Per una síntesi respecte a l'evolució dels paradigmes interpretatius i la seva problemàtica v. HODOS 2006, p. 13-22.

ques i ideològiques actuals en què s'entén entre *colonial* i *postcolonial*.³⁴ El resultat ha estat l'aplicació d'una terminologia de nova creació, o aplicació, que barreja enfocaments de caràcter antropològic i polític, manté conceptes econòmics, afegeix puntualment alguns de caràcter identitari (ètnic) i en cancel·la altres tradicionalment acceptats com a *aculturació*.³⁵ La sensació és que les noves propostes, *híbrides*, matisen conceptes susceptibles de ser *modernitzats* i adaptats a la recerca actual, substituint el terme per a no caure en una confusió i poder focalitzar la recerca cap a nous objectius. Així, per exemple, en el treball de J. Boardman *The greeks overseas*,³⁶ que examinava l'impacte grec sobre les poblacions no gregues, però sense considerar cap mena de reciprocitat, ha estat superat per una recerca en la qual el «colonitzador» passa a ser un element més de l'equació, i la resta de factors són els «colonitzats». Es supera un concepte hel·lenocèntric i s'intenta veure aquest contacte des de les dues posicions, amb els mecanismes de contacte, interacció i impacte de l'un a l'altre.

Aquest debat ha permès el desenvolupament d'una concepció del fenomen «colonial» des de l'òptica de l'indígena³⁷ i obrir un segon debat sobre la problemàtica que comporta la terminologia 'colonial', perquè porta a confusió³⁸ en oferir una idea social i ètnica excloent de la colònia i no una imatge de centres cosmopolites, tal com ha demostrat l'arqueologia.³⁹

El fenomen «colonitzador» grec, des de J. Bérard,⁴⁰ s'ha considerat com un fet històric continu, des dels pobles micènics a la «colonització» jònica i dòria, dividida entre: una primera onada (775-675 aC), que es coneix com a calcídica; i una segona onada (675-500 aC), principalment jònica, amb una àmplia expansió cap a Occident, la *Propontis*, el Mar Negre i Egipte.

34. WEBSTER 1996; WEBSTER 1997; WEBSTER / COOPER 1996; VAN DOMMELEN 1997; VAN DOMMELEN 1998; VAN DOMMELEN 2002; VAN DOMMELEN 2005; VAN DOMMELEN 2006; MALKIN 2004.

35. WAGNER 1998. *Contra* LOMAS 2006.

36. BOARDMAN 1964.

37. HODOS 2006; HODOS 2010.

38. OSBORNE 1998, p. 119-120; OSBORNE 2005; OSBORNE 2009; PURCELL 2005, p. 134-135; HALL 2007, p. 93-94.

39. HORDEN / PURCELL 2000, p. 395-400.

40. BÉRARD 1960.

Aquesta visió, lamentablement mancada d'una contrastació de dades arqueològiques i literàries per part de l'investigador francès⁴¹ a causa de la seva prematura mort, organitzava els moments de la «colonització» i el discurs posterior. Tot i que no és possible verificar un model d'*apoikía* general,⁴² a causa de la diversitat de situacions que es presenten a continuació, aquest esquema permet valorar les principals pautes de la «colonització» a partir de les fonts, particularment del *Lybikon Logoi* (Hdt. 4, 159, 2), en el qual es distingeixen vuit passos previs a la fundació, normalment de caràcter sacre o oracular⁴³ (les motivacions de sortida,⁴⁴ la designació del líder, la tria dels «colonitzadors», el seu nombre, la tria de la destinació, les reclamacions a l'ascendència i descendència, els drets dels ciutadans i distribució de la terra i l'establiment de pràctiques d'aproximació social mitjançant estratègies d'enllaços matrimonials).⁴⁵ Possiblement, aquests passos es puguin considerar per a la majoria de fundacions, però les dades literàries i arqueològiques només ofereixen fragments d'aquest procés i el fet que s'extrapolin és un convencionalisme. Davant la impossibilitat de reconèixer tots aquests punts, I. Malkin ha simplificat els criteris i ha proposat que es compleixin només tres aspectes: el nom de l'*oikistes* (οἰκιστής, fundador), la data de la fundació i la identitat de la metròpolis.⁴⁶

Mentre la realitat accepta múltiples protagonistes, la proposta de Bérard denota una dependència de la metròpolis.⁴⁷ Aquesta omnipresència de la metròpolis en el procés de fundació serà un element fonamental per comprendre l'evolució de la mateixa *apoikía*, entre les que normalment es mantindrà un lligam,⁴⁸ tot i que diferent segons la condició de la nova fundació. És difícil caracteritzar de manera general els tipus de relacions

41. ROEBUCK 1961, p. 72.

42. GRECO / LOMBARDO 2012, p. 43.

43. Cic. *Div.*, I, 1, 3: «quam vero Graecia coloniam misit ... sine Pythio aut Dodoneo aut Hammonis oraculo?», Cf. Plut., *De Pyth. Or.*, 398 e, Plat., *Leg.*, 828 a.

44. BÉRARD 1957, p. 52-53; BOARDMAN 1964, p. 160-163; MOSSE 1970, p. 30-31; AUSTIN / VIDAL-NAQUET 1972, p. 78-87.

45. v. també DOMÍNGUEZ MONEDERO 1993, p. 102-106.

46. MALKIN 2011. Aquesta visió no troba correspondència amb bona part de la recerca actual que considera el fenomen de manera particularment heterogènia i complexa (GRECO / LOMBARDO 2012, p. 43).

47. Comentari i crítica al paper de la Metròpolis dins GRECO / LOMBARDO 2012, p. 45-46.

48. GRAHAM 1964.

entre ambdues. Segurament, el tipus de fundació era resultat de les motivacions que la van provocar, expressades en la seva pròpia nomenclatura que, com es veurà seguidament, està codificada i respon a criteris diferenciats: *Apoikía*, *Klerouchía* o *Emporion* (*v. infra*).⁴⁹

Sens dubte, un dels problemes habituals per parlar de les fundacions i *colonització* acostuma a correspondre als tipus de relació en els moments previs; així, es proposen uns *contactes* entre els dos extrems del Mediterrani en èpoques pre i protohistòriques,⁵⁰ i no pròpiament d'una «precolonització»,⁵¹ terme actualment en ús i no sense connotacions ideològiques inherents. Correspondran a les «Odisses» que va proposar Pugliese Carratelli (*v. infra*).

Aquests contactes cap a l'occident mediterrani s'han anat progressivament ratificant amb les nombroses troballes realitzades al sud de la península Ibèrica i en especial a Huelva.⁵² Entre molts exemples, la presència d'elements importats escassos i destinats a personatges particulars de les societats, evidencien aquesta relació prèvia. De fet sembla lògica aquesta idea de «contactes» a partir d'una presència efectiva d'establiments al sud d'Itàlia i Sicília, una distribució de productes cap a l'extrem occident i una progressiva introducció en el territori ja controlat.⁵³

Un control de la propietat de l'espai del que donen bona mostra els diferents periples que descriuen el litoral antic i l'àrea habitada per cada població, ètnia o ciutat.⁵⁴ Una descripció amb noms i propietaris que ofe-

49. Graham no va considerar (GRAHAM 1964) els *Epoikoi* ni l'*Epoikia* (citats així per JEFFERY 1966, p. 243).

50. McCONNELL 1988, p. 297; VERGER 2013; GAILLEDRAT 2019.

51. Recentment la bibliografia sobre la precolonització s'ha anat incrementant fins a assolir un volum difícilment abarcable aquí. Síntesi dins CELESTINO / RAFEL / ARMADA 2008.

52. CABRERA 1988-1989; GONZÁLEZ DE CANALES / SERRANO / LLOMPART 2004; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a.

53. Fet que justifica la proposta d'alguns autors de veure un territori buit per tal de donar legitimitat al propòsit colonitzador, en aquell cas, grec.

54. Periple d'Aviè (GONZÁLEZ-PONCE 1992a; GONZÁLEZ-PONCE 1992c; GONZÁLEZ-PONCE 1993a; GONZÁLEZ-PONCE 1995; PENA 1989; PENA 1993; PLÁCIDO 2000); Periple d'Hannón (DÍAZ DEL RÍO 2005; GARZÓN 1987; GIL-FERNÁNDEZ 2003; GOZÁLBEZ 1993; LÓPEZ-PARDO 1991; MARTÍN-GARCÍA 1992; MEDEROS / ESCRIBANO 2000; TEJERA / CHÁVEZ 2009); Periple d'Ofelas (MEDEROS 2006); Periple Mar Eritreu (GIL 1995; GONZÁLEZ-PONCE 1992b; MICUNCO 2008); Periple de Pytheas (ANNEQUIN 2003; MAGNANI 2002).

ria una visió de conjunt d'un territori densament poblat, malgrat que la tradició del segle XVIII veïés nombroses costes desertes⁵⁵ tal com testimonia el *Voyage d'Anacharsis* i el seu llegat.⁵⁶

Però, si la visió de conjunt és la que permet observar dades particulars, s'ha d'advertir que difícilment les fonts aïllades poden oferir una imatge detallada del món anterior al segle v aC⁵⁷ i, per tant, s'ha de replantejar quin tipus de «colonització» és la que va afectar les fundacions d'Emporion i Rhode:⁵⁸ una *polis* independent, un enclavament depenent de Massalia o la consolidació d'un punt d'escala dins d'un circuit ja establert?

De fet, la fundació dels enclaus focuus confirmats arqueològicament, coincideix en punts de particular desenvolupament indígena durant la primera edat del ferro i les referències a les altres possibles fundacions gregues a la península Ibèrica; coincideix en una àrea de particular desenvolupament local durant la fase anterior a la teòrica fundació. Prova d'això n'és la necròpolis de Vilanera i les seves importacions fenícies i gregues anteriors a la datació de l'establiment focuu (figs. 7-8).⁵⁹

En aquesta dinàmica, però en un context diferent, és especialment il·lustrativa la descoberta, excavació, publicació⁶⁰ i reestudi de la necròpolis de Pithecoussai.⁶¹ De fet, la descoberta d'aquest assentament, la «colònia» més antiga a l'occident documentada arqueològicament, per observar que els primers estadis de la «colonització» reflecteixen un procés complex en el qual hi intervingueren múltiples protagonistes (grecs, fenicis, nadius, etc.). Però, no va ser aquesta l'única problemàtica que va fer replantejar la descoberta d'Íschia; com encertadament assenyalava L. Bonfante,⁶² la necròpolis representava a una comunitat de comerciants més que una elit principesca, de manera que calia preguntar-se si el que s'havia descobert

55. Díez 2003.

56. BARTHÉLEMY 1788, vol. IV, p. 198; RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 19; Díez 2004.

57. GRAHAM 1964.

58. LOMAS 2006, p. 188.

59. AGUSTÍ *et al.* 2004; AQUILUÉ *et al.* 2008; GRAELLS I FABREGAT 2010, p. 110; AQUILUÉ *et al.* 2012; GRAELLS 2015, p. 225, Tab.1; CASTANYER *et al.* 2019; GÓMEZ-BELLARD 2019, p. 31.

60. BUCHNER / RIDGWAY 1983; RIDGWAY 1984; BUCHNER / RIDGWAY 1993.

61. NIZZO 2007.

62. BONFANTE 1987, p. 152. El tema sobre el rol comercial d'aquest assentament ha estat debatut per E. GRECO (1994)

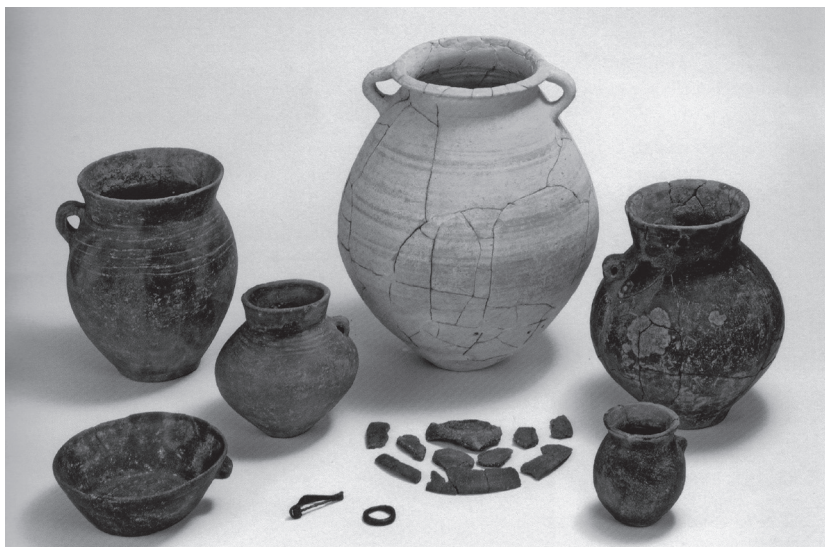

FIGURA 7. Fotografia de l'aixovar de la tomba EF 54 de la necròpolis de Vilanera (L'Escala). Fotografia MAC-Empúries, dins GÓMEZ BELLARD 2019, p. 31.

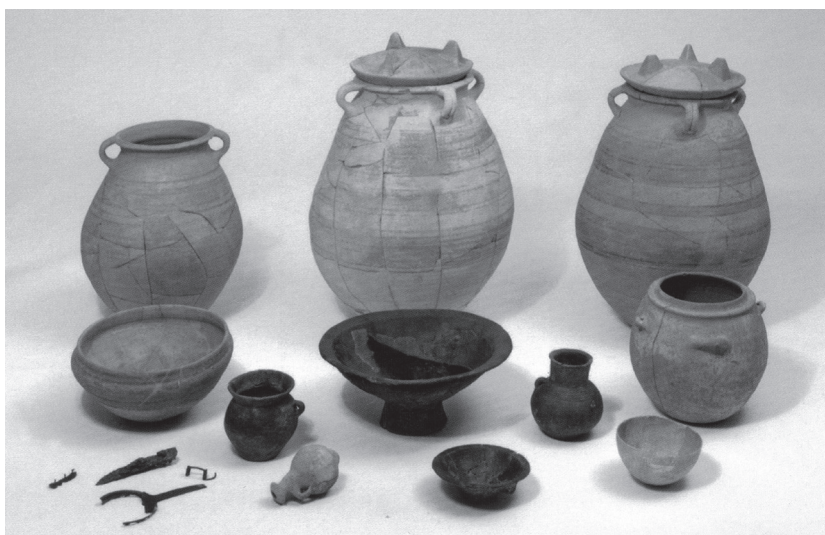

FIGURA 8. Fotografia de l'aixovar de la tomba 9 de la necròpolis de Vilanera (L'Escala). Fotografia MAC-Empúries, dins CASTANYER *et al.* 2019, p. 39.

era una «colònia» o si, al contrari, corresponia a un enclavament comercial. Aquesta pregunta donava força a la crítica que D. Ridgway⁶³ havia fet a l'ús dels conceptes *Emporion* i *Apoikia*, els quals tindrien definicions massa rígides. Sorprenentment, les dades de Pithecoussai permetien observar una realitat diferent en la qual un terme, i tot el que implica, es pot incloure dins de l'altre.

Davant el tipus d'anàlisi que planteja Vega en la seva *Disertación*, he limitat aquesta aproximació a la recerca actual i a les dades i enfocaments despresos de les fonts i el debat teòric, deixant de banda les aportacions particulars de l'arqueologia, que, com s'ha dit, centra la recerca actual.

Després del que s'ha presentat fins aquí, es veu com la problemàtica de la fundació d'una *apoikia* té variacions particulars en cada cas i, en cadascuna d'elles, la recerca hi ha prestat un interès particular tant a nivell històric com arqueològic.⁶⁴ En qualsevol cas, el patró de «colonització» s'ha establert a partir de les dades d'una sèrie de colònies particulars de les quals es poden recordar algunes dades útils pel propòsit que s'afronta: la fundació de la colònia dòrica de *Cyrene* (Libia), per *Thera*, ha estat el cas d'estudi més àmpliament repetit i analitzat.⁶⁵ Els motius són l'àmplia presència i descripció a les fonts clàssiques (Píndar, Herodot, Calímac, Apol·loni) i les dades epigràfiques que han perviscut.⁶⁶

En canvi, la fundació de *Naukratis* descrita en el relat d'Herodot (*Hist.*, II, 178), proposa una cronologia posterior, el 570 aC, a partir de la cronologia del regnat del faraó Amasis. Però la cronologia d'aquesta fundació ha estat font d'una llarga discussió que ha canviat repetits cops el seu plantejament.⁶⁷

D'altra banda, la recerca arqueològica iniciada el 1884 per P. Flinders Petrie, qui creia en la cronologia d'Herodot, va oferir nombrosos materials ceràmics que van ser interpretats com a testimonis d'una presència grega

63. RIDGWAY 1984.

64. Sense voluntat d'exhaustivitat es destaquen els casos d'Heraclea Minoa (DE MIRO 1955; WILSON I LEONARD 1980), Agrigent (DE MIRO 1962), Siracusa (VALLET / VILLARD 1952), Mègara Hiblea (VALLET / VILLARD 1952) o Tàrent (CORSANO 1979), entre d'altres amb estudis monogràfics.

65. GRAHAM 1960; GRAHAM 1964; SCHAUS 1985; CORDANO 1986; CALAMÉ 1996; BALLBRIGA 1997; GIANGIULIO 2001; MALKIN 2003; JAMES 2005.

66. BERTRAND 1992, p. 32-33.

67. Per un debat v. JAMES 2003.

anterior datada entre el tercer i l'últim quart del segle VII aC,⁶⁸ aquesta datació, però, es va tornar a corregir després de l'estudi de la *favissa* del temple d'Apol·lo. L'estudi del dipòsit votiu datava una seqüència de quatre fases iniciada a partir del segon quart del segle VI aC i, per tant, tornava a situar la cronologia fundacional en les dates d'Herodot.⁶⁹ Cal dir, però, que les dades despreses de la ceràmica continuaven oferint una cronologia de finals de segle VII aC.⁷⁰ No va ser fins a l'estudi en detall dels escarabeus naukràtics quan es va proposar una datació revolucionària i que canviava de manera objectiva el relat de les fonts. La recerca arqueològica situava la fundació de la colònia en el regnat del faraó Psamètic II (595-589 aC);⁷¹ la cronologia que finalment s'acceptarà vindrà després de l'estudi de la ceràmica coríntia de H. Payne (615-610 aC).⁷² Aquest fet marca un factor corrector per estudiar les cronologies fundacionals de moltes colònies que vindrà determinada per la ceràmica arcaica, principalment coríntia.⁷³

Tots aquests exemples demostren com avui, per estudiar el problema de la fundació d'un establiment, és necessari valorar la cultura material del substrat anterior, la cultura material del primer establiment i els tipus d'importacions gregues per discernir quina implantació s'analitza en paral·lel a l'estudi de l'entorn immediat, la *chora* que explica o justifica la selecció del lloc.⁷⁴

II.1.2. La nomenclatura

Ettore Lepore, en una de les seves importants conferències al Collège de France deia: «L'homme d'aujourd'hui qui s'intéresse à la réalité antique de ce qu'on nomme la "colonisation grecque" doit d'abord s'interroger sur certains termes. Cela l'amènera à mieux comprendre les phénomènes

68. PRINZ 1908.

69. GJERSTAD 1934.

70. JAMES 2003, p. 238, n. 17.

71. VON BISSING 1951, p. 65-66.

72. PAYNE 1931, p. 25. p. 32. p. 56; COOK 1937; BOARDMAN 1964, p. 138; COOK 1997; JAMES 2003, p. 240-241.

73. MORRIS 1996; JAMES 2003, p. 243. Amb els temptatius per a datar Megara Hyblaea, Siracusa o Selinunt (VALLET / VILLARD 1952; VALLET / VILLARD 1958).

74. CASTANYER *et al.* 2016.

dont nous allons parler maintenant. Il pourra éviter les suggestions et les interprétations trop modernes que suscite inévitablement le concept de “colonisation”, tel qu’on l’a utilisé dans toute la tradition des études anti-ques depuis le XVIIIe siècle...». ⁷⁵ Identificava el principal problema d’aquest camp de recerca: l’assimilació entre colònia moderna i la fundació grega amb tots els prejudicis que suposava la primera, i la negació de propietats que tenia la segona. Aquesta observació ha estat sempre presa en consideració ⁷⁶ i no és cap impediment per entendre’ns correctament, identificant una *colònia* grega com una realitat completament diferent del que seria una *colònia* romana o d’època contemporània. ⁷⁷ En qualsevol cas, tampoc és complicat emprar altres termes per referir-se a aquestes «colònies» gregues, tal com he fet en les pàgines anteriors amb «enclavament», «establiment», «fundació» o, el més exacte de tots: *apoikia*.

El terme «colònia» deriva del verb llatí «colere» (cultivar), indica un tipus d’institució administrativa i militar romana. El canvi semàntic es produeix amb el desenvolupament dels imperis colonials moderns, quan «colònia» passa a expressar una idea de dependència o possessió i domini. Lepore, conscient del risc d’acceptar aquesta analogia equívoca entre la *fundació* grega i la *colònia* moderna (que correspon, exactament, al sentit oposat de la realitat grega), advertia del perill que tenia per a la recerca. No ha estat l’únic a ressaltar que un ús equivocat dels termes incorpora confusions, imprecisions i assumpcions d’idees que tergiversen el discurs i la comprensió. ⁷⁸

L’error historiogràfic d’aquesta assimilació terminològica ha estat identificat a inicis del segle XVII, ⁷⁹ però encara no plenament acceptat i difós fins a la segona meitat del segle XVIII, ⁸⁰ moment en què es publica el treball

75. LEPORE 1982, p. 17.

76. DOMÍNGUEZ MONEDERO 1993, p. 97; GRECO / LOMBARDO 2012, p. 44-45 (amb bibliografia precedent).

77. La defensa d’aquesta realitat que va fer E. Greco és particularment útil i aclaridora, amb frases que es queden gravades per la seva senzillesa i absoluta veritat: «...sapiamo bene che la parola colonia non traduce apoikia», «...non c’è niente di nuovo, nessuno confonde le colonie degli antichi con quelle dei moderni! Quindi, quando parliamo della colonizzazione greca non pensiamo ad imperi centrali» (GRECO / LOMBARDO 2012, p. 38).

78. Especialment CASEVITZ 1985; OSBORNE 1998.

79. CASELLAE 1606.

80. Alguna excepció, com la dissertació premiada el 1745 de J.-P. de Bougainville.

de Christian Gottlob Heyne⁸¹ titulat *De veterum coloniarum iure eiusque causis*⁸², i no serà fins a mitjans del segle XIX quan clarament adquirirà el significat de dependència negatiu basat en un únic episodi citat per Tucídides (I, 32, 35, 37, 38, 1-3), que explica el motiu que va provocar l'esclat de la Guerra del Peloponès: la reivindicació de la metròpolis Corint sobre la seva «colònia» Corcyra.

A les definicions dels conceptes *apoikía*, *kleruchía* i *katoikía* de J. Bérard⁸³ es va afegir la precisió del terme «colonització». La paraula en sí, va aparèixer amb relació a l'expansió occidental de les poblacions jònies a partir del segle VI aC, amb relació a l'expansió persa i l'omnipresència de l'oracle de Delfos.⁸⁴ En aquesta línia, F. Cordano⁸⁵ defensava una alternativa a l'ús de «colonització», ja que aquest es referia a la transferència de gent cap a Occident a causa d'unes necessitats determinades, mentre que el concepte «colonització» naixia de la transferència cap al «Nou Món» o Àfrica als segles XV-XIV.

Tot i així, cal dir que el problema principal per part del món acadèmic anglosaxó està en la terminologia, entre els termes «colonització» i «colonialisme», tot i que en realitat el problema de fons és la manera reduccionista com s'ha afrontat el debat.⁸⁶ El primer és el que fa referència al món grec i el segon al fenomen modern. De fet, en el vocabulari homèric no existeix una paraula que tingui el significat de «colonitzar una terra», i la manera per a referir-se a aquest comportament és indirecte, mitjançant els verbs κτίζω (poblar, fundar) i οικήζω (poblar, instal·lar-se, bastir),⁸⁷ motiu pel qual, ambdós, han estat assimilats al concepte de «colonitzar».⁸⁸ A partir d'Hesíode, fins al segle V aC, s'ha observat un progressiu abandonament del verb κτίζω a favor del οικήζω, restringint el primer a un context mític.⁸⁹

81. Sobre l'enorme personalitat acadèmica i la influència de Heyne, v. HEIDENREICH 2006.

82. HEYNE 1766.

83. BÉRARD 1957.

84. PARKE 1956; CURNOW 2004.

85. CORDANO 1986. Última reedició de l'any 2000.

86. GRECO / LOMBARDO 2012, p. 41-43.

87. CASEVITZ 1985, p. 21-30.

88. V. per exemple el *Diccionari Grec-Català. D'Homèr al segle II dC*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2015.

89. CASEVITZ 1985, p. 31-32.

Especialment clar és l'exemple de la fundació de les illes per part dels jonis que sortiren d'Atenes, que cita el fragment de Peà (Παιάν) V de Píndar (fr. 52e, 39 Sn³)⁹⁰ en el qual el verb apareix relacionat explícitament amb «illes», amb la qual cosa la correspondència entre la idea moderna de colonitzar un nou territori coincideix amb la idea antiga de poblar / habitar un territori. En la mateixa línia, Heròdot utilitza el mateix verb per tractar les fundacions antigues, però cal no oblidar la manera de recollir les dades i la crítica que sobre elles va fer el pare de la Història.⁹¹ Casevitz ha trobat fins a 33 vegades l'associació del verb κτίζω a altres termes que es poden interpretar com a fundacions més que colonitzacions.⁹² De fet, ell proposa una lectura triple:

- com a *colonitzar* quan el verb s'associa a espais: apareix un cop associat a γῆν (terra) (Hdt. V, 43), set a νέσον (illa) (Hdt. II, 44; III, 49; IV, 153; IV, 156; IV, 169; IV, 178; VI, 47), un a χερσόνησος (península) (Hdt. IV, 12), dos a χῶρον (espai de terreny) (Hdt. IV, 144; IV, 157), dos a χῶρον (espai de terra) (Hdt. I, 49; IV, 144), i un altre amb valor absolut (Hdt. V, 42).
- com a *fundació* quan el verb s'associa a ciutat (πόλιν) o ciutats (πόλεις): disset cops (Hdt. I, 6; I, 67; I, 168bis; I, 170; II, 99; III, 44; III, 59; IV, 148; IV, 150; IV, 160bis; V, 11; VI, 22; VII, 153; VII, 170; VIII, 62).
- com a *bastir* en relació amb ἄστυ, τεῖχος (muralla de la ciutat / vila), un cop (Hdt. IV, 46).

El canvi és evident quan es compara amb Tucídides, que utilitza quinze cops aquest verb i vint-i-una el verb οἰκίζω;⁹³ la fiabilitat i cura amb què el Συγγραφεύς (*Syggrapheús*, l'escriba que dona fe d'un fet històric) empra els verbs, té a veure amb el seu propòsit de descriure la veritat i apartar-se

90. καὶ σποράδας φερεμήλους ἔκτισαν νήσους, trad. A. Puech: «[Els jonis sortits d'Atenes] van colonitzar les illes escampades pel mar, les illes riques en ramats...» (CASEVITZ 1985, p. 32).

91. Comentari dins GARCÍA GUAL 2006.

92. CASEVITZ 1985, p. 33.

93. CASEVITZ 1985, p. 34., p. 41. Herodot també l'utilitza, tot i que amb menor freqüència. Per exemple, com s'ha vist, el d'Halicarnàs en relació amb la idea de fundació de ciutat (κτίξειν πόλιν) utilitza disset cops el verb κτίζω, però només tres οἰκίζω.

FIGURA 9. Fotografia de les estructures arcaiques de la Palaiàpolis emporitana (Sant Martí d'Empúries). Fotografia MAC-Empúries, dins CASTANYER *et al.* 2019, p. 39.

dels mites i relats imprecisos. A més, en el cas de Tucídides, el significat d'ambdós verbs és sempre el de fundar.

En relació amb el cas emporità, altres dos verbs derivats de κτίζω resulten particularment importants. Estrabó (*Geo.* III,4,8) i l'arqueologia han demostrat que una ocupació antiga a l'illot-península de Sant Martí d'Empúries correspon a la *Palaia Polis* que va precedir l'establiment posterior en terra ferma (fig. 9).⁹⁴ Si bé el primer establiment grec s'ha pogut datar en el segon quart del segle VI aC (*v. supra*), no és segur que la seva ocupació fos més que intermitent o parcial⁹⁵ fins que es desplaça la ciutat a terra ferma, a alguns centenars de metres. De totes maneres, és important dir que la fundació de

94. SANTOS 2008, p. 52 ss.

95. SANTOS 2008, p. 57.

qualsevol establiment no s'ha d'acceptar en base a un moment concret, sinó que correspon a un procés que pot allargar-se bastant en el temps.⁹⁶ Els motius del desplaçament són pel que segueix poc significatius, és a dir, que és indiferent si va ser degut a l'arribada de focs fugits de la Jònia o si es tracta del creixement natural d'un enclau que funcionava i que tenia unes limitacions naturals de terra ocupable. L'ocupació de l'àrea coneguda avui com a *Neapolis* emporitana sembla estar definida ja a finals del segle VI aC o inicis del segle V aC;⁹⁷ aquest canvi d'establiment o l'ampliació de l'àrea ocupada per la *polis*, que no sembla canviar de nom per aquest fet (com a mínim no hi ha cap testimoni al respecte), és el que interessa caracteritzar aquí:

- Μετακτίζω, que designa el canvi d'implantació⁹⁸ i és un *hapax* emprat per Estrabó (I 3, 4, 17) quan explica el cas de Kibyra (Göhlhisar, Prov. Burdur, Turquia) que substitueix Kabalis a causa de l'arribada de població veïna que obliga a aquest desplaçament a alguns estadis de distància.
- Προσκτίζω, engrandir d'una ciutat amb la construcció nous barris.⁹⁹

Deia més amunt que el problema real era sobre la manera com s'havia llegit i fet el debat sobre aquesta realitat grega. Amb allò que s'ha presentat fins aquí es pot deduir que el fons de la qüestió rau en la pluralitat de «fenòmens colonials». D'aquesta manera, una anàlisi simplificadora cau en el parany de l'heterogeneïtat dels casos, ja que no té en compte ni els diferents grups epicoris, ni els diferents grups metanastantes, ni els diferents moments en què succeeixen cadascuna d'aquestes experiències. Però és possible que tampoc tingui present un altre fet decisiu, les diferències que establien els mateixos protagonistes d'aquests *ktiseis* (fundacions).¹⁰⁰

96. YNTEMA 2000, p. 44; MALKIN 2002, p. 200-201; MARI 2016, p. 29.

97. AQUILUÉ *et al.* 2002; SANTOS 2008, p. 59.

98. CASEVITZ 1985, p. 46.

99. CASEVITZ 1985, p. 47.

100. M. Lombardo ha sintetitzat aquesta reflexió de manera brillant: «... per noi tutti, dunque, la cifra fondamentale delle esperienze coloniali greche non è affatto l'omogeneità ma la varietà, come peraltro non poteva non essere dal momento che il mondo greco arcaico è un mondo per eccellenza plurale, segnato da differenze notevolissime da area ad area e privo di 'centri' forti» (GRECO / LOMBARDO 2012, p. 43).

Recordar la realitat grega és necessari, i per fer-ho, sembla oportú tractar la nomenclatura antiga sobre la «colonització» i repensar el seu ús en el discurs actual. Sense pretendre afrontar les motivacions que van fer que grups de persones d'una *polis* se n'anessin de la seva ciutat d'origen i es traslladessin a un territori nou on van fundar un establiment i van començar a treure rendiment de les noves terres i de la posició envers les poblacions locals, el grec té uns termes precisos:

- Αποικία (*apoikía*),¹⁰¹ paraula *intraducible*,¹⁰² es pot entendre per «establir la llar lluny del lloc originari», seria sinònim d'emigrar i correspondria a la idea de les fundacions gregues més antigues. Per comoditat, s'accepta utilitzar «colònia» com a traducció, tot i que aquesta opció ha estat durament criticada per alguns en base a una concepció reduccionista i (en paraules de M. Lombardo) «decostruzionista ... quando non negazionista» dels models de lectura tradicionals per a l'estudi de la 'colonització',¹⁰³ que consideren fins i tot la cancel·lació dels capítols relatius a la «colonització».¹⁰⁴ El terme deriva del verb Αποικέω que correspon a «habitar lluny» o «estar allunyat» i designa tant l'expedició com l'establiment resultant.
- Κατοικία (Katoikía),¹⁰⁵ que es pot traduir per «establiment» o l'acció d'establir-se. Apareix citat per Tucídides (VI, 76)¹⁰⁶ en correspondència amb les fundacions en territoris d'una altra civilització. El terme deriva del verb Κατοικέω, que correspon a «instal·lar-se / establir-se». Existeixen dues variants per aquest terme, la primera tindria un caràcter agrícola i militar (de fet Polibi, Diodor o Polié emprèn aquest

101. CASEVITZ 1985, p. 120-130.

102. MARI 2016, p. 22. En realitat molts dels termes i conceptes que es presenten necessiten d'un comentari perquè no existeix en català una paraula que els pugui substituir.

103. Especialment R. OSBORNE (1998), tot i que també FINLEY (1976), OWEN (2005) o DIETLER (2010, p. 14-19); altres referències dins GRECO / LOMBARDO 2012, p. 41. MAUERSBERG (2019, p. 269) es fa ressò de la prudència i les implicacions que suposa aquesta acceptació, mentre altres segueixen defensant aquesta terminologia (TSETSKHLADZE 2006, p. XXV-XXVIII; DE ANGELIS 2010; MALKIN 2016, p. 27-32; MARI 2016, p. 22, n.3).

104. Comentari crític i ben argumentat dins GRECO / LOMBARDO 2012, p. 41-43.

105. CASEVITZ 1985, p. 164.

106. BRACCESI 1995.

terme només en aquest sentit militar), depenent de la metròpolis, tot i que sense els mateixos drets; la segona, especialment freqüent en l'obra d'Estrabó (p.ex. 14.1.29), correspon a l'establiment de grecs en comunitats no gregues.¹⁰⁷

- Κληρουχία (*kleruchía*), es tracta d'una «fundació» organitzada sota l'autoritat d'un govern. Aquest fenomen és característic de l'estrategia d'Atenes que no havia experimentat cap *apoikía*. L'organització de l'explotació de la *chora* seria mitjançant lots de terra sortejats (κλήροι). Seria la fundació depenent de la metròpolis, amb els mateixos drets.

Aquestes tres realitats es podrien completar amb altres tres de gregues i una última no grega, però compartida i viscuda en el Mediterrani que van navegar els grecs: Emporion, Polichnion, Epiteichisma i Odissea.

Ἐμπόριον (Emporion) correspon a mercat¹⁰⁸ que pressuposa la cesió de l'ús d'un espai per part de l'autoritat local als comerciants estrangers perquè puguin dur a terme les transaccions comercials, dipositar les mercaderies i adorar les seves divinitats.¹⁰⁹ Com ha dit L. Abad: «...*emporía* son establecimientos vinculados a una *polis* griega y sometidos a un poder indígena, que los griegos utilizaron como base para sus actividades comerciales»¹¹⁰ afirmació que sens dubte s'ha de compartir, però amb un lleuger matís, perquè *emporía* són també els establiments vinculats directament a un centre indígena sense la necessitat de la component política grega i que engloben els centres on es feia escala marítima (ἐπίγειον) i s'aprofitava per realitzar transaccions comercials.¹¹¹ Aquesta dependència política dels emporis no impedia que, si s'extrapolen les dades de l'epígraf de Pístiros,¹¹² poguessin disposar d'altres condicions i característiques com òrgans interns de govern, terres i pastures, propietats, drets reconeguts en l'entorn on es situaven.

107. ISAAC 1986, p. 4-8; MALKIN 1998, p. 139-140.

108. BRESSON 1993; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1993, p. 111-112; AMPOLO 1994; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2000a, p. 241-258; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2001a, p. 27-45; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2001b, p. 221-257; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2010b, p. 7-14; DEMETRIU 2012, p. 16-23.

109. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 22.

110. ABAD 2009, p. 29.

111. Una valoració relacionada amb el circuit massaliota dins GAILLEDRAIT / SOURISSEAU 2019.

112. La part que aquí interessa està comentada i sintetitzada dins DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 407-408.

D'aquesta manera, comparteixo la proposta d'A. J. Domínguez Monedero quan diu: «...se da el caso cuando se piensa en emporios, de que algunos autores consideran que los mismos son poco más que lugares donde se llevan a cabo transacciones comerciales y no consideran que puedan estar dotados de personalidad alguna [...] no son del todo correctas. Los emporios y las gentes que residen en ellos, que tienden a ser comunidades pluriétnicas, pueden desarrollar sus propias dinámicas y pueden verse afectados también por dinámicas generadas por otros». ¹¹³ El cas paradigmàtic, i que dona nom a una de les fundacions considerades per Vega, és Emporion-Empúries. ¹¹⁴ El fet paradoxal de la qüestió és que s'ha demostrat que no és necessària la «colònia» per poder fer una activitat empròrica, ἔμποριή. ¹¹⁵

Πολίχνιον (Polichnion), ciutat petita o referent a petit establiment o plaça forta, amb la que Estrabó (III,4,8) cita a Roses com a fundació emporitana, o encara per a referir-se a les tres ciutadelles situades al sud del País Valencià (Strab. III,4,6). Si bé es tracta d'una especificitat estraboniana, cal dir que es refereix clarament a establiments de poca entitat que serviren més com a punts d'escala o mercats ocasionals dependents del centre que les hagués fundat. En aquest cas seria senzill veure anomenar-les com *sub-apoikíai*.

Ἐπιτειχίσμα (Epiteichisma), lloc fortificat de caràcter militar, emprat per Estrabó (IV,1,5) per referir-se a les fundacions massaliotes per frenar l'enfrontament amb els ibers i per practicar l'*epiteichisis* o creació de punts de suport des d'on llençar incursions en el territori enemic. ¹¹⁶ Aquest tipus d'establiments tenien poc a veure amb els de caràcter comercial o de poblament, i denoten, tot i que per a una datació allunyada de la de la fundació d'Emporion i Roses, un interès i un procediment conflictual en el procés d'establir-se en alguns territoris.

Odissea: En una altra línia, G. Pugliese Carratelli va anomenar «Odissees» de les poblacions protohistòriques. ¹¹⁷ L'encert i *charme* de la proposta del genial Pugliese Carratelli ha tingut una acceptació desigual i intermitent en

113. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 406-407.

114. Entre molts altres autors DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b, p. 23, qui afegeix que el nom original podria haver estat Cypsela o Pyrenae.

115. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2002; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 26.

116. BATS 2010, p. 206.

117. PUGLIESE CARRATELLI 1971.

la recerca actual, tot i ser precisa.¹¹⁸ De fet, l'existència d'unes rutes indígenes, experimentades en les seves «Odissees», podien quedar reflectides en algunes de les navegacions mítiques del relat mediterrani grec, exemples de contactes prospectius o precoloniais i freqüentacions més o menys intenses que en alguns casos van portar a l'establiment d'alguna fundació. Com va discutir E. Lepore, el terme «precolonial» cau en la problemàtica modernista, i el seu ús ha de ser per convenció per indicar fenòmens anteriors al que s'anomena «colonització»¹¹⁹ Aquesta comunicació ha estat tractada des d'una altra perspectiva per N. Purcell, M. Giangiulio o I. Malkin,¹²⁰ que han construït un discurs actual i complet aplicant a l'arqueologia conceptes plenament compartits:

- *middle ground*: Correspon a l'espai de contacte entre els locals i els nousvinguts, un espai que deixa de ser local per a ser compartit i ràpidament transformat culturalment mantenint aspectes locals i afegint-ne de foranis, però lluny de ser un espai passiu i receptor de canvis. Es reivindica com a transformador de les diferents cultures que allí entren en contacte, traduint per a cadascuna d'elles les influències de manera que les puguin adoptar i adaptar.¹²¹ És un fenomen explicat en base a l'adopció d'un plantejament sociològic i descrit com «The term 'Middle Ground' refers to the encounter between colonists and native populations which creates what Richard White calls a 'Middle Ground', an area in which both play roles according to what each side perceives to be the other's perception of itself. In time this role-playing, the result of a kind of double mirror reflection, creates a civilization that is neither purely native nor entirely colonial-imported. According to changing circumstances each side

118. Un exemple d'acceptació modèlic ha estat en el marc de l'exposició *Une Odyssée gauloise* (i el seu corresponent catàleg: *Une Odyssée gauloise. Parures de femmes à l'origine des premiers échanges entre la Grèce et la Gaule*, (VERGER / PERNET 2013).

119. LEPORE 1982, 22; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1993, p. 109-111. Una crítica airada contra l'ús de la paraula «precolonial» dins NIJBOER 2016, p. 35. Un debat modern sobre la precolonització dins CELESTINO / RAFEL / ARMADA 2008.

120. PURCELL 1990; GIANGIULIO 1996; MALKIN 2002; MALKIN 2005; MALKIN 2011.

121. Una aplicació pràctica és el fenomen de les imitacions de la cultura material. Sobre el tema existeix avui una àmplia bibliografia (entre aquesta v. GRAELLS I FABREGAT *et al.* 2014).

will also come to emphasize certain aspects of the image constructed of the other, either for the sake of mediation and co-existence or as justification of hostilities». ¹²²

- *Frontera*: El mateix concepte que l'anterior (àrea d'interacció amb dos agents actius que negocien i es transformen mútuament), però vist des de la perspectiva de l'arqueologia clàssica europea que privilegia una reciprocitat i continuïtat en la interacció. ¹²³
- *Network*: Aquesta proposta s'aplica al Mediterrani d'època post-palacial egea, moment en què es detecta un sistema de xarxes interconnectades amb vectors de baixa intensitat que convergeixen en punts nodals. Els vectors vehiculen «continguts» (materia primera, objectes, idees, persones) de manera bidireccional, mentre que els punts nodals estimulen aquesta circulació. ¹²⁴
- *Glocalització*: Concepte relacionat amb la teoria dels *networks* comentada en el punt anterior. És una altra manera de veure les especificitats de cada xarxa en relació amb la manera amb la qual interactua el fenomen global amb el substrat local ¹²⁵. Com ha proposat F. Queyrel: «Ces deux concepts [Global i Glocal] caractérisent des processus interdépendants qui s'appliquent à la globalisation du local et à la localisation de la globalité... le lien entre le particulier et le général, entre le local et le global, et sont indissociables du rayonnement de l'hellénisme. Le partage de valeurs communes est le trait commun de cette civilisation méditerranéenne, qu'elles soient idéales mais ancrées dans le lieu de la citécomédans l'art classique,ouqu'elles soient individuelles mais partagées par tous comme dans l'art hellénistique». ¹²⁶ El terme «Glocal» sintetitza i simplifica la realitat «colonitzadora» grega que ja J. Bérard va reconèixer com especialment heterogènia en combinar un fet «global» de matriu grega (la migració i establiment al Mediterrani) amb les particularitats

122. MALKIN 1998, p. 133; MALKIN 2002; MALKIN 2005; MALKIN 2011.

123. GRECO / LOMBARDO 2012, p. 50.

124. Sobre la bibliografia de base i l'aplicació a casos concrets v. VERGER 2013b; KOUROU 2015; BABBI 2018; NIZZO 2020.

125. ROBERTSON 1992; ROBERTSON 1994; BABBI 2018, p. 105.

126. QUEYREL 2012, p. 63, p. 74-75.

locals de cada territori (condicionades per clima, orografia, població preexistent, cultures en contacte, etc.).¹²⁷

Tots ells denoten una continuïtat i comunicació (o mobilitat), al Mediterrani tindria una llarga tradició que explica la transmissió de comportaments i experiències culturals. Com ha destacat M. Lombardo, gràcies a les proves arqueològiques, avui és incontestable que aquest circuit estava en ple funcionament des del segle IX aC, si no abans.¹²⁸

Tot i que aquest episodi no deixa de ser marginal (i en el cas de la *Dissertación* de Vega inexistent) molts dels autors del segle XVIII que van tractar les fundacions gregues a la península Ibèrica van valorar l'odissea precolonial del sami Kolaios¹²⁹ com un estadi previ i necessari per donar a conèixer els estímuls i recursos peninsulars i per poder establir relacions de confiança que derivessin en l'establiment permanent de personatges o grups al·lògens. Entre ells, destaca la precisió cronològica de la proposta de Masdéu, que data l'expedició al segle VIII aC.¹³⁰

Tornant a les *poleis* «coloniales» gregues, és important indicar que no tenien, necessàriament, una dependència de la metròpolis (μητρόπολις); normalment eren independents, tal com ho demostren múltiples exemples, i tenien un desenvolupament autònom.¹³¹

Λοίκιστής (*oikistes*)¹³² / οίκιστήρ (*oikister*),¹³³ que un cop esdevé fundador passa a anomenar-se (Κτίστωρ, *ktistor*),¹³⁴ és desconegut pels casos d'Emporion i Rhode. Ni les fonts escrites ni les dades arqueològiques o epigràfiques han perpetuat el seu nom.

127. BÉRARD 1960; LEPORE 1981; LEPORE 1982; GRECO / LOMBARDO 2012, p. 43.

128. GRECO / LOMBARDO 2012, p. 40.

129. Sobre aquest episodi v. GÓMEZ-ESPELOSÍN 1993; GONZÁLEZ DE CANALES 1999; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 22.

130. MASDÉU 1785, p. 82.

131. FINLEY 1976.

132. CASEVITZ 1985, p. 102, p. 104-107. Sobre aquesta figura v. DOMÍNGUEZ MONEDERO 1993, p. 106-108.

133. CASEVITZ 1985, p. 103-104.

134. CASEVITZ 1985, p. 68-69. Κτίστης, *kistes* seria el terme a partir del segle IV aC (CASEVITZ 1985, p. 69-71).

Com es veu, la recerca sobre les fundacions gregues necessita i s'enriqueix amb la precisió terminològica, i permet (i també obliga) a fer-ne un ús correcte per descriure millor cadascun dels casos que va afrontar Vega i els altres autors que van considerar el tema a cavall dels segles XVIII-XIX. Però, a més, es pot afegir una última reflexió de contingut en la qual van errar i es continua errant: la de considerar «colònies», el que no és més que testimoniances de contacte definides per J. Alvar, com formes de contacte no hegemònic.¹³⁵ D'aquesta manera, s'ha de deixar d'identificar qualsevol lloc on van establir-se els grecs per dur a terme l'ἐμπορίη com a colònies i identificar la diversitat de realitats.

II.1.3. Les motivacions de la recerca i la naturalesa de les colònies gregues

A la segona meitat del segle XVIII, l'estudi de les colònies gregues va gaudir d'una literatura abundant motivada per la realitat del moment;¹³⁶ tres van ser els fets fonamentals que van motivar aquesta preocupació, els primers al segle XVIII, mentre que l'últim va explotar una mica més tard, a inicis del segle XIX.

El primer va ser la independència de les antigues colònies angleses a Amèrica del Nord,¹³⁷ per dignificar la identitat d'aquells territoris o per a criticar-ne la seva separació, i en d'altres per explicar episodis rellevants de la història com seria el descobriment i conquesta d'Amèrica.¹³⁸ També els germans Mohedano es van fer ressò de l'interès didàctic de comparar la realitat americana i la colonial antiga, o viceversa. En diferents punts del seu segon volum, comparen ambdues realitats i deixen algunes sentències interessants que justifiquen, en part, la separació entre la realitat colonial i la de la seva metròpolis o, si no es vol dir «separació», es pot proposar que les realitats colonials transformen els seus habitants, de manera que «...con

135. ALVAR 2008, p. 19-25; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 17.

136. BOUGAINVILLE 1745; PLUCHE 1764; HEYNE 1766; RAYNAL 1775; BARRON 1777; BARRON 1778; HEGEWISCH 1808; BOTTA 1819.

137. Síntesi dins FAELLI 2016.

138. HEYNE 1766; BARRON 1777; SAINTE-CROIX 1779; GILLIES 1786; BOTTA 1819, p. 9-17; RAYNAL 1775, vol. IX-X; RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 27 ss.

todo, los Galos de Marsella no son de origen Griego, ni los Americanos de extracción Española».¹³⁹

El segon esdeveniment fou la Revolució francesa i l'adquisició de llibertat dels individus, principalment considerat des de la Il·lustració alemanya i danesa de finals del segle XVIII i inicis del segle XIX. De fet, aquest és el principal argument del treball de D.H. Hegewisch (*v. infra*) en el qual la seva crítica a Barthélemy com a exponent d'un pensament prerevolucionari va en aquesta direcció. Tot i així, el pensament alemany va ser crític en la forma com va evolucionar l'estat i societat francesa postrevolucionària fent-ne exemple per justificar la necessitat de la *Bildung* de les persones i, per tant, la necessitat de reestructurar el sistema educatiu (alemany i europeu).¹⁴⁰

No com a estímul, però sí com a context, s'ha de valorar el creixent interès per Grècia des de la segona meitat del segle XVIII. Progressivament s'anava alimentant un sentiment filohel·lènic i una assimilació entre «grec» i l'ideal de bellesa, equilibri, justícia i superioritat estètica, filosòfica, etc., que això suposava. El resultat d'aquesta dinàmica va generar fenòmens d'emmirallament, identificació i d'herència cultural i moral que portarien al desenvolupament de diferents formes de nacionalisme, entre elles la de la societat grega, que aconseguiria a inicis del segle XIX la seva alliberació de l'imperi otomà. Aquest és un procés complex per ser sintetitzat en poques paraules.

La recerca sobre les motivacions de la colonització grega perquè, no era un interès erudit ingenu, sinó una recerca sobre els fonaments de la societat d'aquell moment¹⁴¹ i, per tant, no podia limitar-se a la recollida de dades derivades de les fonts antigues, sinó que, en la mesura del que era possible, havia d'identificar les arrels d'aquesta pràctica per tal de poder explicar i preveure els esdeveniments del moment i del futur immediat.¹⁴² Però, la dificultat per analitzar la realitat contemporània amb dades objectives, va fer

139. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 27.

140. Sobre aquest argument v. MAS 2010, p. 16-28.

141. Com ja havia estat a inicis del segle XVII quan per a l'estructuració del dret internacional, mercantil, el jurista H. Grotius *De Juri Belli ac Pacis* (1625) considera abastament el tema de les fundacions colonials, la gestió i la relació amb les seves metròpolis. L'argument no té com a objectiu les colònies antigues, sinó les actuals, holandeses, espanyoles i portugueses, però fonamenta part dels seus arguments en les fonts i casos antics (CESERANI 2012, p. 104).

142. BARRON 1777; BARRON 1778, p. 2-3; MONTESQUIEU 1748, vol. XXI, cap. 6.

que l'observació del mateix fenomen al passat centrés l'atenció de polítics, pensadors i historiadors.

D'aquesta manera, s'entenia la fundació de colònies com una pràctica calcada al llarg dels segles amb la finalitat d'aconseguir recursos, assegurar les conquestes i estendre els dominis.¹⁴³ Però, les raons per al poble grec serien les característiques del seu propi país, petit, poc cultivat, densament poblat i, conseqüentment, amb carències de recursos.

De fet, una de les primeres fonts que va tractar el tema de la colonització grega de la Itàlia meridional (H. Goltzius al segle XVI partint de la numismàtica), reflexiona sobre l'argument i distingeix entre la colonització troiana, espanyola a Amèrica i grega a Itàlia, essent la primera forçada, la segona tenia l'objectiu d'expandir l'imperi i la tercera havia de resoldre un problema d'excés de població.¹⁴⁴ Arguments que compartien diversos investigadors¹⁴⁵ i als que es podia afegir, com proposà Pluche,¹⁴⁶ el pes que havien de suportar els «petits royaumes» per sufragar les nombroses guerres.

Aquesta és una de les qüestions fonamentals de l'obra de Bougainville, que es pregunta com la totalitat del món grec es podia mantenir amb estructures socials tan separades entre si.¹⁴⁷ Aquesta perspectiva partia del prejudici de dependència entre la colònia i la metròpolis, que s'ha vist que no era així a l'antiguitat, però es percebia d'aquesta manera per justificar estructuracions administratives del moment.

Una darrera visió seria la que veuria les fundacions colonials gregues sobre la costa turca com una barrera per frenar l'expansió bàrbara, asiàtica, cap a Occident.¹⁴⁸

Tot plegat, mostrava als autors del segle XVIII com les motivacions per a la «colonització» serien socials, però també polítiques i expansives, com s'ha comentat anteriorment. Quedava encara un darrer argument lligat a tot el que s'ha exposat fins ara: la missió civilitzadora amb què l'erudició europea

143. BARRON 1777; BARRON 1778, p. 1.

144. CESERANI 2012, p. 103-104.

145. BARDETTI 1769; BARDETTI 1772; BARRON 1777; BARRON 1778, p. 34; RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 15 ss.

146. PLUCHE 1764, p. 337.

147. Comentari dins CESERANI 2012, p. 105.

148. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 19-20.

veia la colonització. Una expansió del coneixement i cultura clàssica cap a tots els extrems del món aleshores conegut, però amb un suport fonamental, encara al segle XVIII i principis del segle XIX, com seria la consulta oracular,¹⁴⁹ és a dir, de la religió.

Era una justificació de l'estratègia del moment amb vistes al passat, o era millor una crítica a la realitat d'aquell moment? Amb aquests arguments, la recerca de finals del segle XVIII veia com les necessitats, locals i circumstancials, passaven a un segon pla i deixaven com a motors permanents de la colonització grega la prepotència, entesa com el sentiment de superioritat grec, i el sistema religiós,¹⁵⁰ mirall de la realitat del moment i aplicació real de la Història.

D'aquesta manera, la recerca del segle XVIII veia en l'estudi de la colonització grega el lligam amb la civilització moderna: entenia la utilitat de la Història per explicar els esdeveniments que succeïen entre els antics estats colonitzadors (moderns) europeus i les seves colònies d'ultramar i, simultàniament, justificava la posició desigual d'uns sobre els altres.¹⁵¹

El component mercantilista i d'explotació de les «colònies» per part de les «metròpolis» condiona i fa que es tergiversi el discurs històric. Tal és així que, pel tema que aquí interessa, la fundació de les colònies, algunes veus rellevants van proposar que únicament fins a les fundacions de Timoleó a Sicília es pot parlar de colònies pròpiament dites,¹⁵² quedant la resta com a fundacions amb rerefons diferents.¹⁵³ Per tant, comprendre la vocació de les fundacions colonials és fonamental per entendre el desenvolupament de la recerca sobre l'expansió hel·lènica i cultural, i diferenciar-la del discurs històric.

En aquest discurs, el cas del grau de coneixement sobre el desenvolupament tecnològic grec esdevingué un instrument clau per argumentar un procés o l'altre. El cas de la navegació era, entre tots, el més rellevant, per part dels investigadors moderns havia de ser reflex del desenvolupament comercial i, conseqüentment, aparèixer reflectit en una renovada indústria

149. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 2-5.

150. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 15.

151. FAELLI 2016, *passim*.

152. SAINTE-CROIX 1786, p. 293.

153. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 5-6.

FIGURA 10. Embarcacions grecoarcaiques excavades a la Plaça Jules Verne de Marsella. Fotografia Pomey 2013, p. 211.

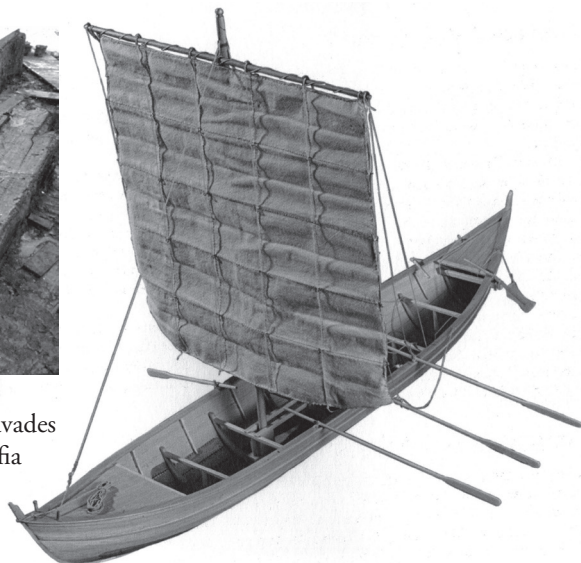

FIGURA 11. Maqueta que reconstrueix el vaixell grecoarcaic Jules-Verne 9, excavat a la Plaça Jules Verne de Marsella. Fotografia Pomey 2013, p. 213.

naviera i amb la creació de grans companyies com havia succeït amb l'imperi espanyol, anglès o holandès.¹⁵⁴

II.1.4. Sobre l'inici de la navegació antiga

L'anàlisi de la navegació va condicionar els estudis sobre la colonització arcaica, però la naturalesa de les fundacions esdevenia un miratge de modernitat en el que es discutien les motivacions i usos en funció de colònies de poblament, enclavaments comercials o punts de control militar i ocupació efectiva de nous territoris amb una voluntat d'exploració, entre altres propostes menors.

La investigació del segle XVIII va considerar amb insistència l'estat de coneixement de les poblacions antigues respecte a la navegació (figs. 10-11).¹⁵⁵ El punt de partida era la concepció negativa de la navegació, malgrat ser

154. LÉPORE 1982, p. 28.

155. Síntesis ajornada dins POMEY 2013; POMEY 2019.

mostra de l'audàcia humana,¹⁵⁶ i les dades que feien creure que van ser els grecs els que haurien inventat la navegació (Horaci, Lib. I, Oda 3, 9-24) i l'haurien difós entre la resta de nacions.¹⁵⁷

La concepció negativa de la navegació residia en unes premisses segons les quals l'home era un animal terrestre i navegar un risc. La navegació, i no cal dir la colonització, tenia com a finalitat l'enriquiment i es basava en la cobdícia.¹⁵⁸ Amb aquesta perspectiva la navegació es veia com una activitat moralment reprovable.¹⁵⁹ Vega, enmig d'aquesta tradició diu «La humanidad preponderaba en los nuestros ..., i en los griegos la codicia de la ganancia i el artificio del agrado quitaba los motivos i pretextos a la delicadeza... »

Tant és així, que en nombroses publicacions es va posar en dubte la possibilitat d'una arribada marítima de molts dels colonitzadors, propo-sant com alternativa una circulació terrestre o, fins i tot, utilitzant aquest prejudici, es va negar un contacte entre comunitats o regions. Com a exemples es poden recordar: la creença en la impossibilitat de l'arribada de grecs a la plana padana adriàtica;¹⁶⁰ la impossibilitat que els cananeus colonitzessin Itàlia, ja que no coneixien la navegació;¹⁶¹ la impossibilitat que els egipcis fundessin la colònia d'Argos (per obra d'*Inachus*) perquè coneixien únicament «quelque bateaux pour traverser les bras du Nil»;¹⁶² el suposat desconeixement de la navegació i l'arquitectura naval grega per una mala interpretació de les paraules de Tucídides sobre la capacitat de la flota atenesa per enfrontar-se a Xerxes.¹⁶³

156. Sobre aquesta problemàtica v. LAGUNA 1994, nota 9.

157. SILLA 1769, p. 13. Aquesta idea tenia nombrosos detractors entre els quals, sens dubte, destaca Raoul-Rochette, que defensava un coneixement de la navegació anterior a la grega entre els egipcis, perses i fenicis, tot i que únicament els darrers tindrien una vocació marítima i no únicament fluvial.

158. G. IBÁÑEZ (*1784, p. 2) deia: «...dando motivo a los Griegos, á que valiéndose del indulto que les ofrecia su altiva vanidad y profesión literaria, intentasen persuadir...» RAOUL-ROCHETTE (1815, vol. I, p. 44-45): Du sein de ces tristes combats, soutenus par les colonies contre les injustes prétensions des métropoles,..., et le résultat de cette lutte opiniâtre devait être d'appesantir ou de briser le joug que la première [métropolis] voulait imposer à la seconde» [colònia].

159. LAGUNA 1994, p. 287-288.

160. *Giornale de'Letterati*, Pisa, vol. VII, Pisa, 1772, p. 333-334.

161. SILLA 1769, p. 11-12.

162. GINGUENÉ 1807, p. 462.

163. BARRON 1777; BARRON 1778, p. 31.

Cal dir, però, que aquesta no era una opinió consensuada i que la recerca posterior ha demostrat com a invàlids aquests suposats problemes amb la navegació, com per exemple Fréret, Marsham o Raoul-Rochette, que no dubtaven d'una navegació des de Creta fins al golf d'Argos, on els novins-guts (egipcis en opinió d'aquell investigador) fundarien la ciutat d'Argos.¹⁶⁴

D'aquesta manera, es superava el problema sobre la navegació, que avui es reconeix com cert, tot i que no feia més que animar el debat respecte de la naturalesa dels fundadors (grecs en opinió de Ph. Petit-Radel).¹⁶⁵ Més pròxima a la problemàtica considerada per Vega, era la proposta de J. Martin, que considerava com l'arribada dels colonitzadors rodís a Roses s'hauria fet per via marítima i, afegia, que aquesta seria la forma com s'hauria dispersat la població.¹⁶⁶ També els germans Mohedano (*v. supra*) situen la colonització grega amb posterioritat a les primeres navegacions fenícies,¹⁶⁷ opinió que adopta Vega i que li confereix un punt de modernitat sobre aquesta problemàtica estructural de la recerca del segle XVIII. De fet, aportacions immediatament successives a la *Disertación*, com la de Masdéu, tractaven de manera similar la problemàtica i repetien la dependència grega de l'ensenyança fenícia, amb algunes aportacions que anirien progressivament definint millor els ritmes de l'expansió colonial grega. Així, Masdéu proposava que les primeres navegacions gregues comencessin el segle XIII aC.¹⁶⁸ i, de manera indirecta, fixava en aquell moment l'inici de la seva expansió pel Mediterrani.

II.1.5. Obres de referència

Una de les primeres i més interessants contribucions per arribar a la discussió sobre la necessitat i la importància de la topografia i l'arqueologia per estudiar aquestes fundacions antigues fou la de N. A. Pluche,¹⁶⁹ que primer va fer una exhibició d'erudició en recopilar les dades sobre el procés

164. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 85-94.

165. PETIT-RADEL 1815a.

166. MARTIN 1752, p. 562.

167. Aquesta proposta creia que serien els fenicis els qui haurien ensenyat l'art de la navegació als grecs (RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 1).

168. MASDÉU 1785, p. 77-78.

169. PLUCHE 1764, p. 368-392.

de fundació de colònies gregues. De fet, tot i no aportar les referències de fonts clàssiques, l'autor organitza l'argument de manera diacrònica, barrejant una síntesi de les dades històriques amb les referències llegendàries sobre alguns dels fundadors, però amb una distinció entre àrees d'interès i grups en desplaçament (jonis, eolis, pelasgues i posteriorment per *poleis*), com una síntesi de les onades de la colonització grega; es tracta d'un moment en què el que altres també esmenten les colònies dels grecs.

Ja s'ha vist com molt possiblement el tret de sortida es pugui identificar amb el moment en què *l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* va publicar el tema del premi de 1745 («Quels étoient les droits des Métropoles Grecques sur leurs colonies, les devoirs des colonies envers les Métropoles & les engagements réciproques des unes et des autres»), que va vèncer J.-P. de Bougainville,¹⁷⁰ i poc després N.A. Pluche,¹⁷¹ Ch. G. Heyne,¹⁷² G. de Sainte-Croix,¹⁷³ J. Gillies¹⁷⁴ o D.H. Hegewisch.¹⁷⁵

Els pioners d'aquesta recerca van saber aprofitar la dinàmica, crítica i ensenyances del segle XVIII. La referència que cal fer servir per reconèixer i valorar la importància i repercussió de les obres principals sobre la colonització grega és el volum de cites que trobem en obres posteriors (del segle XIX). A partir d'aquests indicadors, resulta senzill apreciar la qualitat de les principals recerques, celebrades pels comentaristes i manuals sobre la història antiga de Grècia, segons els quals són dos els autors fonamentals:¹⁷⁶ D. H. Hegewisch¹⁷⁷ i D. Raoul-Rochette,¹⁷⁸ tot i que altres mereixen un breu comentari que ajudi a comprendre la dinàmica i evolució d'aquests estudis.

170. BOUGAINVILLE 1745.

171. PLUCHE 1764.

172. HEYNE 1766.

173. SAINTE-CROIX 1779.

174. GILLIES 1786.

175. HEGEWISCH 1793.

176. A ells es podrien afegir, possiblement, W. BARRON (1777 i 1778) –v. *supra* text d'A. Domínguez Monedero– i Ph. PETIT-RADEL (1815a).

177. HEGEWISCH 1808; HEGEWISCH 1811.

178. RAOUL-ROCHETTE 1815.

II.1.5.1. *Bougainville, Heyne i Sainte-Croix*

L'obra de C. E. J. de Sainte-Croix, *De l'Etat et du Sort des colonies des anciens peuples* (Philadelphia, 1779), ha estat valorada especialment per M. Heeren,¹⁷⁹ que la cita destacant-ne els «Éclaircissements très-précieux». L'obra en sí va tenir continuació el 1786, amb els *Eclaircissement sur le second mémoire* (HARI XLII, 1786, 75-77) i *Mémoire sur la législation de la Grande Grèce I-II* (HARI XLII, 1786, 286-308, 309-333).

Sainte-Croix fa una aportació fonamental per a l'estudi de la colonització antiga des del punt de vista polític, posant en dubte la proposta de Bougainville de dependència colonial.¹⁸⁰ Com havia fet Heyne,¹⁸¹ elimina el discurs romà i es centra en el món grec, diferenciant el comportament atenès del dels altres grecs en moments precedents. Fa la distinció entre els conceptes *apoikia* i *kleruchia*,¹⁸² diferenciant així entre els dos tipus possibles de colònia grega:

apoikia: en opinió de Sainte Croix, aquest terme tindria relació amb els colons que van aventurar-se sense l'ajut, direcció o suport de cap govern i que van trencar ràpidament la relació amb la pàtria original.

kleruchia: en opinió de Sainte-Croix, tindria un significat d'interès o participació, i així es plasmaria en l'ocupació del nou territori, que es repartiria segons normes preestablertes.

II.1.5.2. *Dietrich Hermann Hegewisch*

Dietrich Hermann Hegewisch (Quackenbrück bei Osnabrück, 1740-Kiel, 1812),¹⁸³ professor d'Història a l'Universitat de Kiel durant el control danès (1773-1852), desenvolupa una carrera acadèmica singular entre Alemanya i Dinamarca que explica els seus interessos i la seva recerca. A diferència d'altres acadèmics que es van preocupar de les fundacions gregues en moments inicials de les seves trajectòries (Bougainville o Raoul-Rochette, per exemple), Hegewisch s'interessa en un moment avançat de la seva

179. HEEREN 1840, p. 238.

180. CESERANI 2012, p. 109-111.

181. Sobre la seva obra *v. supra* text d'A. Domínguez Monedero.

182. Aquesta distinció és especialment celebrada per HEGEWISCH (1808, p. 150-152).

183. Per una biografia *v. WRIEDT* 1973.

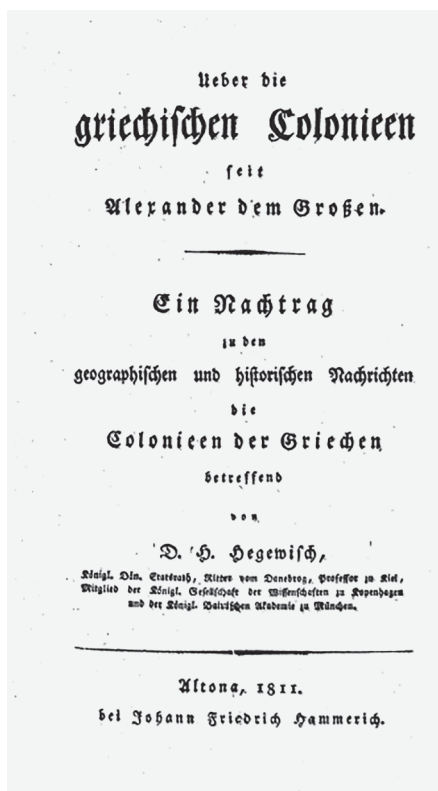

FIGURA 12. Frontispici de l'obra de Hegewisch.

carrera. La seva activitat docent, lligada al claustre de la Universitat de Kiel i a la cooperació amb els seus membres, amb els que va tractar diferents línies de recerca històrica, va fer que arribi en la seva maduresa al tema de les colònies gregues. Si bé la seva càtedra era d'*Universalgeschichte*, havia dedicat treballs a diferents aspectes de la independència americana¹⁸⁴ i a la història d'Atenes, que el van portar als dos treballs sobre les colònies, en les quals un dels temes que més el preocupaven era el de la llibertat i anhels (el *Sehnsucht* que tant interessà a W. von Humboldt)¹⁸⁵ de llibertat del poble grec.¹⁸⁶

L'obra de D. H. Hegewisch *Geographische und historische Nachrichten die Colonien der Griechen betreffend, nebst Betrachtungen über die Veranlassungen, über den Zustand und die Schicksale dieser Colonien* (Altona, 1808),¹⁸⁷ va ser considera-

da per M. Heeren i C. Cantu¹⁸⁸ com un treball excel·lent que precedia una segona monografia del mateix autor: *Ueber die griechischen Colonien seit Alexander dem Grossen. Ein Nachtrag in den geographischen und historischen Nachrichten die Colonieen der Griechen* (Altona, 1811) (fig. 12). Menys

184. WRIEDT 1973, p. 60.

185. MAS 2010, p. 18.

186. WRIEDT 1973, p. 63-64.

187. Amb traducció francesa al mateix any: *Notions historiques et géographiques sur les colonies grecques* (Altona, 1808).

188. HEEREN 1840, p. 238; CANTU 1844, vol. II, p. 128, nota 1.

conegut és que l'obra de 1808 es fonamentava en un treball seu precedent, de 1793, que consistia en una dissertació titulada *Über die Kolonien der Griechen*.¹⁸⁹

L'obra de Hegewisch no és la primera que va considerar de manera conjunta la problemàtica de les colònies gregues, però sí la que ho feu de manera organitzada, crítica i actualitzada segons uns requisits analítics, diguem-ne, moderns. Tot i que la seva recerca no va revisar tots els casos,¹⁹⁰ la dimensió de l'obra és estructuralment modèlica i, tot sigui dit, la base sobre la qual immediatament després Raoul-Rochette desenvolupa la seva monumental obra sobre les colònies gregues (*v. infra*).

Hegewisch estructura la seva recerca a partir d'una divisió espacial del món grec, dedicant una atenció particular a tres aspectes que combinen les fonts antigues i la seva lectura crítica a la que, per alguns casos, pot afegir la discussió del lloc (adquirit de manera indirecta, bé dels relats de viatgers o de les fonts antigues). Aquests tres aspectes del seu mètode porten a proposar per a cada territori del món grec analitzat una consideració sobre la història, el paisatge on les *poleis* antigues es van situar i una consideració ètnica (dòrics, jònics, etc.).

El seu treball s'estructura seguint un ordre invers al gir de les agulles del rellotge: primer s'ocupa de l'Àsia Menor, el seu paisatge i història (capítols 1 a 3), les illes de l'Egeu (capt. 4), fundacions a Tràcia (capt. 5), Bòsfor i Mar Negre (capt. 6 i 7) on dedica de manera monogràfica l'atenció cap a la fundació d'Heraclea Pòntica, les fundacions adriàtiques a Ilíria (capt. 8), les fundacions al sud d'Itàlia (capt. 9) i a Àfrica i la Gàl·lia (Capt. 10), parlant només de Massalia i gens de les seves subcolònies.¹⁹¹

Possiblement, el capítol més important de Hegewisch sigui el relatiu a les raons dels grecs per fer la colonització (*Veranlassungen der griechen zum colonisieren*, cap. 11), del qual depenen els darrers capítols de l'obra i que tenen com a objectiu la comprensió de la relació entre la colònia i la *polis* materna (metròpolis, *v. supra*), la durada de la seva dependència, el caràcter lliure dels grecs i el cas de Sicília (especialment Siracusa) i el sorgiment de

189. WRIEDT 1973, p. 203.

190. Entre els que el de Velia destaca ja que poc temps després de la publicació de Hegewisch, F. MÜNTER (1818) va publicar-ne una monografia explícitament titulada com apèndix del seu treball.

191. HEGEWISCH 1808, p. 136-139.

les tiranies i les revolucions. Per trobar les raons del fenomen colonitzador, Hegewisch explica el context grec i el seu paisatge, recull les propostes de Sainte-Croix i comenta les de les altres dues obres que, al seu parer, millor sintetitzen la realitat de la colonització grega: des de les que havia fet ja durant l'antiguitat Sèneca o les que havia desenvolupat Barthélemy en el relat del *Voyage*.

Segons Hegewisch, Sèneca havia donat les raons de la «colonització» en la sisena carta del seu *Consol a Helvia* (Ad Helviam matrem, de Consolatione),¹⁹² tot i que en realitat explica els motius del desplaçament dels pobles i persones. En qualsevol cas, Hegewisch identifica sis raons: la fugida d'enemics, que altres fonamenten en el cas de la fugida de Troia; disturbis civils; multituds excessives; infertilitat o insalubritat de la terra d'origen; destrucció de la terra per causes naturals, com terratrèmols o inundacions; o la notícia de territoris més fèrtils.

Amb més problemes, Hegewisch va identificar set raons per a la colonització grega desenvolupades en el *Voyage...* de Barthélemy:¹⁹³ l'augment de població d'una ciutat o país; l'ambició dels homes destacats, que Hegewisch no es creu en demostrar que fa al·lusió al cas de Dorieu d'Esparta fill d'Anaxàndrides citat per Herodot (V, 39-48);¹⁹⁴ l'amor a la llibertat de les persones individuals; malalties contagioses; oracles enganyosos, que Hegewisch critica en dir que cap font indica un exemple; promeses solemnes poc considerades; als arguments anteriors, que considera que motiven les primeres «colònies», afegeix la causa que motiva les successives: l'establiment amb finalitats comercials i polítiques.

A l'obra de Hegewisch no sembla casualitat que el Mar Negre tingui un pes important, ni que la lectura política de la idiosincràsia grega aparegui de manera protagonista en el treball, ja que aquest apareix clarament com un exemple filohel·lènic. El creixent nacionalisme grec va prendre consciència de l'esperit hel·lènic que desembocà, pocs anys més tard en el procés d'al-

192. HEGEWISCH 1808, p. 141.

193. «Sieben Veranlassungen, die die Griechen gehabt haben sollen, Colonieen anzulegen, hat Barthelemy in seiner Reise des jungen Anacharsis angegeben [...] Barthelemy ist in der Angabe dieser Veranlassungen weder deutlich, noch bestimmt, noch ausführlich.» (HEGEWISCH 1808, p. 140).

194. Rep l'encàrrec de poblar (v. «colonitzar») la terra de Sicília que havia pertanyut a Hèrakles (Ἡρακλείην γῆν ἐν Σικελίᾳ κτίζειν, Hdt. IV, 43) per acomplir un relat mític (MALKIN 1998, p. 132-133).

liberament grec de l'imperi otomà (1821-1832). Molt possiblement, per aquest motiu, dos anys després de la publicació del primer treball, Hegewisch va publicar-ne un segon ja concentrat en el cas d'Alexandre Magne, presentant diversos capítols en els quals denota una superioritat grega sobre l'asiàtica.¹⁹⁵ Però, Hegewisch no pren aquesta iniciativa tot sol. Immediatament després de la Revolució Francesa, l'*Aufklärung* (la Il·lustració alemanya de la qual l'Acadèmia danesa no era distant) es preocupà per aquell esdeveniment i les seves conseqüències socials i polítiques. Especialment, l'escola de Weimar amb Schiller i Goethe al capdavant, veuen la comparació entre el món clàssic i el modern com un element de contrast i de previsió.

En les seves «Cartes sobre l'educació estètica de l'home», Schiller es pregunta com l'home podia arribar a la humanització de l'Estat i l'ordre vital que necessitava un esperit revolucionari (entès com a motor de canvi, i no relacionat amb el cas francès) si actuava de manera escisiva, unilateral, exclouent i especialitzada; com a solució proposa una pedagogia nacional que mirarà al món clàssic, entès com una ensenyança irreplicable del cas més perfecte d'humanitat.¹⁹⁶ La idea d'irrepetibilitat és fonamental, perquè en cap cas es va pretendre fer una comparació entre dues realitats històriques, sinó entre el món actual, real i que s'havia de conèixer, i la Grècia clàssica, que era entesa com un ideal, una ficció necessària per constituir la modernitat, projectant-hi el desig de millora, tal com van fer W. von Humboldt o F. Nietzsche.¹⁹⁷

II.1.5.3. *Désiré Raoul-Rochette*

Sobre la *Histoire critique de l'établissement des colonies grecques* de D. Raoul-Rochette (París, 1815) (fig. 13), Heeren la defineix com «...le traité le plus ample sur ce sujet, il embrasse non-seulement les colonies grecques, mais aussi les colonies anciennes des Pélasges, et celles plus récentes des Macédoniens. Beaucoup d'érudition, mais peu de critique des sources»,¹⁹⁸ opinió que ratifica Cantu al dir: «ouvrage qui embrasse aussi les anciennes et

195. HEGEWISCH 1811.

196. MAS 2010, p. 17 (amb bibliografia precedent).

197. MAS 2010, p. 21 ss.

198. HEEREN 1840, p. 238.

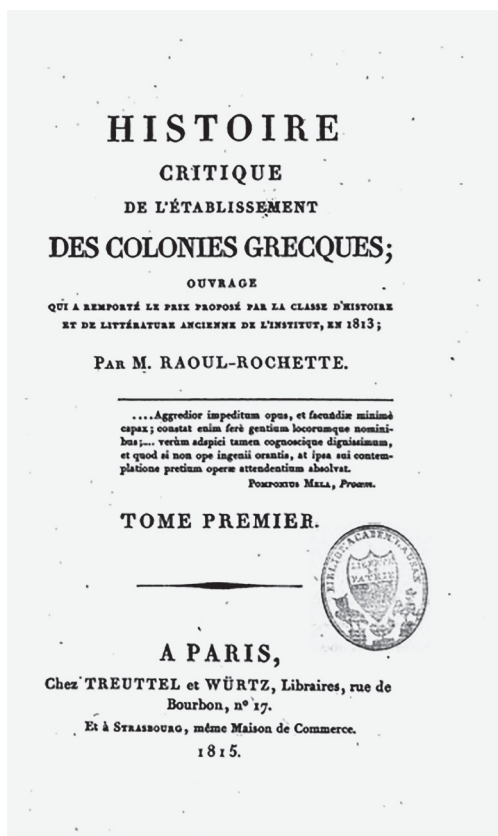

FIGURA 13. Frontispici de l'obra de Raoul Rouchet.

les récentes colonies des Pélasges et des Macédoniens, avec une érudition immense, mais qui laisse à désirer plus de critique dans se sources». ¹⁹⁹ Però, aquesta observació sobre la manca de crítica del testimoni de les fonts ha de ser relativitzada i entesa en el marc dels propòsits del treball en els que es prioritza l'exhaustivitat en la recollida de les fonts. Com es veurà posteriorment, la crítica feta durant el segle XIX ha de ser reconsiderada davant la modernitat d'esprémer les llegendes i la mitologia grega per extreure les informacions útils del llegat històric grec. En qualsevol cas, aquesta fonamental obra va ser premiada el 1813 en la categoria d'Història i Literatura antiga, arguments suficients per demostrar el nivell i qualitat del que havia de representar.

Désiré Raoul-Rochette (Saint-Amand, 1790-París, 1854) ²⁰⁰ va ser, sens cap mena de dubte, el màxim exponent de l'arqueologia clàssica a França durant la primera meitat del segle XIX, ocupant els càrrecs més importants en l'àmbit acadèmic i produint una obra immensa. Va iniciar la seva carrera amb l'estudi de les colònies gregues, obra que va publicar en quatre volums i

199. CANTU 1844, vol. II, p. 128, nota 1.

200. PERROT 1906; E. GRAN-AYMERICH / N. LUBTSCHANSKY <https://www.inha.fr/fr/ressources/publications/publications-numeriques/dictionnaire-critique-des-historiens-de-l-art/raoul-rochette-desire.html> (consultat el 27-03-2020); GRAN-AYMERICH / VON UNGERN-STERNBERG 2012.

que ha estat una pedra angular de la recerca per dos motius fonamentals que s'expliquen en la seva formació excepcional. En primer lloc, la seva admissió en la primera promoció de 1810 a l'École Normale Supérieure (ENS) i, en segon lloc, les seves relacions internacionals (especialment amb Alemanya i Itàlia). Això fa que desenvolupi un mètode de recerca hol·lístic, i que ell i els seus contemporanis (O. Müller, en particular) defineixen com «Archäologie der Kunst». La seva carrera, considerada com a meteòrica, s'inicia als vint anys a l'ENS, i seguidament obté el premi de l'Institut (antiga Académie des Inscriptions et Belles Lettres), amb vint-i-sis és nomenat membre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres (que s'havia restablert en aquell moment), amb vint-i-set és redactor d'arqueologia del *Journal des Savants* i amb vint-i-nou succeeix a Aubin-Louis Millin com conservador del Cabinet des Antiques et Médailles de la Bibliothèque Royale. La seva activitat frenètica en les expedicions franceses va ser igualment considerable donant-li amplitud a la seva recerca.

L'obra de Raoul-Rochette és la més moderna i completa de les tres que es destaquen, i té com a particularitat que es tracta d'una visió conjunta de la colonització grega, fet que li permet observar i comparar dades que difícilment es podrien valorar des d'una òptica més limitada com seria l'estudi monogràfic d'un cas concret.

En quatre volums recull i analitza d'una manera completa i eficaç «... tout ce que les auteurs anciens et les monuments peuvent nous apprendre sur l'Histoire de l'établissement des Colonies grecques», ja que la voluntat era aquesta, juntament amb la valoració de les circumstàncies d'aquests establiments. L'impacte de l'obra queda fora de qualsevol discussió, ja que va esdevenir el treball de referència durant el segle XIX, malgrat les crítiques eloqüents sobre, valgui la redundància, la manca de crítica sobre les fonts. El problema segons els autors del segle XIX era l'ús que va fer Raoul-Rochette de la poesia, teatre, i fonts de tema narratiu, no únicament descripcions històriques o biogràfiques.

Raoul-Rochette explicava així el seu propòsit: «Les Grecs ont, plus qu'aucun autre peuple, usé de ce privilège si libéralement accordé à l'antiquité par l'historien romain; et les fables de leur mythologie, et les inventions de leurs poètes, ont trop souvent dénaturé les faits les plus intéressans de leurs anciennes annales. Cependant, convaincu, par une étude longue et

approfondie, que ces traditions mythologiques, si absurdes en apparence, sont loin d'être aussi méprisables que l'ont pensé quelques critiques modernes, j'ai cru que je pouvais, sur l'autorité et à l'exemple de Strabon [Geog. I. I, p.6], tirer parti même de la fable et de l'allégorie pour parvenir à la connaissance de la vérité».²⁰¹

No cal insistir que la reacció del segle XIX corresponia a un moment d' immediata superació de les tradicions fantasioses que havien viciat la recerca històrica, i que l'ús de la mitologia grega era entesa com un ús equivocat de la informació històrica. Avui, la recerca històrica té molt per agrair a l'anàlisi de la mitologia (bé escrita o bé en funció de la seva iconografia) per al desenvolupament del coneixement del discurs històric i, fins i tot, social del passat grec. En resum, Raoul-Rochette veia ja la fossilització d'esdeveniments i tradicions importants en les llegendes, més enllà que senzilles explicacions a problemes no resolts.

En qualsevol cas, el treball té una vocació exclusivament d'anàlisi sobre les fundacions colonials, fet que no exclou que el quart i darrer volum de l'obra considerin de manera detallada l'expansió grecomacedònica a Àsia sota Alexandre Magne després de la batalla de Queronea (338 a.C.). Els motius que proposa l'autor per finalitzar en aquest punt la recerca, giren al voltant de la dificultat per justificar un origen realment grec de les noves fundacions. L'ordre de l'obra, té una lògica diacrònica precedida d'una discussió metodològica i semàntica de caràcter general. Les fundacions estan organitzades des de les *pelàsgiques*, el retorn dels *heràklides* i les fundacions jònies, dòriques i eòliques i, finalment, les colònies *hel·lèniques*, nomenclatura que en la concepció de Raoul-Rochette distingeix diferents moments d'una mateixa cultura que evoluciona.

Sens dubte l'anàlisi de la relació entre la metròpolis i la colònia esdevé un argument fonamental per a la comprensió de l'enfocament de la recerca sobre els orígens de la fundació colonial, però, si es segueix un ordre cronològic, hauria d'anar en posterioritat als modes de la fundació. Raoul-Rochette, en canvi, intercanvia aquests arguments per definir algunes de les idees de fons de l'obra. Així, la relació entre la colònia i la metròpolis seria de submissió, bé forçada o bé de grat, de manera que es reforça la idea de

201. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 7-8.

la colonització com a sistema d'exploració econòmica. La dada important aquí és una innovació en el discurs perquè Raoul-Rochette dona veu i protagonisme a les colònies, poblades per grups mixtos de grecs i no grecs, en considerar-les capaces per decidir la seva naturalesa i reaccionar enfront de l'abús de la metròpolis, en casos particulars.

Aquest canvi de visió, aquesta complexitat històrica en la qual el «grec» no és l'únic en decidir, representa un element que l'autor intenta subratllar abans d'iniciar el discurs de l'obra i abans de considerar els mètodes per a les fundacions que, com s'ha dit, és el capítol següent. Així, els tipus i tradicions de les fundacions que cita Raoul-Rochette, etruscs i romans, esdevenen una pràctica híbrida, influenciada pel llegat grec, però diferent en cada comunitat a partir de la seva idiosincràsia.

El text és ara ja renovador, plural i amb capacitat per replantejar la Història tal com s'entenia fins aquell moment. Ja no és més aquell monòlit «hel·lenitzat» i «hel·lenitzador», sinó un diàleg entre cultures, tot i que la resta del treball de Raoul-Rochette dona diferents mostres d'una influència de la tradició investigadora difícil d'eludir. A tall d'exemple, Raoul-Rochette citarà que «..., dans tous les pays, les hordes [...] qui subjuguèrent des nations [...], empruntèrent les mœurs, les arts et la religion des vaincus»,²⁰² afirmació que avui seria perfectament aplicable, però la tradició li feu afegir *barbares* al primer espai en blanc i *policées* al segon, quedant així matisada la força d'aquell intent d'expressió moderna.

En qualsevol cas, Raoul-Rochette presentava també el procés «grec» de la fundació que no tenia «ni exception, ni remise»:²⁰³ el transport del foc sagrat des de la metròpolis fins a la colònia, la consulta oracular (Delfos o Dodona) per decidir el destí o la direcció de l'expedició i l'elecció d'un cap.

La realitat de les colònies i la naturalesa dels colons, exclusivament grecs segons les fonts, obligaren a Raoul-Rochette a afegir un capítol que expliqués el desenvolupament de Grècia i les diferents *poleis* com a resultat d'un dinamisme incentivat per colònies estrangeres antigues. Aquest discurs venia essent alimentat des de temps enrere per una creença comuna d'una colonització egípcia de les costes gregues, que hauria ensenyat les diferents arts i tecnologies als grecs a mode d'*Ex oriente lux*. Ja s'ha avançat

202. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 77.

203. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 55-56.

més amunt, el debat sobre la colònia d'Argos per part d'egipcis,²⁰⁴ però Raoul-Rochette la posa en dubte²⁰⁵ i presenta un marc més complex, en el que s'argumenta el perquè de la negativa a una colonització egípcia i es fa participar altres cultures.

La negativa d'una colonització egípcia era necessària en relació amb la navegació per creuar el mar, el grau de coneixement insuficient, un litoral amb escassos ports, la manca de necessitat per comerciar d'un país amb recursos més que suficients i, finalment, els impediments religiosos que considerarien com una traïció abandonar la terra sagrada d'Egipte.²⁰⁶ Els arguments eren demolidors i la navegació i la influència cultural, expressada sota la idea de colonització, passaven a ser predomini de fenicis.²⁰⁷ Un altre cop aquí, Raoul-Rochette demostra una modernitat i pensament innovador al variar el tradicional focus de civilització, Egipte, i substituir-lo pel poble fenici, a qui atribueix la primera colonització de Grècia. Però no tenint-ne prou, empra l'expressió «...firent germer dans la Grèce»,²⁰⁸ és a dir, una influència o estímul extern i un desenvolupament o resposta interna. Els arguments per aquest canvi es basaven en la comprensió de la identitat dels *hycses* com els fenicis que haurien conquerit Egipte.

La colonització *hycsa* de Grècia representa una part important de l'obra de Raoul-Rochette en la qual s'analitzen les fundacions de les colònies de la ciutat d'Argos per part d'*Inachus*,²⁰⁹ la colònia àtica d'Ogygés, per l'heroi epònim,²¹⁰ la colònia lacònia de Lélex, també per l'*heros* fundador epònim,²¹¹ la colònia de Nauplia, per part de *Danaüs*,²¹² la colònia àtica de Cécrops, per part del mateix heroi,²¹³ la colònia beòcia de Cadmus²¹⁴ i les

204. Ja avançat per FRÉRET 1753, BARTHÉLEMY 1788 o GINGUENÉ 1807.

205. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 68-73.

206. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 61-73.

207. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 73.

208. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 73.

209. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 85-94. Aquestes idees troben una base en l'obra de FRÉRET (1753) i de PETIT-RADEL (1815b).

210. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 95-101.

211. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 101-109.

212. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 109-113.

213. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 113-121.

214. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 121-124.

colònies d'Herekteia i Deucalion, a l'Àtica i a Dodona respectivament.²¹⁵ Amb aquest exemple vull indicar que, tot i que la complexitat, dimensió i estructuració de l'obra de Raoul-Rochette denota un estadi analític més avançat que el de Vega, camí ja de la recerca que portaria a les excavacions arqueològiques a Grècia, la recollida de dades contextualitzades, etc., però Raoul-Rochette encara és hereu de la dinàmica del segle XVIII i anterior, i té dificultats per descartar les propostes fantasioses amb les quals lluita i contra les que discuteix i exposa dubtes. La seva gran contribució és que amb ell, les fantasies i imprecisions troben el punt i final, i es pot dir que el discurs sobre les colònies fa el salt i evoluciona per convertir-se en estudi històric i arqueològic.

II.2. LES COLÒNIES FOCEES OCCIDENTALS I ELS SEUS ESTUDIS DURANT EL SEGLE XVIII

Durant el segle XVIII, una sèrie d'obres coetànies a la *Disertación* van considerar algunes fundacions gregues fetes a l'occident Mediterrani. Sempre entès aquest *occident* des d'una òptica que considerava el centre en el món grec de l'Egeu i la colonització grega com un acte civilitzador universal.²¹⁶ Així, es consideren treballs sobre les colònies gregues al sud d'Itàlia i la Magna Grècia,²¹⁷ i de manera particular la literatura al voltant de la fundació de les colònies focees a Occident com Elea / Velia i Massalia, entre les que és especialment important el treball de F. Cary sobre la fundació de Marsella²¹⁸ i de F. Münter sobre la *polis* de Velia.²¹⁹

Limitaré el comentari a les temàticament més pròximes a la *Disertación*. Això significa les coetànies i les relatives a fundacions focees que, des d'una òptica del segle XVIII, corresponien a diferents fundacions, al marge de Massalia (fig. 14):

215. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 124-131.

216. RAOUL-ROCHETTE 1815, vol. I, p. 2.

217. LEPORE 1982; AMPOLO 1997.

218. GRAELLS I FABREGAT 2011a.

219. MÜNTER 1818.

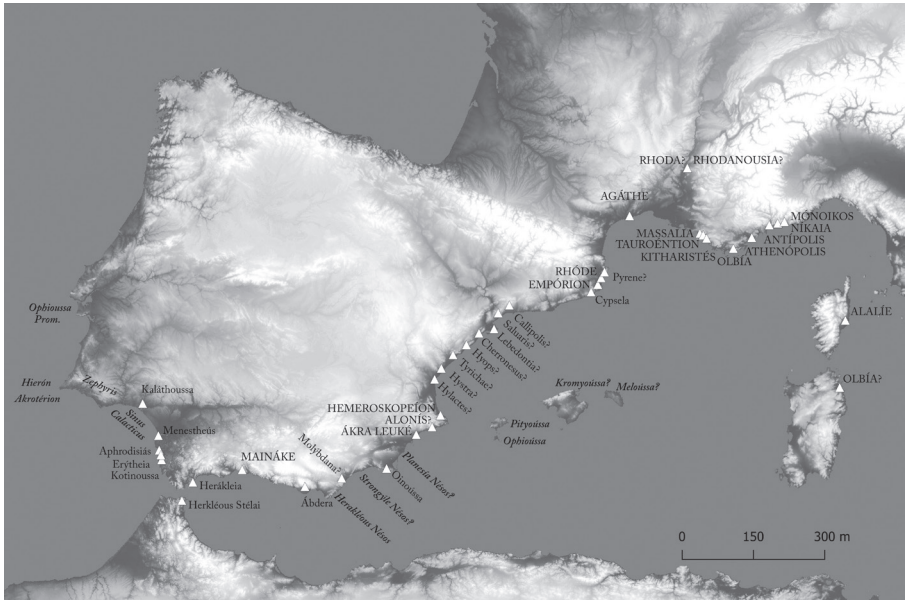

FIGURA 14. Mapa amb la distribució dels topònims i suposats establiments a partir de les fonts escrites segons GARCÍA BELLIDO 1948, fig. 24, vol. I, dibuix L. Castillo.

- per a L. Ménard: Niça, Antibes i Agde;²²⁰
- per a P. L. Baragnon serien: Niça, Agde, Antibes i Maguelonne;²²¹
- per J. Martin, únicament referent a les colònies focces a Espanya,²²² correspondrien a: Lattes,²²³ Roses, Empúries, Dianium o Hemeroscopium (Hemeroskopeion) i Maenace.

Com deia, centraré els exemples en una sèrie d'obres que ajuden a comprendre el valor de la discussió de J. Vega. Tot i no ser exactament coetànies en el temps, són importants: la primera, relativa a Empúries, va ser redactada per J. Maranges, militar retirat vint-i-tres anys després del discurs de Vega; la segona, anterior a la *Disertación*, tracta la fundació de Massalia,

220. MÉNARD 1750, p. 3.

221. BARAGNON 1831, p. XIX.

222. MARTIN 1752, p. 587-589.

223. Una síntesi breu amb la principal bibliografia sobre *Lattara* dins DAVEAU / PY 2015; PY 2019.

obra de l'acadèmic F. Cary; la tercera, també d'àmbit francès, és el cas de Nîmes; seguidament, el cas d'Elea / Velia, la colònia focea al sud d'Itàlia, feta per un acadèmic danès amb posterioritat als treballs de Hegewisch i Raoul-Rochette. Aquests exemples permeten comprendre la progressiva evolució i incorporació de la recerca arqueològica en el discurs.

II.2.1. La *Historia de Empurias* de Josep Maranges (1803)

L'obra de Josep Maranges (1735-1808)²²⁴ es publica el 1803 i va gaudir d'una edició facsímil (1968) amb un breu però interessant pròleg comentat a càrrec d'E. Ripoll (fig. 15).²²⁵ Segons la redacció del *Compendio*, queda clar que estava feta abans de l'agost de 1785 i no el 1803, moment de la seva publicació,²²⁶ de manera que les dades que es presenten són plenament comparables amb la *Disertación*.

En opinió de Buscató i de la Fuente, el treball de Maranges va superar el de Vega gràcies a haver-se publicat, essent així, com encertadament han indicat, la primera monografia publicada sobre el jaciment. Però, també consideren que l'obra de Maranges supera la *Disertación* per presentar les restes arqueològiques.²²⁷ Entrar en una discussió sobre quina de les dues obres és més important, és avui equívoc, ja que la de Maranges es

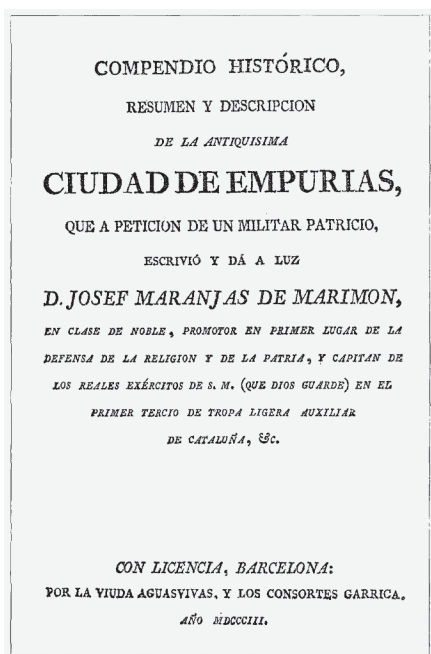

FIGURA 15. Frontispice de l'obra de Josep Maranges.

224. La figura de Maranges està analitzada dins BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 254-258.

225. Recentment ha estat objecte d'un estudi monogràfic per part de BUSCATÓ / FUENTE 2013.

226. BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 263.

227. BUSCATÓ / FUENTE 2013, p. 261.

considera des d'una perspectiva utilitarista segons la qual es pot aprofitar la fotografia de les ruïnes per a comprendre com ha canviat el paratge emporità. En canvi, la *Disertación* és un primer temptatiu de sistematitzar tota la informació erudita, de les fonts i història, fet que avui s'ha superat i enriquit amb la documentació arqueològica i epigràfica. Crec que la comparació s'ha de resituar al moment en què es van fer ambdues obres. La primera demanada per l'Acadèmia mentre que la segona, com a mitjà de promoció social, fora de qualsevol acadèmia i amb notables limitacions històriques i de fonts.

El llibret de Maranges, a diferència del que adverteix el seu títol, no versa exclusivament sobre la història de la ciutat d'Empúries, sinó que es serveix d'aquesta per narrar els esdeveniments heroics de l'activitat bèl·lica romana a la península Ibèrica durant la Segona Guerra púnica i, posteriorment, l'establiment romà a la península després de Cató.

D'Empúries es parlarà més en clau de coneixedor directe de les ruïnes i del territori que des d'una òptica d'historiador. Peca molts cops d'una escassa formació erudita, però es salva amb les nombroses anècdotes i ingènues afirmacions, proposades des de l'estima a la seva població, per tant, l'obra trenca de manera clara amb la tradició erudita imperant fins aquell moment, que havia primat el tractament de les fonts com a principal font d'informació. Aquesta realitat l'expressà l'autor en indicar el seu profund coneixement de les restes emporitanes, destacant-ne el temps invertit en la seva observació, i immediatament després, advertint de la bibliografia consultada, en la que tan sols cita quatre autors clàssics.

Les descripcions que dona sobre les ruïnes emporitanes ajuden a visualitzar alguns aspectes de l'antiga colònia, per exemple, les referències sobre la muralla: «...dividida por una grande muralla de piedra y cal, cubierta de fortísima argamasa compuesta de picadilloa modo de betún, que parte de ella en el día existe, y es de la parte de Medio dia de la Ciudad; de oriente a poniente tiene longitud de 1600 palmos de latitud 16, y 20 de alto. Se vé otro muro demolido con indicios de algunas torres a flor de tierra, y es de la parte de poniente de la ciudad: de Medio dia al cierzto tiene longitud 2800 palmos, de latitud asi mismo 16... ».²²⁸

228. MARANGES 1803, p. 1.

FIGURA 16. Gravat de l'espitllera d'Empúries publicat per F. Jaubert de Paça i on s'observa, al fons, l'illot de Sant Martí d'Empúries. Dibuix Jaubert de Paça 1823, lám. 1.

Però, és especialment significativa la descripció que fa de les restes documentades al turó de les Corts: «...a 400 pasos acia Tramontana de las Corts, encima de un montecillo tenian [...] una columna de marmol fino [...] que existe oy con nombre de Castellet...». ²²⁹ No cal dir que aquesta columna es situaria damunt d'un túmul esglaonat de la necròpolis de les Corts, fet que no es va documentar durant les excavacions d'Escrivà i de Gandia, però que les seves fotografies reflecteixen amb la presència de bases de columna fora de context. Les dimensions del Castellet, segons Maranges, són: 100 pams de circuit, 980 pams la plaça, 15 pams d'altura. Les de l'Espitllera eren de 450 pams de longitud, 30 de latitud i 30 d'altura. En qualsevol cas, es disposa sobre l'Espitllera del conegut gravat de Jaubert de Paça (fig. 16) que il·lustra el seu estat de conservació al primer quart del segle XIX. ²³⁰ Finalment, Maranges cita una font d'aigua salobre i calenta a 900 pams del convent servita, en direcció cap al migdia de la muralla. ²³¹

229. MARANGES 1803, p. 4-5.

230. Sobre l'obra v. NOLLA / VILA 2000. Recordem que Jaubert de Paça no era pas arqueòleg de formació, de manera que assumeix aquesta recerca motivat per la reforma impulsada a França per A. de Laborde (NOLLA / VILA 2000, p. 421; sobre l'erudit v. GARCÍA BELLIDO 1944).

231. MARANGES 1803, p. 7.

L'autor, com ja advertia E. Ripoll en el pròleg de l'edició facsímil de l'obra de Maranges,²³² agafa informacions tergiversades per altres autors i no sempre contrastables o reals, per exemple, les provinents de Pujades sobre el primer nom de la ciutat d'Empúries, que es proposa que sigui *Alba*, com a conseqüència de l'activitat de blanqueig de lli,²³³ o xifrar en 35.000 famílies la població d'Empúries.²³⁴ Altres referències incorrectes són les referents a la presència d'Anníbal a les costes de l'Empordà,²³⁵ que avui es creu que va seguir la via de l'Ebre i el Segre.²³⁶ Finalment la interpretació que fa del topònim del turó de les Corts, confós amb la falsa funció del Castellet com a «Cortes» de justícia i òrgan de poder, que explica. Si es completa la cita referent a les Corts, es vesteix el paisatge arqueològic de les Corts amb els seus prejudicis interpretatius: «...a 400 pasos acia Tramontana de las Corts, encima de un montecillo tenían la cuchilla del rigor colgada de una columna de marmol fino (que representaba en evidente geroglífico del candor, y firmeza de las leyes, la rectitud de justicia, y la dureza del castigo para los infractores de ellas) un público cadahalso, que existe oy con nombre de Castellet...».²³⁷

Altres afirmacions, segurament copiades d'altres fonts contemporànies, però parcialment recolzada per les cites clàssiques,²³⁸ acceptaven que Empúries hagués estat la ciutat més famosa de l'antiga Espanya.²³⁹ Aquest interès cap a la cita i seguiment dels clàssics és fruit de la lectura d'un limitat aparell bibliogràfic, que poc té a veure amb les obres de F. Cary sobre Marsella o a la de J. Vega. Maranges va presentar la bibliografia utilitzada al final del seu text:²⁴⁰ Agustín, Pujades, Medina, Béuter, Ocampo, Cepolla, Casaneo, Nebrija, Garibay, Peña, Rovilius.

232. RIPOLL, p. XVIII de l'edició facsímil de 1968.

233. MARANGES 1803, p. 12.

234. MARANGES 1803, p. 13.

235. MARANGES 1803, p. 19.

236. GIRAL 2015

237. *Cort* és un terme per al tancat destinat al bestiar. M. Almagro Basch va considerar aquest aspecte quan va publicar les seves excavacions en el mateix turó per explicar els tancaments i estructures que encara eren visibles.

238. Les mencions a l'estructura ètnica de la ciutat, dividida entres nacions (grecs, romans i ibers), reafirma a J. Maranges en l'admiració del món cap a Empúries (1803, p. 3).

239. MARANGES 1803, p. 1.

240. MARANGES 1803, p. 69.

És a partir del contacte amb els materials arqueològics quan J. Maranges s'atreveix a recollir els noms que va tenir la ciutat a partir de les llegendes numismàtiques,²⁴¹ el fet significatiu és la inclusió d'una representació acrítica dels tipus de llegendes, tan completes com les de cospells descentrats: EMPORI, EMPORIT, EMPORIN, EMPORON.

El seu interès arqueològic no es limita únicament als materials, sinó que, com es veu, demostra un complet coneixement de les ruïnes emporitanes²⁴² i, pel que comenta sumàriament, també de les ruïnes de Roses. Maranges situava la ubicació de la ciutat grega de Roses al cim del turó de Tramuntana, a més, sobre Empúries, l'autor distingeix sense problemes la naturalesa de les diferents ruïnes. És especialment clar quan situa la ciutat romana «... sobre de un monte, que servía de pedestal o basa, levantada del mar como 150 palmos; formaba un quadro perfecto, aunque mas largo que ancho en figura de una oja de papel. Tenía cuatro puerta a correspondencia, y en cada viento principal una de ellas...».²⁴³

Cal dir que la preocupació de Maranges cap als materials arqueològics i la numismàtica és excepcional, tot i que l'aportació que fa és principalment de caràcter col·leccionista. C. Oliveras el considera el primer excavador conegut d'Empúries,²⁴⁴ seguit del P. Manel Romeu,²⁴⁵ frare servita que habitava a l'antic convent emporità, i d'uns tal J. A. de Marimón i G. Molina citats per P. Madoz. Així s'entén que Maranges parli de les nombroses peces que va recollir procedents del paratge arqueològic.²⁴⁶ Ell, igual que el pare Romeu, en van donar la major part a visitants i amics, i a Ferran VII

241. El poc coneixement dels materials ha estat destacat per BUSCATÓ / FUENTE 2013.

242. MARANGES 1803, p. 68.

243. MARANGES 1803, p. 57.

244. OLIVERAS 2008, p. 34.

245. Comentari dins BUSCATÓ / FUENTE 2013, 2 p. 60.

246. La pròpia descripció de Maranges va fer que P. Madoz la describís amb la mateixa estructura i terminologia dient que tenia «...más de 500 monedas de plata y cobre de varios cónsules y emperadores romanos...; un ídolo de cobre; una culebra de plata con dos cabezas; ágatas y cornalinas...; un riquísimo camafeo; muchas piedrecitas finísimas; un busto de Tiberio César; una diosa Venus de cobre dorado, vestida a la romana; un finísimo topacio oriental engastado en una sortija de oro; una cornalina muy rica con dos bustos grabados...de Utón y Silvio; vasos de vidrio y de barro del modelo más raro y de estrañas figuras, y un pórfido que indica haber sido pedestal de una columna, con la siguiente inscripción: SEPTUMIA C.L. SECUNDA V.S.F.H.M.H.N.S.» (MADOZ 1877, p. 297 ss.).

a raó de finalitats i gentileses diverses.²⁴⁷ De J. Maranges es pot reconstruir el volum i les característiques generals de la col·lecció que va acumular, a partir del seu propi llibre²⁴⁸ i de notícies indirectes.²⁴⁹ En canvi del pare Romeu i de Marimón no és possible valorar les seves col·leccions, ja que únicament tenim referències indirectes²⁵⁰ i sols es podria afegir un tal D.G. Molina al que va donar referència parcial Madoz.²⁵¹

II.2.2. Félix Cary i la *Disertation sur la fondation de la ville de Marseille* (1744)

La de l'obra de Cary en relació amb la *Disertación* que es comenta ho és tant per la temàtica com pel títol, coincident amb el de Vega: *Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille* (fig. 17).²⁵²

L'obra va ser publicada per Jacques Barrois (Quay des Augustins, à la ville de Nevers) a París el 1744; es tracta d'una edició en octau de 69 pàgines sense gravats. L'obra precisa la cronologia de la fundació a partir exclusivament de les dades citades pels autors clàssics, en el primer any de la 45a olimpíada (599 aC).

La discussió de les fonts versa en diferents òptiques que donen bona mostra de l'alt nivell de Cary. En primer lloc, discuteix amb arguments qüestions filològiques i el sentit de les traduccions. En les notes 1 de les pàgines 11, 14, 17 i 23, demostra un profund coneixement del grec i del llatí, i de les seves expressions i lèxic. En segon lloc, la lectura crítica dels

247. BUSCATÓ / FUENTE 2013.

248. ALMAGRO BASCH (1950, p. 169), tot i esmentar la donació de nombrosos objectes als amics de Maranges, cita que en l'apèndix del llibre es dona notícia únicament de la donació a Ferran VII.

249. MARTÍNEZ-QUINTANILLA (1865, p. 169) presenta la col·lecció de Maranges agrupant les troballes i presentant una primera estimació de més de 6000 objectes, principalment monedes i pedres gravades, i seguidament, agrupa la totalitat de peces descrites en l'obra de Maranges); també MADOZ (1877) recull la llista de peces de la col·lecció Maranges.

250. Entre aquests destaquen les làpides donades al canonge premostratenc Jaume Pascual, del convent de Bellpuig de les Avellanes, a Fra Juan Izquierdo, de l'ordre de Sant Agustí de Barcelona i a Don Mariano Pou de Mataró (ALMAGRO BASCH 1951a, p. 170; ALMAGRO BASCH 1952, p. 95. p. 105), tot i que Ripoll (p. XI de l'edició facsímil de 1968) atribueix aquestes donacions a Maranges.

251. «...unas 600 medallas, dos ídolos de bronce, una cabeza de Baco en mármol y varias piedras preciosas...» (MADOZ 1877, p. 297 ss).

252. V. GRAELLS I FABREGAT 2011a.

clàssics, que llegeix seguint un criteri modern en el qual valora el grau de la seva fiabilitat, per exemple, el cas de Justí, que considera més poeta que historiador, o encara millor l'interès per Trogu Pompeu, el qual es creia gal i, per tant, persona que hauria tingut més proximitat amb l'origen de Massalia. Finalment, les continuades mostres d'un ampli coneixement històric que poden ser qualificades de modernes, ja que no podia entendre la història de la fundació de Marsella sense entendre altres realitats mediterrànies. És especialment rellevant tot el debat sobre la cronologia de la fundació de Marsella entre la 45 i la 61 olimpíada, tema amb el que inicia²⁵³ i conclou l'obra.

El fet de no citar cap de les colònies de Marsella (Empúries, Rhode, Agathé, Rhodanousia, Tauroeis, Olbia i Antípolis)²⁵⁴ s'entén amb el títol, en el qual la paraula *Dissertation* ceneix tot l'estudi a solucionar un problema concret. El treball de F. Cary hauria d'haver estimulat la discussió i el mètode d'estudi en moltes altres obres de mitjans i de segona meitat del segle XVIII, que l'haurien convertit en referència i en una de les primeres obres conegudes per a l'estudi de les fonts clàssiques relatives als focs d'occident. Tot i així, el resum que es presenta dona bona mostra de la importància d'aquest treball.

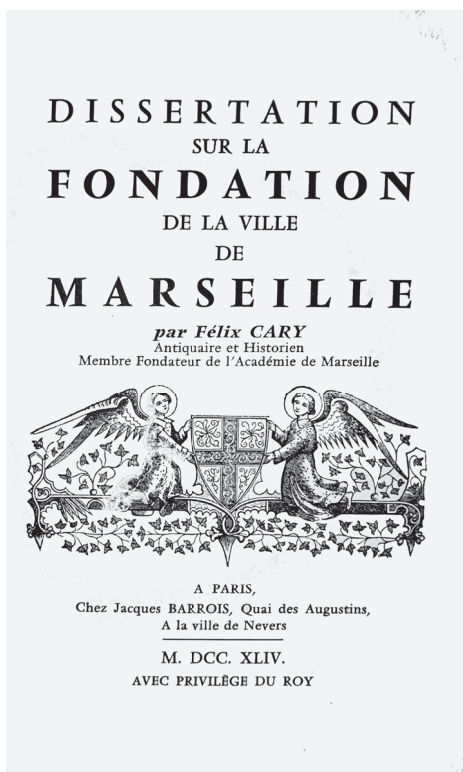

Figura 17. Frontispici de l'obra de Félix Cary.

253. CARY 1744, p. 3.

254. Com veurem, aquestes poden ampliar-se si afegim Alonis, Mainake, Akra Leuké i Hemeroskopeion.

S'inicia amb una declaració d'intencions amb una interessant crítica dels textos clàssics que feien al·lusió a les fundacions, la majoria centrats en històries i llegendes i no en fets certs. Aquesta visió de molts dels textos clàssics portaren a Cary a proposar que la majoria de viles citades en els texts clàssics no serien més que «quimeres» i únicament les fundacions focees serien certes.²⁵⁵

La *Dissertation* comença realment a la pàgina 5 amb l'anàlisi crítica dels diferents autors, els quals apareixen organitzats en una successió diacrònica. El primer és Herodot (I.162) amb el relat de la invasió de Focea, el qual apareix transcrit i posteriorment comentat. Aquest sistema serà l'habitual del treball i únicament en alguna menció concreta o una nova traducció es citarà en nota al peu de pàgina el text original i la discussió.

El relat sobre la fugida de Focea apareix de manera parcial i s'esmenten diferents passatges que poc tenen a veure amb la fundació de Marsella: l'intent d'establir-se en territori de Quios;²⁵⁶ el llançament d'una massa de ferro al mar i la promesa de no tornar a Focea fins que aquest torni a la superfície;²⁵⁷ l'arribada a Alàlia²⁵⁸ i la batalla epònima cinc anys més tard i, finalment, la fundació de Hyela-Elea (Velia) (*v. infra*).

La batalla d'Alàlia és l'esdeveniment fonamental d'inicis de la segona meitat del segle vi aC, la indiscutida victòria etrusco-cartaginesa del 540 aC²⁵⁹ sobre els foceus establerts a Aleria ha estat repetidament assenyalada com un passatge obscur,²⁶⁰ tot i que fonamental. Per a Herodot va ser una victòria *Cadméenne Focea*, mentre que per a Tucídides, Justí i Pausànies va ser una victòria massaliota. Únicament Antíoc proposa una derrota focea. En qualsevol cas semblen indubtables dos grups de «vencedors» i de «perdedors»: d'una banda, els massaliotes (absents en la batalla segons Herodot) que es van considerar guanyadors i van fer ofrenes al santuari de Delfos,

255. CARY 1744, p. 2.

256. L'intent per part dels foceus de comprar les illes Oinussai als quiotes, que van rebutjar l'oferta per por a que allí els foceus construïssin un *emporio* (Hdt. I,165,1) s'ha llegit per part de C. AMPOLO (1995, p. 33) com l'evidència d'una sèrie d'entrades fiscals a partir dels *emporía* ja al segle vi aC, als quals els quiotes no volien renunciar.

257. DELATTRE 2009.

258. BATS / SANTOS 2019, p. 47.

259. BATS / SANTOS 2019, p. 47-49.

260. GRAS 1987, p. 165.

mentre que els altres grecs, els d'Alàlia van viure una realitat diferent en la qual hagueren d'abandonar l'illa de Còrsega vençuts i reubicar-se a Elea / Velia, i de l'altra els etruscs d'Agylla (Caere/Cerveteri) van aconseguir un gran nombre de vaixells grecs i de presoners que van ser posteriorment lapidats, així com el control del Mar Tirrè. Però M. Gras,²⁶¹ en la narració de l'ofrena d'una cràtera d'or a Delfos per part de romans després de la presa de Veio al segle iv aC (Diod. XIV, 93; Apià, *Ital.* II, frag. 8), identificà la situació del «tesor dels Massaliotes»,²⁶² sobre un anterior tresor dels focuus. La cronologia d'aquest *Thesaurus* hauria de situar-se a la segona meitat del segle vi aC, de manera que podria considerar-se que els massaliotes van donar en ofrena, a més de les estàtues descrites per Pausànies, la construcció d'un tresor a la plataforma de Marmària, en una data pròxima a la de la batalla d'Alàlia, que donaria versemblança a la victòria (parcial?) de Marsella.

Amb aquest panorama, recordem que Félix Cary proposà de manera molt agosarada, que la victòria massaliota sobre els cartaginesos correspongué a un esdeveniment posterior a la batalla d'Alàlia,²⁶³ que donava dimensió i protagonisme als massaliotes en la lluita conjunta contra els bàrbars. L'autor buscava demostrar als seus contemporanis que Herodot no parlà de la fundació de Marsella en relació amb la conquesta persa de la Jònia, tal com es creia en aquell moment.²⁶⁴

Aquesta temàtica, àmpliament seguida pels autors antics, apareix al llarg de l'obra de manera continuada. Torna a citar la fundació de Marsella en època de Darius, fill d'Hystospes, també quan es parla d'Isòcrates,²⁶⁵ amb el trasllat dels focuus a Marsella després de l'enfrontament amb Cyrus. Ho repeteix amb Sèneca (*v. supra*)²⁶⁶ i Eustaci (c. 75), a partir de Dionís,²⁶⁷ que més tard portaran a Hegewisch a interpretar la fundació de Massalia per part dels focuus com «...eine Transplantation einesganzen Volkes».²⁶⁸

261. GRAS 1987, p. 166.

262. AURIGNY 2013; AURIGNY / JOCKEY 2013.

263. CARY 1744, p. 35.

264. HENDREICH 1658, p. 19.

265. CARY 1744, p. 13-15.

266. Carta sisena del *Consol a Helvia* (CARY 1744, p. 51).

267. CARY 1744, p. 53.

268. HEGEWISCH 1808, p. 137.

Algunes d'aquestes cites no apareixen comentades i s'expliquen per acomplir la voluntat de compilar la totalitat de dades que té la Dissertació.

Tant és així, que inclourà referències al tresor dèlfic dels Massaliotes,²⁶⁹ per relacionar les dades de Pausànies i el resultat i participants de la batalla d'Alàlia.²⁷⁰ Tractarà les cites relacionades amb la fundació de Marsella confonent l'origen de la metròpolis, Focea, per Fòcida: casos d'Aulius Geli (10,16)²⁷¹ i Sèneca,²⁷² així com també l'exhaustivitat, porta a citar l'obra de Lucà,²⁷³ sense més comentaris.

D'altra banda, també hi són presents les referències a la fundació de Velia, deixant de banda la resta de colònies, amb la ja citada referència a Herodot i en l'obra de A. Marcellin (Lib. 15, 4, 63), basada en l'obra de Timògenes.²⁷⁴

És a partir de la pàgina 10 quan inicia la discussió de la cronologia fundacional. La fundació d'Alàlia, vint anys anterior a la de Marsella, permet proposar una etapa prèvia, que anomena *migracions* i avui s'anomena etapa precolonial (*v. supra*).

L'anàlisi de Tucídides (I, II) porta la primera cita antiga de la fundació focea de la ciutat, si bé el passatge no és tan clar, perquè barreja dades relacionades amb la batalla contra els púnics, l'autor és capaç d'explicar-ho de manera senzilla i demostrar que Tucídides feia al·lusió a dos moments diferents de la història de la ciutat.

Posteriorment, l'autor afegeix a aquestes fonts antigues les relacionades amb el tractat d'Aristòtil sobre la República de Marsella,²⁷⁵ avui lamentablement perdut.²⁷⁶ L'anàlisi crítica de l'obra d'Estrabó fa una valoració de les

269. CARY 1744, p. 34.

270. GRAS 1972; GRAS 1987.

271. SCALIGER 1606; SAUMAISE 1629.

272. CARY 1744, p. 51.

273. CARY 1744, p. 36-38.

274. CARY 1744, p. 50; VALOIS 1740; SCALIGER 1606.

275. CARY 1744, p. 15-16. Aquesta obra es centraria principalment en l'organització política i legislativa de la colònia. Sobre les lleis de Marsella, que tanta tinta i tant d'interès van suscitar, ja des de l'obra d'Aristòtil, diversos autors van donar la seva opinió. Aquestes opinions cobreixen pràcticament totes les possibilitats interpretatives. Així P. Hendreich feia seves les paraules de Valeri Màxim i considerava que van ser preses dels atenesos (HENDREICH 1658), en canvi, L. Lautard (LAUTARD 1829, p. 145-146) hi proposava una tradició local.

276. L'autor cita diferents notícies dins del *Lexicon* d'Harporacion s.v. *Masalia*, així com altres cites dins d'Isòcrates (CARY 1744, p. 15-16; GRAELLS I FABREGAT 2011, p. 112).

preferències i orientacions del treball i comença amb l'inici de la descripció de les Gàl·lies, què és Marsella (Strab. I, 4, 270), a diferència de com F. Cary ha tractat la resta de cites i passatges, que en el cas d'Estrabó resumeix i sintetitza, i passa per alt, fins i tot, la menció a les colònies marselleses.

Únicament dos passatges mereixen l'atenció de l'autor per tal de ser transcrits. En primer lloc, les mencions al culte de l'Àrtemis efèsia,²⁷⁷ el qual relaciona amb un moment anterior a la conquesta persa de la costa jònica, com es desprèn de la lliure circulació per anar fins a Éfes a la recerca del culte. Aquí apareix per primer cop la menció a la fundació amb anterioritat a la 60a olimpíada,²⁷⁸ que es veu ratificat en el segon passatge que comenta.

La fundació antiga es fonamenta en l'adopció del culte a Àrtemis a l'Aventí, el qual seria anterior a la 60 olimpíada per la presència d'una dedicatòria particular (Liv. I, 45; Dion. Hali. I.4). El convenciment que fou Servi Tul·li, qui va acceptar aquest culte a Roma, permet a Cary situar la cronologia de la fundació a la 45a olimpíada. Modifica així la proposta que acceptava que Massalia fos *la plus ancienne de toutes les villes des Gaules*, fundada l'any 150 després de la fundació de Roma (*circa* 600 aC).²⁷⁹

L'arribada dels focuus a Marsella i la seva fundació es situaria en opinió de Pluche «plus de cinq cents ans avant l'Ere Chrétienne».²⁸⁰ Solí és la primera font que diu de manera expressa que la fundació de Marsella té lloc per part dels focuus a la 45a olimpíada.²⁸¹

En segon lloc, el cas de Titus Livi (5, 34), Plutarc (*Vida de Soló*), Justí i Aristòtil (citats dins d'Ateneu), que faran menció a les relacions entre els gals i el focuus. D'aquesta manera es dona entrada al relat llegendari de la fundació²⁸² i es contraposa una altra tradició basada en la conquesta d'un territori ligur. Aquests autors permeten a Cary proposar la fundació de la colònia al 15è any del regnat de Tarquini.²⁸³

277. Discussió arqueològica dins SANTOS / SOURISSEAU 2011. Discussió de les fonts dins BATS / SANTOS 2019, p. 44; HERMARY 2019a.

278. CARY 1744, p. 21-22, n.1.

279. MÉNARD 1750, p. 3; MARTIN 1752, p. lxxxiii; BARAGNON 1831, p. XX.

280. PLUCHE 1764, p. 377.

281. SAUMAISE 1629.

282. CARY 1744, p. 31. p. 38-39.

283. CARY 1744, p. 33.

En referència a la fundació mítica de la ciutat, serà especialment il·lustrativa la crítica a l'obra de Justí (Lib. 43), que es basa en l'obra de Trogus Pompeu, i en l'obra d'Ateneu (Lib.13); en aquests es relata la relació entre el rei segoregi, Nannus, i els colonitzadors foceus, Simos i Protis. La llegenda presenta el matrimoni de la filla de Nannus, Gyptis, amb Protis com a filla/regal²⁸⁴ i com a vist i plau per a l'establiment dels estrangers en territori indígena.²⁸⁵ Gyptis apareix citada com a tal en l'obra de Justí, però en l'obra d'Ateneu apareix citada com a Petta i com a Aristoxene; també Nannus apareix com a Nammus i Protis apareix com a Euxenos. L'autor fa una exhibició d'erudició i demostra que el canvi de Gyptis a Petta es pot deure a un error de transcripció,²⁸⁶ i l'ús dels termes *Aristoxene* i *Euxenos* tenen una explicació senzilla a partir de les seves traduccions: *amfitriona* i *hoste*. Altres canvis en els noms dels personatges són: Simos per Furius, Protis per Peranes i Nannus per Senannus. Possiblement aquest canvi vingui a partir d'un exemplar de Justí corromput, que provocà una errònia transcripció.

El tema del matrimoni entre un personatge local i un estranger ha estat un tema recurrent al llarg de l'antiguitat, que ha trobat confirmació en anàlisis antropològiques.²⁸⁷ Normalment es tracta de l'oferiment de la filla d'un cabdill local a un noble estranger, o de manera més genèrica, l'intercanvi de dones locals amb estrangers.

No cal dir que la major part d'aquests casos que recullen les fonts clàssiques fan referència a matrimonis mítics que acostumen a tenir com a finalitat l'explicació dels orígens de fundacions de ciutats o tribus particulars. Sobre el matrimoni llegendari, amb múltiples usos i manipulacions històriques i de legitimació, el cas més conegut és el del corinti Demarat. Sembla correspondre a una invenció per part dels historiadors romans per tal d'enriquir el pedigrí de la monarquia de Roma,²⁸⁸ ja que el matrimoni entre Demarat i la noble de Tarquinia va donar com a fruit el primer rei de

284. «...appare molto comune nella storia e letteratura greca il modello di matrimonio figlia-regalo straniero...» (BARTOLONI 2003, p. 130).

285. Les fonts sobre el matrimoni i la fundació de Massalia: Hdt. 1.163.5; Thuc. 1.13.6; Plutarc *Soló* 2.7; Ateneu 13.36.2-17; Justí 43.3.4-5.10; Estrabó 4.1.4; A. Gel·li *Noctes Atticae* 10.16.4.2; Higini 7.11; Livi 5.34.8; P. Mela 2.77.3-4; Plini *NH* 3.34.6-35.1

286. CARY 1744, p. 45 n.a.

287. LÉVI-STRAUSS 1967.

288. BLAKEWAY 1935; ZEVI 1995.

Roma, Luci Tarquini Prisc (Tàcit, *Annali*, XI, 14, 4), a més d'haver introduït l'escriptura grega a Tarquínia (Dion.Alic., *Ant. Rom.*, III, 46, 2-5; T.Livi, *ab urbe condita*, I, 34, 2; Cic., *De Re Publica*, II, 19, 34).

Si bé l'episodi de Demarat ha estat repetidament considerat,²⁸⁹ ha estat G. Bartoloni qui rellegint el passatge ha identificat la repetició, dins de la tradició clàssica, del regal de la filla a alguns estrangers. El punt més important d'aquesta tradició és l'arribada d'un *aristos* estranger a una nova comunitat i la seva integració a partir del matrimoni amb una dona local.²⁹⁰ Freqüentment els casos es refereixen a matrimonis entre personatges d'alt llinatge, com el mateix cas de Demarat (Dionís, III, 46; Ciceró, *De Re Publica*, II, 19-20; Livi, I, 34, IV, 3; Estrabó, 219 i 378; Plini, *NH*, XXXV, 16 i XXXV, 152); el matrimoni entre Hermodike, filla del rei Agamenó de Kyme, amb el rei Midas de Frígia (Pollux, IX, 83); el general cartaginès Asdrúbal i una princesa ibèrica (Diodor, XXV, 12); el matrimoni entre Ímilce de Cástulo i Anníbal (Livi, 24, 41); o el d'Eneas i Lavínia, filla del rei Llatí; o el de la princesa lligur Gyptis, filla del rei Nannus, i el foceu Protis.

D'altra banda, la possibilitat d'aliances matrimonials per mantenir fluides les relacions entre regions, ha de representar per ambdues uns interessos que *a priori* siguin mutus; el canvi de residència d'aquests personatges permet un intercanvi d'influències.

En aquest sentit, l'arqueologia ha donat diversos exemples, com ara la introducció del ritu incineratori a Xipre, que s'ha proposat a partir del contacte entre persones de Salamina i de l'Àtica, com queda evidenciat en la tomba 1 de la necròpolis de Salamina, la qual, segons Gjerstad, correspon a una aristòcrata àtica casada amb un membre de la família reial de Salamina.²⁹¹ Altres exemples s'han interpretat a partir de la difusió d'alguns tipus de materials, entre els quals destaca l'estudi d'A. M. Adam sobre la distribució de fibules itàliques cap a l'Europa Central,²⁹² o el de G. Bartoloni també sobre la distribució de fibules itàliques cap a Sardenya²⁹³ o cap

289. BLAKEWAY 1935; AMPOLO 1977; BRAVO 1984; TORELLI / MENICETTI 1995, RIDGWAY 2006.

290. AMPOLO 1977, p. 336.

291. GJERSTAD 1979, p. 89-93. En contra v. COLDSTREAM 1993, p. 202.

292. ADAM 1992.

293. BARTOLONI 2003, p. 116.

a l'àmbit grec,²⁹⁴ que s'han llegit freqüentment com a mostres d'intercanvis matrimonials, principalment duts a terme per dones.²⁹⁵ La justificació ve donada pel caràcter femení de la majoria dels elements importats, fet que permet pensar que serien les dones les que canviarien de residència,²⁹⁶ la dona es converteix en un bé intercanviable que crea uns llaços de solidaritat i dependència.²⁹⁷

Com va proposar G. Bartoloni: «...La donna risulta portatrice di ricchezze e nobili ascendenze. Nella società omerica sono numerosi i doni che il pretendente offre al padre per ottenere la sposa, gli hédna, sia capi di bestiame che oggetti preziosi...».²⁹⁸

Tornant a les relacions entre «indígenes» i «colonitzadors», Coldstream concloïa que calia valorar únicament els dos casos extrems:²⁹⁹ d'una banda la possibilitat que els nouvinguts oferissin dones, com els pobladors d'Afrati (Creta), que incorporen tradicions foranies de manera rígida; i de l'altra que siguin els immigrants els qui estableixin relacions matrimonials amb els autòctons, introduint costums exògenes particulars que es barregen amb les de les comunitats d'acollida.³⁰⁰

F. Cary presumeix d'haver considerat tots els autors clàssics que han parlat sobre Marsella, i a partir de la seva anàlisi proposa parlar, per primer cop, del territori de Focea i de les necessitats de recursos i espai com a ar-

294. COLDSTREAM 1993.

295. Sobre el valor de la dona com a bé intercanviable v. BARTOLONI 2003; BARTOLONI 1989; LÉVI-STRAUSS 1967, p. 569; RALLO 1989; VERNANT 1973; *contra* v. HODOS 1999.

296. Pel cas de la necròpolis de Pithecoussai, possiblement el més extrem, proposa que moltes, sinó totes les dones fossin itàliques («Who were not prepared to abandon the haberdashery to which they had been accustomed», COLDSTREAM 1993, p. 91), com ho demostra el fet que la pràctica totalitat de les fíbules són de tipus itàlic i d'atribució femenina (COLDSTREAM 1993, p. 92-93).

297. VERNANT 1973.

298. BARTOLONI 2003, p. 130.

299. COLDSTREAM 1993, p. 104.

300. Altres tradicions descriuen personatges forànics nouvinguts, normalment comerciants, com els jonis de Milet a Cària, que segons Herodot viatjaven sense dones (Hdt., I.146, 2-3). Pot acceptar-se la integració dels milesis a Cària a partir del posterior reconeixement dels caris com a grecs fills de jonis de Milet. Aquesta realitat arqueològica correspon als matrimonis històrics i arqueològics entre estrangers i indígenes, que apareixen freqüentment en l'obra de Ciceró (De Re publica, II, 19-20), Diodor (XXV, 12), Dionís (III, 46), Herodot (I, 146, 2-3), Livi (I, 34; IV, 3; 24, 41), Plini (NH, XXXV, 16 i XXXV, 152), Polibi (VI, 2, 10), Polux (IX, 83), Estrabó (219 y 378), etc.

guments de l'expansió marítima per tal d'assegurar l'abastiment: basat en una combinació entre interessos pesquers i comercials³⁰¹ amb la pirateria.³⁰²

Aquesta necessitat expansiva va portar als focuus, segons la reconstrucció que fa Cary, fins a les costes de la Gàl·lia en una cronologia pròxima a la 45a olimpíada (*circa* 600 aC). El descobriment d'uns territoris fèrtils va cridar l'atenció dels focuus que ho narraren als seus compatriotes i, consultant a l'oracle, van acordar fundar-hi una colònia. Van dir que l'*oikistes* (cap de l'expedició) seria qui decidís l'Àrtemis efèsia (Strab. I, 4), que va incorporar a l'expedició a la sacerdotessa Aristarche, encarregada de portar l'*agalma* (la figura) pel culte a la deesa fins a la nova fundació.³⁰³ Aquesta narració recull el procés de fundació una colònia: des dels primers contactes precoloniais a la preparació de l'empresa i, si s'hi incorpora el passatge de Protis i Gyptis,³⁰⁴ la culminació d'aquest procés d'una manera pacífica. En qualsevol cas s'ha de ser prudents i creure que aquest sistema no seria tan senzill i, en molts casos, seria més pròxim al que ha transmès Livi: una conquesta resultat d'un enfrontament armat que, com s'ha vist, també s'havia proposat pel cas emporità (*v. supra*).

Respecte a la fundació massaliota, és simpàtica l'explicació que l'autor proposa per explicar el nom; es basa en un passatge en el qual els focuus arribarien a les costes de Marsella i preguntaren a un pescador on amarrar els vaixells, el qual no els entengué. El nom, conseqüentment, es composà a partir del verb lligar (*μασειν*) i de pescador (*αλιεύς*).³⁰⁵

301. LONG / MIRO / VOLPE 1992.

302. AMPOLO 1995; GRAS 1972; GRAS 1976. Segons B. Bravo (MELE 1986, p. 67; BRAVO 1974; BRAVO 1977; i especialment BRAVO 1984, p. 103 ss.), a partir dels passatges recents de la Odissea, la pirateria i el comerç no serien perfectament intercanviables amb un ideal heroic. En canvi, sí serien complementaris com ho evidencia el cas de Mente, cap dels pirates Tafis, que era també comerciant i que no va participar a la guerra de Troia (*Od.* XIV 80-92, *Od.* III 74, *Od.* IX 255, *Od.* XIV 199 i ss, *Od.* XVII 284-289). La pirateria seria una manifestació de l'*areté* militar o del *polemos*, que resumeix una dialèctica entre un ideal heroic-guerrer i un ideal hesiòdic, fet d'*érge* i de rebuig a una activitat militar professional en pro d'una activitat bèl·lica funcional per a la defensa dels seus propis béns (MELE 1986, p. 68). La tradició focua i massaliota, que conscientment va recollir Troguus Pompeu, recordava l'activitat de la pesca, el comerç i la pirateria en una època en la que el *modus* de vida basat en la pirateria seria una activitat honorable (MELE 1986, p. 92).

303. CARY 1744, p. 57.

304. BATS / SANTOS 2019, p. 44; CORRÉ 2019.

305. CARY 1744, p. 58-59.

Cal dir que l'autor incorpora, en aquest punt conclusiu, unes noves i últimes cites clàssiques d'Eusebi (*chron.* 2, p. 99b *Helm2 –Massilia condita, Olimpiade* 45, 3–, 1, p. 187, *Karst –Olimpiade* 46, 4–) i del Ps. Scymnos (211-214). Aquests proposen una datació precisa de la fundació de Marsella l'any 1 de la 45a olimpíada, per tant, al 599 aC. La data ve donada de manera diferent per cada autor; així el Ps. Scymnos parla de la fundació 120 anys abans de la batalla de Salamina (4rt any de la 44 olimpíada).

La conclusió final del llibre és la d'aportar una datació certa i contrastada a partir de la qual escriure la història de Marsella, però la tradició investigadora sobre els orígens de Marsella van trobar continuïtat ràpidament en el treball de P. A. Guys,³⁰⁶ segurament influenciat per l'obra de Cary, però també pel seu ampli coneixement de la història grega, qui tornava a precisar els orígens i la cronologia.

Avui se sap que el primer assentament marsellès³⁰⁷ tindria un primer establiment a Saint Blaise,³⁰⁸ i seguidament a l'àrea del Fort Saint Jean i sobre la Butte St. Laurent,³⁰⁹ i es va desenvolupar fins arribar a ocupar una superfície de més de 50 hectàrees en època hel·lenística.³¹⁰ Les necròpolis conegudes es situen a l'àrea de la Bourse³¹¹ i Sainte-Barbe.³¹²

II.2.3. La fundació de Nimes

Alguns autors han volgut veure en la fundació de Nimes un protagonisme focu, però la discussió va ser descartada per arguments de caràcter històric i comparatiu. Ménard, i posteriorment Baragnon, argumentaven que les colònies focees serien únicament litorals, sense implantació vers l'interior.³¹³ El sorprenent del cas és que, tot i la llarga llista de fundacions

306. GUYS 1786.

307. BATS 1998; EUZENNAT 1980; MAUERSBERG 2014; BATS / SANTOS 2019, p. 44-47; TRÉZINY 2019. Sobre les fonts v. PRIVITERA 2007.

308. HENRI 1963; CHAUSSERIE-LAPRÉE 2019 (amb bibliografia precedent).

309. GANTÈS 1992, p. 72-77; TRÉZINY 2019, p. 70.

310. TRÉZINY 1997, p. 189-191, p. 194-196.

311. TRÉZINY 1997, p. 197-199.

312. MOLINER 1999, p. 107-124; HERMARY / HESNARD / TRÉZINY 1999, p. 81-85; BERTUCCHI 1992, p. 124-137.

313. CAUMETTE 1746; MÉNARD 1750, p. 3; MARTIN 1752, p. 589; DE MAUCOMBLE 1767; BARAGNON 1831, p. XIX.

gregues al litoral francès, només pocs indrets van desenvolupar l'interès erudit del segle XVIII. Casos com Agde o Rhodanoussia, per exemple, apareixen repetidament mencionats, però no van ser objecte de treballs monogràfics; en canvi, casos com Nîmes, sens dubte per raons lligades al seu dinamisme socioeconòmic durant el segle XVIII, van estimular la recerca dels seus orígens grecs.

La problemàtica sobre la fundació de Nîmes, al contrari que la de Mas-salia o Empúries, es centrava en un debat sobre l'etimologia i no sobre les dades històriques o fonts escrites. Es tractava d'una important ciutat romana amb un llegat patrimonial rellevant i va atraure l'atenció del col·lectiu investigador i erudit.³¹⁴ Aquestes ruïnes monumentals identificarien la colònia romana, però la lògica del moment obligava a basar aquest paper en una població precedent, igualment rellevant i important. És aquesta voluntat de continuïtat en el temps, de desenvolupament ininterromput, el que va portar a la creació d'un moment preromà a la narració històrica de la ciutat. A falta de fonts clàssiques que en parlessin de la ciutat o d'excavacions o troballes que poguessin demostrar una població anterior, el debat es va centrar en l'aproximació etimològica.

Una primera tradició considerava la fundació de la ciutat en mans d'un dels *heràklides*, *Nemausus*. Aquesta proposta radicava en l'obra de Parthenius i d'Esteve de Bisanzi, però ja L. Ménard³¹⁵ indicava com a feble l'argument, afirmació que, posteriorment, P. L. Baragnon³¹⁶ tornava a considerar, dubtant de la relació etimològica entre *Nîmes* i el pretès llegendari fundador *Nemausus*.

Una altra proposta, menys considerada en les síntesis sobre la història de la ciutat, era la de A. de Thou, que veia en la poesia d'Ausoni la menció a una *Fons Nemausus*, que servia com argument per a la correspondència etimològica, argument invalidat per la discussió de P. L. Baragnon, qui considerava el moment en què Ausoni va escriure (*circa* 310-395 dC) i corresponia a època molt posterior.³¹⁷

314. MÉNARD 1750; MÉNARD 1819; MAFFEI 1734.

315. MÉNARD 1750, p. I.

316. BARAGNON 1831, p. XIX.

317. BARAGNON 1831, p. XX.

Encara una altra proposta que, igual que l'anterior, no va gaudir de massa seguiment, és la de J. Graverol,³¹⁸ que proposava una alternativa etimològica que feia derivar Nîmes de *Nemoribus* (trans.: *arbreda*), però un altre cop P. L. Baragnon va invalidar aquesta proposta indicant que segons aquesta màxima totes les poblacions de la Gàl·lia podrien dur el mateix nom.³¹⁹

Seria L. Ménard³²⁰ qui proposaria una procedència cèltica per al nom de la ciutat, possiblement de *Nemoz* que equivaldria a «lloc sagrat» o «lloc dedicat a la religió», però independentment de l'etimologia, corresponia a l'opció més correcta.³²¹ No cal dir que aquesta proposta seguia vinculant les dades romanes amb una «lògica» anterior, perquè combinava la religiositat romana amb la suposada interpretació del nom cèltic.

Amb el que s'ha exposat fins aquí, altres propostes volien una lectura històrica i no solament etimològica per explicar els orígens de la ciutat.

Una alternativa veia com la ciutat seria de fundació ibèrica, i posteriorment ocupada per la població gal·la dels *Volces Arécomiques*,³²² tot i que ja des d'un moment inicial es va posar en qüestió.³²³ L'argument per mantenir aquesta proposta era l'habitual explicació de la presència ibèrica més enllà dels Pirineus, en alguns casos ocupant tot el golf de Lleó, en altres fins a la Toscana i en altres de manera indeterminada, però responsables de fundacions diverses entre les quals Nîmes acostumava a aparèixer.

La proposta més «moderna» era la que considerava la fundació de Nîmes com a obra indígena posterior a la fundació de Marsella, aconseguint el relleu i capitalitat gràcies a l'explotació d'un territori particularment fèrtil.³²⁴ En qualsevol cas, l'organització i prosperitat de la ciutat només es podia explicar, segons alguns autors, a partir d'un estret vincle amb les poblacions focees,³²⁵ que millorarien les seves infraestructures, particularment la muralla.³²⁶

318. GRAVEROL 1696.

319. BARAGNON 1831, p. XX.

320. MÉNARD 1750, p. 2.

321. BARAGNON 1831, p. XX; VINCENS 1802, p. 4.

322. VINCENS 1802, p. 4.

323. MARTIN 1752, p. 579-582.

324. MÉNARD 1750, p. 2; BARAGNON 1831, p. XIX.

325. BARAGNON 1831, p. XXI-XXII.

326. MÉNARD 1750, p. 3.

II.2.4. Les fundacions gregues a Itàlia

Les colònies gregues a la península Itàlica i Sicília van interessar especialment els primers estudis sobre la «colonització» grega durant el segle XVIII i inicis del segle XIX. Ja s'ha vist que Hegewisch³²⁷ va dedicar una atenció especial al cas siracusà, que va ocupar el darrer capítol del seu treball per a comprendre la rivalitat entre aquesta *polis* i Atenes, però en general, l'interès de la recerca al llarg del segle XVIII va considerar una doble discussió sobre la data d'establiment i sobre la procedència dels diferents colonitzadors. La metodologia va basar-se d'una banda, com era previsible amb el que ja s'ha avançat, en barrejar dades certes (històriques) i mistificacions; i de l'altra, en afegir informacions sobre les ruïnes, topografia i descobertes arqueològiques i epigràfiques.

En bona mesura, aquesta riquesa documental s'ha recollit de manera sistemàtica en una col·lecció *ad hoc*, com és la *Bibliografia Topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle Isole Tirreniche* (*v supra*). Aquesta obra, utilíssima per identificar la bibliografia contemporània a la *Disertación*, no entra en l'anàlisi de les publicacions en sí, sinó que centra els esforços en compilar-les i tractar les fundacions en sí. La recerca sobre aquesta literatura relativa a la Itàlia antiga és poc freqüent, tot i que recentment G. Ceserani³²⁸ ha fet una síntesi centrada exclusivament en la Magna Grècia que parteix de la bibliografia generalista i numismàtica, i que aquí resulta dispersa per comparar amb els estudis de colònies o fundacions gregues.

Segurament, el primer estudi sobre les colònies gregues a Itàlia, com a mínim pel que a dimensió respecta, sigui el de H. Goltizus³²⁹ seguit pel que fa al tema de les fundacions gregues pel de P. L. Casella,³³⁰ Ph. Clüver (*v supra*) o A. De Ferrariis³³¹ que havien tractat sobre les primeres fundacions en el marc de treballs sobre la Itàlia antiga. Aquí resulta més interessant per a la comparació l'estudi de G.B. Nola Molisi sobre Crotona i les seves fonts

327. HEGEWISCH 1808.

328. CESERANI 2012.

329. *Graecia, sive historiae urbinum et populorum Graeciae ex antiquis numismatibus restitutae libri quatuor*, Brugis Flandrorum (1576); *Sicilia et Magna Graecia. Historiae urbinum et populorum Graeciae, ex antiquis numismatibus Liber I*, Bruges 1576.

330. *De primis Italiae colonis*, Lió 1606.

331. *De situ Iapygiae*, Nàpols 1624.

antigues al ser un estudi monogràfic pioner,³³² que ràpidament va sumar un altre estudi monogràfic de la mà de C. Pallegriño per Càpua,³³³ però que no va evitar que fossin casos aïllats enmig d'una enorme bibliografia de caràcter generalista o d'abast territorial ampli en què el fet colonial era un episodi més a comentar juntament a les ruïnes, monedes, paisatges o, en alguns casos, anècdotes de viatges.³³⁴

Aquests treballs generalistes, fixats els més antics en els orígens d'Itàlia, les colònies o ciutats d'Etrúria i del sud d'Itàlia, han fet córrer rius de tinta i discussions airades entre defensors d'orígens orientals i desenvolupaments locals. Entre elles, un cas a destacar és el de Gènova, que s'entrelliga espacialment amb la colonització focea i massaliota del golf de Lleó, però com a resultat d'una circulació centreeuropea.

Com tantes altres discussions sobre una colònia particular, Gènova fonamenta la seva llegenda en l'etimologia. Les opcions són nombroses i relacionen el nom amb l'heroi fundador:³³⁵ derivat de *Giano* (Janus); *Genuo Prisco*, rei d'Itàlia; *Genuino*, company d'*Eridano*; *Fetonte*; fins i tot Noé, que va arribar a Itàlia sota el nom de *Giano* (Janus) i es va representar, segons opinió d'Accianelli, amb la doble cara «per aver veduta l'età antica prima, e la nuova dopo il diluvio». Aquesta proposta es mantingué fins a finals del segle XVIII gràcies a dues inscripcions, suposadament antigues però «modernes», trobades sobre una columna de l'antiga Catedral de San Lorenzo i associades a una representació de Janus *bifronte*.³³⁶

En qualsevol cas, la tradició erudita del segle XVIII sobre la fundació de Gènova és rellevant per indicar la cronologia d'aquest esdeveniment des

332. *Cronica dell'antichissima e nobilissima città di Crotona e della Magna Grecia, raccolta da vari autori*, Nàpols 1649.

333. *Apparato alle antichità di Capua o vero discorsi della Campania Felice*, Nàpols 1651.

334. Recull bibliogràfic dins: NENCI / VALLET 1977, p. 1-21 («I Opere di carattere generale», 1537-1975); NENCI / VALLET 1981 («Addenda» 1537-1975).

335. ACCIANELLI 1777, p. 1.

336. La inscripció, transcrita per ACCIANELLI (1777, p. 2) deia: «Janus primus Rex Italiae de progenie Gigantum, qui fundavit Genuam tempore Abrahæ. A aquesta inscripció s'afegí una segona inscripció, transcrita també per Accianelli: Janus princeps Trojanus Astrologia peritus nevigando ad habitandum locum quaerens sanum, securum et dominabilem, Januam jam fundatam ab Jano rege Italiae pronepote Noè venit, et eam cernens mare et montibus tutissimam ampliavit, et ei nomen suum posuit.»

d'una òptica, avui, coherent amb els esdeveniments històrics i que l'arqueologia ha confirmat.³³⁷ Deia Accianelli que la fundació de la ciutat havia succeït «duemila e più anni avanti la natività di Cristo abbia avuta la sua origine»³³⁸ i aquesta data modificava, lleugerament, les propostes de G. Stella i A. Giustiniani o F. Ughelli, que havien proposat unes cronologies de mil cinc-cents cinquanta-cinc anys abans de Crist i mil anys abans de la fundació de Roma, respectivament.

Si el cas de Gènova s'havia de posar en relació amb l'entorn celta i gal, les colònies de la plana padana presentaven un debat diferent i no menys significatiu. La discussió evolucionava sobre la idea de la invasió «pelàsgica» proposada per Fréret,³³⁹ segons la qual poblacions «gregues» entrarien per la vessant adriàtica de la plana padana i ocuparien el nord de la Itàlia fundant una única colònia,³⁴⁰ tot i que l'activitat arqueològica n'ha identificat dues, Àdria i Spina (Rovigo). En qualsevol cas, no es coneixen recerques monogràfiques sobre cap d'aquestes «colònies» gregues padanes.

Ni Gènova ni les colònies padanes entren en l'estudi de Ceserani, que es concentra en la Magna Grècia, per a la qual afronta genèricament els primers estudis amb els treballs de Bougainville i Heyne (que identifica com el primer en preocupar-se per la legislació de les *poleis* magno-gregues) i demostra com no és fins al 1818 quan apareix per primer cop una preocupació sistemàtica per les fundacions magno-gregues. De manera que la seva síntesi serveix per veure l'evolució temàtica des dels treballs del segle XVII, amb arguments més amplis o menys detallats, fins a l'inici del segle XIX, amb preocupacions polítiques concretes.³⁴¹

Les colònies de la Campània, en canvi, mostren una interacció entre el local i el colonial, i les de la Magna Grecia peninsular, una altra variant, presenten una correspondència amb els diferents moments de l'expansió de les principals metròpolis gregues.

337. Per a una visió de conjunt v. Catàleg de l'Exposició: *I Liguri. Un antico popolo europeo tra Alpi e Mediterraneo*, Gènova, Commenda di San Giovanni di Prè, 23 octubre 2004-23 gener 2005. Per a un detall v. MELLI 2006.

338. ACCIANELLI 1777, p. I.

339. FRÉRET 1753.

340. *Giornale de' Letterati*, Pisa, vol. VII, 1772, p. 333-334.

341. CESERANI 2012, p. 111.

La investigació del segle XVIII a Itàlia sobre les colònies, principalment gregues, reconeixia la dificultat, fins i tot la impossibilitat, de precisar la cronologia d'aquelles fundacions.³⁴² Malgrat tot, estava en grau de discutir apassionadament l'origen dels seus fundadors. Un dels casos més notables va ser l'estudi d'A. Silla sobre la fundació de Parthénope (Nàpols),³⁴³ perquè discuteix de manera organitzada la totalitat de dades i de propostes referides a la seva fundació.

Considerava la llegenda fundacional de tradició judaica; analitza la mitologia grecollatina que relaciona la ciutat i àrea amb les sirenes i, particularment, amb la tomba de la sirena que acabaria donant-li nom; valora l'etimologia i les fonts clàssiques respecte de Parthénope; finalment proposa una lectura històrica en el context campà en la que Cumae té un paper protagonista com a ciutat fundadora (metròpolis).

Un altre cas destacat és el de Nola. El llibre *De Nola* d'A. Leone (Venècia 1514) va representar un intent de reconstruir l'estructura de l'antiga Nola a partir de la delimitació dels límits de la ciutat romana mitjançant la situació i la distribució de les evidències arqueològiques, tot i que, com era habitual a l'època, l'autor va caure en interpretacions simplistes de les fonts clàssiques, interpretacions tendencioses, i fins i tot errònies, fruit de les freqüents falses cròniques: «Verumtamen sicuti monuit Strabo, prima ac antiqua Nolanorum origo Graeca et Attica fuit. (...); antea uero quam cum romanis tractaretur tumque cum urbs Nolacondita est, natio Nolanorum Graeca et Chalcidica et Attica fuisse Comperitur, idem conditore fuere urbis». La proposta es recolzava sobre l'afirmació d'un origen calcídic de Justí (Iust. 20,1,3), tradició grega per a la ciutat de Nola que F. Castaldo³⁴⁴ comenta que va quallar i perdurar fins al segle XIX, quan es va rellegir i criticar el passatge. D'altra banda, l'interès de l'obra va fer desestimar qualsevol indicació a les restes preromanes, com a indignes de ser preses en consideració davant de l'il·lustre passat romà.

L'interès napolità i nolà només va ser eclipsat per Poseidònia (Paestum),³⁴⁵ que va atraure la recerca i les cites dels nombrosos viatgers que des de finals

342. FRÉRET 1746, p. 85; DURANDI 1772, p. 100; *Giornale de' Letterati*, Pisa, vol. VII, 1772, p. 334.

343. SILLA 1769.

344. CASTALDO 2006, p. 24-26.

345. La bibliografia sobre Poseidònia i la seva recerca és nombrosa i supera els interessos del present estudi, en qualsevol cas, val la pena la síntesi dins: LONGO / PONTRANDOLFO 2017.

del segle XVII visitaven i es formaven en l'experiència cultural i vital que va representar el *Grand Tour*.³⁴⁶ Menys tractada per la recerca del segle XVIII, com a mínim des d'una perspectiva de sistematicitat, és el cas de Hyele / Elea / Velia, l'altra colònia focea al Mediterrani.

Si bé els primers estudis són de caràcter erudit, avui són les recerques arqueològiques les que aporten la majoria de les informacions per a la comprensió de la complexa topografia i relacions de la ciutat de Velia, amb Poseidònia i el món suritàlic i sobre la seva fundació.³⁴⁷

Velia, colònia focea al sud de la Campània (Ascea, SA), es coneix i s'ha estudiat de manera diferent al de les precedents fundacions focees. Si per Empúries i Massalia el coneixement ha vingut inicialment a partir de la recerca històrica i de les fonts, per Velia la dificultat per arribar per via terrestre al jaciment el va protegir de les visites i la proximitat amb Poseidònia va desviar l'atenció dels erudits i viatgers del *Grand Tour*, però va privar la *polis* d'un estudi sistemàtic abans del 1818. En aquell moment F. Münster va fer el primer estudi monogràfic en què es van recopilar les dades essentades precedentment, i així, va trencar el silenci que havia mantingut el principal estudi sobre les colònies gregues que cita, el de Hegewisch.³⁴⁸

El treball de Münster es basa en les fonts literàries i numismàtiques, valorant especialment aspectes polítics de la ciutat, així com la seva evolució. En part, aquest interès polític veu de l'obra de Hegewisch, motiu pel qual es tracten en detall la constitució de la colònia focea, la seva participació en la lliga italiota i, sobretot, la seva independència al moment de la conquesta lucana. Com aportació significativa, relacionada ja amb el canvi de paradigma que a partir d'aquest inici del segle XIX s'observa en la recerca, és l'atenció a la topografia.

En darrer lloc, el cas de la primera Sikania, la primera Sicília, anterior a les colònies gregues, evidenciarà, per cloure el capítol, un debat sobre una colonització única en el Mediterrani.

346. Innecessari comentar la complexitat del *Grand Tour* com a fenomen de l'elit europea, descobridor del passat clàssic, estímul per a la renovació intel·lectual i artística europea, motor de les grans col·leccions artístiques i constructor de xarxes socials internacionals. Entre les moltes síntesis, una de breu dins GUZZO 2009; per a l'aplicació a Poseidònia, v. SCHEPKOWSKI 2007.

347. Sobre la Fundació de Velia: GRECO 2002; GRECO 2003; GRECO / KRINZINGER 1994; HECKEL 1996; KRINZINGER / TOCCO 1999; VECCHIO 2007; VECCHIO 2017.

348. VECCHIO 2007, p. 83.

Seria atractiu tancar aquest recull amb altres exemples italians o de Sicília, però l'absència de casos monogràfics portaria a recuperar les obres ja tractades de Hegewisch i Raoul-Rochette (*v. supra*) o a considerar, com feia N. Fréret³⁴⁹ notícies mistificades, que tant s'ha criticat. La més extrema (i simpàtica) d'aquestes mistificacions és la relació que va proposar Fréret, i van desenvolupar abastament els germans Mohedano en el seu primer volum,³⁵⁰ a partir d'un fragment de Tucídides (VI,2,2) en la qual es tracta l'origen dels Sikans (els primers pobladors de la Sicília antiga) proposant que van ser pobladors de la zona del riu iber Sikanous (ἄπὸ τοῦ Σικανοῦ ποταμοῦ τοῦ ἐν Ἰβηρίᾳ). La proximitat fonètica de Sícoris i Sikania el va portar a creure que pobladors d'Ibèria de l'àrea del Sícoris (nom del riu Segre) haguessin poblat Sicília,³⁵¹ seria un colofó que tancaria el cercle que iniciava la *Disertación* del cerverí Vega estudiant els grecs a la Península, per ara posar una «colonització» (inventada) de lleidatans al centre del Mediterrani.

Però crec que aquesta mistificació siciliana serveix millor a un altre propòsit: donar entrada a la discussió de les altres colònies gregues a la península Ibèrica, tant a les reals com a les inventades.

II.3. LES CIUTATS GREGUES A LA PENÍNSULA IBÈRICA: ENTRE MITE I REALITAT

Al marge de les colònies gregues que he presentat, les altres fundacions gregues al Mediterrani occidental es mouen entre mite i realitat. Les referències clàssiques a diferents fundacions gregues i l'afirmació de la presència de grecs a qualsevol lloc d'Ibèria (Appià, *Iber*, 7),³⁵² roman com una evidència de l'interès i la presència grega a la Península.³⁵³

349. FRÉRET 1746.

350. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 402-427.

351. Síntesi dins TUSA 1988-1989, p. 49 ss.; GALVAGNO 2005, p. 25-26.

352. TARRADELL 1974, p. 407-411; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006b, p. 483.

353. ARCE 1979; BARCELÓ 1987-1988; BENOIT 1961; BLÁZQUEZ 1974; JOURDAIN-ANNEQUIN 1982; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1986a; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1991a; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1991b; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a; FERNÁNDEZ NIETO 1992; JACOB 1985; LÓPEZ-MONTEAGUDO 1977-1978; RIPOLL 1983; RIPOLL / SANMARTÍ 1978; ROUILLARD 1982; ROUILLARD 1988; SHEFTON 1982.

F. J. Fernández Nieto ha insistit en la inexistència de fundacions colonials gregues relacionades amb els topònims grecs citats per les fonts³⁵⁴ i, en canvi, els ha relacionat amb accidents i elements geogràfics útils per a les referències navals o comercials.³⁵⁵ En aquesta discussió, un dels conceptes més importants recau en el terme *πολίκη*, que correspon a un diminutiu de ciutat i s'ha d'entendre com a ciutat petita o plaça forta. En aquest sentit, les tres petites ciutats/places fortes dels massalotes (Τρία πολίχια Μασσαλιωτών) citades per Estrabó (III, 4, 6) correspondrien a tres fundacions o a tres llocs controlats pels massalotes. Si es tracta de tres assentaments, s'ha d'avaluar la seva entitat, i si són senzillament tres punts de control, s'ha de fer l'esforç per comprendre a què es refereix exactament. En aquest segon cas serien, com proposa Fernández Nieto, torres de control o punts útils a la navegació i prou? L'anàlisi d'aquesta qüestió supera els interessos del present treball, motiu pel qual faré menció només de les problemàtiques que van considerar les fonts del segle XVIII.

Aquest interès s'inicia amb la discussió sobre la suposada *thalassocràcia* focea que dominaria el comerç i l'intercanvi grec a l'occident mediterrani,³⁵⁶ gràcies, en part, a la diàspora focea i les fundacions de Massalia, Emporion, Alalia³⁵⁷ i Elea / Velia, a les que es sumarien les Τρία πολίχια Μασσαλιωτών d'Estrabó (*v. infra*). Aquí no es realitza ni una visió conjunta³⁵⁸ ni una comparació del fenomen amb altres zones,³⁵⁹ el que es presenta és una panoràmica de les colònies gregues al litoral de la problemàtica Ibèria.³⁶⁰

L'aplicació de les fonts clàssiques sofreix un seguit de problemàtiques particulars, intrínseques a la mateixa naturalesa de les pròpies fonts. En primer lloc, ofereixen una visió deformatada de l'antiguitat; normalment es conserven de manera parcial, i en alguns casos tenen afegits posteriors. Sovint són escrites amb una perspectiva hel·lenocèntrica o romanocèntri-

354. Especialment ha valorat els de Salauris, Lebedontia, Cypselia o Hemeroskopeion.

355. FERNÁNDEZ NIETO 1992; FERNÁNDEZ NIETO 2002.

356. MOREL 1966; MOREL 1975; KERSCHNER 2004; LOMAS 2006, p. 180.

357. BATS / SANTOS 2019, p. 47.

358. DOMÍNGUEZ MONEDERO 1985; MOREL 1972; MOREL 1975a; MOREL 1975b; MOREL 1982.

359. BLÁZQUEZ 1988; TORELLI 1987.

360. DE MIRO 1990; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1983; FERNÁNDEZ 2000; GÓMEZ-FRAILE 1999; MORET 2003; MORET 2006; PÉREZ VILATELA 1993; PÉREZ VILATELA 1995; RODRÍGUEZ 2000; RODRÍGUEZ 2001; SEFTON 1982.

ca, que obliga a salvar descripcions homogeneïtzadores i simplistes, molts cops tendencioses per justificar, com s'ha vist en relació amb el sistema de legitimitzador de les fundacions gregues, la necessitat o propietat d'aquell territori o fet descrit. Finalment, en molts casos, els textos clàssics presenten una habitual barreja de diverses informacions i cronologies disperses. La realitat arqueològica ha demostrat com l'impacte colonial va tenir una incidència directa en l'entorn immediat de les colònies,³⁶¹ i indirecte en un territori més ampli entre el sud-est de França i el Baix Aragó, en forma de militarització i adopció de pràctiques de consum de béns de prestigi.³⁶²

Recentment, M. J. Pena ha assenyalat una sèrie de precaucions per afrontar la recerca de massalotes i focuus dins de l'*Ora Marítima*,³⁶³ ja que en aquesta obra no apareixen citats. La recerca ve motivada per l'estudi d'A. Schulten, qui va suposar que una sèrie de topònims acabats amb -oussa farien referència a navegacions focees (fig. 18), tot i que la seva anàlisi s'ha revelat improductiva.³⁶⁴ En qualsevol cas, la recerca a partir dels clàssics continua vigent, amb una anàlisi crítica de les seves dades. Així, Garcia Rubert ha proposat que un dels periples en els quals es va basar Aviè en fos un de fenici de finals del segle VII i inicis del VI aC. Aquesta hipòtesi explica els aspectes econòmics i estructurals amb què l'*Ora Marítima* descriu la plana castellonenca fins a la desembocadura de l'Ebre (fig. 19a-b),³⁶⁵ en canvi, la crida a nuclis indeterminats que podrien correspondre a punts d'intercanvi amb comerciants fenicis, possiblement de poca entitat, tot i que útil pels interessos comercials dels comerciants fenicis, sembla difícil d'acceptar. La proposta de Gómez Bellard per explicar les navegacions fenícies cap al golf de Lleó és particularment útil per comprendre la distribució dels assentaments citats (fig. 20).

361. DIETLER 1989; PONS *et al.* 2010; BERNARD / COLLIN-BOUFFIER / TRÉZINY 2010; TRÉZINY 2010.

362. GRAELLS I FABREGAT 2010.

363. PENA 2006, p. 49; recull els treballs de GONZÁLEZ-PONCE 1992c; GONZÁLEZ-PONCE 1993a; GONZÁLEZ-PONCE 1995.

364. Comentari i crítica dins DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 14-15.

365. GARCIA RUBERT 2008, p. 97.

LA FUNDACIÓ DE COLÒNIES GREGUES

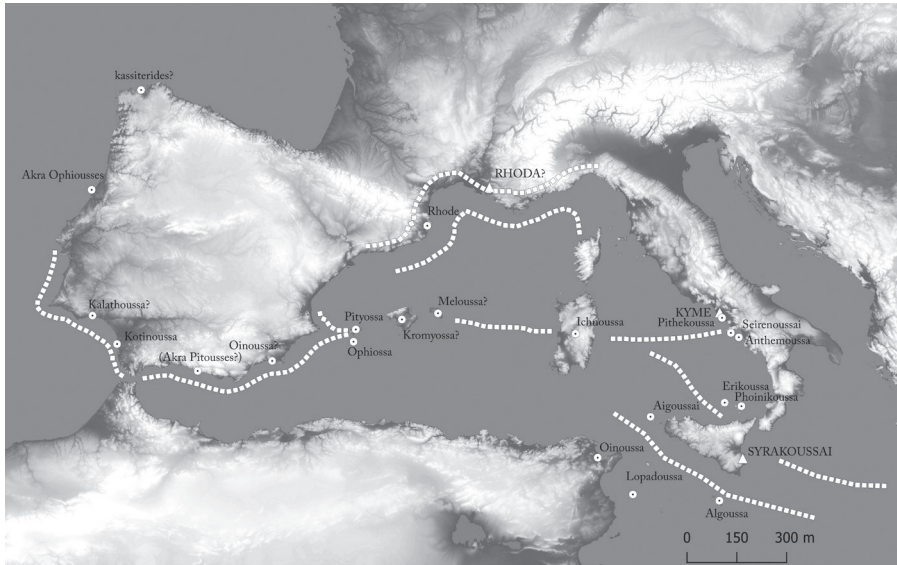

FIGURA 18. Mapa amb la distribució dels topònims acabats en -oussa segons GARCÍA BELLIDO 1948, fig. 20, vol. I. (Dibuix L. Castillo).

Sigui com sigui, les fonts com Estesícor,³⁶⁶ Mela,³⁶⁷ Herodot,³⁶⁸ Ps.-Escílax³⁶⁹ o Estrabó³⁷⁰ segueixen essent reutilitzades i comparades amb les dades arqueològiques. Crec, doncs, que és obligat considerar breument l'estat de coneixement actual respecte a les suposades colònies gregues a la península Ibèrica, i d'aquelles sobre les quals només es coneix el nom transmès per les fonts clàssiques. Per fer-ho, prenc com a referència dues obres rellevants del segle XVIII, perquè el més normal és que fora de Roses i d'Empúries no es preocupessin de cap altra fundació (o suposada fundació) grega peninsular. Un cop vista la problemàtica al segle XVIII, tractaré uns casos particulars que van tenir un protagonisme especial en la literatura del segle XVIII (Maenace, Alonis, Dianium, Hemeroskopeion, Sagunt i les fundacions entre Sagunt i Empúries).

366. CRUZ-ANDREOTTI 1991a.

367. GÓMEZ-FRAILE 2001-2002.

368. CRUZ-ANDREOTTI 1991b.

369. DOMÍNGUEZ MONEDERO 1994; GARZÓN 1998-1999; GONZÁLEZ-PONCE 1991.

370. FERNÁNDEZ 2000; GÓMEZ-FRAILE 1999; GONZÁLEZ-PONCE 1990.

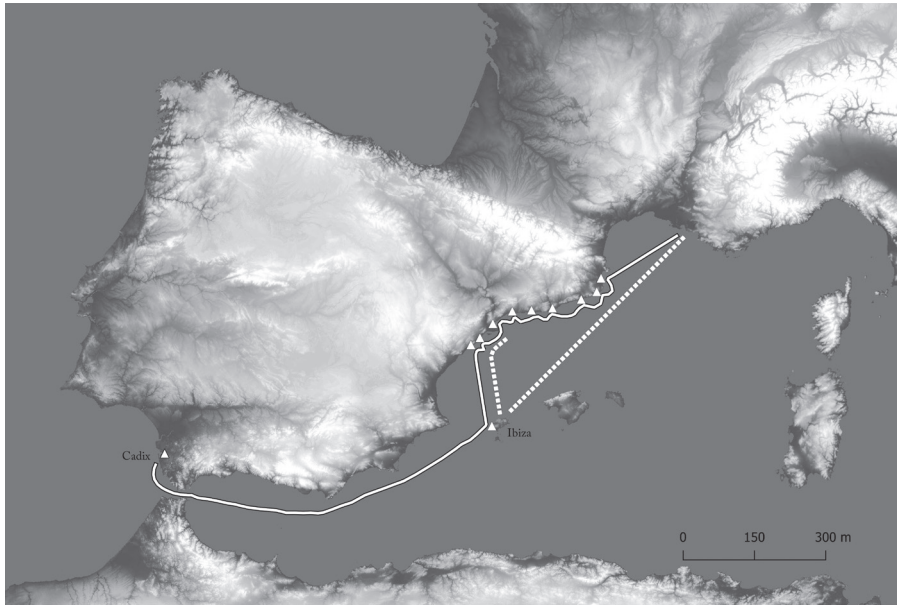

Figura 20. Mapa amb la ruta entre Cadix i el Roine segons proposta de C. GÓMEZ BELLARD 2019, 32 (Dibuix L. Castillo).

II.3.1. Les colònies gregues a la península segons la literatura del segle XVIII

Com deia, les colònies gregues peninsulars al segle XVIII interessaven poc i, fora d'Empúries i Roses, rarament ultrapassen la seva menció; de Ferreras, Mariana o Velázquez en van parlar de manera puntual, mentre que dues obres, la dels germans Mohedano i la de Masdéu, van considerar el tema de manera més completa. De fet, aquesta progressió en el contingut i en el detall segueix un ordre diacrònic, que em serveix aquí per exposar els continguts.

La desolació de la península va portar al fet que diferents pobles estrangers vinguessin a ocupar-la i a cultivar-hi els seus camps. Amb aquesta premissa, el Pare Mariana inicia el seu capítol XIV dedicat a justificar com els celtas assiris i els rodís van anar a Espanya.³⁷¹

371. MARIANA 1751, p. 95-96.

Aquesta presència ròdia va ser compartida pels tres autors per causes òbvies de coincidència i proximitat entre els noms, i cadascun dels tres autors proposen un nom diferent per a la fundació grega de Roses:

- Ferreras considera la fundació de Roses per part dels habitants de l'illa de Rodas, donant-li el nom de Rhodope, estimulats per les riqueses que els fenicis aconseguien en les seves activitats comercials cap a Occident;³⁷²
- el Pare Mariana, en canvi, proposa que la fundació ròdia de Rhodopea / Rhoda podria estar motivada per un altre propòsit, que era el de «...tener donde se recogiesen las las flotas quando la marse alterasse: demas desto para la commodidad de la contractación con los naturales, edificaron castillos en muchos lugares»;³⁷³
- en la mateixa línia es pronuncia Velázquez, que també atribueix a Rodas la fundació de Rhode.³⁷⁴

La posició de la fundació de Rhode es situa «...à las haldas de los Pyreneos...»,³⁷⁵ expressió que havia servit a J. de Ferreras per a descriure la ubicació de la fundació emporitana. Aquesta expressió va fer fortuna i repetidament es va reproduir per ambdues *poleis* del golf de Roses.

El moment de la fundació de Roses no el tracta més que Velázquez, que recorda les fonts dient que va ser molt anterior a la instauració de les olimpíades durant el seu retorn de la Guerra de Troia.³⁷⁶ Posteriorment, seguint a Estrabó i el control massaliota de la *polis* de Roses, Velázquez proposa que fos a causa de l'ocupació per part dels emporitans.³⁷⁷

De fet, cal tenir present que la data fundacional de les olimpíades que cita Velázquez és una convenció (CAC, *Conventional Absolute Chronology*)³⁷⁸ que s'ha de situar entre el 770-760 aC, i suposa diversos problemes per a l'establiment de la cronologia efectiva d'un context. Aquest no és el lloc

372. FERRERAS 1700, p. 65.

373. MARIANA 1751, p. 97.

374. VELÁZQUEZ 1759, p. 77.

375. MARIANA 1751, p. 97.

376. VELÁZQUEZ 1759, p. 77.

377. VELÁZQUEZ 1759, p. 121.

378. NIJBOER 2016, p. 35.

per desenvolupar el tema, comprensible i acceptable en el cas de Velázquez, però necessari de ser revisat en l'actualitat, ja que es tracta d'un prejudici historiogràfic que posiciona de manera hel·lenocèntrica la recerca des d'una perspectiva tradicionalista que no ha adaptat les reflexions i aportacions de les datacions modernes i dels desenvolupaments locals.³⁷⁹

La nomenclatura dels Pirineus va ser discutida pel Pare Mariana, que considerava dues opcions: la primera derivada del grec foc, que faria menció a un gran incendi després de la fundació de Rhode, i la segona en honor a un rei iber de nom *Pyrrus* que ell mateix es va encarregar de posar en dubte.³⁸⁰

El poblament del golf de Roses i la zona al sud dels Pirineus va ser també tractada per part de L. J. Velázquez, que va proposar l'intent d'ocupació per part dels *Cempsios* que, després de la seva derrota a Tartessos, van intentar expandir-se cap al nord amb el suport dels cartaginesos, però amb l'oposició dels foceus ajudats pels grecs de Rhode i de Sagunt.³⁸¹

J. de Ferreras tracta el tema de la fundació occidental de Massalia com a conseqüència de la fugida dels Focues davant la invasió persa, excloent d'aquesta dinàmica qualsevol *polis* peninsular,³⁸² de manera que, segons la seva opinió, la fundació d'Empúries, va ser una fundació de Massalia, argumentant que «...los de Marsella, fundación de los focenses de Jonia, aviendo crecido en poder, fundaron en nuestra provincia, à las faldas de los Pyrineos, à Ampurias; ò como otros quieren, la aumentaron para el comercio con los Españoles: despues fundaron en el Reyno de Valencia à Denia».³⁸³ L. J. Velázquez, en canvi, parla de la fundació focsea de Emporias (sic.),³⁸⁴ que considera que va ser la tercera de les que van fundar a la península després de Maenaca i Dianium.

Seguint les fonts, el primer establiment emporità es va situar en una illa per passar, més tard, al continent on habitaven els indigets.³⁸⁵ La confusió aquí és important, perquè el canvi d'ubicació porta a confondre la primera ocupació insular amb les illes Medes o l'illa Masadoro (al cap de Creus).

379. Crítica dins Nijboer 2016, p. 41-42.

380. Mariana 1751, p. 100-101.

381. Velázquez 1759, p. 117.

382. Ferreras 1700, p. 68.

383. Ferreras 1700, p. 71.

384. Velázquez 1759, p. 119-121.

385. Velázquez 1759, p. 120.

Segons Ferreras, el moment de la fundació d'Empúries és posterior a la guerra entre els cartaginesos i Dionís de Siracusa,³⁸⁶ és a dir, a finals del segle V aC, cosa que contradigué Masdéu en datar-la el 545 aC.³⁸⁷ Es tractaria de la fundació insular, que limitava la capacitat de creixement de l'establiment. D'aquesta manera, l'ampliació de la *polis* emporitana explica que, més tard, hagués d'ocupar la *polis* de Rhode³⁸⁸ per controlar tot el golf de Roses.

L'expansió grega a la península també va ser tractada per aquests tres autors, tot i que amb menor intensitat que els casos catalans. En particular, van considerar els casos de Maenaca, Dianium i Sagunt, tot i que L. J. Velázquez proposa, fins i tot, l'arribada dels focuus a Tartessos³⁸⁹ o, la sorprenent ocupació ròdia de les illes Balears³⁹⁰ d'on van expulsar al rei egipci Bocchoris (successor, al seu temps, del rei Baleo, que hauria donat nom a les illes). Aquest fet hauria ocorregut durant el retorn rodi de la Guerra de Troia, igual que la fundació de Roses.³⁹¹

Els germans Mohedano van dedicar un capítol sencer del primer volum de la seva obra a l'establiment dels grecs a la península,³⁹² però com d'altres abans que ells (per exemple Aldrete)³⁹³ o coetàniament (poc després Masdéu), dedicaven àmplia atenció a les fundacions mediterrànies precedents que reconeixien com obra de fenicis de Tir.³⁹⁴ Centrant-nos en les fundacions gregues, els Mohedano fixaven els límits de la distribució d'aquestes fundacions entre Marsella i «Morviedro en el Reyno de Valencia», que correspon a Sagunt.³⁹⁵ De fet, els Mohedano proposaven que a la península només van fundar establiments els grecs de «...Zazyntho, los Rhodios, y los Phocenses: y ninguno de estos, ademas de su poca comunica-

386. FERRERAS 1700, p. 70.

387. MASDÉU 1785, p. 94.

388. VELÁZQUEZ 1759, p. 121.

389. VELÁZQUEZ 1759, p. 110.

390. VELÁZQUEZ 1759, p. 78-79.

391. VELÁZQUEZ 1759, p. 77.

392. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 114-198.

393. ALDRETE 1614, lib. II, capt. III-V.

394. El cas de Càdis ocupa una especial atenció i, entre altres com la seva ubicació i relacions amb l'entorn i les comunitats indígenes, miren de datar la seva fundació en el 1400 aC rectificant propostes precedents que l'havien datat en el «1860 antes de Jesu-Christo, cerca de los tiempos de Abraham» (*Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 139).

395. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. LXXIV-LXXV.

cion con nuestros Españoles, estableció colonias en la Andalucía», afirmació que servia per rebutjar la proposta d'Aldrete (*v. supra*).

La cronologia de l'expansió grega a la península Ibèrica la situaven amb posterioritat a l'expansió celta, deduint aquesta successió històrica pel fet que els grecs citaven a les seves fonts la interacció amb celtibers, de manera que la deducció que fan és senzilla: si hi ha celtibers en el moment de l'arribada, vol dir que ja s'havien establert amb antelació,³⁹⁶ i no es posa en discussió el fet que les fonts que citen aquestes fundacions gregues fossin molt posteriors als fets que narraven. Això fa que en el segon volum de la seva obra es dediqui el primer capítol a la «colonització» celta³⁹⁷ i, successivament, a la grega.

La primera part del seu estudi sobre els grecs a la península tracta les afirmacions mistificades: d'una banda, la cronologia de l'arribada dels primers grecs, com era recurrent a l'època, es situava en posterioritat a la Guerra de Troia; de l'altra, els seus primers grecs que es van establir segons la tradició i la *communis opinio*, és a dir, els *creteques* que van situar-se a Tartessos,³⁹⁸ Hèrakles i Zacynthus,³⁹⁹ el pas dels argonautes,⁴⁰⁰ Ulisses (suposat fundador de colònies a Portugal),⁴⁰¹ Licurg i els espartans, o fins i tot Homer.⁴⁰² Els Mohedano també critiquen que Aldrete volgués veure en el nom «Spania» una relació amb el déu Pan, i això el portés a suggerir que els arcadis haurien fundat una colònia a Andalusia;⁴⁰³ poc abans del treball dels Mohedano, N. A. Pluche⁴⁰⁴ havia discutit els diferents tipus de colònies gregues, distingint entre les reals i les fabuloses, fundades pels herois al retorn de la Guerra de Troia,⁴⁰⁵ i que eren conegudes per la lírica grega. De fet, aquest retorn amb

396. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 217.

397. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 1-121.

398. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 127-130.

399. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 131-133.

400. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 133.

401. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 133-135.

402. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 135-148. Aquests episodis, i d'altres, van ser discutits de manera completa per A. GARCÍA BELLIDO (1948) y criticats per F.J. FLORES (1989-1990).

403. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 89.

404. PLUCHE 1764, p. 337-338.

405. Aquest aspecte va ser considerat per A. GARCÍA BELLIDO (1948) en relació amb les fundacions mítiques gregues a la península Ibèrica, tema que recentment ha estat revisat per A. DOMÍNGUEZ MONEDERO (2013, p. 14) o J. GARCÍA CARDIEL (2019).

escales marcaria una ruta que avui forma part de les recerques d'interacció mediterrània, basades en les teories de «networks».⁴⁰⁶

La segona part, relativa a la presència grega a la península de l'obra dels germans Mohedano, centra l'argument de manera seriosa i busca respondre la identitat dels grecs que realment van venir, el moment en què ho van fer i quines colònies van fundar a la Gàl·lia i a la Península. En aquest apartat, van dedicar una atenció especial al fenomen precolonial que podria representar l'empresa de Kolaios de Samos, a la fundació d'Empúries i els seus fundadors, bé focuus o marsellesos.

Cal destacar l'encert amb què situen les primeres fundacions focues a Occident («...cerca del año 600 antes de J. C. quando comenzaron á establecer Colonias en las Costas del Occidente») i la distància de més d'un segle amb les suposades navegacions del sami Kolaios,⁴⁰⁷ pràcticament coincidents amb les que ofereix la documentació arqueològica moderna. Masdéu, per contra, va datar correctament alguns moments de les suposades fundacions gregues que va estudiar, per exemple, el cas de Sagunt al segle VII aC (*v. infra*).

En ser l'experiència de Kolaios tan puntual, tant els Mohedano com Masdéu es van concentrar en les fundacions focues i en les seves colònies occidentals que serien: Marsella, Rhodope, Empúries, Dènia, *Odissea-Ulisea* y Menaca. El fet important era considerar si aquestes fundacions eren focues o massaliotes⁴⁰⁸ o, com proposa Masdéu, emporitanes.

L'obra de Masdéu també va dedicar una àmplia discussió sobre la presència grega a la Península en el seu tercer volum (Llibre V),⁴⁰⁹ que era successora de la presència i activitat fenícia a Occident, tema al qual va dedicar els capítols que completen el mateix volum.⁴¹⁰

Una proposta similar la va fer Masdéu que, com no podia ser de manera diferent, inicia el relat sobre els primers grecs que van visitar la Península amb una crítica a les mistificacions de les fonts i creences sense fonament;

406. MALKIN 2011.

407. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 165.

408. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 166.

409. MASDÉU 1785, p. 76-102, p. 286-323.

410. El llibre IV: *La España Fenicia* (MASDÉU 1785, p. 1-75, p. 173-285); el llibre VI: *La España cartaginesa* (MASDÉU 1785, p. 103-170, p. 324-357).

en aquest, posant en dubte la visita d'Homer i Licurg com a referències més antigues.⁴¹¹

A diferència del que proposen molts altres autors sobre els fundadors de la majoria d'establiments grecs a la Península, Masdéu afegeix una variant rellevant, que és la d'atribuir-ne la paternitat a Empúries.⁴¹² Ell explicava les raons d'aquest comportament expansiu en base a la limitació interna de l'espai a disposició en la Neàpolis, es deu a la motivació per expandir-se⁴¹³ que, en opinió del Masdéu, inicià amb l'ocupació de la veïna Roses⁴¹⁴ i seguidament, amb la fundació de tres colònies al sud del Xúcar, en l'àrea de la desembocadura prop de Cullera:⁴¹⁵ a Dènia (Dianio / Hemeroskopeion), Gandia i Sant Felip (sense conèixer el seu nom antic) per a més tard seguir expandint-se cap al nord, amb fundacions com Chersoneso (Penyíscola).⁴¹⁶

II.3.2. Establiments grecs a la península Ibèrica

Un cop vista la problemàtica general i el detall amb què alguns van tractar el tema de les fundacions gregues peninsulars al segle XVIII, crec necessari tractar els casos dels establiments que més atenció i debat van tenir per part d'aquells estudiosos. La motivació és doble: d'una banda per posar en evidència l'escàs coneixement que es tenia d'ells i la repetitivitat dels temes que s'intentaven resoldre; i de l'altra per valorar l'esforç i detall de la recerca de Vega.

Em centraré en els casos de Maenace, Alonis, Dianium/Hemeroskopeion, Sagunt, i de manera més genèrica, en les fundacions gregues situades entre Sagunt i Empúries. Queden fora d'aquesta llista de fundacions, o suposades fundacions gregues, conegudes per topònims o referències poc documentades o directament inventades. Per descartar-los ha estat especialment útil el treball crític dels germans Mohedano que ja van rebutjar diverses atribucions com la que suposava que habitants d'Arcàdia haguessin fundat

411. MASDÉU 1785, p. 81. p. 286-293.

412. MASDÉU 1785, p. 96-98.

413. Sobre el tema v. BATS / SANTOS 2019, p. 49-50

414. MASDÉU 1785, p. 95.

415. MASDÉU 1785, p. 96-97.

416. MASDÉU 1785, p. 96-97.

una colònia a Andalusia,⁴¹⁷ que la fundació de Càstulo (Linares, Jaén) fos obra de navegants de la Fòcida,⁴¹⁸ que els lacedemonis haguessin fundat alguna colònia a Cantàbria,⁴¹⁹ que messenis del Peloponès o habitants de Messana a Sicília o encara navegants vinguts de Lesbos, n'haguessin fundat cap a la península⁴²⁰ o, fins i tot, l'ocupació de les Balears per part dels rodís immediatament després de fundar Roses tornant de la Guerra de Troia.⁴²¹ Tot i que aquesta idea tenia una certa acceptació, i fins i tot, alguns detallaven l'ambició d'aquesta expansió ròdia en citar una presència i establiment a les Balears, a les Gymnèsies i a Formentera.⁴²²

Inevitablement, he de tractar aquestes referències a partir de la literatura del segle XVIII, però afegint comentaris i informacions de la recerca actual i de l'arqueologia, ja que avui no pot explicar-se cap referència a les fonts sense l'arqueologia. Ha hagut una transformació i superació de la manera de fer recerca de tradició «antiga» en la qual, com va dir amb encert i ironia L. Abad, «Las fuentes eran la base de la arqueología, permitían al arqueólogo encuadrar, adscribir, identificar lo que la tierra iba proporcionando. Pero cuando la arqueología comenzó a liberarse de estas fuentes que la ahorraban, pudo verse que las cosas no eran tan simples. Sólo existía constancia arqueológica de una de estas colonias: Emporion, que se había comenzado a excavar a principios del siglo xx. Rhode, situada en Rosas, al norte de Ampurias, no tenía esa fuerza, y Mainake parecía un bluf que se esfumaba. Más dudosas eran las otras. La arqueología no terminaba de confirmar que Akra Leuke estuviera en Alicante y Hemeroskopeion en Denia, y aunque una prueba negativa nunca sea definitiva, sombras de duda se cernían sobre ellas. La quinta ciudad, Alonis, se la disputaban casi todos los lugares costeros, aunque algunos, como Santa Pola o Los Nietos parecían contar con más posibilidades».⁴²³

417. *Historia literaria de España*, vol. I, 1766, p. 89.

418. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 122, p. 149-152.

419. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 122, p. 142-145.

420. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 145.

421. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 157.

422. MASDÉU 1785, p. 79.

423. ABAD 2009, p. 23.

II.3.2. 1. *Andalusia*

Andalusia és el territori on arqueològicament es documenta més material grec i més antic de tota la península Ibèrica. A més, les fonts més antigues i més espectaculars que han justificat l'interès dels grecs per anar cap a Occident, feien al·lusió a les enormes riqueses de Tartessos,⁴²⁴ i és ben possible que el nom de la península vingui del nom del riu *Hiberus*, que s'ha proposat amb el que desembocaria a Huelva,⁴²⁵ tot i que no falten els que la identifiquen amb el Xúquer o el Segura (*v. infra*). Malauradament, les evidències arqueològiques no han documentat cap altre establiment grec com *Emporion* o Rodhe; la insistència i presència en les fonts obliga, però, a considerar aquest territori en primer lloc.

La més occidental de les possibles colònies gregues (πόλις Ἑλληνίς) seria Maenaca-Maenace-Menaca-Menacaera-*Mainake*,⁴²⁶ no localitzada,⁴²⁷ que varia entre una ubicació a l'actual Màlaga i al jaciment fenici de Toscanos al Cerro del Villar.⁴²⁸

En opinió de J. Martin, que la cita com *Maenace*, es situaria en proximitat a les columnes d'Hèrakles, possiblement Màlaga, on les observacions fetes de les ruïnes *in situ* per part de J. Martin feien que les considerés com restes d'una ciutat grega i no fenícia⁴²⁹ (Aldrete, per exemple, havia acceptat que fos una fundació fenícia).⁴³⁰ Aquesta afirmació posaria en relació el testimoni d'Herodot sobre uns contactes privilegiats entre Focea i el món tartèssic (I.163-5). En qualsevol cas, les fonts relatives a aquesta colònia la consideren una *polis* de fundació focea (Estrabó 3, 4, 2) o massaliota, (Ps. Scymnos 146-147) malgrat que les dades arqueològiques no permeten considerar-la com un establiment grec.⁴³¹

424. Sobre l'argument *v.* OLMOS 1989; ANTONELLI 2006; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2019.

425. Discussió dins DOMÍNGUEZ MONEDERO 1983, p. 203-224; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2010a, p. 51-57; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 19-21, amb bibliografia precedent.

426. No confondre amb *Malaka*, confusió freqüent segons Estrabó (III.4.2; Aviè 426-427) (SANTIAGO 1990b, p. 134).

427. BATS / SANTOS 2019, p. 46.

428. NIEMEYER 1979-1980; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a; BATS 2010, p. 203; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 25.

429. MARTIN 1752, p. 590.

430. ALDRETE 1614, Lib. II, Capt. IV.

431. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 485; SUÁREZ-PADILLA *et al.* 2020.

L. J. Velázquez parla de la fundació focea de Maenaca, que hauria estat la fundació grecofocea més antiga a la península.⁴³² En la mateixa dinàmica, cal pensar en la proposta que recorda el Velázquez d'Argantoni als focuus perquè establissin una fundació en els seus dominis meridionals motivat per la «concòrdia» amb la que vivien locals i grecs dins d'Empúries.⁴³³

Els germans Mohedano consideraven *Menaca* com una fundació focea a Andalusia,⁴³⁴ mentre que Masdéu considera que Menacaera sigui una ciutat atribuïda als grecs, situada a la costa andalusa abans d'arribar a Màlaga,⁴³⁵ tot i que no detalla a qui s'havia d'atribuir la iniciativa d'aquesta fundació. Si Masdéu considera que l'expansió grega per la costa peninsular seria responsabilitat dels emporitans, es pot interpretar que entenia que aquest seria el germen de l'establiment andalús.

En aquesta línia, caldria considerar també Odissea-Ulisea (també citada com Ulysea) mencionada per Estrabó (III, 4, 4). Ciutat atribuïda als grecs situada a la costa andalusa abans d'arribar a Màlaga⁴³⁶ o en l'entorn de Sierra Nevada,⁴³⁷ fundació emporitana per Masdéu mentre que pels Mohedano seria una fundació focea a Andalusia.⁴³⁸

L'arqueologia ha donat un altre punt de major entitat i complexitat que les esperables a partir de les fonts. Es tracta de l'empori de Huelva,⁴³⁹ amb una quantitat i qualitat de materials grecs que fan pensar en la historicitat de les fonts clàssiques en esmentar la interacció d'alguns grecs en territori tartèssic i la proposta del rei mític d'aquell territori, Argantonios, per a què s'establissin en aquell entorn. De totes maneres, no falten els qui han rebutjat de manera taxativa aquesta proposta, donant tot el protagonisme als mercaders fenicis.⁴⁴⁰ Aquesta és una opinió simplificadora de les dinàmiques del passat en la que se sap que moltes de les rutes comercials i experiències

432. VELÁZQUEZ 1759, p. 119.

433. VELÁZQUEZ 1759, p. 118.

434. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 187.

435. MASDÉU 1785, p. 98.

436. MASDÉU 1785, p. 98.

437. GARCÍA BELLIDO 1948; FLORES 1989-1990, p. 90.

438. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 187.

439. CABRERA 1988-1989; GONZÁLEZ DE CANALES *et al.* 2004; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a; GONZÁLEZ DE CANALES *et al.* 2006; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 16-32.

440. AUBET 2007, p. 448.

«empòriques» eren compartides;⁴⁴¹ en qualsevol cas, es pot suposar, com ha estat ja fet, una iniciativa focea per aquest empori.⁴⁴²

II.3.2. 2. *La Τρία πολίχνια Μασσαλιωτών d'Estrabó*

En els versos III, 4, 6, Estrabó cita que entre el riu Xúcar i Cartagena hi hauria les Τρία πολίχνια Μασσαλιωτών, les tres petites poblacions fundades per Massalia de les que Estrabó cita únicament Dianium / Hemeroskopeion.⁴⁴³ Molt possiblement, el territori representat correspongui a l'antiga Contestània.⁴⁴⁴

Masdéu va proposar reconèixer les tres fundacions a Dènia (Dianio / Hemeroskopeion), Gandia i Sant Felip.⁴⁴⁵ A l'*Ora Marítima* (v. 476), aquestes ciutats no són colònia de ningú,⁴⁴⁶ coincidint amb una àrea particularment destacada per la concentració d'importacions ceràmiques gregues.⁴⁴⁷ La presència de moltes importacions és insuficient per defensar una presència estable de colònies gregues,⁴⁴⁸ però sí, en canvi, una interacció notable. A aquests topònims és possible afegir el nom d'*Alonis*.

Alonis, seria una menció repetida sobre una colònia massaliota al llevant de la península Ibèrica (Esteve de Biz. *s.v.*; Estrabó 3, 4, 6).⁴⁴⁹ S'ha proposat localitzar aquest topònim⁴⁵⁰ tant a la desembocadura del Segura com a La Vila Joïosa.

La concentració de ceràmica grega datada entre els segles VI i V aC, a la desembocadura dels rius Segura i Vinalopó, permet dues propostes: d'una

441. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 16-17.

442. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a, p. 24.

443. ROUILLARD 1991, p. 281-306; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2007, p. 317-398; ABAD 2009, p. 24-27; BATS 2010, p. 203.

444. ABAD 2009.

445. MASDÉU 1785, p. 96-97.

446. PENA 2006, p. 49.

447. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006b.

448. GARCIA BELLIDO 1948; CLAVEL-LÉVÉQUE 1977, p. 25-30; NIEMEYER 1990, p. 33-38; FERNÁNDEZ NIETO 2002; LOMAS 2006, p. 184. ROURE (2010, p. 682), en canvi, proposa que el fet de no tenir correspondència arqueològica no invalida la seva existència.

449. ABAD 2009; ESPINOSA 2006; MORET 2000; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 484, p. 486.

450. Ja vist per M.A. RABANAL (1985a).

banda identificar aquest riu amb *l'Hiberus* de les fonts,⁴⁵¹ i, per tant, donar una alternativa a la seva identificació amb les altres tres opcions que s'han proposat, és a dir l'Ebre, la proposta andalusa ja comentada i la més acceptada que és la d'identificar-lo amb el Xúquer,⁴⁵² de l'altra, proposar la ubicació d'*Alonis* a l'illot de Santa Pola, al jaciment de la Picola,⁴⁵³ que s'ha demostrat construït sota un patró grec,⁴⁵⁴ i que està enmig d'un entorn especialment dinàmic on es concentra un seguit de jaciments especialment rics, possiblement relacionats amb la distribució i comerç cap a l'interior de la península aprofitant les vies fluvials. En aquesta línia destaca l'illot, al centre de la desembocadura,⁴⁵⁵ on es localitzen els jaciments de l'Escuera, El Oral i el Molar,⁴⁵⁶ a poca distància, el complex de Guardamar de Segura (amb la necròpolis⁴⁵⁷ i el possible santuari)⁴⁵⁸ i, una tercera concentració seria el complex de la Fonteta,⁴⁵⁹ Peña Negra,⁴⁶⁰ i, més a l'interior, el jaciment dels Saladares.⁴⁶¹

Sens dubte, la influència d'E. Llobregat va ser determinant per a què molts el seguissin en la identificació d'aquesta *Alonis*.⁴⁶² Però les recerques arqueològiques a La Vila Joïosa demostren com molt possiblement *Alonis* s'hagi de situar en aquest punt⁴⁶³ i, per tant, invaliden la proposta anterior que, en qualsevol cas, evidencia una problemàtica complexa a valorar arqueològicament.

451. BARCELÓ 2010, p. 407-416.

452. Síntesi i discussió amb la bibliografia precedent dins ABAD 2009, p. 24-25; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 396.

453. BADIÈ *et al.* 2000; BATS 2004; BATS 2010, p. 205, *contra* ROUILLARD 2010, p. 121.

454. MORET 2000; MORET *et al.* 1995; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 489.

455. Una valoració general sobre la recerca feta en la zona dins GRAELLS I FABREGAT / LORRIO / ESTEVE 2020.

456. ABAD 1986a; ABAD / SALA 1992; ABAD / SALA 1993; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p.

486. ALMAGRO-GORBEA / LORRIO / TORRES 2021.

457. ARANEGUI *et al.* 1993.

458. ABAD 1986b; ABAD 1992.

459. ROUILLARD / GAILLEDROT / SALA 2007.

460. GONZÁLEZ PRATS 1991; GONZÁLEZ PRATS 1998; GONZÁLEZ PRATS 2002.

461. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 486.

462. LLOBREGAT 1983.

463. L'estudi d'A. ESPINOSA (2006) recull també la recerca erudita de la fundació de la colònia d'*Alonis*.

Els estudis d'A. Espinosa⁴⁶⁴ han demostrat com la identificació de La Vila Joïosa amb Alonis no és una proposta nova, sinó que ja diferents autors, des del Renaixement, ho havien suggerit amb més o menys dades o, com a alternativa, havien reconegut allí un establiment grec. Per cenyir-nos al tema del treball, recullo aquí només les referències que proposen una fundació grega a La Vila Joïosa: P. A. Beuter al 1538 parlava de l'establiment de grecs vinguts de la Jònia, donant com a nom a l'establiment el de *Jonosa*; G. Escolano al 1610 seguia a Beuter i va complicar el tema proposant que l'establiment fos *Honosca / Onusa* (citada per Livi XXII, 20, 3); J. Lozano també la cita com a fundació grega;⁴⁶⁵ A. de Valcárcel, el 1805, proposa reconèixer allí una tal *Idera* (corrupció d'Ilerda),⁴⁶⁶ i seguidament rectifica i proposa Alonís/Allon; A. Fernández Guerra y Orbe, ja a la segona meitat del segle XIX, segueix la darrera proposta de Valcárcel i ho exposa la Real Academia de la Historia; C. Müller, a finals del segle XIX torna a proposar *Alonai* com La Vila Joïosa.

Les restes arqueològiques,⁴⁶⁷ la complexitat del paratge (amb un santuari a la Malladeta)⁴⁶⁸ i la posició estratègica, fan de La Vila Joïosa, encertadament, la identificació correcta per a un establiment singular, possiblement grec si es vol associar a una de les Τρία πόλινια Μασσαλιωτών estrabonianaes, com han proposat Espinosa o Abad.⁴⁶⁹

Una altra d'aquestes fundacions massalotes citades per Estrabó (III, 4, 6), fou Hemeroskopeion, que a diferència d'Alonis apareix clarament citada com a ciutat dels massalotes.⁴⁷⁰ En canvi, en l'*Ora Marítima* (v. 476), aquesta ciutat no és colònia de ningú.

Hemeroskopeion, igual que *Alonis*, va ser també una referència habitual dels historiadors i geògrafs antics, com a colònia focca (Esteve de Biz., s.v.)

464. ESPINOSA 2006, *passim*.

465. LOZANO 1794, p. 158.

466. ESPINOSA 2006, p. 229.

467. Exposades en la mostra itinerant *La Vila Joïosa, Arqueologia i Museu*, coordinada pel MARQ i el VilaMuseu (Cat. *La Vila Joïosa, Arqueologia i Museu*, Catálogo de la exposición, MARQ, Diputación Provincial de Alicante, Alicante 2011).

468. ROUILLARD / ESPINOSA / MORATALLA 2014.

469. ESPINOSA 2006; ABAD 2009, p. 25.

470. PENA 2006, p. 49; ABAD 2009, p. 25.

o massaliota (Estrabó 3, 4, 6) al llevant peninsular⁴⁷¹ o, fins i tot, emporitana (segons la proposta de Masdéu),⁴⁷² una síntesi historiogràfica va ser proposada per G. Martín:⁴⁷³

J. Martín, el 1752, cita la colònia, per a ell focea, de *Danium* o *Hemeroscopium* que rebria el nom «... parce que les phocéens y faisoient la garde pendant la jour»⁴⁷⁴ i es situaria sobre una elevació que controlaria el port i el territori dels voltants, possiblement a Dènia, que mantindria un derivat del nom antic.⁴⁷⁵ En la mateixa línia, Masdéu també identifica Hemeroskopeion com a precedent de la *Danio* (que és la variant que utilitza),⁴⁷⁶ situant-la a Dènia (*v. supra*). Masdéu proposa que fos la més insigne de les fundacions emporitanes⁴⁷⁷ i que la torre de guaita per a la navegació de Dènia la identifiqués.

En paral·lel a la identificació d'*Alonis* com La Vila Joïosa, les fonts antigues identifiquen repetidament *Danium-Artemisium* amb Dènia. L'interès que tenia aquest topònim al segle XVIII va fer que la recerca es dividís en dues problemàtiques relacionades: d'una banda, qui van ser els grecs que la van fundar, i de l'altra la seva ubicació.

Sense anar més enrere del segle XVIII, dues han estat les propostes per a situar aquest topònim. La proposta majoritària ha relacionat Dènia amb *Danium-Danio*,⁴⁷⁸ tal com s'havia fet des de la publicació de Ferreras que parlava de la fundació de Dènia com una fundació massaliota, feta en posterioritat a la d'Empúries.⁴⁷⁹ Tot i que no citava el nom de la ciutat, era evident que feia referència a Dianum. Temps més tard, L. J. Velázquez proposava que la fundació focea de *Danium* fos la segona que aquells grecs de la Jònia van fer a la península.⁴⁸⁰ Els Mohedano consideren la fundació

471. ABAD 2009; MARTÍN 1968; PENA 1993; FERNÁNDEZ NIETO 2002; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 484.

472. MASDÉU 1785, p. 97.

473. MARTÍN 1968, p. 11-24.

474. MARTÍN 1752, p. 590.

475. Sobre el significat del nom i la destinació d'aquest establiment *v.* FERNÁNDEZ NIETO 2002.

476. MASDÉU 1785, p. 96-97.

477. MASDÉU 1785, p. 97.

478. ABAD 2009, p. 25.

479. FERRERAS 1700, p. 71.

480. VELÁZQUEZ 1759, p. 119.

de Dènia com a obra focea,⁴⁸¹ tot i que no es pronuncien sobre si realment es refereixen a Dianium o, com Martín i Masdéu, a Hemeroskopeion abans de transformar-se en Dianium.⁴⁸²

Dianium no és un topònim grec, sinó llatí, i, per tant, les fonts antigues confonen les fundacions gregues amb topònims més tardans, segurament els existents en el moment en què es recolliren aquells periples. El record d'uns orígens grecs per a Dianium no té per què ser discutit, però sols si es reconeix que ja no seria la fundació grega, sinó la seva transformació romana.

La constatació de que efectivament Dènia correspongui a aquesta localitat ha estat indagada per diversos investigadors, entre els que una de les pioneres fou G. Martín, encara que no va aconseguir documentació per contrastar cap fundació grega.⁴⁸³ Aquesta proposta confirmaria el que més recentment ha defensat F. J. Fernández Nieto en relació amb l'absència de cap fundació grega en aquesta localitat més enllà d'un establiment de petita entitat, una torre al voltant de la qual va créixer un petit hàbitat.⁴⁸⁴

La tercera ciutat citada per Estrabó no disposa de cap nom segur. De totes maneres, L. Abad ha discutit la cita de Diodor Sícul (XXXV, 10,3) i la possibilitat que la fundació cartaginesa d'*Akra Leuke*, feta al nord de Cartagena correspongués amb una fundació grega anterior. De fet, la recerca actual proposa que aquesta fundació púnica amb nom grec, s'hagi de situar en àrea andalusa, deixant com anecdòtica i residual la seva identificació amb Alacant.⁴⁸⁵ És a dir, l'existència d'una tercera fundació massaliota a l'àrea considerada aquí descarta, definitivament, la proposta inicial que identificava aquest centre amb a Alacant.⁴⁸⁶ Es pot proposar, doncs, com Santa Pola, La Vila Joïosa i Dènia, siguin les ubicacions més probables per situar les tres ciutadelles dels massaliotes.

481. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 150, p. 186.

482. MARTÍN 1752, p. 590; MASDÉU 1785, p. 96-97.

483. MARTÍN 1968, p. 3-59.

484. FERNÁNDEZ NIETO 2002; ABAD 2009, p. 25-26.

485. Síntesi i discussió amb bibliografia ajornada dins DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 397, n. 11.

486. RABANAL 1985b, p. 201-250; ABAD 1982, p. 150-154; ABAD / ABASCAL 1991, p. 13-24; ABAD 2009, p. 25-26. Només quedaria la opció del Tossal de les Basses.

II.3.2.3. *Sagunt*

Al centre de la costa lleuantina es situa *Sagunt*, també apareix citada com una fundació grega.⁴⁸⁷ Apià (*Ib.* 7; *S. It. Pun.* I, 271-295, Plini NH 16, 216; Livi 21, 7, 2; Estrabó 3, 4, 6) descriu la ciutat com a colònia dels Zacintis (ἀποικοὶ Ζακυνθίων). Segons Sili Itàlic seria una fundació de l'heroi *Zakynthos* i Hèrakles, en el seu viatge cap a Occident per lluitar contra Gerió, i també el lloc de sepultura de *Zakynthos*, dalt del turó de Sagunt.⁴⁸⁸

Però Sagunt és especialment coneguda com a detonant de la Segona Guerra Púnica, tema al qual s'han dedicat infinitat de treballs i ha motivat una recerca arqueològica intensiva. Si bé el tema de l'agressió púnica a Sagunt no el tractaré, sí que he de fer menció a alguns detalls que expliquen els seus orígens grecs, i que van motivar la defensa romana en tant que (suposats) aliats.⁴⁸⁹ També hauré de tractar el tema de la recerca arqueològica que, com es veurà, ajuden a comprendre la complexitat d'aquest punt de referència històric, llegendari i geogràfic.

La bibliografia del segle XVIII tracta Sagunt de manera marginal: J. de Ferreras, argumenta que amb la mateixa motivació que els habitants de Rodes van fundar Rhodepe, els habitants de *Zazynto* (*sic.*) van fundar Sagunt.⁴⁹⁰ Si bé L. J. Velázquez no tracta el cas de Sagunt, sí que de manera indirecta cita el moment de la seva fundació, precedent a l'expansió dels *Cempsios* cap al nord peninsular (*v. supra*).⁴⁹¹ Els germans Mohedano van discutir si «Hercules y su compañero Zacyntho...ú otros Griegos de la Isla de Zante» van fundar Sagunt,⁴⁹² però es decideixen per proposar que fos una fundació focca.⁴⁹³ Masdéu només va discutir la cronologia fundacional que situava en el segle VII aC,⁴⁹⁴ i contextualitzava correctament la suposada fundació grega

487. SANTIAGO 1990b; SANTIAGO 1994, p. 51-56; ARANEGUI 1994; PENA 2006, p. 49; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012.

488. SANTIAGO 1994, p. 54, nota 12.

489. Sobre el tema, amb bibliografia precedent ajornada v. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, *passim*.

490. FERRERAS 1700, p. 65.

491. VELÁZQUEZ 1759, p. 117.

492. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 122.

493. *Historia literaria de España*, vol. II, 1768, p. 186.

494. MASDÉU 1785, p. 84.

amb la dinàmica expansiva de la «colonització grega» cap a Occident. Sense més precisions, J. Lozano cita el nom com a fundació grega.⁴⁹⁵

La cronologia de la seva fundació seria 200 anys abans de la Guerra de Troia (Plini *NH* 16).⁴⁹⁶ En opinió d'A. J. Domínguez Monedero les dades actuals no permeten proposar-la com una colònia grega,⁴⁹⁷ tot i que la seva aparició al plom d'Empúries la posa en el discurs sobre les possibles colònies gregues a la Península;⁴⁹⁸ en canvi, a l'*Ora Maritima*, la identificació de Sagunt no és clara degut a l'absència d'una cita sota altres noms que es podria interpretar amb aquest punt.⁴⁹⁹ El que sembla més probable és la proposta formulada per R. A. Santiago i C. Aranegui⁵⁰⁰ (entre d'altres), que interpreten la fundació grega com una invenció massaliota o romana per emfatitzar la seva relació amb Roma i la seva distància vers Carthago.⁵⁰¹ Aquest fet es veu accentuat, ja per les fonts en citar una segona fundació de la ciutat per part de poblacions procedents d'Ardea (Laci).⁵⁰²

El fet interessant de les recerques arqueològiques modernes és la identificació de dos centres d'una mateixa ciutat,⁵⁰³ no com una *Dipolis*,⁵⁰⁴ sinó com a dues parts d'un tot en què es planteja una dependència d'un cap a l'altre en tant que empori. Segons aquesta proposta, el nucli iber correspondria a Arse i es situaria al castell de Sagunt, mentre que l'empori es situaria al port del Grau Vell, i rebria el nom grec de *Saigantha* (tot i que no es pot descartar que sigui la transcripció al grec d'un topònim indígena).⁵⁰⁵ Com en el cas emporità, i tants altres en els que es documenta un empori dependent d'una ciutat, el nucli d'habitació es situa en la part interior mentre

495. LOZANO 1794, p. 158.

496. Al segle XVIII aquesta colònia va ser relativament menys considerada que les colònies focees, J. Martin va situar la seva fundació en els imprecisos temps heroics (MARTIN 1752, p. 586).

497. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a, p. 485; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012.

498. SANTIAGO / SANMARTÍ 1988; SANTIAGO 1990a; SANTIAGO 1994.

499. GARCIA RUBERT 2008, p. 83.

500. SANTIAGO 1990b; SANTIAGO 1994; ARANEGUI 1994.

501. Aquesta pràctica de construcció unidireccional de la memòria i de la identitat per a legitimar una fundació correspon a un fet calculat fet *a posteriori* i ha estat àmpliament comentat (GIANGIULIO 2001; GIANGIULIO 2010, p. 13-27).

502. Síntesi, discussió i bibliografia ajornada dins DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 408.

503. ARANEGUI 2004, p. 43; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 403 i ss.

504. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 404.

505. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 404.

que l'empori, per poder desenvolupar les seves activitats comercials, es situa en la banda marítima.⁵⁰⁶ Aquest nom podria correspondre al nom antic de l'empori de segle VI aC,⁵⁰⁷ tot i que no manquen les opinions contràries, principalment en relació amb el nom que apareix en el plom d'Empúries.⁵⁰⁸ Sigui com sigui, l'establiment de Sagunt correspondria a un empori habitat, transitat i utilitzat per grecs i altres actors, tal com era corrent entre aquest tipus d'espais destinats a l'activitat comercial.⁵⁰⁹

II.3.2.4. *Les fundacions entre Sagunt i Empúries*

M. E. Aubet es va mostrar clarament contrària a la identificació de «Greek colonies» al sud d'Emporion,⁵¹⁰ però als punts comentats que citen les fonts i que concentren gran quantitat de restes gregues, les fonts clàssiques situen una sèrie d'enclavaments que, a partir dels seus noms, es poden relacionar amb el món grec al llarg de les costes peninsulars.⁵¹¹ En qualsevol cas, ni tots poden interpretar-se a l'època arcaica ni, segurament tampoc, a fundacions gregues. Molt possiblement, el testimoni que deixen les fonts antigues, al ser gregues o derivades d'elles, donen una falsa sensació d'una geografia hel·lenitzada, perquè segurament ens queda només el nom amb el qual els grecs coneixien aquells llocs. El que no sembla tan casual és la seva concentració en l'àrea del Maestrat, àrea clau per al desenvolupament del comerç arcaic en el Llevant peninsular, per a les relacions interior-costa i per la concentració de jaciments arqueològics importants tant pel que indica la seva cultura material com pel control i aprofitament d'una geografia privilegiada de vies de comunicació. La topografia d'aquest espai, amb la península de Penyíscola, la via de comunicació interior que evita l'albufera litoral i comunica de nord a sud, la disposició de les elevacions en el límit interior de l'albufera controlant el curs de la Rambla Cervera o riu Sec i, per tant, la via de comunicació vers el Baix Aragó.

506. ARANEGUI / RUIZ PÉREZ / CARMONA 2005.

507. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 402.

508. ARANEGUI / VIVES FERRÁNDIZ 2006, p. 98, n. 4.

509. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012, p. 403-412.

510. AUBET 2007, p. 449-450.

511. PENA 1989; PÉREZ VILATELA 1994; DILOLI 2001; JÁRREGA 2006; DILOLI / FERRER 2008; GARCIA RUBERT 2008.

Coneguts a partir de l'*Ora Maritima*, en una llista de nuclis situats entre el que, suposadament seria Sagunt, tot i que Aviè no el menciona, i l'Ebre (*Onussa*,⁵¹² *Hylactes*,⁵¹³ *Hystra*,⁵¹⁴ *Sauma*,⁵¹⁵ *Tyrichae*,⁵¹⁶ *Lebedoncia*).⁵¹⁷ A les que es poden afegir les que cita Estrabó (3, 4, 6), de les ciutats entre Sagunt i l'Ebre (*Querrones*,⁵¹⁸ *Oleastre* i *Cartalia*).⁵¹⁹

I encara pot afegir-se la cita genèrica d'Apià (Ib. 7) amb un número indeterminat de grecs prop d'Emporion,⁵²⁰ ἀμφιπερικτίονες (*amphiperiktiones*),⁵²¹ bé de poblats indeterminats, d'Ullastret⁵²² o potser, fins i tot, del Mas Castellar de Pontós,⁵²³ que serien τὰς περιουκίδας πόλεις (ciutats circumdants).⁵²⁴

512. Aquesta referència s'ha identificat, no sense problemes, amb el jaciment del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs (PÉREZ VILATELA 1994, p. 222-227).

513. Sense identificació segura. Les diferents propostes apareixen recollides dins PÉREZ VILATELA 1994, p. 224, p. 228-229.

514. Aquesta referència s'ha interpretat, no sense problemes, amb la serra d'Irta (PENA 1989, p. 19; PÉREZ VILATELA 1994, p. 229).

515. També citada com *Sarna* (PÉREZ VILATELA 1994, p. 224).

516. Aquest nom s'ha interpretat, no sense problemes, amb la població de Tírig (PENA 1989, p. 14), amb el jaciment del Puig de la Nau de Benicarló (PÉREZ VILATELA 1994, p. 232), amb el jaciment de Sant Jaume Mas d'en Serrà d'Alcanar (GARCIA RUBERT 2008) o amb Tortosa (DILOLI / FERRER 2008; JÁRREGA 2006).

517. Aquesta ciutat s'ha proposat que correspongui a l'Ampolla (GARCIA RUBERT 2008, p. 85; SCHULTEN 1955, p. 135), però la feblesa de les dades fan molt difícil considerar més àmpliament aquest tema. Rafel i Armada, en canvi, recullen la possibilitat que es tracti de Falset o d'una localització indeterminada prop de l'Hospitalet de l'Infant (RAFEL / ARMADA 2010, p. 254-255).

518. Citada com Chersoneso per MASDÉU (1785, p. 96-97) que la situa a Penyíscola. És possible que aquest nom sigui una corrupció presa del Chersoneos oriental, citat abastament per les fonts antigues. Com és ben sabut, el seu significat és el de «península», la seva traducció llatina derivaria en Penyíscola.

519. En contra v. DUPRÉ 2006a (=2006b) qui situa *Oleastrum* a l'Hospitalet de l'Infant.

520. A les dues referències que segueixen, es poden sumar les referències a altres indrets grecs o suposadament grecs com: *Ugernum*-Beaucaire, *Theline*-Arles o *Héracléa*-Espéyran (ROURE 2010, p. 682; ROURE 2019), a partir de cites d'Aviè (681-683) o Plini (*NH*, 3, 33).

521. Els «veïns dels voltants» citats pels poetes Callinos (fr. 1,2) i Theognis (1, 1058) (CASEVITZ 1985, p. 66).

522. TARRADELL 1974; CODINA / MARTIN / DE PRADO 2008; MARTIN *et al.* 2010.

523. ASENSIO / PONS 2015a; ASENSIO / PONS 2015b; ASENSIO *et al.* 2015; PONS (dir.) 2002; PONS / ASENSIO / FUERTES 2016; PONS *et al.* 2013; PONS *et al.* 2017.

524. CASEVITZ 1985, p. 190.

Possiblement, aquesta presència en les fonts demostra un cert protagonisme indígena en el sistema d'intercanvis amb les poblacions «coloniales».⁵²⁵

Tractar tots aquests enclaus supera els interessos del treball, i centraré el comentari en dos casos singulars, recentment estudiats: *Tyrichae* i *Oleastre*.

Tyrichae és una menció problemàtica, partint del dubte sobre la seva pròpia existència, amb defensors de què era l'única ciutat mencionada per Aviè en referir-se a la costa del Maestrat,⁵²⁶ o la principal de les mencionades.⁵²⁷ Si bé les primeres identificacions (segle XVII) la situen a Penyíscola (Prov. Castelló),⁵²⁸ ben aviat es va passar a identificar-la amb Tortosa (P. Risco), ubicació que va repetir A. Schulten,⁵²⁹ i que han seguit posteriorment la majoria dels investigadors.⁵³⁰ Com s'ha comentat, algunes de les ciutats citades a les fonts, han gaudit d'un renovat interès a partir de recerques recents i de relectures, però aquesta és la ciutat que més controvèrsia ha creat; actualment la problemàtica s'ha basat en la recerca arqueològica. Les propostes resultants són, com veurem, diametralment oposades. Cal destacar que, encertadament, gran part de la discussió s'ha concentrat en un mateix número 40 de la revista *Saguntum* (2008), en la qual es presenten dues opcions oposades, a les que cal afegir la de Pérez Vilatela:⁵³¹ una d'aquestes propostes identifica el topònim amb Tortosa,⁵³² una segona, innovadora, que el situa al riu Sènia,⁵³³ i la de Pérez Vilatela que, en canvi, proposa un jaciment de Benicarló.⁵³⁴

La imatge que Aviè dona del litoral castellanenc i de la desembocadura de l'Ebre, és la d'un territori densament poblat, fet que es veu ratificat per una important concentració d'hàbitats que es poden datar a *grosso modo*, entre el 650 i el 550 aC. Si es fa cas del coneixement actual de la Plana

525. DIETLER 1989; BATS 1998, p. 624-630; MOREL 1990, p. 277-292; LOMAS 2006, p. 181.

526. JACOB 1985, p. 262.

527. PÉREZ VILATELA 1994, p. 227.

528. DIAGO 1643; PÉREZ VILATELA 1994, p. 227-232; GARCIA RUBERT 2008, p. 84.

529. SCHULTEN 1952.

530. AUBET 1993, p. 27.

531. PÉREZ VILATELA 1994. En canvi, crec que es pot descartar o la de Marçillo de situar-la a l'entorn d'Amposta (MARÇILLO 1685).

532. DILOLI / FERRER 2008; JÁRREGA 2006.

533. GARCIA RUBERT 2008; PÉREZ 1994.

534. PÉREZ VILATELA 1994, p. 232.

de Castelló, el poblament protohistòric presenta un fort component fenici⁵³⁵ que donaria força a la proposta de M. J. Pena⁵³⁶ de llegir el nom de *Tyrichae* com «la tiria» o la «dels tiris». Si bé la presència de materials grecs és habitual al sud de la península Ibèrica, a la zona alacantina i al golf de Roses, l'absència d'importacions gregues durant els ss. VII-VI aC a la Plana castellonenca és rellevant⁵³⁷ en oposició a l'elevada presència de materials fenicis, superior fins i tot a la que es documenta al tram de la desembocadura del riu Ebre.⁵³⁸

Comencem per la proposta de D. Garcia, la qual la situa en el Sènia.⁵³⁹ Garcia adverteix, com havien fet altres, de l'ús prudent que s'ha de tenir de l'obra d'Aviè,⁵⁴⁰ tot i que el treball gira, i no sols el títol, al voltant de *l'Ora Maritima*. A partir d'aquí, l'autor posa en dubte les indicacions d'Aviè per identificar els topònims:⁵⁴¹ d'una banda, assenyala la posició, segons Estrabó (3, 4, 6), de les ciutats de *Querrones*, *Oleastro* i *Cartalia* entre Sagunt i l'Ebre;⁵⁴² d'altra banda, assenyala que les suposades ciutats de *Hylactes*, *Hystra* i *Sauma*, correspondrien a indicacions geogràfiques que difícilment farien referència a nuclis habitats,⁵⁴³ i únicament quedaria *Tyrichae*.⁵⁴⁴ Tot i que sembla difícil poder acceptar la proposta de D. Garcia en la qual els periples farien menció de nuclis deshabitats o enrunats,⁵⁴⁵ vista l'absència d'aquest tipus de referències en els tractats periplogràfics,⁵⁴⁶ i sens dubte més significatiu pel cas que es tracta, per l'absència total d'uns vestigis identificables en aquest sentit. Sigui com sigui, s'entén la voluntat de l'autor de presentar l'assentament de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar) com

535. VIVES-FERRÁNDIZ 2005.

536. PENA 1989; PÉREZ VILATELA 1994, p. 229.

537. GRAELLS I FABREGAT 2010; SANTOS 2008.

538. SARDÀ 2010; FATÁS / GRAELLS I FABREGAT / SARDÀ 2012, amb bibliografia precedent.

539. GARCIA RUBERT 2008.

540. GARCIA RUBERT 2008, n. 5.

541. GARCIA RUBERT 2008, p. 80-81.

542. Un altre problema (GARCIA RUBERT 2008, p. 85) el suposa el passatge d'Aviè (v. 505) que s'ha interpretat com una visió de l'Ebre a l'altura de Benifallet (PENA 1989, p. 20), però sembla millor tornar a la lectura de X. DUPRÉ (2006a, p. 11, p. 28).

543. GARCIA RUBERT 2008, p. 83 (ja avançat per JACOB 1985).

544. En contra v. PÉREZ VILATELA 1994, p. 227.

545. GARCIA RUBERT 2008, p. 96-97.

546. GONZÁLEZ-PONCE 1993b; GONZÁLEZ-PONCE 2002.

la Tyrichia, i només caldria valorar si la seva posició respecte a la costa i la seva entitat seria suficient per ser recordat per les fonts.

D. Garcia força una lectura d'Aviè en la que hi veu una realitat indígena inexistent basada en un «colpiment» que va tenir Aviè en observar la citada costa,⁵⁴⁷ que segons Garcia, presentaria una estructura social complexa que vertebraria el territori.⁵⁴⁸ Aquesta proposta va més enllà i, estant-hi d'acord, especula sobre l'existència d'un periple fenici del segle VII o inicis del VI aC, que hauria servit per a la redacció de *l'Ora Maritima*.⁵⁴⁹ Sens dubte, els arguments exposats tenen com a intenció identificar *Tyrichae* amb algun dels assentaments de l'anomenat *Complex Sant Jaume*,⁵⁵⁰ i no deixa de presentar una imatge plausible, ja que presenta el panorama de les importacions entre finals dels segles VII i VI aC.

La proposta d'identificar *Tyrichae* amb Tortosa, en canvi, ha tingut diversos seguidors.⁵⁵¹ La importància de Tortosa en època romana està fora de qualsevol dubte amb les cites d'Estrabó, (III, 4, 9) que la cita com *Dertosa*, situada al pas de l'Ebre en la via de pas des de Tàrraco cap al sud. Aquest establiment romà seria l'evolució d'una anterior població indígena de la que recents excavacions⁵⁵² han documentat les principals traces de la muralla ibèrica. Aquesta descoberta ha donat arguments per tornar sobre la identificació de *Tyrichae* amb Tortosa, més concretament, les dades que han proporcionat les excavacions a la falda del castell de la Suda de Tortosa (C/ Montcada), així com el reestudi dels materials dipositats a l'Arxiu municipal. La proposta de Diloli i Ferrer és la d'identificar una evolució en el nom de la ciutat de Tortosa des d'una primera menció com a *Tyrichae*, dins l'obra d'Aviè, a una posterior transformació en *Hibera* i d'allí a *Dertosa*.⁵⁵³ En relació amb aquesta, podria relacionar-se la lectura de *Tyrichae* com l'assentament d'Aldovesta a Benifallet,⁵⁵⁴ però la distància de la costa fa que perdi molta força i pràcticament es pot descartar. La considerable distància de la

547. GONZÁLEZ-PONCE 1993a.

548. GARCIA RUBERT 2008, *passim*.

549. GARCIA RUBERT 2008, p. 97.

550. GARCIA RUBERT 2008, p. 102.

551. PENA 1989; DILOLI 1996; DILOLI 2000.

552. DILOLI / FERRER 2008.

553. DILOLI / FERRER 2008, p. 112.

554. PENA 1989, p. 16.

costa, per molt que l'Ebre sigui navegable i, les reduïdíssimes dimensions i entitats d'aquell assentament són els arguments més clars per descartar-ho.

La proposta de Pérez Vilatela, en canvi, situava *Tyrichae* al Puig de la Nau de Benicarló,⁵⁵⁵ i sembla tenir una dimensió i coherència major. En primer lloc, l'*oppidum* és de dimensions notables,⁵⁵⁶ amb una cronologia extensa, que juntament amb la que es defineix a partir de la seva necròpolis,⁵⁵⁷ va de principis del segle VI a.C. a finals del segle V a.C. En segon lloc, la riquesa particular de la seva cultura material, amb abundants importacions, es pot explicar tant pel que fa a materials mediterranis (en relació amb el port natural de les «pedres de la Barbada»)⁵⁵⁸ com els materials peninsulars (vehiculats mitjançant la via que comunica a través de la Rambla Cervera cap al Baix Aragó). Crec, doncs, sense entrar aquí en un estudi detallat dels arguments arqueològics, que aquest és el millor candidat per aquesta identificació.

En qualsevol cas, amb tot el que s'ha exposat, el cas de *Tyrichae* segueix lluny de solucionar-se; les versemblants propostes posen sobre la taula un nou panorama sobre el qual discutir, tot i que la crida al control d'entrada de productes per la via fluvial de l'Ebre continuen donant una posició dominant a Tortosa. En canvi, el consens s'ha assolit en relació amb la cronologia, anterior a la fundació d'Empúries.⁵⁵⁹

Igual que en el cas de *Tyrichae*, la menció d'Estrabó a *Oleastron* (*Geogr.* III, 4, 6) ha estat recentment revalorada,⁵⁶⁰ tot i que en aquest cas el geògraf no es refereix a aquest punt com una colònia grega, la proposta que interpreta aquest punt amb un possible santuari i port grec tardo-arcaic obliguen a considerar-lo aquí.

La menció d'*Oleastrum* dins els relats de Mela (III, 1, 4), Ptolomeu (II, 4, 10), Plini el Vell (III, 15) i, com ja s'ha esmentat, Estrabó; el fet és que les mencions fan referència a diferents punts de la geografia. Com han demostrat N. Rafel i X.-L. Armada, la cita de Mela, Ptolomeu i Plini farien

555. PÉREZ VILATELA 1994, p. 232.

556. OLIVER / GUSI 1995; OLIVER 2006.

557. MESEGUER / GINER 1983.

558. OLIVER 1987-1988; FERNÁNDEZ 1990-1991; GRAELLS I FABREGAT 2014, p. 194.

559. GARCIA RUBERT 2008, p. 88.

560. DUPRÉ 2006a (=2006b); RAFEL / ARMADA 2010, p. 253-255.

al·lusió a un punt de l'entorn gadità.⁵⁶¹ En canvi, la cita estraboniana, sempre seguint els mateixos autors, es podria relacionar amb la *mansio Oleastrum* de l'itinerari Antoní i, per tant, situar-se a l'Hospitalet de l'Infant.⁵⁶² L'Hospitalet de l'Infant es situa a la desembocadura del riu Llastres (que podria correspondre al *Oleum flumen* que cita Aviè)⁵⁶³ i representa un port natural, utilitzat per vehicular l'extracció argentífera del Priorat en època medieval.

Aquest debat, però, estava motivat per la troballa d'una antefixa de terracota greco-arcaica a l'Hospitalet de l'Infant,⁵⁶⁴ fet que va fer proposar la identificació allí d'un enclavament relacionat amb el món grec, suposadament emporità. L'enclavament permetria una sortida litoral a l'explotació minera, de plom, del baix Priorat, si bé les dades arqueològiques no permeten majors especulacions per afirmar que es tracti d'una fundació grega.

561. RAFEL / ARMADA 2010, p. 254.

562. RAFEL / ARMADA 2010, p. 254-256.

563. DUPRÉ 2006a (=2006b).

564. DUPRÉ 2006a (=2006b).

Conclusions

L'estudi de les fundacions de colònies al segle XVIII i la *Disertación*

Aquest treball provoca una reflexió sobre el paper de l'arqueologia en el procés de coneixement històric, que tan clarament mancava en els estudis del segle XVIII i que tant ha enriquit la recerca a partir del segle XIX.

La feina de l'arqueòleg és la de reconstruir la història de les poblacions antigues a partir de les evidències materials; és un procés que requereix d'una perspectiva àmplia, arribant a tocar l'estructura social, l'economia i la cultura material on, per a comprendre-la, són necessàries discussions sobre la iconografia i els aspectes ideològics. Aquesta idea, com ha discutit R. Osborne,¹ topa amb l'ambivalència del terme «Història», perquè correspon simultàniament al «passat» i a «l'escriure sobre el passat», o també a «l'escriure sobre el passat en base al que ja s'ha escrit». M. Mari² també ha reflexionat sobre els «temps» de la colonització grega, dividint entre les cronologies escrites a les fonts, que sovint són discordants entre elles, i la cronologia dels fets històrics, que provoquen apories en el diàleg entre historiadors, filòlegs i arqueòlegs.

Aquesta situació fa que escriguin sobre el mateix argument dos grups que utilitzen fonts diferents: els historiadors a partir de les fonts escrites, és a dir, a partir del que ja han escrit altres, mentre que els arqueòlegs a

1. OSBORNE 2011, p. 6.

2. MARI 2016, p. 21.

partir dels objectes del passat. Com és evident, ni uns ni els altres poden reconstruir la veritat de manera individual.³

Aquesta dicotomia ha estat abastament considerada per E. Lepore als anys 60,⁴ però el debat ha continuat de manera ininterrompuda i val la pena considerar les reflexions de D. Musti o de R. Osborne, que són particularment eloqüents pel cas que es considera. Musti afirmava que la història «coglie il movimento dei soggetti storici» mentre que l'arqueologia tracta les «trasformazioni interne, movimenti che hanno una vischiosità che non permette di vedere cesure e passaggi netti [...] coglie l'incessante trasformazione degli oggetti e degli stili».⁵ En canvi, Osborne afirma que «To write a history based on texts alone is to write a partial history, a history which treats just one of the systems humans have for understanding the world as the only way of understanding the world».⁶ Es pot afegir que fer-ho únicament amb les dades arqueològiques seria també parcial, però menys.

Som conscients que per alguns el passat dels arqueòlegs i el dels historiadors no és el mateix «passat»,⁷ però no ho podem compartir, ja que el que canvia és la manera d'aproximar-nos-hi i, en la mesura del possible, hem de ser capaços de combinar les lectures arqueològiques amb les històriques. Evidentment, ara hauríem d'anar molt lluny per seguir amb aquesta discussió i valorar les mancances de l'ensenyament actual, la hiperespecialització a la qual estem condemnats i a d'altres carències de tipus material (biblioteques, laboratoris, etc.) i conjunturals (entorn acadèmic, relacions professionals, etc.) i cauríem en el mateix problema que visqué Vega i de Sentmenat.

Tornant a l'afirmació d'Osborne, es podria articular ulteriorment la discussió arqueològica dient que els objectes expliquen històries diverses, com si tinguessin vida pròpia i, que en base a les seves característiques poden ajudar a reconstruir la història i el passat. El nostre repte, dels in-

3. «[...] it makes clear that material culture should always be a constant preoccupation of the ancient historian, not as a supplement or corrective to, but in concert with texts» (PAPALEXANDROU 2012, p. 528).

4. Sobre el tema v. MOMIGLIANO 1992; FINLEY 1981; GABBA 2009.

5. MUSTI 1989, p. 78-79.

6. OSBORNE 2011, p. 17.

7. OSBORNE 2011, p. 6: «The past that archaeologists and historians' study is not the same past».

CONCLUSIONS

vestigadors, és el de fer convergir les visions i lectures que es desenvolupen separadament i crear una sinergia que enriqueixi el discurs. La fragilitat de les nostres disciplines fa que els punts fixes siguin necessaris per fonamentar les hipòtesis, i els punts fixes són més estables quan es basteixen sumant esforços; en paraules d'E. Greco « [...] il dialogo tra un archeologo e uno storico è una, se non la massima, delle aspirazioni di chi coltivi la scienza dell'antichità». ⁸

De fet, aquest desig té un llarg recorregut. El 1986, J. A. Lloyd es preguntava per què els historiadors aprofitaven tan poc el coneixement arqueològic. ⁹ En un moment en el qual el dinamisme metodològic i conceptual de la recerca prehistòrica estava assolint resultats renovadors del discurs, es feia evident l'estancament dels estudis clàssics que seguien amb els mateixos plantejaments que al segle XIX. Lloyd, i com ell d'altres, van veure la possibilitat d'adaptar la recerca prehistòrica a l'arqueologia clàssica i, per tant, aportar al coneixement que interessava als historiadors. La proposta no va convèncer a massa gent, motiu pel qual anys més tard P.W.M. Freeman deia «[...] it is interesting how archaeologists feel they have to pontificate on the relationship, whereas historians tend either to reject it or else, if they acknowledge some sort of relationship, tend still to be accused of not fully appreciating its potential [...] I suspect part of the problem remains a sense of inferiority: classical archaeology continues to be the junior partner in this unnegotiated arrangement for studying the past». ¹⁰ Encara avui, el 2022, la situació no és massa diferent i s'ha de seguir insistint en la necessitat de treballar plegats. ¹¹

El més sorprenent és que a aquests resultats també van arribar els investigadors, erudits i acadèmics de finals del segle XVIII, i d'inicis del segle XIX. La recerca sobre la colonització grega en aquell moment era renovadora i trencava amb les llegendes i les tradicions, i que amb dificultat sabia integrar en el discurs les troballes arqueològiques. És una recerca filològica i històrica que exhibeix un ampli coneixement de les fonts i que sembla disposar

8. GRECO / CARANDINI 2007, p. 125.

9. LLOYD 1986.

10. FREEMAN 2007, p. 507.

11. MARTINÓN-TORRES 2008; MARI 2016; o més recentment GRAELLS I FABREGAT 2020.

d'un circuit centreeuropeu (francès i alemany),¹² un circuit secundari que es situa la recerca italiana i, en molta menor mesura, la recerca hispana en la qual el cas de la *Disertación* de Vega n'és un digníssim exemple. El criteri per aquesta afirmació és el tipus de bibliografia emprada a partir de la cronologia de la mateixa i la diversitat de fonts, així com la profunditat de la discussió de les fonts clàssiques, decreixent entre aquests cercles tot i compartir una visió innovadora de la recerca, que ara es comença a fer de manera monogràfica.

S'ha vist com l'obra de Raoul-Rochette ultrapassà la visió i metodologia del segle XVIII per estudiar les fundacions colonials gregues, tant per una voluntat exhaustiva i ja no parcial o monogràfica, com per una crítica i aprofitament de les informacions en favor d'una comprensió del fenomen com a part d'un tot, d'un discurs històric únic format per múltiples històries particulars. Però, l'obra de Raoul-Rochette era la culminació d'un procés del qual la *Disertación* de Vega va participar en el seu moment inicial. Així, es pot concloure que el 1780, el discurs que es podia fer amb el pes de la tradició, els mitjans a disposició i la formació acadèmica catalana (i per extensió hispana) no podia ser millor del que feu Josep Vega i de Sentmenat.

12. Panoràmica general dins SCHNAPP 1982.

MARTA SANTOS RETOLAZA

Coda

La dissertació de Josep de Vega i de Sentmenat en la perspectiva de la recerca arqueològica sobre la ciutat grega d'Empòrion

Els més de 125 anys que separen la presentació davant l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona de l'estudi realitzat per Josep de Vega i de Sentmenat –*Disertación sobre las colonias de griegos en Cataluña* (1780)–, del discurs d'ingrés a aquesta mateixa institució per part de Joaquim Botet i Sisó –*Data aproximada en quéls grechs s'establiren á Empories i estat de la cultura dels naturals del país al realisarse aquell establiment* (1908)– representen una etapa fonamental en la historiografia emporitana prèvia a l'inici de les excavacions sistemàtiques en el conjunt arqueològic emporità.¹

L'accés al primer d'aquests treballs, fins ara inèdit, es veurà des d'ara facilitat gràcies a l'edició crítica realitzada en aquesta publicació per Raimon Graells, acompanyada d'una minuciosa contextualització històrica i historiogràfica, així com de la reivindicació dels seus valors, tot i reconeixent igualment les seves limitacions. Al mateix temps, el contingut de la dissertació es contrasta amb el panorama actual de la recerca sobre les fundacions focées a la Península i les construccions teòriques i conceptuals

1. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 163-178; SANMARTÍ / RIPOLL 1981.

en què avui es sustenten les interpretacions sobre el fenomen colonial grec a l'antiguitat. Tal com ha estat sovint subratllat, la contribució de Josep de Vega representà, per primera vegada, un treball acadèmic centrat monogràficament en els enclavaments colonials focuus d'Empòrion i Rhode, una recerca arrelada encara en la lectura dels diversos textos clàssics que esmenten les dues antigues ciutats, i fonamentada en les referències de la literatura erudita i il·lustrada, conegudes per l'autor que en major o menor mesura podien ser rellevants per al propòsit de l'estudi, si bé de vegades recollides de manera indirecta o citades simplement com a simple recurs d'erudició. Un estudi, doncs, que s'emmarca en la mateixa tradició erudita de la historiografia precedent, però que reaccionà, com havien fet abans altres estudiosos –com és el cas de Pèire de Marca en el segle XVII o Enrique Flórez, Jaume Masdeu i els germans Rafael i Pedro Mohedano en el segle XVIII– enfront de les falses llegendes, invencions i fantasies construïdes sobre aquestes dues fundacions gregues, amb una contundent voluntat crítica, de revisió de les opinions prèviament publicades, fet que ha estat destacat com un dels principals valors del treball de Josep de Vega i de Sentmenat.

El discurs de Joaquim Botet i Sisó, posterior en gairebé trenta anys a la important monografia que aquest mateix autor havia publicat sobre el jaciment emporità –*Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion* (1879)–, representa, en canvi, l'afirmació definitiva de la necessitat d'incorporar els testimonis arqueològics per reconstruir el discurs històric,² tot superant les limitacions, els problemes d'interpretació i els propis silencis de les fonts escrites. Més enllà del col·leccionisme de monedes, inscripcions i altres objectes trobats en els solars ocupats per les restes de l'antiga ciutat, que arrencava ja des de temps molt anteriors, la consideració de les estructures arqueològiques aleshores visibles està present ja en altres obres publicades durant el segle XIX, de valor i caràcter ben diferents, tot començant des de l'obra poc rigorosa de l'escalenc Josep de Maranges i Marimon,³ i més tard il·lustrades i posades per primera vegada sobre un

2. BOTET I SISÓ 1879 (ed. facsímil, 1979), amb notes introductòries de J. Nadal, E. Ripoll i E. Sanmartí; BOTET I SISÓ 1908; TREMOLEDA 2017.

3. MARANJAS Y MARIMON, *Compendio histórico, resumen y descripción de la antiquísima Ciudad de Empurias* (1803), reed. facsímil publicada l'any 1968, amb comentari d'E. Ripoll; BUSCATÓ / FUENTE 2013.

plànol en els gravats de l'interessant llibret editat per l'erudit rossellonès F. Jaubert de Paçà,⁴ que va visitar i descriure les ruïnes, tot relacionant-les amb el discurs històric sobre la ciutat i les referències dels textos antics. Temps més tard, en aquest mateix context, s'efectuàrien ja les primeres excavacions en el jaciment entre 1846 i 1848 per iniciativa de la Comissió Provincial de Monuments de Girona,⁵ a la vegada que s'intensificaria la recuperació de restes materials, de manera casual o, en la majoria dels casos, fruit de recerques o espolis esperonats per l'interès d'antiquaris i col·leccionistes. Podem destacar, així, la descoberta de peces tan excepcionals com el conegut emblema de mosaïc amb la representació del Sacrifici d'Ifigènia (1849).⁶ Les troballes numismàtiques, o les restes epigràfiques conegudes aleshores, havien atret també l'interès dels estudiosos com Celestí Pujol i Camps o Fidel Fita. Però, serien les contribucions d'autors gironins com Josep Pella i Forgas⁷ i, sobretot, Joaquim Botet i Sisó les que marcarien el final d'aquest període de la historiografia emporitana i prepararien el camí a la nova etapa que s'inicia, el mateix any 1908, en què es presentà el discurs de Botet davant l'Acadèmia de Bones Lletres, el projecte d'excavacions sistemàtiques a Empúries impulsat des de la Junta de Museus de Barcelona. Una veritable *empresa arqueològica* endegada en el context cultural del noucentisme, per iniciativa de Josep Puig i Cadafalch,⁸ que es complementaria amb l'impuls a l'adquisició pública dels terrenys i, amb això, a la protecció institucional de les restes de les antigues ciutats grega i romana.⁹

Certament, a partir d'aquell moment, l'arqueologia pren el protagonisme indiscutible a l'hora de pretendre reconstruir la realitat i l'evolució històriques de l'Empòrion grega. Així, les campanyes d'excavacions promogudes anualment per part de la Junta, amb la figura essencial d'Emili Gandia¹⁰ com a responsable directe dels treballs i de la seva documentació al llarg de gairebé trenta anys, es centraren d'una manera especial en el descobriment

4. F. JAUBERT DE PAÇÀ, *Notice historique sur la ville et le comte d'Empurias* (1823), reed. facsímil a NOLLA / VILA 2000.

5. BUSCATÓ / PONS 2001; BUSCATÓ / PONS 2012.

6. BUSCATÓ / PONS 2002.

7. PELLA Y FORGAS 1883.

8. PUIG I CADAVALCH 1909.

9. AQUILUÉ *et al.* 2001a; TREMOLEDA (coord.) 2018.

10. CASTANYER *et al.* 2015.

del seu principal sector urbà, que avui coneixem amb el nom de Neàpolis. Les restes que havien deixat a la vista les primeres excavacions realitzades a mitjans del segle XIX, a la banda oriental d'aquest sector, corresponien bàsicament a la *cella memoriae* paleocristiana, i diverses cambres funeràries annexes, bastides durant l'antiguitat tardana sobre construccions de l'antic nucli grec, abandonades ja des de feia segles. L'objectiu de les noves excavacions sistemàtiques començades l'any 1908, d'acord amb l'interès de la recerca de Josep Puig i Cadafalch com a responsable científic del projecte, es centrà sobretot en descobrir, en extensió, les traces de l'antic urbanisme i les restes de construccions, que en la majoria dels casos corresponien a la darrera gran etapa històrica de l'assentament, d'època hel·lenística i romana.¹¹ Com a resultat d'aquests treballs, continuats durant l'etapa republicana sota la direcció de Pere Bosch Gimpera, gairebé la totalitat de la superfície ocupada per l'antiga ciutat quedà al descobert, des de les muralles que formen el seu límit meridional, fins al penya-segat que havia format el límit amb la fondalada del port.¹² Únicament n'havien quedat exclosos l'extrem nord-oest, on s'havien superposat les edificacions del monestir servita del segle XVII —en part aprofitades per bastir les primeres construccions del museu entre 1915 i 1917—, i la franja oriental, propera a la costa, que havia resultat afectada pels treballs de fixació de les dunes i de construcció de la carretera litoral realitzats pel Servei Hidrològic i Forestal.

La superposició de les restes, com a resultat de sis segles d'ocupació continuada del nucli, dificultava, en canvi, la interpretació de les evidències constructives descobertes per les excavacions que pertanyien a fases històriques anteriors a la important transformació de l'assentament iniciada en el segle II aC. Els nivells fundacionals, per la seva banda, únicament varen poder ser explorats de manera molt limitada gràcies als sondeigs realitzats per E. Gandia en diversos punts de la topografia de la Neàpolis. Tal com il·lustren perfectament els seus diaris manuscrits, d'aquests sondeigs es recuperaren materials que confirmaven la cronologia de la implantació del nou nucli grec al sud de la petita badia portuària durant el segle VI aC.

11. RIU 2018.

12. PUIG I CADAVALCH 1913; PUIG I CADAVALCH 1920; PUIG I CADAVALCH 1934.

La represa dels treballs arqueològics amb posterioritat a la Guerra Civil Espanyola, sota la direcció de Martín Almagro Basch, va comportar el desplaçament de l'interès principal de les excavacions, ara concentrades en la continuació de la descoberta de la ciutat romana i en els treballs portats a terme a les necròpolis, mentre que, durant un període molt llarg, al nucli grec únicament es varen fer cales estratigràfiques que s'afegien a les realitzades precedentment per E. Gándia.¹³ Tanmateix, cal destacar també els treballs d'excavació efectuats a inicis dels anys 60 al costat nord de l'església de Sant Martí d'Empúries,¹⁴ els quals, malgrat que la seqüència estructural i estratigràfica documentada, corresponia en gran part a etapes històriques molt més recents, aportaren per primera vegada materials que evidenciaven la situació en aquest promontori costaner del primer establiment emporità de la *Palaiia Polis*, esmentat al text d'Estrabó (*Geog.* III,4,8).

Els resultats dels treballs arqueològics portats a terme fins aleshores a la Neàpolis o a Sant Martí, i altres troballes, com ara les recuperades a les tombes gregues de les necròpolis emporitanes, que es podien sumar al ric conjunt de ceràmiques gregues trobades a Empúries,¹⁵ completaven l'important corpus d'evidències arqueològiques que, juntament el recull de les restes epigràfiques¹⁶ i la sistematització de les emissions de la seca emporitana,¹⁷ fonamentaren durant molts anys les aportacions de la bibliografia sobre l'antic enclavament grec i la seva evolució històrica,¹⁸ tot salvant les evidents limitacions de les informacions de les fonts escrites que havien condicionat les interpretacions i els debats de la historiografia anterior a l'inici de les excavacions sistemàtiques.

13. ALMAGRO BASCH 1951b, p. 103-160.

14. ALMAGRO BASCH 1964.

15. ALMAGRO BASCH 1953; FRICKENHAUS 1908; GARCÍA BELLIDO 1948; TRIAS 1967-68; MIRÓ 2006.

16. ALMAGRO BASCH 1952. El corpus d'inscripcions gregues emporitanes ha estat més recentment completat i actualitzat a HOZ 2014.

17. Per a la numismàtica emporitana esmentarem les primeres síntesis d'AMORÓS (1933 i 1934) i GUADAN (1968-1970), avui dia actualitzades amb els nombrosos estudis de M. Campo, P. P. Ripollés i L. Villaronga.

18. Entre l'abundantíssima bibliografia generada sobre l'Empòrion grega: GARCÍA BELLIDO 1948; ROUILLARD 1991; MAR/RUIZ DE ARBULO 1993; DOMÍNGUEZ MONEDERO 1986b.

Les campanyes d'excavació endegades a partir de 1985, sota la direcció d'Enric Sanmartí, representaren nou punt d'inflexió important en la recerca arqueològica a la Neàpolis que, amb una metodologia actualitzada i rigorosa, va fer possible reinterpretar amb noves dades la seqüència constructiva i històrica pel que fa sobretot a una de les zones de major interès de la seva antiga topografia urbana, el sector meridional. Aquest sector concentra les principals edificacions religioses posades al descobert per les excavacions impulsades per J. Puig i Cadafalch,¹⁹ així com les restes dels successius llenços de muralla, reforçats amb torres, que havien protegit aquest límit i l'entrada a la ciutat des del sud.²⁰ Altres treballs més puntuals realitzats els anys 1985 i 1987 es varen localitzar a la banda nord del nucli, tot documentant una seqüència de nivells d'hàbitat que arribava fins a la segona meitat del segle VI aC. Entre les troballes d'aquesta darrera excavació destaca especialment la coneguda inscripció sobre làmina de plom, que correspon a una carta escrita en dialecte jònic amb les instruccions d'un mercader grec per a portar a terme una operació de comerç marítim, en la que participen també agents d'origen ibèric,²¹ un document epigràfic d'excepcional importància que podem contextualitzar en el desplegament del comerç emporità en el litoral ibèric peninsular a partir de la segona meitat del segle VI i els inicis del segle V aC.²²

Les intervencions arqueològiques realitzades des de la seu d'Empúries del Museu d'Arqueologia de Catalunya en els darrers decennis, pel que fa a l'antic enclavament grec –i deixant ara de banda altres importants projectes de recerca impulsats paral·lelament a la ciutat romana–, han permès avançar significativament en diversos aspectes fins aleshores insuficientment documentats i que plantejaven moltes qüestions encara per resoldre. Així, l'oportunitat de poder emprendre excavacions ja d'una certa entitat en Sant Martí d'Empúries entre 1994 i 1998²³ va possibilitar la documentació d'una «finestra» excepcional per a la interpretació de la primera incidència de

19. PUIG I CADAVALCH 1913; MAR / RUIZ DE ARBULO 1993, p. 171-182.

20. SANMARTÍ / CASTANYER / TREMOLEDA 1988; SANMARTÍ / CASTANYER / TREMOLEDA 1990; SANMARTÍ / CASTANYER / TREMOLEDA 1992.

21. SANMARTÍ / SANTIAGO 1988; HOZ 2014, p. 117-122.

22. DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006, p. 476-481; MIRÓ / SANTOS 2014.

23. X. AQUILUÉ (dir.) 1999; AQUILUÉ *et al.* 2001b; AQUILUÉ *et al.* 2002; AQUILUÉ *et al.* 2010.

l'activitat dels mercaders grecs i la naturalesa complexa del primer *emporion* foceu, que es podia percebre a través de les restes del nucli arcaic de la *Palaia Polis*. A la vegada, aquestes excavacions serviren per confirmar arqueològicament l'ocupació precedent d'aquest indret per part de la població local, una ocupació que cal contextualitzar en l'evolució del poblament de la zona a partir del Bronze Final, en els inicis del primer mil·lenni aC, i la seva definició posterior durant la primera etapa de l'edat del Ferro, a partir del segle VII aC.²⁴ En aquest sentit, les dades obtingudes a Sant Martí d'Empúries es veieren oportunament complementades gràcies als importants resultats de les intervencions preventives que, poc temps després, a partir de 1999, havien començat al turó de Vilanera, situat a l'entorn proper d'Empúries, amb l'excavació de nombroses estructures funeràries corresponents a necròpolis d'incineració relacionables amb els períodes abans esmentats.²⁵ Cal dir, d'altra banda, que l'excavació d'aquest jaciment s'ha pogut reprendre recentment, a partir de 2016, tot aportant, a més, la important novetat de remuntar l'origen de la utilització funerària del sector de Vilanera als inicis del Neolític mig, amb complexes estructures tumulàries.

Pel que fa a l'ocupació relacionada amb les poblacions del Ferro inicial, que protagonitzarien els primers contactes amb els navegants grecs en els inicis del segle VI aC, el ric conjunt de materials arqueològics obtingut en aquestes excavacions, tant en relació amb els espais d'habitació documentats a Sant Martí d'Empúries com pel que fa als espais funeraris de Vilanera, fonamenten avui el coneixement arqueològic sobre aquesta important etapa, mal anomenada «precolonial». La recuperació de ceràmiques i altres objectes originaris dels centres fenicis occidentals, que havien estat incorporats com a objectes de prestigi en els conjunts funeraris, ha confirmat, com en el cas dels fragments d'àmfores prèviament trobades a Sant Martí, el context d'intercanvis ja existent prèviament als primers contactes amb els navegants grecs.²⁶

24. PONS 1984; PONS 2008; PONS 2012.

25. AGUSTÍ *et al.* 2004; AQUILUÉ *et al.* 2012, p. 78-86.

26. SANTOS 2003; AQUILUÉ *et al.* 2008; AQUILUÉ *et al.* 2012, p. 83-85.

Les darreres recerques, però, s'han concentrat novament en la Neàpolis emporitana,²⁷ així, l'any 2015 es va poder completar l'excavació de les estratigrafies conservades al sector de l'estoa, a la part central del nucli, amb la documentació de les fases més antigues d'ocupació de la nova implantació urbana creada durant la segona meitat del segle VI aC en el litoral al sud de l'antic port natural, la «terra ferma» a que al·ludeix el text d'Estrabó. Però, precisament, l'estudi de la façana portuària de la ciutat ha esdevingut l'objectiu principal dels darrers treballs arqueològics, les excavacions iniciades l'any 2007 amb motiu de la construcció dels nous magatzems arqueològics havien permès posar al descobert l'extrem nord-oest del nucli grec on, per condicionants topogràfics, s'ha de situar la seva connexió amb l'antiga cala portuària. Al costat d'aquest accés, el registre arqueològic i les troballes recuperades en les excavacions han fet possible identificar una nova àrea cultural i d'activitats rituals,²⁸ propera a l'antic port, probablement dedicada a les divinitats ctònies de Demèter i Coré/Persèfone.

El projecte de recerca, avui dia en curs, enllaça amb el resultat d'aquestes darreres excavacions i ha ampliat el focus dels seus objectius a l'estudi de les antigues àrees portuàries de la ciutat, en tant que factor clau i determinant en la seva evolució històrica. Tot reconeixent l'estreta interrelació entre les dinàmiques de transformació de l'entorn natural i els canvis en la topografia del poblament, el projecte té la voluntat de reprendre l'estudi de l'evolució d'aquest paisatge litoral i de la línia de costa²⁹ a través de nous treballs multidisciplinaris de prospecció geofísica, sondatges geològics i estudis de reconstrucció paleoambiental. Paral·lelament, els treballs d'excavació, pel que fa al nucli grec, es centren ara en el seu sector septentrional, limitat per l'antic penya-segat que formava el límit amb el port natural, amb l'objectiu de documentar l'evolució i la configuració de la trama urbana, a partir de l'etapa fundacional durant la segona meitat del segle VI aC.³⁰

27. AQUILUÉ *et al.* 2011; CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 2009-2011; SANTOS / CASTANYER / TREMOLEDA 2013.

28. AQUILUÉ *et al.* 2011, p. 125-127; SANTOS / SOURISSEAU 2011, p. 225-226.

29. BLECH / MARZOLI 2005; MARZOLI 2005; NIETO *et al.* 2005; RAMBAUD 2005; CASTANYER *et al.* 2016.

30. CASTANYER *et al.* 2020.

Aquests darrers treballs representen avui la continuïtat d'un llarg procés de recerca arqueològica sobre l'antic enclavament grec, iniciada l'any 1908 i, per tant, avui ja centenària, que ha permès aprofundir en diferents aspectes del seu urbanisme i del discurs històric, tot generant una nodrida bibliografia, per bé que cal reconèixer les moltes qüestions encara per resoldre. En la distància del temps i amb la perspectiva que permeten els avenços en el coneixement del jaciment i en la interpretació de les evidències posades a l'abast per les excavacions, no resulta en absolut adient al fet de contrastar-ho amb l'estudi presentat més de dos segles enrere pel cerverí Josep de Vega i de Sentmenat a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. El seu treball ha de ser justament valorat com una contribució primerenca en la historiografia centrada de manera específica en els enclavaments focus situats en els dos extrems del litoral del golf de Roses, però que s'insereix encara en l'àmbit de la literatura històrica de caràcter erudit, a la que poca cosa podien aportar les escasses evidències arqueològiques conegudes en aquells moments.

En l'edició crítica que ara ens facilitarà l'accés a aquest document, Raimon Graells destaca els diferents temes de debat historiogràfic que havia tractat l'autor, amb major o menor aprofundiment, a partir de les informacions de les fonts i de les diverses opinions fins aleshores expressades per l'erudició precedent. Alguns d'aquests temes constitueixen avui qüestions a bastament superades, com és el cas de la situació de les antigues ciutats d'Emporion i Rhode, o la de la pròpia metròpoli Focea, o bé relativament relegades en el cas dels antics topònims esmentats per les fonts.

La recuperació de materials arqueològics procedents dels nivells fundacionals d'ambdós assentaments ha aclarit d'una manera força definitiva les qüestions cronològiques associades amb els diferents moments de la seva implantació, que tan sovint han estat objecte de discussió en la historiografia. En el cas d'Empòrion, els resultats de les excavacions realitzades a Sant Martí d'Empúries, l'antiga *Palaia Polis*, han permès defensar una datació dins del segon quart del segle VI aC per a la incipient instal·lació estable dels mercaders focus, en un indret prèviament ocupat per la població local. De fet, aportaren unes evidències d'excel·lent valor per comprendre el caràcter i la fisonomia peculiar d'aquest primer *emporion*. En el cas de l'avui anomenada Neàpolis, l'assentament urbà creat poc temps més tard al litoral, al qual al·ludeix també el text d'Estrabó, els treballs arqueològics més recents

estan ajudant a interpretar el caràcter diferenciat de la nova implantació, així com el context cronològic en què ha d'emmarcar-se. Efectivament, ara per ara, els nombrosos conjunts de materials arqueològics que s'han recuperat en els nivells inferiors excavats en diferents sectors del jaciment no permeten situar la creació d'aquest nou nucli amb anterioritat al tercer quart, segurament ja avançat, del segle VI aC. Aquest fet, que contradiu algunes hipòtesis que argumentaven una fundació més antiga a partir de materials concrets, sovint descontextualitzats, que podrien datar-se amb anterioritat, permet emmarcar la creació d'aquest petit assentament colonial i portuari en un període especialment dinàmic per als centres grecs d'occident, encapçalats per Massàlia, i lligat a coneguts fets històrics i fenòmens de mobilitat de les poblacions focees àmpliament tractats per la bibliografia.

En el cas de Rhode, el debat entorn del llegendari origen rodi de la seva fundació, que focalitzà l'interès del treball de Vega i Sentmenat tot defensant aquesta idea fonamentada en les referències de les fonts, ha conegut sens dubte una continuïtat en la historiografia posterior, per bé que les dades arqueològiques permeten avui argumentar de manera fefaent l'absència d'evidències que sustentin una presència grega en el lloc amb anterioritat al segle IV aC, així com la seva vinculació amb l'estratègia colonial i comercial focea.³¹

En altres casos es tracta de debats que han perdurat en el temps davant les limitacions de les referències textuais, i les incerteses i problemes d'interpretació que es desprenien igualment dels testimonis arqueològics. És el cas del paper de la iniciativa focea o més concretament massaliota en la fundació de l'enclavament emporità, o el paper propi d'Empòrion en l'origen i l'evolució del nucli posterior de Rhode. La interpretació de les dades arqueològiques, però, sembla sustentar la idea del paper essencial de Massàlia en la creació i consolidació de l'enclavament emporità i, gairebé dos segles més tard, en l'establiment del nou assentament portuari creat a l'altre extrem del golf de Roses.

Certament, la recerca arqueològica ha aportat una informació fonamental en altres aspectes de la realitat i de l'evolució històrica d'aquestes dues fundacions gregues que apareixen obviats en les referències i descripcions

31. PUIG / MARTIN 2006.

transmeses per les fonts i, que, consegüentment, tampoc figuren en els debats de la historiografia erudita en la qual cal contextualitzar l'estudi de Josep de Vega i de Sentmenat. Així, entre les qüestions que han atret l'interès de la recerca paral·lelament al desenvolupament de les excavacions arqueològiques en ambdós jaciments, podem esmentar l'estudi de la seva evolució topogràfica i urbanística, del seu paper essencial en el desplegament i definició de les xarxes del comerç grec en litoral mediterrani peninsular, o bé el coneixement de determinats períodes de la seva evolució històrica que tingueren una especial rellevància, tal com l'arqueologia ha demostrat, i que, sorprenentment, apareixen silenciats per les fonts. Si ens referim a Empòrion, aquest seria el cas de les importants transformacions que varen tenir lloc amb posterioritat a la primera presència militar romana. Així, els relats sobre els desembarcaments dels exèrcits dels Escipions en el marc de la Segona Púnica o del cònsol M. Porci Cató per combatre la revolta de la població ibèrica del territori poden articular-se a partir de les prolíxes informacions trameses per Titus Livi, o també les recollides més succintament per altres autors com Polibi o Apià.³² No trobem, en canvi, cap altre esment a les fonts sobre la nova i important etapa que per a Empòrion s'inicia a partir d'aquells esdeveniments històrics, i fins a un moment posterior en alguns decennis a la creació de la ciutat romana en els inicis del segle I aC, que correspon a la *deductio* de soldats veterans de la batalla de Munda (45 aC). L'arqueologia, per la seva banda, ha posat en relleu que es tracta veritablement d'una etapa de profundes transformacions, en el nou context marcat pel domini de Roma sobre el territori i per la creació d'un recinte campamental fortificat al costat del vell nucli grec. Aquest nou context, juntament amb la intensificació de l'activitat comercial i portuària, va comportar la completa renovació del seu urbanisme i de la seva configuració urbana, tal com fan ben palès les restes arqueològiques posades al descobert d'ençà que l'inici de les excavacions a la Neàpolis.

No obstant això, hi ha altres qüestions que, de manera recurrent, han aixecat l'interès i el debat de la recerca entorn de la interpretació de les evidències aportades per l'arqueologia i la seva contrastació amb les referències que podem extreure de les fonts, les quals en alguna manera també

32. ALMAGRO BASCH 1951a, p. 40-73; MAR / RUIZ DE ARBULO 1993, p. 145-155, p. 468-477.

varen atreure l'atenció de Josep Vega i de Sentmenat seguint l'estela de l'erudició precedent. Ens referim a les qüestions de la relació i la interacció dels establiments grecs amb la població del territori i de la integració d'aquest component local en el propi assentament. Els esments que trobem en el relat d'Estrabó (III.4,8) a la incorporació d'un suposat barri indígena extramurs dins un mateix recinte compartit amb la població grega emporitana –una mena de ciutat doble (*dipolis*) separada internament mitjançant un mur divisor– i, per a un període més recent, l'al·lusió en el relat de Titus Livi (XXXIV.8,4) a una extensa «ciutat dels hispans» situada al costat d'Empòrion en un context d'inseguretat i desconfiança mútua, són les referències textuais que han animat sempre el debat sobre aquesta qüestió en la historiografia,³³ però que han trobat importants dificultats a l'hora d'obtenir la seva contrastació arqueològica. El singular fenomen de sinecisme que sembla descriure el text d'Estrabó, s'ha volgut relacionar amb la construcció de la potent muralla fortificada amb torres bastida a inicis del segle IV aC en el límit meridional de la ciutat que havia comportat l'arrasament de construccions atribuïbles a un hàbitat anterior suburbà en aquella zona.³⁴ Més enllà d'aquest debat, la recerca més recent, a partir dels contextos ceràmics, insisteix sobretot en la naturalesa complexa i la composició mixta i culturalment imbricada de la comunitat que habitava aquest empori portuari,³⁵ amb un pes de l'element ibèric local que precisament en aquesta etapa es fa especialment evident.³⁶ Pel que es refereix al nucli ibèric esmentat en el text de Livi, versemblantment per a un període posterior, les diferents hipòtesis per localitzar-ho arqueològicament han estat infructuoses. Així, les excavacions a la ciutat romana han permès descartar una ocupació d'aquest sector anterior al segle II aC,³⁷ si més no, pel que fa a la seva part meridional, desmentint la hipòtesi tradicional, ja reflectida en el plànol de F. Jaubert de Paça en el segle XIX³⁸ i recollida en

33. Entre d'altres: MORET 1995; PENA 1985; PENS 1988.

34. SANMARTÍ *et al.* 1986, p. 183-184; SANMARTÍ 1993a, p. 21; SANMARTÍ 1993b, p. 88-89.

35. DELGADO / FERRER / SANTOS 2020.

36. SANMARTÍ 1988; SANMARTÍ *et al.* 1994; DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013.

37. SANMARTÍ 1978, p. 612-613; AQUILUÉ *et al.* 1984, p. 36-47, p. 136; MAR / RUIZ DE ARBULO 1993, p. 186-192.

38. NOLLA / VILA 2000, p. 429.

la historiografia posterior,³⁹ de situar aquesta suposada «ciutat indigueta» en la part alta del turó emporità. Les noves i importants informacions, que l'arqueologia emporitana estan aportant per al període corresponent a la primera gran etapa de domini romà sobre aquest territori podran, sens dubte, oferir claus importants per reinterpretar aquesta qüestió. Així, el gran recinte fortificat disposat a redós de l'antic nucli grec durant el segon terç del segle II aC podria haver complert, si més no, en part, la funció d'una instal·lació destinada a la concentració i formació de tropes auxiliars ibèriques destinades a les campanyes de conquesta dels territoris hispans, sobre la qual, més tard, s'aixecarà una nova ciutat regular creada segons els models romans.⁴⁰

Els resultats i els avenços de més d'un segle d'excavacions i estudis són avui el fonament de la investigació i dels plantejaments d'un discurs històric, sempre en construcció i revisió constant, més enllà de les incerteses i llacunes que es desprenen dels esments que trobem en els textos clàssics i que hem de reconèixer que no sempre les evidències arqueològiques disponibles ajuden a dissipar. Tanmateix, continua essent obligat el coneixement de totes les aportacions de la historiografia precedent, que necessàriament han de ser valorades en el seu context. En aquest sentit, hem d'agrair aquesta primera edició de la *Dissertació* de Josep Vega i de Sentmenat, excel·lentment contextualitzada gràcies a l'estudi realitzat per Raimon Graells. Una aportació pionera entre els estudis focalitzats en els enclavaments grecs del litoral nord-est de la Península que, amb les seves limitacions i partint del seu particular bagatge erudit i acadèmic, pot destacar-se per la voluntat de revisió crítica de les opinions i les discussions presents en la literatura històrica anterior que havia tractat aquestes qüestions.

Marta Santos Retolaza

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

39. BOTET 1979, p. 32; PUIG I CADAFALCH 1908, p. 177; ALMAGRO BASCH 1951a, p. 52; ALMAGRO BASCH 1951b, p. 58-59.

40. CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 2016.

DN. JOSEP VEGA I SENTMANAT

*Disertación sobre las colonias de griegos en
Cathaluña. Asumpto encargado por la Academia
de Buenas Letras de Barcelona a Joseph Vega i
Sentmanat quien la presentó en XIII de febrero i
XXIX de Julio de MDCCLXXX*

Non qua in solo modo antiquo sunt graecae magis urbes sunt, quam coloniae earum illinc quondam profectae.

Liv. 2 37 c. 54

DISERTACIÓN

Los nuestros, decía el immortal Finestres, amancillaron tan torpemente la Historia de esta Provincia que necesita no menos que las cavallerisas de Augias de un nuevo Hércules para lograr su devida limpieza: con efecto (permítaseme usar de las palabras de Thucidides¹) nosotros hemos recibido ciegamente todas las tradiciones de nuestros maiores sin examinarlas, aún en las cosas de nuestro propio País, en que nos sería miu fácil conocer la verdad. Por esta razón corren tan desestimadas, i con poca firmeza, las más de las noticias que nos dan los escritores de nuestras cosas; pero por lo que pertenece al encargo // que V. E. me hace de decirle: «Sí puede aserirse con fundamento que vinieron a poblar el País que hoi es Catha-

1. Thucid. lib. 1

luña los Griegos, i que establecieron en él sus colonias? Io sostengo que nuestros escritores, señalando por tales a Rosas i Ampurias, no merecen sospecha alguna, porque es mui verosímil que Rosas fue fundada por los Rhodios, i es cierto que Ampurias lo fue por los Griegos fundadores de Marsella». El examen que haré de los fundamentos que han tenido si merece la aprobación de V. E., me asegurará en algun modo la averiguación de la verdad.

Reconozco ingenuamente que empresas tales se arriesgan mucho en manos flacas, i si bien sus dificultades me desalientan, la bondad con que V. E. ha solido disimular siempre mis desaciertos me infunde valor para emprender este espinoso trabajo, i esperar que sufrirá benignamente la prolijidad inevitable en asunto tan vasto, persuadiéndose lo de Alderete que todo lo // que se dice para maior demostración de lo que se trata, no es sobrado ni demasiado.

Iá desde la más remota antigüedad se supone haverse esparcido los Griegos en diferentes partes, de modo que apenas se halla pueblo antiguo que no le hagan venir de origen griego, lo que con especialidad se observa en los de nuestra España, en cuió argumento aviéndose exercitado tanto el español Bernardo Alderete, merece el apodo de nimio con que justamente le censura el sabio Dn. Gregorio Mayans. Efectivamente, la sola vanidad de los Griegos bastaba para extender su imperio por todo, con las armas (si es lícito hablar así) de las etimologías i contribuyendo a conservarle el cuidado de sus aficionados, dando origen en su lengua a los nombres de los pueblos que le tienen en la extraña: se ha hecho mui difícil la // averiguación de la verdad en esta parte porque i quanto han propagado las fábulas de los Griegos los escritores Romanos que les han copiado sin examen? De lo que se puede colegir quan trabajosa cosa es escribir cuerdamente de cosas tan antiguas pudiéndose con razon dudar si para hablar en esos puntos con acierto sería más provechosa la ignorancia prudente que la curiosa investigación.

Así, los que tratan de las colonias de griegos regularmente las dividen en dos clases, es a saber, fabulosas i verdaderas, i creciendo mucho el número de aquellas, particularmente por las que les atribuien ia desde los tiempos Heroicos, se reducen estas a un mui corto numero pero que contiene las de que vamos a tratar, sobre lo que conviene advertir lo que notaron

los sabios mohedanos,² diligentissimi // mos investigadores de la verdad en las cosas singularmente pertenecientes a la literatura de España que, de los Griegos (son sus palabras), no hai más noticias seguras que las de sus colonias establecidas en las costas del Mediterráneo en siglos mui posteriores a los viages de los Phenicios, por lo que siempre juzgamos menos inverisímiles las etimologías de Bochart que las de otros escritores que han tenido recurso a los griegos. Observación que en la seguida se verá no ser estraña del intento.

El grande i general crédito de abundancia i riquezas en nuestra España, hace nada inverosímil la venida de unas gentes a todas luces codiciosas i llenas de ambición quales fueron los Griegos, i menos en un país tan propósito para sus intenciones como Cathaluña // créido tan lleno de thesoros por los que se dice encubrían los Pyreneos en sus entrañas; en cuyas haldas están situadas las dos colonias de que hablamos; sitio que puede servir de conjetura a favor de mi argumento para proceder en él con algun orden parece natural tratar de cada colonia separadamente i por quanto la fundación de Rosas en la opinión que sostenemos antecedió a la de Ampurias razón será que primero hablemos de ella.

Los Historiadores i Geógrafos llaman comúnmente a nuestra Rosas Rhoda o Rhode, por lo que Casaubono corrige a Estrabón,³ que la llamó Rhódope, pudiéndose equivocar con una ciudad de la // Jonia de este nombre según notó Nonio Pinciano en las castigaciones a Pomponio Mela.^{4a} El mismo Estrabón la llama Rhodon u Rhodon. Ptolomeo Rodepolis, deviéndose leer Roden polis según la antigua interpretación latina que tenía Casaubono; pero al fin la diversidad del nombramiento sólo está en el sonido, porque Ambrosio de Morales, que en sus antigüedades la llamó Rhódope notando la variación de los autores citados, dice ser todo uno i que quiere decir Rosa, como también lo significa el nombre de la Isla de Rhodas de donde estos Griegos vinieron a poblarla; todos la colocan en la

2. Disert. 8, p. 179, tomo 2, part 2.

3. Véase a Strabon de la edición de Walters en Amsterdam, 1707, fol. 240, p. 160, n. 1.

4. ^a Lib. 2, c. 8.

costa de nuestro mar Mediterráneo al fin de Cataluña en el Pyreneo.^{5*} Sin detenerme en la // averiguación del preciso lugar donde estuvo el pueblo antiguo de que han tratado Ocampo^{6a} i nuestro Pu // jadas,^{7a} testigo ocular de aquel Leccionario antiguo que cita Feliu^{8b} (que se conserva aún hoi en el Archivo del Monasterio de San Pedro de Rodas), i a propósito dedicado a la dicha averiguación quando se hallaba en aquel sitio, voi a manifestar que no tienen fundamento alguno los que pretenden^{9c} ser nuestra Rosas población de los Rhodios allegando únicamente un pasage de San Gerónimo que creen a su favor.

El lugar de San Gerónimo en que apo // yan algunos en el prólogo a la carta que escribió el Santo a los de Galacia, donde no teniendo a maravilla que los Pueblos de occidente (no obstante el grande alejamiento) se huviesen mesclado con las de oriente porque constaba que gran multitud de orientales, havían llegado hasta lo último del occidente añade «Los Phoceenses fundaron a Marsella cuyos moradores, dice Varrón, son trilingües porque hablan en Griego, en Latín i en Francés. Al pueblo Rhoda le cimentaron los colonos Rhodios de donde tomó nombre el río Rhodano. Dejo los fundadores de Cartago etc. Passo a las Españas. ¿No edificaron a Sagunto los Griegos que salieron de la Isla Zacinto? Y al pueblo tarteso que agora llaman Carteya los Jones hombres Griegos le poblaron. Los montes // también a las Españas, Calpe, Ydro i Pyrene, i las Islas afrodisneas i las Gimnesias que llaman Baleares, ¿no dan en sus apellidos indicios de lenguaje griego?». A primera vista parece que el Santo no puede hablar más

5. * Nota. Otra Roda hai en el condado de Ribagorça, // que no supo distinguir de la de los Indigetes de que hablamos Alonso de Santa Cruz en la relación que hizo al consejo del rei de los Anales de Gerónimo Çurita como demuestra el Dotor [sic] Juan Páez de Castro en el parecer que dió al consejo sobre esto mismo en el cap. de los que yerra por falta de Cosmografía apolog. de Ambr. de Mor. que va impresa en el tom. 6 de los Anales de Aragón a la fin. La de los indigetes dice Morales en sus antigüedades ser tan averiguado en los Pyreneos donde agora está la villa i Puerto de Roses más de veinte leguas encima de Barcelona que no hai para // que detenerse en probarlo aunque Florián no lo hubiera mui bien tratado.

6. ^a Oc. Chron. de España, lib. 2, cap. 4.

7. ^a Puj. Chron. univ^l. el princip. de Catha., lib. 2, c. 4.

8. ^b Anal. de Cath^a., lib. 3, cap. A.

9. ^c Alderete en su Orig. de la Leng. Españo., lib. 3, cap. 1. Harduino en la nota 23 del lugar de Plinio a bajo cit. Rodrig. Mendes Silva Población G^l. de España, cap. 16 de la villa de Roses. Libro de Cataluña, i otros.

claro a favor de la opinión que impugnamos. «Al pueblo Rhoda (dice) le cimentaron los colonos Rhodios», pero quanto se debilita el fundamento de nuestra Rosas si se repara en lo que el Santo añade: «de donde tomó el nombre el río Rhodano». Con efecto, la sola derivación del nombre de este río, sacada el pueblo Rhoda de que allí habla, persuade bastante no ser la Rosas de que tratamos porque para dar nombre al río era regular, como nota el Bochart,^{10a} que le tuviera vecino, pero dista // de nuestra Rosas un largo espacio siendo esta en España i aquel en Francia, lejos de las embocaduras del Rhodano por tierra cerca de 40 leguas;^{11*} i ¿quien creherá que un río en medio de la Gallia tomasse su nombre de una ciudad de España de la otra parte del Pyreneo? ¿I no será más regular persuadirse que el Santo habló de la Rhoda, que dice Plinio,¹² dió nombre al río // Rhodano? Tanto más quanto son mui parecidas las palabras con que se explican uno i otro, de lo que no será osadía colegir que el Santo tomaría la noticia de este autor, que no haviendo en parte algún nombrado a nuestra Rosas, como observa el Morales,^{13a} añadiendo ser cosa que parece harto estraña^{14*} faltar en esto su diligencia, hablando de los pueblos de la Gallia Narbonense en la región de los Volscos tectosagos, entre los pueblos raros cuenta a Rhoda de esta manera i donde fue Rhoda de los Rhodi- // os, de donde se nombró el Rhodano río fertilíssimo de las Gallias. El P. Harduino, comentador de Plinio, nota que dicho pueblo no existía ia en tiempo del autor como se colige del [que] fue fórmula familiar para demostrarlo, i advierte que Scimno Chio la llamó Rhodanusia, nombramiento que conviene más con el tal río. Encarece esta derivación de Plinio La Martinière, de cuya crítica no se puede dudar, i allega en su *Diccionario* [el] verbo Rhoda, el passage en cuestión de S. Gerónimo, hablando de esta Rhoda de la Gallia; i a la

10. ^a Geog. sac., lib. 3, cap. 7, col. 163.

11. * Reducimos los passos a leguas según el computo regular de á quatro mil passos por legua, conforme a lo que los 15.000 passos de distancia que dice el Bochart hai de Rosas al Rhodano en estas palabras: *Procul á Rhodani ostiis terrestri itinere passuum millibus ferè centum & quinquaginta* assienden a cerca de 40 leguas.

12. Nat. Hist., lib. 3, cap. 4, p. 145.

13. ^a Lug. cit. de sus antig.

14. * Nada menos lo es que se haia escapado esta observación a la diligencia de Dn. Gregorio Mayans, i no huviera escrito en su [-] cap. 17, núm. 43 haver seguido Plinio en el lib. 4 cap. 4 la opinión del Strabón, aunque dice se engañó en dar al Rhodano la averiguación que impugnamos.

verdad el mismo contexto del passage lo indica claramente porque el Santo acababa de hablar de Marsella, otro pueblo de Francia, i no es regular se passase a España sin advertirlo i haciéndolo después quando dice passó a las Espa- // ñas, demuestra bien que antes no havía hablado de pueblos de ella, i manifiesta que el pueblo Rhoda de que allí trata no es en manera alguna nuestra Rosas, de la que con maior fundamento que de la de Francia puede asegurarse haver sido colonia de los Rhodios, supuesto que los sabios Mohedanos se persuaden i aseguran que Plinio no tuvo otro principio para hacer colonia de los Rhodios a la Rhoda de la Gallia que la sola alusión de los nombres, fundamento que entre los eruditos es con razón tenido por débil i poco firme porque, como notó Mons. Fréret, las conjeturas etimológicas no son capaces por si solas de establecer cosa alguna, i se sabe quanto estas semejansas de nombres están expuestas a error, especialmente quando domina la // afición a algún sistema que representa como evidentes las más leves conjeturas.

En la opinión que sostenemos ia se ve que miramos a nuestra Rosas como fundada nueve cientos diez años antes de Christo, según Florián, i aunque el raiarse a los tiempos que llaman desconocidos, en que la fábula confundió muchas verdades, haga mirar nuestro asunto con alguna cautela, con todo no impide la dicha antigüedad el que sea de las únicas noticias seguras de los griegos, según la nota de los P. P. Mohedanos, pues se trata de una de sus colonias establecida en el Mediterráneo en siglos mui posteriores a los viages de los Phenicios, porque fueron estos como se colige de Pomponio Mela¹⁵ i de Strabón¹⁶ (que escribe que los // Phenicios vinieron a España antes de Homero), en tiempo de la ruina de Truya, que según la Chronología de Uscherio, fue mil ciento ochenta i quatro años antes de la Era Christiana. Así nos podremos lisongear de que pocas de las cosas tan antiguas tendrán tal vez maiores apoyos. A la verdad, una de las razones para rechazar los críticos^{17a} entre las fábulas las colonias de griegos en España en tiempos antiguos, suele ser la corta marina que tenían entonces los griegos i su poca o ninguna pericia náutica, pero achacaremos este atraso a los Rhodios, cuias navegaciones constan que fueron antiquísimas refiriéndolas

15. Lib. 3, cap. 6.

16. Lib. 3, p. 103 i 104.

17. ^a Mohed. Hist. lib. de Esp., part. I, tomo 2, p. 157

el Strabón^{18b} [?]¹⁹ⁱ ha- // iar certesa el Cicerón^{20a} que fue menos distante de ellas diciendo «Quae civitas antea unquam fuit non dico Atheniensium... non Carthaginensium... non Rhodiorum, quorum usque ad nostram memoriam disciplina navalis et gloria remansit... quae non portus suos... per se ipsa defenderet». No pudiéndose disputarles el imperio del mar, del que será siempre un monumento ilustre la famosa lei naval de su nombre que con razón les adquiere el glorioso título de legisladores del mar, cuios sabios reglamentos recibidos por los romanos, i de ahí transmitidos a nosotros (medio por donde notan los sabios que nos han venido muchas cosas de los griegos que hoi las creemos inmediatamente derivadas de ellos), se con- // servan hoi por su utilidad i equidad en todas las naciones cultas i comerciantes i con singularidad, como nota el jurisconsulto Marano²¹ en todos los pueblos del Mediterráneo. I aunque gran parte de la policia de Rhodas pertenesca a siglos posteriores, ya en los antecedentes dicen los sabios Moledanos²² estaban puestos los cimientos que después la elevaron a tanta grandeza, i eran mui antiguas las primeras semillas que començaron a brotar con la aplicación al comercio, marina i gusto de las bellas artes. Assí que pudiendo dichos islenos haver oído algo de las muchas riquezas de nuestra región, maiormente si damos crédito a la anterior navegación de Coleo de // Samos, i seguramente que ya por los Phenicios se havría divulgado antes, porque con ellos tuvieron más comunicacion los griegos del Asia menor. Sabiendo por otra parte que estas noticias movieron verisimilmente a los griegos para pensar establecer en esta región por medio de algunas colonias, no parece inverosímil que los Rhodios navegasen hasta nuestros mares i fundasen la ciudad marítima de que tratamos, a las faldas de los Pyreneos, cuios ocultos thesoros havían de llenar su codicia i ambición, a más de que la situación en la cosa favorece mucho a la potencia marítima que desea tener puertos, i podemos conjeturar le tendría ya Rosas, que el Arzobispo Marca^{23a} prueba estar en la ori- // lla del mar por un pasage del Livio que

18. ^b Lib. 4.

19. ⁱ Nota dels editors: il·legible per la presència d'un segell de l'Ajuntament de Ripoll.

20. ^a Pro. Leg. Manil., cap. 18.

21. En sus Paratil. al tit. de Leg. Rhod. de Jac.

22. Dho. tomo, p. 154.

23. ^a Marc. Hispán., lib. 1, cap. 18, núm. 11.

dice que allí aportó la esquadra romana al desembocadero del Ter, según Pomponio Mela, cuias señas, perpetuamente duraderas, suelen ser unas mismas en el transcurso de muchos siglos i sirven para el conocimiento de la más antigua situación de los pueblos: todo a la verdad mui conforme al sistema o costumbre griego^{24a} de que todas sus colonias fueran litorales, de modo que por esta razón se tienen por fabulosas todas las que les atribuyen tierra a dentro, a lo que añadiendo el nombre griego de Rhoda i Rhode que dan los Geógrafos a nuestra Rosas, i que tanto conviene con la Isla que suponemos metrópoli de esta colonia, se apoia mu- // cho el pensamiento i resulta que no sólo en la alusión del nombre como la Rhoda de la Gallia, si que también en todo lo que tenemos allegado funda nuestra Rosas el derecho de reconocerse colonia de los Rhodios.

Conforme a los que Seymno Chio (cuio autor vemos citado por el Arduino²⁵ i por Dn. Gregorio Mayans²⁶ con mucho aprecio bastante para que no le pierda por poeta), en el verso 203 dijo hablando de nuestra Rosas: «Rhode... a esta en verdad los Rhodios que eran primeramente poderosos la fundaron»; este i otros escritores, nota el Mayans, entendió el Strabón quando hablando de España i más contraído a nuestro assumpto de la región de Ampuri- // as dijo^{27a} «allí también esta Rhódope ciudad de los emporitanos, algunos dicen que los Rhodios la fundaron», i en otro lugar^{28b} «se cuentan estas noticias de los Rhodios». Que sus cosas fueron felices en el mar no sólo desde el tiempo que edificaron la ciudad de Rhodas, que hoi existe, sino que aún muchos años antes de la institución de las Olimpíadas, embiaron una esquadra lejos de su Patria para la mejor conservación de sus naturales, que con esta ocasión navegaron también hasta Iberia o España i fundaron en ella a Rhodas, ciudad que después ocuparon los de Marsella. Samuel Bochart^{29c} que tanto aprecian los sabios para la inteligencia de la Geografía // antigua, i cuio voto prefieren los Mohedanos al de los escritores griegos, sobre nuestro argumento como arriba notamos

24. ^a Mohed. tomo cit., p. 193, disert. 8, p. 209, núm. 33.

25. En las notas al Plinio

26. En su moderna obra de Hispana progenie vocis Ur.

27. ^a Lib. 3, p. 110

28. ^b Lib. 14, p. 450

29. ^c En el lugar citado.

dice: «De estas cosas consta plenamente que aquella misma Rhoda que los Rhodios fundaron i ocuparon los de Marsella estuvo en España, no en la Gallia (como se persuadieron algunos^{30a}), i en verdad aquella ciudad misma hoy está en Cathaluña. Los moradores la llaman Roses». Así también el D. D. Joseph Finestres, cuya crítica miró siempre con cautela las cosas de este país, no dudó asegurar lo mismo escribiendo^{31b} empero los Rhodios, que tuvieron por muchos años el imperio del mar según Estrabón afirma, fundaron en nues- // tras costas una colonia cuyo nombre griego vertido en nuestra lengua fue Rosas. Sus moradores, nota este sabio,^{32a} que no se llamaron Rhodios ni Rhodienses^{33*} sino Rhodenses a diferencia de los Insulares como advierte el Cellario.^{34b} A estos se puede añadir el testimonio de Nebrissa^{35c} (a quien tanto deben las buenas letras en España), que hablando de Ampurias dijo: «No lejos de la qual los Rhodios fundaron a Rhode». El ilustrísimo Dn. Juan de Margarit,^{36d} conocido con el nombre de Obispo de // Gerona, escribió: «Que la antes se decía Rhoda i era fundada por los Rhodios estaba a la orilla del mar a las haldas del Pyreneo». Confirma esta opinión el Florián Docampo^{37a} (de quien es regular que lo tomasen los demás escritores de las cosas de España i Cathaluna [sic] que favorecen el intento), i aunque su autoridad es poco atendida de los críticos por la nota de nímiamente crédulo, no se debe con todo desestimar en lo que apoya su continuador Morales, de quien el Exmo. Marqués de Mondeja^{38b} (tan grande en la República Literaria como en la Política i civil) hizo un juicio tan ventajoso como decir: «Que no se podía // comparar con él ninguno de los nuestros en la diligencia con que recoge quanto hasta su tiempo se había descubierto digno de autoridad i aprecio». Ya vimos que dicho autor

30. ^a Puj. en el lug. cit.

31. ^b En su famoso Hermogeniano, tomo 4, p. 4-38.

32. ^a En su Syl. Inscip. Clas. V, inscrip 42.

33. ^{*} No lo advirtió Bernardo de Alderete que en su lib. 3, cap. 1 de su ob. cit. escribió que los Rhodienses edificaron a Rosas dicha Rhoda.

34. ^b Notit. orb. antic., lib. 2, c. 1, p. 92.

35. ^c De Rep. gest. a Fernand. et Elisab. ex ort. ad Lect.

36. ^d Paralipom. Hisp., lib. 1.

37. ^a Lib. 2, cap. 4.

38. ^b En su not. i juic. de los más princ. hist. de Esp., párrafo 22, cart. 1 al fin de sus advert. a la Hist. de Esp.

se excusa decir lo que había de nuestra Rosas (a la que dice vinieron a fundar los griegos de la Isla de Rhodas) porque lo había tratado cumplidamente el Florián. Pero lo que parece apoiar no poco esta opinión es la indiferencia con que el Arzobispo Marca^{39a} habla de la fundación de Rosas: «ahora, dice, se refiera la fundación de Rhoda a los Emporitanos, ahora a los Rhodios etc.», i al que conosca la poca que manifiesta en concedernos lo que tiene la más leve sospecha de duda, no se le // hará difícil tenerla por confirmación de lo que llevamos insinuado.

El testimonio de esse número de escritores, i otros que pudiéramos añadir, contestes en la substancia de la relación del primer origen de nuestra Rosas, imparciales i desinteresados, todos reputados por juiciosos perspicaces i discretivos, es una de las reglas para averiguarse la verdad de un hecho histórico: el nuestro, según lo arriba dicho, no desconviene con el tiempo, lugar o personas de que se trata ni repugna con otros hechos incontestables. ¿Que le faltará, pues, para merecer la credibilidad que deseamos? ¿A caso el no citarse sino escritores modernos (todos en verdad lo son respecto al asunto de que se // trata) sin el testimonio de algún escritor antiguo del tiempo, o de poco después, que sucedió lo que referimos? Seríamos reprehensibles si tal hiciéramos, por lo que notaron los Mohedanos ser menos inverosímil lo del Bochart sobre las cosas de los griegos que las de otros escritores que han tenido recurso a ellos, porque como notó entre otros excelentes críticos el célebre Mr. de Tillemont:^{40a} «Lo que refieren de las costumbres de su tiempo los escritores griegos i romanos es de crédito, pero quando nos dicen SIN PRUEBA ALGUNA lo que passó no digo mil pero dos o tres cientos años antes de su tiempo en esto no hacen fe especialmente los griegos fáciles COMO LOS JUDÍOS EN CREER I FINGIR FÁBULAS». //

Pero esta opinión que sostenemos, i que parece tan apoiada, sufre un testimonio en contrario capaz por su autoridad de llevarse el voto de los más cuerdos. Los sabios Mohedanos^{41a} la declaran, sino enteramente falsa, mui incierta a lo menos i llena de dudas i tinieblas. «Tales son (dicen ellos) los fundadores de la villa de Rosas si en efecto fue colonia de los Rhodios. Origen ciertamente invidiable si fuera verdadero. Con todo no nos

39. ^a Marc. Hisp., lib. 2, cap. 18, núm. 11.

40. ^a Tomo 2, art. 30.

41. ^a Mohed. Hist. lit., tomo cit., p. 154 i 155. Disert. cit., p. 202.

atrevernos a firmar que Rosas o la antigua Rhódope sea fundación de los Rhodios. Parece (añaden) que el pretendido origen de esta colonia no tiene más fundamento que la alusión de los nombres. Quede pues (i así con- // cluien) el establecimiento de los Rhodios en España con la misma incertidumbre». Cuios pasages debilitan no poco la firmeza de lo que sustentamos. Si dijese io que aquellos doctísimos varones temerariamente avançan lo referido aquí sobre el origen de nuestra colonia, sería no sólo ingrato a los beneficios públicos i desagradecido a los particulares en las luces que les debo sobre mi argumento, si que también sería soberbio i mui arrogante. Pero diré, sin temor de incurrir la reprehensión de los prudentes ni faltar al decoro debido a tales sabios, que tal vez en esta parte no se libran del exceso en que dan frecuentemente los que se dedican en el discernimiento de lo ver- // dadero i fabuloso, esto es, de dudar de todo lo que no tiene los maiores apoios temiendo acreditarse de nímiamente crédulos, hasta formar empeño de decir lo que no dice otro alguno exponiéndose por esso a que todos les censuren.

Pero veamos en fin que tales fundamentos pueden haver tenido dichos sabios para creer tan dudosa esta fundación de los Rhodios en nuestra Rosas, i V. E. que sin el prejuicio de la autoridad juzga sólo por el peso de la razón determinará el valor de las pruebas que hemos allegado.

Es bien de notar que tanto parece menos sospechoso su testimonio quanto declaradamente manifiestan algún sentimien- // to de no poderla apoiar. «No quisiéramos (dicen)^{42a} estuviese tan dudosa i mezclada de tinieblas la fundación de otra célebre colonia griega en España tal es la ciudad de Rhódope, hoi Rosas en Cathaluña, comúnmente atribuida a los Rhodios». Es con todo bien extraño que tomasen tan débil motivo para ponerla en duda pues más abajo hablan así: «Nuestros escritores citando a Estrabón afirman como cosa fuera de toda duda que Rhódope o Rosas debía su origen a los Rhodios. Pero aquel geógrafo, que es el único autor donde se halla esta noticia, no la cuenta afirmativamente sino en términos vagos i en persona de algunos que no nombra. A lo menos consta de las palabras de Estrabón que este insigne geógrafo no dió firme asenso a la tradición o rumor popular que havía en su tiempo sobre la colonia que trajeron estos

42. ^a Hist. lit., tomo cit., p. 152.

grie- // gos Rhodios a España, i habiendo un autor tan sabio suspendido su juicio, no debemos nosotros determinar el nuestro, pues algún motivo tuvo presente la crítica de Estrabón que le impidió dar crédito a aquella noticia».

Pero antes de examinar esta suspensión de juicio del Estrabón i relación vaga de nuestro asunto, séame lícito decir si después de quedar verosímilmente probada la navegación de los Rhodios hasta nuestros mares por la maior pericia náutica que más que los otros griegos tuvieron nuestros Rhodios, que movidos por las noticias de nuestros thesoros que les darían los Phenicios, no es repugnante pensasen en establecer una colonia en un sitio como las haldas del Pyreneo i orilla del mar, tan acomodado a sus intenciones i sistema, añadida la mucha antigüedad del pueblo que todos le suponen i la conveniencia del nombre griego que le dan todos, si después digo de este apoio podrá con razón decirse que parece que el pretendido origen de esta colonia no tiene más fundamento que la alusión de los nombres? Ni tampoco nos atrevemos nosotros a afirmar que Rosas, o la an- // tigua Rhódope, sea fundación de los Rhodios, pues nos consta que el Livio dejó escrito que, en cosas tan antiguas, basta la verosimilitud en lugar de la verdad, afirmamos si ser mui verosímil que lo fue, por lo que queda insinuado sin que pueda servir de estorvo la suspensión de Estrabón i los términos vagos que nos oponen. «Dicen algunos: escribió Estrabón^{43a} (hablando de nuestra Rosas) que los Rhodios la fundaron». I en otra parte^{44b} (tratando de los Rhodios i sus antiguas navegaciones) «se cuentan (dice) estas noticias de los Rhodios... i que con esta ocasión navegaron también hasta Iberia o España i fundaron en ella a Rhodas, ciudad que después ocuparon los de Marsella».

Este escrito de Estrabón, sabiéndose su rectitud, su probidad filosófica, su perspicacia, juicio, i exactitud que acredita principalmente su Geografía, no podrá perjudicar nuestra causa ni disuadir en manera alguna la verosimilitud del origen Rhodio que defendemos a nuestra colonia. Porque ¿quién admira- // rá tan cautelosamente siendo él mui posterior al hecho en cuestión? Sin estos i otros lenitivos en puntos no tan antiguos huviera podido merecer el honor del puesto que le dá el maestro Cano^{45a} entre los

43. ^a Lib. 3 en el lug. cit.

44. ^b Lib. 4.

45. ^a De Loc. theolog., tomo 2, lib. 11, p. 109.

escritores, de quienes dice: «Empero entre los autores profanos hai, como dije, no pocos cuja ingenuidad i modestia elogiaron los hombres, de modo que nadie les ha creído falaces o poco retenidos en fingir quales son el César, Estrabón i otros muchos». Así que en autores tales aquellas precauciones sólo sirven para admirar su escruposidad, al paso que sirven para denotar de fábula o mui dudoso lo que con ellas refieren los escritores ia de por si nímiamente crédulos. Sería también hacer agravio a los autores allegados a favor nuestro, pues todos citan el lugar de Estrabón que es de creer havían examinado, i no haviendo ellos hecho el menor mérito de aquellas cautelas para asegurar el origen que se disputa, ¿deberemos nosotros detenernos en afirmarle verosímil? Ni es de creer motivo alguno fuera de lo que llevamos dicho que impidiese a Estrabón dar firme assenso a aquella noticia, pues a haverle no era para omitido pudiéndole manifestar tan fácilmente a lo menos la escasa luz de nuestra limitada comprehensión no llega a penetrar razón para en el supuesto sostener la exactitud el dicho autor. Verdad es que el Estrabón no nombra los que lo decían, pero nombra uno el señor Mayans^{46a} i nos da ocasión de pensar que eran como el que cita los otros en estas palabras: «Pero como dice Scymno Chio en el lugar arriba notado: en verdad a esta (habla de nuestra Rosas) los Rhodios que antes eran poderosos la fundaron». Luego Estrabón quiso entender a Scymno i otros quando en el libro tercero, página ciento i diez, escribió de esta manera: «allí también está Rhódope, ciudad de los Emporitanos, algunos dicen que los Rhodios la fundaron». De lo que se puede colegir no ser sólo hablilla del vulgo o rumor popular como quieren los sabios Pirronistas de esta colonia, fundamento por lo común débil i flaco, sino que fue opinión de gente instruida apoiada de una tradición // nada despreciable, porque no tiene circunstancia repugnante como vimos al principio. De ahí es que nos lisongeamos, no sin corto fundamento, que los sabios Mohedanos, críticos i prudentes, a todas luces sufrirán benignamente nuestro conato en levantar el origen Rhodio de esta célebre colonia a una verosimilitud mui distante de las dudas i tinieblas que apercibieron ellos en su fundación, pues a más de favorecer sus deseos, no querrán apartarse de lo que dejó escrito el maestro

46. ^a En su cit. Ur, cap. 17.

de los críticos⁴⁷ «ser prudente aquél que, donde la verdad no se deja ver mui clara, permite que otros abunden en su sentir, especialmente quando sienten lo que to- // dos o los más i lo que anda válido de mui antiguo», bajo cuias circunstancias, como se ha visto, escusamos jurar en sus palabras.

Es ciertamente invidiable el dicho origen, pues debiendo siempre la colonia participar de la cultura de su metrópoli, quantas ventajas había de lograr aquella con la comunicación de unas gentes tan famosas por su policía i gobierno, su providencia en cuidar de los pobres de la república, su aplicación a la marina i mantenimiento de esquadras que les adquirió i conservó muchos años, el dominio del mar i la alianza i amistad de varios príncipes, su protección a las letras i bellas artes, en cuios conocimientos pudo compe- // tir con todas las ciudades de la Grecia? Assí que es de creer también que algunas costumbres i conocimientos de las artes mecánicas i aún de las ciencias derivados de Rosas se estenderían por la comarca de Cathaluña, bien que es de notar que muchos de los que les atribuyen nuestros escritores se pueden derivar de otras naciones que antes habían ia saludado este país. Singularmente el uso de los molinos de agua i viento no les puede pertenecer porque, como notó Mr. Gouget, son estas invenciones que jamás conocieron los griegos. No assí del uso de la moneda, que con razón se puede creer ser introducido en España por los Rhodios si damos crédito a lo que dice el Marcillo,^{48a} i han escrito otros, que // hasta los Rhodios de nadie se halla relación que viniese de fuera con semejante trato de dineros que al principio despreciaron los nuestros, burlándose que por un poco de metal que ni se come ni sirve para vestido o maniobras, diesen lo más usual para la vida humana; pero al fin le adoptaron viendo ser lo más fácil para el mútuo comercio, i llegó Rosas a tener moneda propia de plata, cuiá memoria nos ha conservado la moderna obra francesa de medallas de pueblos i ciudades, de la que el maestro Flores^{49a} ha trasladado lo que nos dice de las dos que explica assí: «consiste la una, que es de buena fábrica, en cabeza de muger a la derecha delante de abajo arriba ΡΟΛΗΤΩΝ // (un círculo cortado por quatro partes en cruz la leienda demuestra su diferencia de las monedas de la isla de Rhodas en que siempre se intitulaba ΡΟΛΙΩΝ

47. Frai Mig. de San Joseph en el trat. de la crit. antic. i nuev., art. 15, p. 172, col. 2.

48. ^a Crisis de Cath^a, part. 4, cap. 9, párrafo 10.

49. ^a Tom. 3 de la Hist. de las Med., tab. 65, núm. 8.9.

los de España rodenses). La segunda, la misma cabeza i tipo, pero sin leienda i de fábrica grosera, parecida a la de los carthagineses, cuia similitud dio pie a algunos para persuadirse que Rosas había estado sujeta a ellos pero quan sin fundamento! Se ve por lo que dice el Re^{mo}. Flores, atribuyendo la maior o menor gracia de essas medallas a la diversidad de los gravadores, assí como en Ampurias, añade, labraban i batían sus monedas en varios idiomas.

Aquí es preciso notar que los mismos que apoian el origen rhodio de esta colonia // concuerdan en que después la ocuparon los de Marsella, como arriba insinuamos conforme a lo que dijo el Bochart:^{50a} «De allí hasta el Pyreneo fundaron los de Marsella algunas ciudades, Ampurias i Rhode, célebres por las manufacturas de lino», i el señor Mayans^{51b} que «Rhode hoi Rosas fue otra colonia de los phoceenses de Marsella», i Scymno Chio^{52c} contando las colonias griegas sigue de esta manera:

*Ligures proximi sunt, et urbes graecae
Quas massimienses phocaenses deducta colonia condidere
Prima quidem Emporium Rohode vero secunda
Hanc equidem qui prius pollebant condiderunt rhodii. //*

Esta ocupación de Rosas, siendo por los mismos que fundaron a Ampurias, nos guía naturalmente a tratar ia de esta otra no menos célebre colonia de nuestra Cathaluña, cuio origen griego dijimos ser cierto i lo veremos en la seguida.

No lejos de Rosas, en la parte oriental del golfo o ensenada que por aquella parte hace el mar i que aún hoi se llama golfo de Rosas, se construíó Ampurias, primeramente en una pequeña isla del mismo golfo que aún permanecía en tiempo de Estrabón^{53a} con el nombre de «*παλαγαν πολιν*», o ciudad vieja. Después se mudaron los griegos al continente edificando una población famosa // en la ribera occidental del mismo golfo. Esta ciudad constaba de dos partes, una habitaban los españoles i otra los griegos, pero ambas contenidas en el recinto de una muralla. Singularidad que le

50. ^a Lib. I, cap. 35, col. 623.

51. ^b Lug. cit., núm. 43.

52. ^c V. 201.

53. ^a Strab. fol. 240, p. 560. Ibi habitarrunt emporienses ante insulam quandam oppositam quae nunc vetus urbs dicitur modo incontinente degunt.

dio tanto nombre entre griegos i latinos que será, dice el maestro Flores, mui peregrino en la España antigua quien no la conosca. Hoi apenas nos queda su esqueleto, de modo que podríamos decir quasi con igual propiedad que de Troya el Lucano «Iam tota teguntur pergama dumetis etiam periere ruinae».

Se halla esta célebre ciudad, como Rosas, a las faldas del Pyreneo, en que habiendo naturaleza (según la expresión del eloqüentísimo Saavedra^{54a}) más por desdén // que por favor depositado sus riquezas, que siempre fueron el cebo de las naciones estrangeras, se ve que por su sitio no desmerece el asiento de los griegos: con efecto colocada en un suave cerro por su agradable vista de mar i tierra, por la suavidad de los aires, por la feracidad de sus campos abundantes de trigo, arroz, azeite i lino (cuias manufacturas se han celebrado tanto), por la copia de pesca i caza, por los sabrosos pastos para toda suerte de ganados, por su famoso puerto (a que sabemos vinieron las esquadras romanas guiadas por los Scipiones i M. Catón), i oportunidad de contratar, era por si sola capaz de atraerse su atención i assegurarlos de que la moraron quando nos faltasen apo- // ios ciertos de que ellos la fundaron.

Pomponio Mela^{55a} la coloca a la boca del río Fluviá: «Clodianum (dice) ad Emporias». Ptholomeo la asegura entre dos ríos, es a saber, el Sambroca i Fluviá, siendo obscuro qual de los dos atribuye a Ampurias. Aún las palabras de Plinio^{56b} aumentan la dificultad porque se explica assí: «Flumen alba Emporiae flumen tichis». Pero sin atribuir diversos nombres a un mesmo río según las diferentes edades como hizo el Illmo Marca,^{57c} persuadiéndose assí deshacer la dificultad en que juzga se enredaron Casaubono, Ludovico Nonio, Pujadas i Juan Nuñez; parece no queda ninguna, como dice Nilan- // do^{58a} en las notas al Estrabón ateniéndose a lo que escribió Pomponio Mela, correr en Ampurias el Fluviá, a lo menos assí se descubre en la carta geográfica esculpida por Gordier que se halla en algunas ediciones del Marca Hispánica, i el mismo Illmo refiriendo lo de Estrabón que hablando de Ampurias dice «que allí corre un río que sale del Pyreneo cuio desem-

54. ^a Cor. Goth., p. 31.

55. ^a Lib. 2, cap. 6.

56. ^b Lib 3, cap. 3.

57. ^c Marc. Hisp., lib. 2, cap. 17, núm. 3 i 6.

58. ^a Estrab. fol. 240, p. 160, nota 6.

bocadero sirve de puerto a los emporienses»; añade: «que no puede haver duda de verse referir a la boca del Clodiano hoi Fluviá»; i más abajo: «que se desagua al mar en aquél lugar donde antiguamente estuvo Ampurias». También el Florián Docampo,^{59b} que en la parte tópica ha merecido siempre // el aprecio de los más escrupulosos críticos hablando de Ampurias como cercana a los montes Pyreneos, dice: «Cuias vertientes hechan de si ríos dulces que descenden i riegan la tierra, de los quales fue uno llamado los tiempos antiguos Clodiano, que se mete a la mar cerca de la misma villa de Empurias i con su boca i entrada le hace puerto bastante para recoger navíos i recogerlos medianamente».

Es de notar que esta ciudad, que debe el nombre de Ampurias a los griegos que la fundaron colonia suia, tuvo antiguamente otro nombre; en verdad hubo allí pueblo antes de la venida de los griegos, pero lejos de apoiar la nombradía de «Alba» que le señalaron con demasiada libertad Beuter, // Tarafa i otros, formando el pueblo del río del tal nombre, i aún no contentos le forjaron fundación de Ascanio hijo de Eneas, como se cuenta del «Alba» del Lacio; nos parece sin comparación más acomodado i conforme a la verdad haverse llamado «Indica», como conjetura el Marca,^{60a} porque leiéndose en Estevan que los Indicetes tomaron su nombre de la ciudad Indica, pueblo cabeza de aquella región, sabiéndose haver sido siempre en Ampurias el maior tráfico de aquél distrito, se desprende claro no ser otra que la «Indica» de que habla Estevan. La Martinière^{61b} confirma en gran manera esta sospecha que fundadamente tuvo también el Cella- // rio,^{62a} tan dedicado en desenredar la Geografía de los primeros tiempos hasta Constantino el Grande, de modo que hablando de Ampurias dijo assí: «Parece también que antes de la venida de los griegos hubo allí un pueblo con el nombre de <Indica>». Estevan Byzantino nombrador de ciudades dice: «Indica ciudad de España cerca del Pyreneo». El nombre gentil «Indicetae», que conviene con el «ινδιχῆται» de Estrabón, de suerte que puedes sospechar que la gente «Indigeta» que por aquél nombre quiso significar le

59. ^b Lib. 3, cap. 29.

60. ^a Lib. 2, cap. 18, núm. 1.

61. ^b [Perdut al manuscrit original]

62. ^a Lib. 2, c. 1, p. 92.

huvo del pueblo «Indica». ^{63b} Perdió la población este nombre porque después le mudaron los griegos en «Ἐμποριον», que significa plaza de mercado o lugar de comercio. Emporiae la llamaron // los latinos, nunca «Emporia» en singular, i advierte el maestro Flores ^{64a} que aunque se descubra la última vocal leyendo «Emporiae», como la nombran Plinio i otros autores, i que en caso de usar nombre en singular no ha de ser femenino, sino neutro, correspondiente [sic] al «Ἐμποριον» de los griegos de donde descende la voz. El uso del plural «Emporiae» en los latinos se puede atribuir a lo que apuntamos al principio, es a saber, que eran dos ciudades en cuia virtud la llama Estrabón «διπολεως» i aún hoi usamos de la voz en plural Ampurias, i no Ampuria.

Como de lo que queda dicho se deduce // que Ampurias es ciudad de España, se admirará con razón alguno que no falte quién le atribua a la Gallia, tal es Estevan (quién a la Indica que no fue otra que Ampurias la llamó ciudad de España cerca del Pyreneo) por ser edificada de los marcelleses o celtas. ^{65a} Pero a más de que la sola singularidad hace despreciable el pensamiento que bastantemente critica el Casaubono, ^{66b} ¿como Ampurias puede llamarse ciudad o pueblo de los celtas κελτικεν πολιν según el autor citado si ni está en la céltica ni fue edificada por los celtas? Pues los marselleses que la edificaron no eran celtas aunque estuviesen en la céltica, sino originarios de la Grecia, i por // lo mismo griegos. No me consta que Marsella fundada por los phoceenses se atribua en manera alguna a la Phoecea, pues ¿por qué Ampurias se atribuiria a la céltica? ¿Acaso está bien averiguado que Marsella fuera ciudad céltica? Se sabe, i lo han dicho los sabios Mohedanos, ^{67a} que todo lo perteneciente a los celtas está lleno de obscuridad, i que es tan prodigiosa la variación de los autores que parece se ha convertido en tinieblas la misma luz que pretendían darle con sus averiguaciones. I es constante lo que añaden que el deseo de algunos eruditos en dilatar el dominio de los celtas excede a la ambición de los // mismos

63. ^b Mayans en su Ur., cap. 5, n. 5, refiriendo el lugar de Estevan, que dice que algunas la llamaron Blaberura, redoniamente afirma que: De Indicae aut Blaberura situ nihil constat.

64. ^a Part. 2, Hist. de las Medall., tab. 24, núm. 1 i 2.

65. ^a Mela, lib. 2, cap. 6, castig.

66. ^b Estrab., fol. i p. cit. nota 9.

67. ^a Hist. Lit., lib. 3, núm. 6 i 7.

conquistadores, hallando en todas partes vestigios de celtas, o para decirlo de una vez, convirtiéndoseles todo en céltico.

El sabio Dn. Gregorio Mayans^{68a} llamó a Marsella ciudad Ligústica, cerca de la céltica, conforme a lo de Estrabón,^{69b} que dice que los antiguos griegos llamaron Ligústica a toda la región de los marselleses, i assí quando se dice mar Ligústico se entiende también el en que está Marsella, para que se vea con quan poca razón quiso el Estevan hacer pueblo céltico a nuestra Ampurias, pudiéndose dudar aún si lo fue Marsella. Con todo, el señor Marca^{70c} sin otro motivo ciertamente que su par- // cialidad nacional que lo han notado los críticos singularmente, visible en el estudio de disminuir nuestras cosas, escusa el dicho de Estevan insinuando que, no siendo nuevo ni desusado entre los antiguos ser una provincia i atribuirse a otra en el orden civil, se podía atribuir por esta razón Ampurias a la Gallia, pues dice que las colonias de los marselleses se llamaron célticas o gállicas aunque fundadas entre gentes extranjeras, poniendo el exemplo de Nissa, que se cuenta en quanto a la jurisdicción entre las ciudades de la Gallia aunque situada en los confines de Italia. Pero si el ilustrísimo autor que para apoio de lo de Nissa ale- // ga el testimonio de Estrabón, que refiere haberse determinado en juicio miradas mui bien las cosas, alegase otro igual para lo que insinúa de nuestra Ampurias, subscribiríamos gustosos a su sospecha; no haciéndolo, señal es, que no le tuvo, i él sólo suio por nímiamente parcial no es suficiente para levantar una jurisdicción que vanamente pretendieran los Franceses, ni para disminuir la justicia de la reprehensión que mereció el Estevan de Casaubono i Ludovico Nonio por haver dicho ser Ampurias de la céltica quando consta que pertenece a España, como se irá declarando en la seguida.

Decíamos que los griegos que vinieron a Ampurias habitaron en una pequeña Isla, i aunque no nombrándola el Estrabón // ^{71a} sea difícil averiguar qual sea: por la descripción que de ella hace se colige no ser otra que las Medas, que se halla opuesta a la plaia de Ampurias, sin que pueda disuadirlo

68. ^a En su Ur, cap. 17, núm. 12.

69. ^b Lib. 4, p. 203.

70. ^c Lib. 3, cap. 3.

71. ^a Lib. 3, p. 260.

como pretende el Florián^{72b} el ser ella mal arropada, pues sabemos que la incomodidad que sufrieron los griegos en la isla fue en gran parte motivo para procurar con regalos, comedimientos i otros buenos oficios vencer la oposición que al principio les hicieron los naturales del país, conforme a lo del mismo Florián,^{73c} que advierte ser la isleta que habitaron los griegos tan desabrida i pequeña que muchas veces determinaron salir a buscar morada por otras partes, creiendo que qualquiera // sería mejor por mala que fuese. Nuestro Pujadas le ideó la etimología derivándola de Medea, que navegaba por ella, la que no satisface en manera alguna el sentimiento que manifiesta de que nadie la hubiese señalado antes nos le aumenta de que no la derivase, como hizo el Marca,^{74a} de la palabra latina meta, que explica mui bien la figura de las peñas que allí se descubren tan feliz aquél, como Francisco Comes (mui inclinado a confundir los vocablos de las cosas por la pequeña semejanza de los sonidos), que se persuadió ser la isla de que hablamos, Palamós, únicamente fundado en que la llamaron Paleámpolis, sin reparar en que desconviene con la situación que el Estrabón // señala a la tal Isla diciendo: «Los emporienses habitaron antes una isla opuesta que se llama ahora ciudad vieja (en griego *παλαιαν πολιν*) al presente habitan al continente».

Con efecto, después ganadas las voluntades de los españoles no sólo les permitieron estos fundar la ciudad en el continente, sino que se unieron a ellos con tan estrecha amistad que llegaron a vivir dentro de unos mismos muros, separándolos con todo por algún tiempo una muralla por dentro, dejando a los griegos la parte del mar i retirándose (tal vez con sobrada urbanidad) los nuestros a la parte de tierra.

De este modo han referido la funda- // ción de nuestra colonia los escritores de las cosas de Cataluña, los historiadores de España i los extranjeros, el Estrabón i Tito Livio.^{75a} Este testimonio contexte de autores

72. ^b Lib. 3, cap. 29.

73. ^c Lug. cit.

74. ^a Lib. 2, cap. 18, núm. 10.

75. ^a Liv., lib. 37, cap. 54. De este, dice, lo han sacado todos el padre Marcillo en su crisis de Cataluña, part. 1, cap. 9, § 9, nota 1*.

* Aunque este autor, que arriba citamos también, está desestimado de los sabios que le notan su facilidad i pasión nacional en apoiar lo que a las luces de hoi se tiene por fabuloso o mui exagerado, no creemos que desmeresca tanto en una i otra cita.

graves de la maior veracidad suele aquietar a los críticos más delicados, i es en verdad suficiente para asegurar cierto lo que hemos adelantado, pero como notó sabiamente V Ex.^{76b} que aunque muchos de los autores distantes convengan en unas mismas noticias, no se les debe más fe que que la que tuvo el primer autor de ellas, pu- // es por el respectivo crédito del primero se anivela el de los subseqüentes sin que le aumente la multitud, porque a imitación de las reces han seguido freqüentemente los escritores al que va adelante sin examinar el camino; no podrá parecer temerario nuestro conato en descubrirle tal vez con nimia escrupolosidad.

Conviene aquí pues antes aclarar quales griegos vinieron a fundar nuestra colonia, i aunque ia insinuamos haver sido los marselleses, esto es, los griegos que se establecieron a Marsella, como es tan obscuro quales fuesen estos nos es precisamente forçosa maior indagación.

Conviniendo todos los autores en que los phoceenses la fundaron ia desde // la más remota antigüedad, se han referido como nota La Martinière^{77a} cosas enteramente opuestas sobre la dicha fundación, i dexadas las que manifestamente son romanseras u fabulosas; contraiéndonos a lo que hemos insinuado parece bien disputable si fueron dichos phoceenses de la Phocea o de la Phocide, pues el adjetivo «Phocensis» igualmente puede atribuirse a unos i a otros: assí mismo el adjetivo «Phocaicus» con que Lucano^{78b} expresa las naves de los marselleses, i aún el patronímico «Phocais» con que el mismo autor^{79c} apellida a la juventud de Marsella, viene según el Facciolati de «Phocide», bien que uno no ve porque no puede tambi- // én originarse de «Phocea» igualmente que el adjetivo «Phocaicus», siendo de notar que el mismo Facciolati cita el «Phocaicae Carinae» de Lucano, esto es, «massilienses» como adjetivo derivado de «Phocea», con que viene a contradecirse explicando luego después el patronímico «Phocais» como solamente derivado de «Phocide». El adjetivo «Phoceus», que viene de «Phocea», según la aplicación de Horacio quando dijo^{80a}

76. ^b En su obra Real Acad., p. 206.

77. ^a Dicc. Geográf. verb. Marseille.

78. ^b Lib. 3.

79. ^c Lib. 3, ver. 301.

80. ^a En su Epodon 16.

Phocorum velut profigit execrata civitas agros atque lares propios habitanda que fana apris reliquit et rapacibus lupis le atribue también el Facciolati a lo que pertenece a la «Phocide». //

De aquí nace el haberse equivocado tantos en este punto confundiendo la «Phocide» con la «Phocea», según han observado los sabios, notando de grande este error a Lucano el padre Arduino^{81a} i Salmassio, de crasa ignorancia al gramático Hygino La Martinière,^{82b} a Silio en esta parte notan los P. P. Mohedanos, i a quantos favorecen esta equivocación los señores Mayans,^{83c} tan unos en el profundo saber como en naturaleza, i aún lo que es bien notable en la equivocación de haver puesto el testimonio de Aristóteles entre los que caieron en aquél engaño. Siensso assí que no puede ser más claro a // favor de los de «Phocea» a exclusión de los de la «Phocide», pues en su tratado de las Repúblicas (del que Atheneo^{84a} nos ha conservado lo que concierne al origen de Marsella) dice assí: «Αριστοτελης εν τη Μασσαλιωτων πολιτεα χαρει ὅτως. φωκαεῖς οι εν Ιωνια, εμπορια χρωμενος εκτισαν Μασσαλιαν» «Aristóteles in Massiliensium Republica sic scribit Phocaei ex Jonia maritimam negociationem exercentes Massiliam condidere». Si Aristóteles huviera únicamente dicho «φωκαεῖς» «Phocaei», por lo que dijo el Facciolati pudiera tal vez caber la duda, pero añadiendo «οι εν Ιωνια, ex Jonia», no queda ninguna en que señala los de Phocea, ciudad // de la Jonia, no los de la Phocide, que eran de mui distinta región por lo que con mucha razón se sirve La Martinière^{85a} de este pasage para afirmar aseguradamente que los de la Phocea fundaron a Marsella, añadiendo que debemos únicamente deferir a un testimonio tal por ser de autor tan grave i tan antiguo.

Así el adjetivo «Phocaeensis», que ciertamente viene de «Phocea» i no de «Phocide», se da a los griegos aliados de los marseleses Masilia, dice Plinio:^{86b} «Graecorum Phocaeensium foederata». I los intérpretes latinos,

81. ^a Véase a Plinio lib. 3, cap. 4, p. 146, n. 16.

82. ^b En su Dicc. v. Marseille.

83. ^c Dn. Gregorio en su Ur., cap. 17, núm. 12 i Dn. Juan Antonio en su Villa de Elche, cap. 11, § 2, p. 182. Parece se han copiado uno a otro.

84. ^a Lib. 13 Deipnosophist.

85. ^a En su Dicc. v. Marseill.

86. ^b Lib. 3, cap. 4.

como han notado los sabios Mohedanans traduciendo el texto griego de Estrabón sobre los pobladores de Marsella, escriben «Phocaeenses» con dip- // tongo derivando este nombre de «Phocaea», a distinción de los «Phocenses» de la «Phocide» que se escribe sin diptongo, i nuestros más exactos escritores españoles para señalar los de «Phocaea» como pobladores de Marsella les han llamado «Phoceenses» redoblando la «e», a diferencia de los de la «Phocide», que nombran sencillamente, i aunque no todos haian observado esta delicadeza, la sola inverosimilitud que en si incluye el ser los de la «Phocide» fundadores de Marsella era bastante para que nadie les equivocase con los de Phocaea; porque la Phocide (así hablan los P. P. Mohedanans^{87*}) era // una pequeña provincia situada fuera del Peloponeso en lo interior de la Grecia: así carecía de puentes i de toda proporción para embiar colonias fuera de su país, i si en las Repúblicas marítimas de la Grecia que tuvieron el imperio del mar hai tanta dificultad para declarar verdaderas las colonias que se les suponen, ¿que se dirá de los de Phocide que jamás representaron papel considerable en la Grecia ni por mar ni por tierra? I ¿que fuerza nos podrá hacer el dicho de algún poeta latino cuja autoridad es poca o ninguna en semejantes asuntos? Para apoiar una noticia tan inverosímil i estraña como esta de verdad se necesita otra // especie de pruebas.

Ni son de mejor calibre las de que se sirve el maestro Ambrosio de Morales^{88a} para persuadir que los de la Phocide no solamente poblaron a Marsella, si que también vinieron a nuestra Ampurias alegando por toda prueba hallarse en una i otra parte la religión i estilos propios de la Phocide, a que dice debe atenderse para distinguirlos claramente de los de Phocaea. Pero omitiendo aún que el mismo símbolo de la Phocide, por exemplo, el Pegaso que entre ellos aludía al del monte Parnaso, podía en qualquiera ciudad marítima aludir con toda propiedad a un navío ligero, sin respeto // ni relación alguna al Pegaso del monte Parnaso ¿quién no ve quan débiles son estas pruebas para asegurar orígenes? Pues sin tránsito personal

87. * No citaremos lugar determinado porque todo el lib. 4 de su Hist. i Disert. correspondientes tienen todas las partes en esta Disert., advirtiendo únicamente deber ser agradable a la Academia serviros del testimonio de unos sabios que la aprecian, como se ve en la dedi- // catoria de su obra al Excelentísimo Señor Conde de Aranda que se lee en el tomo 2, p. 4 de su Hist. Lit^a.

88. ^a En sus antig. verb. Emporiae.

de moradores basta la sola noticia para la imitación, a más de que un origen mediato es del todo suficiente de la Phocide según Pausanias,^{89a} que dice: «Phocaeenses ab ea nempe Phocide genus ducunt quae ad Parnasum montem est». No hai para que inquietar a los de Phocide obligándoles a hacer un tan largo viage con ninguna proporción como se ha visto para emprenderle: con esta reflexión destruye,^{90*} según los // Mohedanos, toda la máquina de su curso anterior.

Phoea, empero, era una insigne ciudad de la Jonia en la Asia Menor. Sus moradores, mui dados a la navegación, i se cuentan entre los griegos que tuvieron el imperio del mar, su poderosa marina, grandes navíos, largas navegaciones en que reconocieron las costas del Mediterráneo, según consta de Herodoto, persuaden no ser inverosímil lo que queda referido de Aristóteles, i haver una tropa de comerciantes salido de Phoea para fundar colonias en países distantes, según el uso de aquellos tiempos, i que así fundaron la // célebre ciudad de Marsella en las costas meridionales de la Gallia. Con claridad lo explica el Roberto Estephano, pues verbo «Phocaea», dice «ciudad de la Frigia menor de donde salieron los fundadores de Marsella». También en las notas al Cluberio, verbo «Phocaea», se llama a dicha ciudad «Massiliae in Gallia mater», i el Livio,^{91a} hablando de Ampurias dijo: «Tam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa, unum graeci habebant a Phoea, unde et massilienses oriundi etc.». Los P. P. Mohedanos añaden que fue Marsella, entre todas las colonias que fundaron, la más célebre i que continuó la memoria de estos insignes griegos, lo que confirma maravillosa- // mente Mons. Pluche^{92a} tratando de las verdaderas colonias griegas: así con razón dijo el canónigo Mayans ser sin duda, i Dn. Gregorio que era cierta que los de Phoea fundaron a Marsella.^{93b}

Aquí es preciso desvanecer un reparo que podría ofrecerse a alguno, pues se ve de lo dicho que hacemos a los Phocenses de la Jonia quando más

89. ^a Paus. Phocica sive lib. 10, p. 392.

90. ^{*} Nota. La dicha reflexión es del Morales i la aprueba el Reverendísimo Flores para defender a Ampurias algunas // medallas que otro modo sería difícil atribuirle, sosteniendo como hace la opinión de ser los emporitanos oriundos de Phoea por medio de los marselleses.

91. ^a Lib. 34, cap. 9.

92. ^a Concord. de la Geograph. des differens. ages, chap. 45.

93. ^b Lugs. cites.

parece que son de la Eólide, en donde está la ciudad de Phocea según el Bocharto^{94c} i Ptolomeo. Pero a más de que séase como se fuere la Phocide porque es en la Acaia, no puede nunca gloriarse de ser cuna i solar de los phoceenses que aquí fundaron. Como la Jonia // i la Eólide son Provincias inmediatas i confinantes pueden fácilmente confundirse en sus límites, i resultar de ahí haver atribuido la Phocea ahora a la Jonia, ahora a la Eólide. Plinio^{95a} la constituie por fin i término de la Jonia, i Adriano Valesio^{96b} en la noticia de las Gallias quiere que sea la última ciudad de la Jonia o la primera de la Eólide. Pero que antes son oriundos de aquella, que no de esta, los marselleses o phoceenses de que tratamos nos lo persuade el Estrabón, diciéndonos que los tales usaron las leies jónicas. Pero aún siendo así, no parece esté del todo bien asegurado nuestro intento, porque resultando de ahí ser nuestros phoceenses de la Asia Menor serán asiáticos i no griegos, // i por consiguiente, ni entre los griegos podrán contarse las colonias de Marsella i Ampurias que ellos fundaron. Puede con todo firme nuestro intento, que nada embarasa tan ligero reparo, que desvanece la fácil respuesta de que no hai duda que en quanto al lugar nuestros phoceenses eran asiáticos, pero en quanto a la nación eran griegos: porque de las siete regiones o provincias de la Asia Menor las tres, es a saber, la Eólide, Jonia i Dóride eran habitadas de los griegos, así dijo San Gerónimo^{97a} «Jones graeci homines», i en orden a Phocea consta que era colonia de los athenienses, i lo atestigua Ptolomeo citado por el Roberto Estephano verb. «Phocea».^{98b}

Toda esta cuestión que debía necesariamente excitarse para comprender mejor el origen de nuestra colonia, a más de constar de pruebas confirmantes del asunto principal, persuade al mismo tiempo la mucha conexión que tienen entre sí estas dos colonias, i manifiesta ser mui seguro lo que dijimos haver fundado los marselleses a Ampurias.

Los marselleses no eran franceses de nación, sino originarios de la Grecia i, por lo mismo, griegos, o como dijo Dn. Gregorio Mayans^{99a} «masilienses

94. ^c Geograph. sac., lib. 1, cap. 42.

95. ^a Lib. 5, cap. 29 in fine.

96. ^b Citado por el Egidio Menagio en su bib. Jur. civ. amoenit., cap. 3, p. 9.

97. ^a En el Prólogo, a la epist. ad Galat.

98. ^b Cluv. d. lib. et cap. § 8 in not. verb. Phocea.

99. ^a D. cap. núm. 21.

aut Phocaei fuerunt aut a Phocaeis orti». I por esto nota haverse llamado sus colonias también colonias de phoceenses. Por lo // que toca a Ampurias, la llamó el Estrabón colonia de los marselleses, i a la verdad parece mucho más verisímil que no persuadirnos que los de Phoea vinieron de allí para poblar a Ampurias; a lo menos los sabios Mohedanos, conviniendo en que hai en España colonias de origen immediato de los phoceenses, suponen deberse las de la costa del Mediterráneo a los moradores de Marsella, que también era phoceenses de origen.

No hai para que esforsar tanto este origen immediato de Phoea, pues si bien parece que nos havia de redundar de ello gran ventaja no pudiéndose dudar que de allí salieron prodigios de valor de // política, de eloquencia, de poesia, de mecánicas, de artes de toda especie, i la lengua más suave, según Pluche,^{100a} que se haia hablado sobre la tierra igual nos debe resultar del origen de Phoea por medio de los marselleses, porque sabemos del Livio^{101b} que todo lo conservaron maravillosamente a Marsella del mismo modo que si habitaran al corazón de la Grecia. Estos, dice (hablando de los griegos de Marsella) «en medio de los naturales del país han conservado libres de contagio i alteración no sólo la pureza de la lengua, sino la rectitud de las costumbres i todos sus modales i estilos». De todo esto se aprovecharía nues- // tro país para perfeccionar la instrucción que ia tenía,^{102*} habiendo sido costumbre universal de todos los pobladores i fundadores de nuevas colonias, así antiguos como modernos, de introducir en ellas todas sus costumbres i adelantamientos, maiormente viviendo aquí con los nuestros con tanta unión quanta nunca pudieron gosar en Marsella, a la que los gallos hicieron siempre cruel guerra.

No es nada violento inclinar a esta opinión los autores que parece sostienen el origen immediato de Phoea a nuestra Ampurias; a lo menos el Reverendísimo Flores // ^{103a} habla así: «Los emporitanos descendían de los phoceenses por medio de los de Marsella, como refieren Plinio, Estrabón i Livio». Es de notar que el Livio se ha reputado por defensor del origen de

100. ^a D. lib. p. 259.

101. ^b Lib. 37, cap. 54.

102. * Distamos mucho de subscribir a la errada opinión de los que nos creen tan topos que haíamos havido de mendigar casi todas las invenciones de forasteros.

103. ^a D. Libro Medallas de Ampur., tab. 24, nº 3 i 4.

Ampurias immediato de Phocea, pero sus palabras quadran admirablemente a los moradores de Marsella, del mismo modo que las del eruditísimo abate Llampillas^{104b} en su saggio apologetico (que tiene el sello de la honorífica estimación de V. Ex.), que dice: «Vennero i focensi ad Ampurias nella Catalogna, e gli spagnuoli cedettero loro la metà di quel celebre emporio per il loro stabilimento, facendone una città greco-hispana». //

Estos mismos phoceenses de Marsella tuvieron allí cerca otra colonia, es a saber, «Rosas», que como dijimos, había sido fundada por los Rhodios. Estrabón,^{105a} que pareció escribir con alguna incertidumbre lo de los Rhodios, aseguradamente escribe que los Marselleses la ocuparon; con maior seguridad el Bochart^{106b} diciendo: «plenamente consta que aquella misma Rhoda que los Rhodios fundaron tuvieron después los de Marsella», conforme a lo de Scymno Chio^{107c} que dijimos tratando de Rosas, i los sabios Mohedanos contando los establecimientos de los marselleses en España, tocante a las costas de Cathaluña cuentan «Rhodope» i // «Ampurias», i en otra parte explicando las costas de España dicen: «siguiendo esta misma costa acia el oriente (a excepción de Sagunto) no hallamos más ciudades de griegos hasta Ampurias i Rhodope, hoi Rosas, que eran colonias de los marselleses». ^{108*} Ampurias fué en todo emula de Marsella, como // esta de Cartago, i aunque Marsella sobresalía entre todas las colonias de phoceenses, Ampurias, sin embargo (dicen los Mohedanos), situada en las costas de Cathaluña, era mui célebre por su emporio o famosas ferias i aplicación al comercio, correspondiendo de esta suerte a su nombre, i era entre las de España la más famosa.

104. ^b Dissert. V, §. 1, p. 16.

105. ^a Lib. 14.

106. ^b Lib. 3, cap. 7, col. 163.

107. ^c Vers. 201.

108. * También siente lo mismo Florián de Ocampo, lib. 3, cap. 29, pero no se cita por el desprecio con que fuera de la parte topica le han mirado los críticos de buen olfato, aunque se le realce el crédito por los otros autores de conocida verdad que lo aseguran, como el Estrabón, en que apoia; pero malamente en el Juliano, que iguala en peso al Estrabón: pues el Marqués de Mondejar (de quien hicimos elogio en la primera parte, i su nombre sólo lo es en la estimación de los sabios), en el juicio de los Hist. de España, // en el §. 1, entre los autores falsísimos, coloca en primer lugar al Juliano, así: i antes que todos el Juliano Diácono, que tantas veces cita el Florián de Ocampo sin haverle visto nadie, ni hallarse entre sus papeles después de su muerte, según advierte Ambrosio de Morales (lib. 13, cap. 7, fol. 14, p. 2) teniéndolo por fingido.

Mucho nombre le dió la particularidad que tuvo esta población de ser a un mismo tiempo ciudad griega i española, según ad- // vierten los historia- dores, pero esta unión no era mezcla confusa, sino recíproca amistad: pues aunque vivían dentro de una misma muralla, eran los españoles i phoceenses distinta ciudad o República. Cada una tenía sus leies, sus magistrados i jueces propios que los gobernaban, sin quales cosas no hai ni puede haver sociedad. En este estado se mantuvieron mucho tiempo.

Pero todo esto que avançamos, en fe de los escritores que lo refieren, tal vez repugnará a la sana crítica que requiere otros títulos para subscribir a lo que ha corrido muchos siglos por verdadero, incluyendo en sí alguna inverosimilitud, ni podemos ocultarla en esta tan singular unión de que tal vez habrá mui pocos exemplos, porque a la verdad ¿de // que manera, dice el crítico Mr. Rollin,¹⁰⁹ los griegos expuestos por una parte a las incursiones marítimas, i por otra a los ataques de los españoles, nación feroz i belicosa, pudieron mantenerse tanto tiempo i conservar su libertad? ¿I cómo era posible, dice Ambrosio de Morales,^{110b} i antes había dicho el Livio,^{111c} que viviesen tan juntas, como dijimos, dos naciones tan desconformes i diversas como eran los españoles i griegos, en aquel tiempo estando tan juntos en la morada, i siendo los griegos pocos, i muchos los españoles feroces, i belicosos los españoles, i los griegos gente dada toda a contrataciones i poco a guerra, i teniendo los pocos i estrangeros ocupado el puerto i el señorío de la mar dejando esclui- // dos del a los españoles naturales señores de todo?

Debemos reconocer i lo juzgaron así los escritores señalados que es mui estraña i sería casi increíble tal unión si nos faltasen los exemplares de otros estrangeros que ia antes de los griegos nos habían señoreado con semejante suceso. MIRARETUR, dice el Livio en el lugar citado. El Rollin que ES BIEN ETRAÑO i nuestro Ambrosio de Morales^{112a} lo refuerza con decir: ¿QUE RAZÓN TIENE TITO LIVIO DE PENSAR QUE SE PODRÁ MARAVILLAR ALGUNO DE ESTO? Pero todos los escritores, que lo tienen por mui cierto, disminuien la maravilla atribuyendo a la vigilancia i disciplina de los griegos. Las mismas i otras razones señala el célebre M. Antonio Sabélico, au- // tor de conocida

109. ^a Tom. 7, p. 47.

110. ^b Lib. 7, cap. 4, p. 72.

111. ^c Liv. d. lib. 34, cap. 9.

112. ^a Lib. 7, cap. 4, p. 72.

discreción, que lo asegura^{113a} hablando de Ampurias; pero hallándose todas en el lugar citado de Morales, nos ha parecido más conforme trasladarlas de tan elegante maestro, dice así: «sintiendo, pues, Tito Livio la ocasión de esta admiración, da la razón que hai para que nadie se espante. Dice que el mucho gobierno de los griegos i el gran concierto en el tratar con los españoles, i el rigor con que siempre lo mantenían, los conservaba en su quietud i seguridad de su señorío entre tantas ocasiones de ser injuriados i hechados del. Esto les valía allí a los griegos, i donde quiera será siempre mui poderoso un buen concierto i disciplina, i el rigor en guardarla, para consensuar un gran seño- // río i acrecentarlo. Porque nunca los hombres consideran sin mucha admiración un notable gobierno, i de allí nace reverencia i acatamiento con que huelgan de sujetarse i obedecer». I la disciplina i rigor de estos griegos de Ampurias para conservarse con los españoles era verdaderamente d'estas: tenían siempre bien fortalecido aquel muro que los apartaba de sus vecinos i cercaba el lugar por la parte de tierra. Havía en él sola una puerta, la qual guardaba siempre uno de los que tenían cargo principal en el gobierno de la ciudad. Esto era de día. De noche, cerrando esta puerta, la tercera parte de todos los vecinos velaban sobre los muros i rondaban con el mismo cuidado i advertencia // que hicieran si enemigos los tuvieran cercados. El español que entre día quisiere pasar por aquella puerta a la morada de los griegos por mano de aquella guarda havia de entrar, i no se le daba la licencia sino por mui justa causa, i la misma havia de tener el griego que quisiere pasar a los españoles. La contratación era en la marina donde estaba el puerto, i aquí se juntaban los unos i los otros por sendas puertas que para salir tenían. De los griegos no salía por esta su puerta menos que una gran compañía, i lo más ordinario era salir casi la tercera parte de todos los ciudadanos juntos para poderse valer i socorrer si alguna necesidad lo pidiese. I los que salían eran aquellos que la // noche antes habían hecho la guardia del muro, i era casi como premio del trabajo pasado el salir al puerto, pues salían a contratar vendiendo sus mercaderías. Estas compraban los españoles de buena gana, como hombres no acostumbrados a navegar ni traerlas de otras partes. También ellos vendían los frutos de la tierra a los griegos que no tenían mucha cuenta en labrarla. La necesidad

113. ^a En el lib. 6 de la Enneada 5^a de su Hist.

i el gusto d'esta contratación aseguraba también mucho a los griegos con los españoles, i ayudaba demás d'esto para su seguridad el amparo de los romanos, cuios amigos eran, i así recibieron con mucha alegría i todo buen cumplimiento al cónsul Catón i a su ejército. De este suceso de la venida de Ca- // tón en que todos convienen por la conexión que tiene con los griegos de Ampurias, se fortifica en gran manera el crédito de lo que queda dicho: aún más con el testimonio del César, que es igualmente cierto haver hallado las dos naciones separadas en una misma ciudad que diferente en idioma, ritos i costumbres, la hizo una añadiendo tercer género de gentes quando, después de la rota de los hijos de Pompeio, embió a Ampurias romanos colonos, lo que sucedió al principio del imperio de Augusto en que escribía el Livio,^{114a} que lo refiere. Aunque de esto han pretendido algunos darle el honor de colonia romana, no nos atrevemos a defendérsele, porque los maiores antiquarios sóla la // han reconocido municipio,^{115*} i consta manifestamente de una medalla^{116a} que explica el Reverendísimo Flores. Se ofrece en ella una cabeza de Diana bien peinada con estola hasta el pecho. // Detrás arco i aljaba. Delante «Emporiae» (pegasso). Debajo «Municipium». Así se salva lo de Estrabón, que dijo: «que con el tiempo estas dos ciudades pararon en una mesclada de leies griegas i españolas, lo que no podría ser siendo colonia porque debieran desprenderse como es sabido de sus leies municipales».

114. ^a D. Lib. 34, cap. 9.

115. * Tal vez merecía maior extensión esta disputa: pues es reparable la seguridad con que Mariana la declara colonia romana, lib. 3, cap. 22; pero la mucha extensión de nuestra Disert. i el ser él punto ageno de nuestro encargo, nos contuvo i persuadió a insinuarle solamente. La sola explicación del Reverendísimo Flores sobre la medalla citada basta para convencer que, con acierto, sólo llamó municipio romano D. Antonio Agustín a nuestra Ampurias, Diálog. 6 de las medallas, p. 258. Véase el Marc. Hispán., lib. 2, cap. 18, núm. 8. Aún dado que el César sólo dió a Ampurias el honor de municipio, como halló separadas las dos naciones, ¿se puede dudar a qual primero concedió el dicho honor? El Reverendísimo Flores, en el lug. cit. apelando del Livio, dice que se concedió, pero a los nuestros i después a los griegos. «Umbra quoque (dice Sabélico) romani nimirum graecis ab omni finitimum iniuria incolumes praestabat, quippe qui civitate fuerunt postea a romanis donati, inde et hispani accolae». Es cierto que los griegos fueron siempre aquí amos de los romanos: al revés de los españoles, que siempre aborrecieron el imperio romano. Sí atendieron los romanos la amistad de los // griegos o el maior número de españoles, halagándoles con la primacía del honor «non nostrum tantas componere lites», aunque siempre apuntarlas es cosa útil.

116. ^a La med. 9, tab. 24, par. 2.

Entonces logró Ampurias lo que notó Varrón a Marsella, es a saber, que sus moradores fueron trilingües, porque se habló en nuestra Ampurias en griego, en latín i en español antiguo, i en todos idiomas. Advierte el Flores¹¹⁷ se hallan medallas en plata de Ampurias en gran // parte de bella fábrica i al aire de las griegas orientales, de suerte que parece haver tenido los emporitanos, maestros griegos, para sus medallas. Un sabio francés que nos da razón de quatro medallas de Ampurias de cobre, añade tercera clase también en plata; pero con letras españolas desconocidas i las griegas mezcladas en una dicción lo que prueba mescla de una i otra lengua de los españoles antiguos i los griegos que vivían juntos i con el lenguaje mesclarían también los caracteres quando por la entrada de los romanos se quitó toda división. Tenemos también una inscripción bilingüe mui propia de un pueblo que lo fue como Ampurias. La refiere del Pujadas el señor Finestres en la clas.7. Es la centéssima, que dice así:

ΔΗΜΟΚΡΙΤ
 ΣΩΣΤΡΑΤΩ
 ΠΑΥΛΛΑ
 ΑΕΜΙΛΙΑ
 Η

Otra inscripción han conservado nuestros autores en que los emporitanos griegos se alaban de haver siempre conservado su lengua sin trocarla con la de los españoles aunque havían vivido tanto tiempo juntos con ellos i como cosa tan rara i de mucha constancia la publican así:

EMPORITANI. POPVLI. GRAECI
 HOC. TEMPLVM. SVB. NOMINE
 DIANAЕ. EPHES. EO. SECVLO. COND
 QVO. NEC. RELICTA. GRAECOR. LINGVA
 NEC. IDIOMATE. PATRIAE. IBERAE
 RECEPITO. IN. MORES. IN. LINGVAM
 IN. IVRA. IN. DITIONEM. CESSERE

117. Tomo 3 de las medallas.

ROM.
M. CETHEGO. ET. L. APRO.
NIO. COSS

Es de notar que algunos críticos la han reputado por fingida, i el Ilmo. Marca,^{118a} entre otros, no se atreve a declararla por verdadera, lo que ha sido causa de que el señor Finestres la haia colocado en su Siloge a la clase VII, que es de las inscripciones varias sos- // pechosas i espurias; pero si hemos de estar (como parece mui justo) al juicio de este insigne antiquario (que en el estudio de estas cosas superó al famoso Dn. Antonio Agustín según piensa el sabio Mayans^{119*}), no podemos sin atrevimiento declararla falsa; pues no le ocurrió a Finestres razón congruente para hacerlo, porque corregido el único vicio del cónsul L. Apronio, que el descriptor o escultor puso por P. Sempronio, es a saber, el tuditano, que fue cónsul con M. Cornelio Cetheog: «poterit (dice) inscriptio ista procedere non ementito antiquitatis diplomate, quid quid [sic] reclamant nonnulli viri exu- // diti qui indicta causa eara damnant et rejiculis accensent», suponiendo que esta inscripción latina no se puso hasta después de muchos años de ser edificado el templo de Diana Ephesina por los griegos, moradores de Ampurias, para que constase haverle edificado quando aún estaban separados de los nuestros por la muralla intermedia; i nadie pensará se huviere construido a costas de la común «διπολεως».^{120*} Esto que al tiempo de la construcción tal vez lo señalaron con letras griegas, es de creer que lo tradujeron en latín i en letras romanas porque era ia mui conocido de todos este idioma. //

Todos estos monumentos son en verdad testimonios seguros de haver morado los griegos en Ampurias con la unión que han referido los escritores, i no podrá quedar alguna duda si atendemos el modo con que de ella hablan los sabios Mohedanos: «La suavidad, dicen, de los nuestros para

118. ^a Lib. 2, cap. 18, núm. 8.

119. ^{*} Dn. Gregorio Mayans en su Ur, cap. 17, p. 310, pretende también ser falsa, i convencerse de tal por el lug. del Livio tantas veces citado. Le tuvo mui presente el señor Finestres, i no le hizo fuerza siendo así que examinaba con rigor nuestras cosas. Si se huviese este sabio engañado tan estrañamente, por cierto, sería mui inferior i nada comparable a Dn. Antonio Agustín.

120. ^{*} Este pensamiento del Finestres manifiesta el error de La Martinière, verbo «Empurias», donde determina la fundación del templo al tiempo de la entrada de los romanos.

con los extranjeros i los grandes intereses de su comercio fueron vínculo recíproco para ajustar presto sus discordias». La humanidad preponderaba en los nuestros a su espíritu guerrero, i en los griegos la codicia de la ganancia i el artificio del agrado quitaba los motivos i pretextos a la delicadeza e impedía todo rompimiento. Estos eran los preliminares de tan estrecha alianza i fueron siempre los medios // de introducirse aquí antiguamente los extranjeros, que jamás adelantaron nada por fuerza de armas, porque atendido el vigor de nuestros naturales para la defensa, decía Estrabón, que si unieran sus fuerzas para repelerlos nunca los extranjeros hubieran tenido entrada en nuestro país. El comercio i marina que trajeron los griegos a nuestras costas les hicieron lograr la riqueza i útiles establecimientos, aquí en donde queda manifestado que fundaron las dos colonias de que hemos hablado, es a saber, «Rosas i Ampurias».

Esto no obstante, no se estendieron tierra a dentro. Consta, dicen los sabios Mohedanos, quan limitado fue el trato de los // griegos en España, en la que no se internaron, fundando sólo algunas colonias en las costas del Mediterráneo, i es sabido que las naciones célebres en el imperio marítimo en las colonias remotas, por lo regular, no tienen más pueblos que los inmediatos al mar.

Esto es quanto tenía que decir en orden al encargo de V. Ex. Ojalá que^{121a} ni se arrepintiera V. E. de havérmelo mandado, ni io de haverle obedecido. Creiera así haver discurrido con algún acierto; pero V. E. sabrá persuadirse que no era tan fácil alcançarle, no siendo las cosas de los griegos en Cathaluña tan fixas como las de los catalanes en Grecia.

Dn. Josep Vega i Sentmanat

121. ^a Como decía Plinio II en su primera carta.

FR. PEDRO NOLASCO MORA

*Censura que por comisión de la Academia hizo
de la primera parte de dicha Disertación el mui
reverendo padre maestro fray Pedro Nolasco Mora,
provincial de la orden de la Merced i entonces
prior del convento de Barcelona*

Exmo. Sor.

Señor: he leído con no menos gusto que instrucción mía el escrito que V. E. se dignó remitir a mi endeble censura, cuyo título i asunto es: Disertación sobre las colonias de los griegos en Cathaluña, trabajada por otro de los más dignos miembros de este literatísimo cuerpo, el Sor. // Dn. Joseph de Vega. V. E. acaba de oírlo, i con esto fácilmente asentirá a que no tiene lugar mi censura, i que sería por demás encarecer o señalar el conjunto de partes que le constituyen un escrito verdaderamente académico digno i correspondiente a las sobre salientes luces, erudición, crítica, buen gusto i aplicación de su autor. V. E. ha advertido ya el pleno convencimiento de la thesis que, sobre el asunto propuesto, assienta con tanta solidez como precisión las juiciosas reflexiones con que la corrobora i confirma su erudición, su estilo, su método i orden de argumentación. Premite [sic] ante todo la dificultad del asunto o empeño por recaer en un objeto tan obscuro i difícil como remoto; luego muestra la connaturalidad i proporción de su thesis i que nada tiene de inverosímil o repugnante. Suelta después plenamente todos los argumentos en contra, probándola con razones tan bien fundadas que aún en el juicio de la más rigurosa crítica no pueden

menos de convencer la grande verosimilitud i aún más de haver sido Rosas colonia de los griegos rhodios.

Si a mi me fuera possible o lícito el añadir algo a un escrito tan completo i adecuado: que ia se ve habría de ser no de caudal propio sino de erario ageno, o bien si io huviere de encarecer señaladamente alguna de sus muchas partes no menos // iguales que preciosas; a la verdad se me llevaría la atención, i la primera estimación la modestia, el respeto i honor con que N. sabio académico habla de los reverendísimos literatísimos padres Mohedanos, cuia opinión, o por mejor decir, cuia suspensión de juicio en el punto de que se trata, es sin duda como se le objeta ia nuestro académico la maior contrariedad que padece su thesis o resolución. Estos sabios españoles ciertamente son acreedores a los maiores elogios; todos debemos serles mui agradecidos: bien que los naturales de este principado, así como también los de alguna otra provincia, les huvieran quedado más obligados si en algunas de las cosas que tratan de este país, ia que no era // dable apearlo cierto i demonstrativo, huvieran discurrido lo que era más verosímil i conjeturable, como lo hacen en otros puntos de menos monta de su tan decantada Bética. Sin embargo, esto no quita el superior mérito de su obra i el inmenso trabajo que toman en ella. Casi siempre que la leo, que es casi todos los días, se me ocurre que escribiendo ellos la *Historia Literaria de España*, su misma literatura ha de ser algún día una gran parte, i tal vez el complemento i corona, de su Historia. Con todo, batiendo el punto determinado que se trata, yo no se si huviera sabido contenerme de rechazarles, como suelen decir, el clavo con sus mismos clavos, i su- // puesto que son hombres tan sabios i tan críticos, valerme de sus mismos distámenes en el mismo asunto de venida de griegos a España contra su mismo dictamen sobre el lugar de Rosas. Han de tener mucha memoria los historiadores, i quanto maiores tanto más. Celebra el gran Brancaccio sobre las de todos la de Marco Tullio.^{122a} Este hombre grande i excelente también entre los oradores, que es decir entre los defensores o impugnadores de legítimo o pretendido derecho en causas litigiosas (los quales llamamos i se llamaron en siglos remotísimos «Abogados»), este admirable maestro de la eloqüencia, no por la elegancia de su estilo en que no fue único, sino

122. ^a D. Joan. Brancac. in arte memoriae vindic., cap. 3.

aún más // por el uso de lugares de argumentación en que no tuvo o no sabemos tubiese semejante, con todo eso no siempre tubo presentes sus mismos dictámenes, de donde vino a incurrir tal vez en la impugnación de si mismo: «si quieres contradecirle, decía Lactancio Firmiano,^{123a} no te será necesario pensar no fatigar tu ingenio, basta referirle lo mismo que el ha dicho. Porque de ninguno podrá ser refutado Cicerón con maior vehemencia que de Cicerón». Esta aninadversión deve conservar el decoro de dichos sabios escritores sin detrimento en la común estimación tan justamente adquirida. Al modo que vive en el mundo sin que esa escepción le indusca perjuicio la de Cicerón. Objetaré // les (permítemelo V. E) como he insinuado sus mismas palabras i dictámenes. Ellos serán refutación de sus refutaciones. I quedará así verificado que son hombres tan grandes que de ninguno pueden ser refutados con maior vehemencia que de ellos mismos.

Suspenden su juicio sobre la venida de los rhodios a fundar o a hacer colonia suia a Rosas. ¿I esto por qué? Porque Estrabón, aunque cita algunos de este dictamen, el de por si no lo afirma. I ¿que importa esto? Tengan presente las reglas de crítica, que ellos mismos nos dan en su Prólogo de la primera parte del tomo segundo de sus obras, en donde nos refieren largamente las instrucciones de crítica que escribió Mr. Bougainvi- // lle, noble individuo de las Academia de Inscripciones i Bellas Artes de París, en su primera memoria sobre el viage i periplo de Hannon leída en la Academia [el] año 1754, en que entre otras muchas reglas se explican así: «De todos los escritores de la antigüedad los griegos, i después de ellos los romanos, son los únicos a quienes ha perdonado el tiempo a lo menos en parte. Como son los que freqüentemente manejamos, del trato nos nace la afición i cierta preocupación a favor de ellos, que es razonable i justa como no se lleve el exceso. Acostumbrados a ver por sus ojos, desechamos sobre su palabra todo lo que ellos no admitieron por verdadero. I quitamos del // número de hechos históricos todo lo que ignoraron, sin considerar que no estaban en proporción de saberlo i que apenas se dignaban instruirse en estos puntos. No es así como debe pronunciar la crítica. Quando un hecho es verisímil i su aserción está revestida de todos los caracteres de probabilidad, un mero argumento negativo tomado del silencio, o la contradicción de un escritor

123. ^a Lact. Firm. Div. Inst., lib. 2, de orig. error, cap. 9.

extrangero o posterior al suceso no destruye su verdad. Por el contrario, para asegurar que tal o tal hecho es creíble no es siempre necesario que conste formal i expresamente de un autor antiguo». Hasta aquí el mencionado académico parisiense citado por los sabios Mohedanos.

De donde les arguo así: el hecho que // sostiene nuestro académico de haver venido los griegos rhodios a establecer colonia en Rosas es verisímil, i su aserción revestida de todos los caracteres de probabilidad conforme lo ha reparado V. E. en la disertación que ha oído. Luego, el que Estrabón no lo afirme, dejándolo en duda o suspensión, no debe embargar la más sabia [y] juiciosa crítica de asentir a ello.

«Nuestros escritores (dicen los sabios Mohedanos) comúnmente hacen a la villa de Rhódope nuestra Rosas, fundación de los isleños rhodios». Citan para esto la autoridad de Estrabón, pero este geógrapho no afirma, sino solamente refiere aquella noticia: i habiendo un autor tan sabio suspendido su juicio, como consta de // sus palabras, no debemos nosotros determinar el nuestro. Pues algún motivo tubo presente la crítica de Estrabón que le impidió dar crédito a aquella noticia. Quede pues el establecimiento de los rhodios en España con la misma incertidumbre en que le dejó Estrabón. Así discurren los sabios Mohedanos. I pregunto ¿quantas cosas no afirma Estrabón, ni aún las refiere como noticia de otros, más antes parece contradecirlas sobre el mismo asunto de la venida de los griegos a fundar colonias en España, i con todo nuestros Mohedanos las sostienen como verisímiles i bien fundadas? ¿De donde las deducen? De lo que ellos mismos notan en el tomo 2, p. 2, fol. 225, núm. 62 con estas palabras: «Fuera de las colonias griegas de que hemos tratado es mui creíble huvie- // ra otras muchas en estos parages desde los Pyreneos hasta Vélez Málaga... Sabemos que estas gentes tubieron más colonias acia estos parages que las que se hallan especificadas en los escritores antiguos. De lo que sacan esta conseqüencia: «Carthago nueva, hoi Cartagena, fue verisímilmente una de estas colonias (ibid. núm. 62). Así creemos (prosiguen) que hubo población de griegos en el sitio de Cartagena». Pues ¿como sostienen esto por verisímil si Estrabón no lo dice ni habla palabra de ello, antes parece que lo contradice afirmando que la fundó Asdrúbal, ni tampoco lo dicen otros escritores antiguos? Responderé luego a este, porque quiero antes objetarles otro pasage suio aún más idémico.

Supuesto que en el dictamen de dichos Mohe- // danos tiene igual estimación sobre el asunto de que se trata la autoridad del texto de Herodoto

con el de Estrabón: óigase como se explican mui diferentemente que en nuestro caso en otro lance en todo semejante. En la disertación 8, para. 2, núm. 10 «todos nuestros escritores citados i otros muchos, así nacionales como extranjeros, suponen como cierta la venida de Coleo i Sótrato a España. Nosotros ia insinuamos la dificultad que teníamos sobre el viage de este último, i ahora añadimos que también cabe alguna duda probable en orden al viage del primero. El mismo texto de Herodoto da suficiente motivo para esta duda. Es el caso que este historiador no afirma positivamente la referida noticia del viage de Coleo a Tartesso. Pues sólo cuenta una // tradición que havía entre los isleños de Thera sobre la colonia que condujeron a otra isla inmediata a la África llamada Platea. ¿I se puede afirmar que era cierta esta tradición de los thereos? Por ningún título. Pues sabemos se mesclaban muchas fábulas en las tradiciones o rumores que havía en los pueblos sobre sus antiguos orígenes...». Así racionan, i bien, los sabios Mohedanos. I con todo prosiguen después así: «Sin embargo (dicen *ibid.* núm. 11) nos inclinamos a que los samios navegaron a España i comerciaron en Cádiz, ia porque parece que Herodoto alude en esta relación a noticias que constaban en su tiempo, e ia por no ser inverísimil que entonces se alargara uno u otro navío griego hasta Cádiz, bien fuese de propósito, bien por alguna // casualidad. Así pudieron mesclar los thereos esta noticia entre otras fabulosas que contaban sobre el establecimiento de sus colonias». Pues ¿por qué no discurren i no resuelven así en orden a la fundación de nuestra Rosas por los griegos? Estrabón no lo afirma. Tampoco Herodoto afirma aquella. Estrabón refiere esto como noticia de otros, sin mostrar que asienta a ello. También Herodoto menciona en aquello la tradición de otros sin asentir a ello. I con los sabios Mohedanos nos lo proponen i sostienen como verísimil. Pues ¿por qué no practican lo mismo en nuestro caso? Aunque io no se hablar más razón de diferencia que la de las Provincias, cuios son los lugares, esto es, que Rosas es de Cathaluña, Cádiz i Cartage- // na de la Bética, en cuias glorias tanto afecto e interez [sic] muestran aquellos escritores, podría ser que ellos aseñalasen alguna razón de disparidad. Más entre tanto que no la aseñalan, estaremos nosotros a la thesis de nuestro académico. Así lo siento, salvo, etc. en este convento de la Merced de Barcelona, a 13 de febrero de 1780.

Fr. Pedro Nolasco Mora

FR. JOSEF DE CRUÏLLES DE TORD

Examen de la segunda parte de la sobredicha
Disertación, trabajado de orden de la Academia
de B. L. de Barcelona por el infraescrito

Exmo. Sor.

He visto por la honra que V. E. se ha servido hacerme la segunda parte de la Diserta- // ción presentada por el Sor. Dn. Joseph de Vega sobre el origen i antigua fundación de la insigne colonia griega de Ampurias, que con tanto gusto acaba V. E. de oír. Su discurso, aunque está distribuido en veinte i dos números, puede decirse que no contiene más que un capítulo, porque el autor junta sus párrafos con el mismo primor con que están unidos los naillos de una cadena en donde no se percibe interrupción. En los tres primeros números se describe la antigua situación i fundación de Ampurias. El autor se introduce ex abrupto al asunto sirviéndose para exordio del mismo orden de las materias preparadas i tamaños exordios son de los que decía Luciano,^{124a} que se han valido los mejores historiadores; i a más de esto siendo el fin de los exor- // dios el aquistarse la intención de los oientes, nuestro autor no necesitaba de estos preparativos porque tenía mui comprometida la benevolencia de V. E. en el gusto i estimación con que oimos la primera parte de este discurso.

En los dichos tres primeros números ha visto V. E. como el autor se ha ocupado en la topographia de Ampurias, buscando las diferentes situacio-

124. ^a Quomodo scribenda sit historia.

nes que tuvieron sus pobladores quando de una isla, o para mejor decirlo, de un herial pasaron al continente del seno de Rosas. I, en efecto, es mui conforme a la primera regla de la geographia el averiguar quanto se pueda los diferentes estados geográficos que haia tenido el pueblo de que se trata, para que se vea que también algunos pueblos // han mudado de patria i que con las transplantaciones que tuvieron, lograron muchos aumentos de esplendor: pues claro está que logrado por aquellos colonos griegos un nuevo precario de nuestros españoles para pasar de la islita al continente, fundarían un pueblo que fuese una imagen propagada de aquella antigua Phoecea que, por medio de esos pobladores, venía a España para ser el original de Ampurias, en donde es digno de reparar que habiendo nuestros antiguos patriotas hospedado dentro el recinto de sus mismas murallas a una gente advenedisa, cuio codicioso genio tal vez no cabía en su propio país, con sola la separación de una cerca interna, más fortuna lograron aque- // llos griegos en la bondad de nuestros españoles que con los de Marsella, porque aquí fueron mucho tiempo mirados como un huésped de aviesa intención que primero pide licencia al amo para que le franquee la habitación de su casa, i después se alza con el dominio de ella, i aún Justino^{125a} los comparaba con los perros de un pobre pastor, que poco a poco le sacan de su cabaña. Si no fuese por la crítica de Launoi, podríamos pensar que el pueblo de Marsella recibió con desagrado a los griegos porque se reservaba para otros colonos más sagrados, quales fueron Lázaro i sus santas hermanas Martha i Madalena, Academia de Barcelona, tom. 4, p. 247.

No deja nada para añadir nuestro autor en quanto a la antigua situación de Ampurias, porque como ha oído V. E. más parece que hablan en su disertación los antiguos geógraphos Mela, Estrabón i Ptholomeo que él mismo, con que ha puesto en un punto de vista una multitud de especies que andan dispersas en esos autores haciendo comparecer la verdad despejada de las sombras con que estaba embuelta en ellos. Determina en esta parte nuestro autor que el río Fluvián es el que pertenece a Ampurias. Sólo queda para ver qual será el río Alba que los geógraphos le indican como a colateral del Fluvián, i entre quienes dos está Ampurias con cuio punto el

125.ª Lib. 43, cap. 4.

// Ilustrísimo Marca resuelto a no dejarle indeciso dice:^{126a} «Aunque cada geógrapho ha dado diferente nombradía al río inmediato a Ampurias por la parte de acá o de España, que en Plinio se llama Alba, según Mela Betulo, i según Ptholomeo Sambroca; con todo no puede ser otro que el que hoi llamamos Ter, porque así concuerdan las cartas geográficas entre si i con la naturaleza de las cosas». Ni deja su aserción tan pobre que no la vista con alguna razón: pues él mismo dice^{127b} que el nombre Betulo de este río es nombre antiguo, pero en las escrituras del tiempo medio se llama Tezero. Pero esta reflexión que estoi haciendo para el examen del presente discurso no debilita la aserción de mi autor de que el río Fluvián pertenece a Ampurias, i sólo me sirve de ilumina- // ción para mi de que el río colateral al Fluviá pudo tener diferentes nombradías en lo antiguo.

Después de explorada la situación prosigue el discurso desde el número quarto hasta el doze explicando las diferentes antiguas nombradías del pueblo de que se trata, ia dejando el primitivo de Indica, ia nombrándola de un modo los griegos i de otra los latinos o romanos: i finalmente declarando la dependencia civil de este pueblo. Aquí ha visto V. E. como el autor, para no tropezar en arbitrarias apelaciones, ha ido buscando las cosas en su mismo origen alegando fielmente los mismos textos griegos con que Indica fue llamada Ampurias hasta nuestros tiempos, no traduciendo servilmente como // hacen muchos la dicción, ia griega, ia latina de los antiguos, sino dando la razón como por una analogía de los mismos nombres pasó del *ινδικτηται* griego a llamarse pueblo de los indigetetas i del *Εμποριων* a Ampurias; pero particularmente se le llevó el cuidado a nuestro autor el no dejar sin tacha la opinión de Estevan sobre si Ampurias fue ciudad céltica i la visible afectación con que Marca se complace en ella: por cierto, que si por haver tenido Ampurias el gobierno céltico, que en parte no lo negaré, siendo hechura de los marsellese, no repararon esos autores en llamarla ciudad céltica; tampoco repararán en poner siete geograhias para Roma por // los siete gobiernos que ha tenido. I el Ilustrísimo Marca bien sabía que Narbona fue en tiempo de los godos gobernada por España; pues ¿por qué no la nombra ciudad española? Todas las razones que ha propuesto el

126. ^a Lib. 2, cap. 17 et 18.

127. ^b Ibidem.

discurso del Sr. Dn. Josef Vega han sido útiles i precisas para descastillar de su opinión aquellos autores.

De la fundación i nombre de Ampurias corre la disertación hasta el número 19, declarando quales griegos fundaron ese pueblo: es cierto que, en palabras terminantes, decide nuestro autor que los emporitanos fueron de la casta de los phocenses de la Jonia i no de la Phocide, sin embargo, que la Phocide fue la ma- // triz i el corazón de la Grecia, i la Phocea sita en el Asia Menor no fue más que una colonia. Ello es cierto que el fundar colonias fue acción de las ciudades o universidades principales; i aún si se quiere de el cuerpo de la nación, en cuio nombre se hacían las conquistas. Siendo pues la Phocea una colonia subalterna dependiente de la Phocide, como es cierto, es regular que estas colonias de Marsella, Rosas i Ampurias, por lo que mira a los pobladores fuesen oriundos de los phoceenses de la Phocea, i por el orden civil de legislación, costumbres i religión, respectasen a su principal la Phocide. Este respeto no es arbitrario, sino nacido de la misma naturaleza i clase de las colonias subalternas, por- // que siendo mui notable i de particular importancia la fundación de colonias, como que era el primer plan que se proponían los conquistadores para extender más su dominio i comercio, es natural que todas las colonias subalternas de una nación mirasen a la capital de ella como a su matriz i cabeza como lo era la Phocide. Respecto la Phocea i las demás que salieron de esta. I todo esto indica el Sor. Dn. Josef Vega en aquella parte, en donde citando a Pausanias se hace cargo que la Phocea de la Jonia fue colonia de la Phocide de la Grecia. Pero lo que más lisongeó mi gusto en estos párrafos fue la claridad con que presenta los // puntos de geographía que se ofrecen, dejándonos una idea tan clara de las situaciones como si estuviésemos viéndolas sobre el tapiz.

Finalmente, concluiase felizmente esta disertación con los números 20, 21 i 22, haciendo ver el estado de Ampurias quando pasó de colonia griega a ser conquista de César, i deduciendo de las presupuestas noticias que el pueblo emporitano fue de idioma trilingüe conforme lo indican las luminosas inscripciones que se han visto. En este lugar tal vez habrá reparado V. E. con admiración la modestia del autor quando resuelve aquella crítica circunstancia, si el César dió el honor de municipio romano a los naturales españoles de Ampurias primero que a los griegos, o a los griegos primero que a los españoles; pero el Sor. Dn. Josef Vega, dejando en suspensión este

punto, manifiesta la humildad de suponer a todos V. Es. más sabios que así mismo, porque a nadie previene el gusto de hacer las reflexiones que le dicten sus luces para resolver i sólo subministra la materia. Por lo que a mi toca, sin que piense elevar ni añadir alguna perfección a este discurso dando una ojeada sobre lo que se pasaba en España en aquellos ruidosos tiempos, diría que el dicho emperador dió el título de ciuda- // danos romanos a los españoles de Ampurias primero que a los griegos. La razón sin mucho estudio se deduce del de Tito Livio,^{128a} pues hablando de este pueblo con notable distinción dice: «Hispanis prius postremo et graecis in civitatem romanam adscitis». A más de esto no puede ignorarse que la parte de pueblo que ocupaban los griegos en Ampurias no tenía más ámbito que quatro cientos pasos. La de los españoles tenía tres mil, con que el número de los habitantes griegos en Ampurias sería aproporción del lugar que ocupaban, ocho veces menos que el número de los españoles. I siendo así ¿que papel podían hacer los // griegos para ser preferidos en la clase de ciudadanos romanos a los españoles? Estas gracias, concedidas por Julio César a muchas ciudades de España, fueron el precio de los servicios que la España le havia prestado para cortar la hydra de la facción Pompeiana, i siendo cierto por Paulo Orosio^{129a} que muchos de los pueblos que estaban a la raíz de los Pyreneos, qual es Ampurias, sirvieron fielmente a este emperador, es regular que el prez de tantas victorias fuese repartido entre los naturales amporitanos.

Bien es verdad que nuestros naturales, amaestrados entonces en las escuelas de Viriato i Sertorio, miraban con horror el dominio romano // i la instrucción de su Imperio les hacía ser más feroces, pero sabemos que quanto el César con su valor iba rindiendo a los pueblos pompeianos, tanto con su prudente suavidad enfrenaba la ferocidad de nuestros naturales hasta que, vencida Munda, se les salieron las armas de las manos a los más de los pueblos de nuestra parte de España i se declararon por Roma. Luego, no hemos de pensar que el título de ciudadanos romanos fuese concedido a unos colonos griegos apostatas de su país, que viéndose en suelo peregrino abrazarían el partido de la neutralidad en estas guerras civiles primero que

128. ^a Lib. 34, cap. 3.

129. ^a Citado por Mariana, lib. 3, cap. 17.

a los naturales, a quienes to- // caba mui de cerca la fortuna del Cesar i sus victorias.

En quanto a la segunda inscripción que alega la disertación para probar el idioma trilingüe de Ampurias, aunque en ella el cónsul L. Apronio no va pintado con todas las fascas consulares que le corresponden, con todo ¿quién se atreverá a escribir más de lo que queda escrito sobre su legitimidad por los célebres antiquarios D. Antonio Agustín, Finestres, Flórez, etc.? I ¿quién de los escritores de nuestros días puesto en el tribunal de Thucidides, Nenofonte i Demósthenes diría más de lo que dice la presente disertación para probar la // singularidad de Ampurias en su idioma trilingüe?

El tiempo no permite dilatar me S. E. para hacer el elogio que merece la disertación del académico que hoi ha leído, i lo que por maior resulta de mi examen, mejorando el superior concepto de V. E., es que su discurso va ajustado con las reglas de la más fina crítica; su orden es del género demostrativo porque convence con palpables razones la existencia de su objeto: su estilo, labrado sobre el methodo synthético, i con la pureza de la lengua en que se expresa es natural, copioso i amenizado con algunas descripciones i otras pinturas que ayudan a los // oientes a formar una perfecta noción del obejto de que tratan i que persuaden con claridad la misma verdad que proponen. Esto es lo que siento, salvo, siempre, etc.

Barcelona, 29 de julio de 1780
Fr. Josef de Cruïlles de Tord, monge benito

Apèndix I

Catàleg bibliogràfic citat dins la *Disertación*

- AGUSTÍN 1587: A. Agustín, *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*, Tarragona 1587
- ALDRETE 1606: B. Aldrete, *Del origen, y principio de la lengua castellana ó romance que oi se usa en España*, Roma 1606.
- ALDRETE 1614: B. Aldrete, *Varias antigüedades de España, África y otras provincias*, Anvers 1614.
- BEUTER 1538: P.A. Beuter, *Primera part de la història de València*, València 1538.
- BEUTER 1550: P.A. Beuter, *Segunda parte de la crónica general de España*, València 1550.
- BOCHART 1646: S. Bochart, *Geographia Sacra, sur les premiers âges du monde*, Cadomi 1646.
- CANO 1563: M. Cano, *De Locis Theologicis*, Salamanca 1563.
- CASAUBONO 1587: I. Casaubono, *Strabonis Rerum Geographicarum*, Ginebra 1587.
- CLÜVER 1628: P. Clüver, *Introductionis in Universam Geographiam, tam veteram quam novam, libri VI*, Amsterdam 1628.
- COCCI 1498-1504: M.A. Cocci, *Enneades sive Rhapsodia historiarum*, Venècia 1498-1504.
- ESTIENNE 1532: R. Estienne, *Thesaurus Linguae Latinae*, París 1532.
- FACCIOLATI 1771: J. Facciolati, *Totius Latinitatis Lexicon*, Roma 1771.
- FINESTRES 1762: J. Finestres, *Sylloge Inscriptionum Romanarum, quae in principatu Catalauniae vel extant, vel aliquando extiterunt, notis, et obser-*

- vationibus illustratum...cum variis indicibus congruentibus, Cervariae Lacetanorum, typis academicis, per Antoniam Ibarra viduam, Cervera 1762.*
- FLÓREZ 1773: E. Flórez, *Medallas de las Colonias, Municipios y pueblos antiguos de España, hasta hoy no publicadas, con las de los Reyes Godos*, Madrid 1773.
- FRÉRET 1746: N. Fréret, Recherches sur l'origine et l'ancienne histoire des différents peuples de l'Italie, *MAIBL Histoire de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres, avec les Mémoires de Littérature tirés des registres de cette Académie*, XVIII, 1746, 72-92.
- FRÉRET 1753: N. Fréret, *Vues générales sur l'origine & le mélange des anciennes Nations, & sur la manière d'en étudier l'histoire*, Paris 1753.
- GOGUET 1758: A. Y. Goguet, *De l'origine des loix, des arts, et des sciences, et de leur progres chez les anciens peuples*, 3 vols., La Haia 1758.
- HARDOUIN 1685: J. Hardouin, *Pliny secundi Historae Naturalis libri XXXVII*, Paris 1685.
- HARDOUIN 1723: J. Hardouin, *Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII quos interpretatione et notis illustravit Ioannes Harduinus e societate Iesu, iussu Regis Christianissimi Ludovici Magni, in usum serenissimi delphini. Editio altera emendatior & auctior*, 3 vols., Paris 1723.
- IBÁÑEZ DE SEGOVIA 1744: G. Ibáñez de Segovia, *Noticia y Juicio de los más importantes Historiadores de España*, València 1744.
- IBÁÑEZ DE SEGOVIA 1746: G. Ibáñez de Segovia, *Advertencias de la Historia del Padre Mariana*, València 1746.
- KELLER 1703: C. Keller, *Notitia Orbis Antiqui, Sive Geographia Plenior, Abortu rerumpublicarum ad Constantinorum tempora Orbis terrarum faciem declarans*, Cambridge 1703.
- KELLER 1706: C. Keller, *Notitiae Orbis Antiqui sive Geographiae Plenioris tomus alter. Asiam et Africam antiquam exponens*, Cambridge 1706.
- LAMPILLAS 1778-1781: F. X. Lampillas, *Saggio storico-apologetico della Letteratura Spagnola*, Gènova 1778-1781.
- MAIANS 1737: G. Maians, *Orígenes de la lengua española*, Madrid 1737.
- MAIANS 1779: G. Maians, *Hispana progenie vocis ur*, Madrid 1779.
- MAIANS 1771: J. A. Maians, *Ílici hoi la villa de Elche, ilustrada con varios discursos*, València 1771.

- MARCA 1688: P. de Marca, *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circum jacentium populorum*, París 1688.
- MARCILLO 1685: M. Marcillo, *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*, Barcelona 1685.
- MARGARIT 1545: J. de Margarit, *Paralipomenon Hispaniae*, Granada 1545.
- MARTINIÈRE 1768: A. A. B. de La Martinière, *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*, 10 vols., París 1768.
- MARTÍNEZ DE CALA 1492: A. Martínez de Cala, *Diccionario latino-español*, Salamanca 1492.
- MARTÍNEZ DE CALA 1494: A. Martínez de Cala, *Vocabulario español-latino*, Salamanca 1494.
- MÉNAGE 1664: G. Ménage, *Iuris civilis amoenitates ad Ludovicum Nablacum*, Frankfurt-Leipzig 1664.
- MOHEDANO 1766-1791: Gemans (R. i P.) Mohedano, *Historia literaria de España, desde su primera población hasta nuestros días, Origen, progresos, decadencia y restauración de la literatura española*, 11 vols., Madrid 1766-1791.
- MORALES 1575: A. de Morales, *Antigüedades de las ciudades de España*, Alcalá de Henares 1575.
- NONIO 1607: L. Nonio, *Hispania, sive Populorum, Urbium, Insularum, ac Fluminum in ea accuratior descriptio*, Anvers 1607.
- NÚÑEZ DE TOLEDO 1543: H. NÚÑEZ DE TOLEDO, *Castigationes in Pomponium Melam*, Salamanca 1543.
- NÚÑEZ 1596: P. J. Núñez, *Progymnasmata Ratio brevis*, Saragossa 1596.
- OCAMPO 1553: Feliu de Ocampo, *Crónica general de España*, Zamora 1553.
- PENYA 1709: Feliu de la Peña, *Anales de Cataluña*, 3 vols., Barcelona 1709.
- PLUCHE 1764: N.-A. Pluche, *Concorde de la géographie des différents âges*, París 1764.
- PUJADES 1609: J. Pujades, *Coronica universal del principat de Cathalunya*, Barcelona 1609.
- ROLLIN 1738-1748: C. Rollin, *Histoire romaine depuis la fondation de Rome jusqu'à la bataille d'Actium...*, 16 vols., París 1738-1748.
- SAAVEDRA FAJARDO 1646: D. Saavedra Fajardo, *Corona Gothica, castellana y austriaca*, Münster 1646.

- SALMASIUS 1629: C. Salmasius, *Pliniana exercitationes in Caii Julii Solini Polyhistora*, París 1629.
- TARAFÀ 1552: F. Tarafà, *Dictionarium geographiae universalis* (manuscrit) 1552.
- TARAFÀ 1553: F. Tarafà, *De origine et rebus gestis Regum Hispaniae*, Anvers 1553.
- TILLEMONT 1690: L.-S. de Tillemont, *Histoire des empereurs et autres princes qui ont régné pendant les six premiers siècles de l'Église*, París 1690.
- VALOIS 1675: A. de Valois, *Notitia Galliarum, ordine litterarum digesta. In qua Situs, Gentes, Opida, Poertus, Castella, Vici, Montes, Silvae, Maria, Flumina, Fontes, Lacus, Paludes, Insulae Maritimae & Amnicæ, Paeninsulae, Pagi Provinciaeque Galliae illustrantur; locorum antiquitates, varia eorum nomina, Vetera ac nova, Episcopatum ac Monasteriorum origines, aliquæ ad Historiam Franciam pertinentia notantur; Geographi & Historici Graeci, Romani ac Nostri explicantur, & emendatur*, París 1675.

Bibliografía

- ABAD 1982: L. Abad, *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Alacant 1982.
- ABAD 1986a: L. Abad, «La Escuera», a *Arqueología en Alicante 1976-1986*, Alacant 1986, p. 146-147.
- ABAD 1986b: L. Abad, «Castillo de Guardamar», a *Arqueología en Alicante 1976-1986*, Alacant 1986, p. 151-152.
- ABAD 1992: L. Abad, «Terracotas ibéricas del Castillo de Guardamar», a *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballster*, València 1992, p. 225-238.
- ABAD 2009: L. Abad, «Contestania, griegos e íberos», a M. Olcina / J.J. Ramón (eds.), *Huellas griegas en la Contestania Ibérica*, MARQ-Alacant, Alacant 2009, p. 21-29.
- ABAD / ABASCAL 1991: L. Abad / J. M. Abascal, *Textos para la historia de Alicante. Historia Antigua*, Alacant 1991.
- ABAD / SALA 1992: L. Abad / F. Sala, «Las necrópolis ibéricas del área de Levante», a J. Blánquez / V. Antona (eds.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Madrid 1992, p. 145-167.
- ABAD / SALA 1993: L. Abad / F. Sala, *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*, Serie de Trabajos Varios 90, València 1993.
- ABASCAL / GIMENO 2000: J. M. Abascal / H. Gimeno, *Epigrafía hispánica. Catálogo del Gabinete de Antigüedades*, Publicaciones del Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia, I, Antigüedades, 1, Madrid 2000.
- ACCIANELLI 1777: M. Accianelli, *Storie di Genova. Dalla sua fondazione sino all'anno 1776*, Gènova 1777.
- ADAM 1992: A. M. Adam, «Signification et fonction des fibules dans le cadre des relations transalpines du VIIIe au VIe siècle avant notre ère», a L. Aigner (coord.), *Etrusker nördlich von Etrurien Etruskische Präsenz in*

- Norditalien und nördlich der Alpen sowie ihre Einflüsse auf die einheimischen Kulturen*, Akten des Symposions von Wien-Schloß Neuwaldegg, 2-5 octubre 1989, Viena 1992, p. 389-409
- AGUSTÍ *et al.* 2004: B. Agustí / D. Codina / R. Dehesa / J. Llinàs / J. Merino / C. Montalbán / A. Vargas, «Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)», *Tribuna d'Arqueologia* 2000/2001, 2004, p. 99-114.
- AINAUD 1974: J. Ainaud, «La *disertación* de Josep Vega i Sentmanat i altres notes sobre Empúries», a *Miscelánea Arqueológica*, XXV aniversario de los cursos internacionales de prehistoria y arqueología en Ampúrias, Barcelona 1974, p. 1-4.
- ALBALADEJO 2013: M. Albadalejo, «Foundations (kteseis)», a R. S. Bagnall / K. Brodersen / C. B. Champion / A. Erskine / S. R. Huebner (eds.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History*, p. 2.753-2.756.
- ALBANESE PROCELLI 2003: R.M. Albanese Procelli, *Sicani, Siculi, Elimi: forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione*, Milà 2003.
- ALDRETE 1606: B. Aldrete, *Del origen de la lengua castellana*, Roma 1606.
- ALDRETE 1614: B. Aldrete, *Varias antigüedades de España, África y otras provincias*, Anvers 1614.
- ALEMANY 2000: A. Alemany, *Epistolario. XVII. Cartas literarias. Correspondencia de los hermanos Mayans con los hermanos Andrés, F. Cerdá y Rico, Juan Bta. Muñoz y José Vega Sentmenat*, Ayuntamiento de Oliva, València 2000.
- ALMAGRO BASCH 1948: M. Almagro Basch, «Ampurias», *Cahiers d'Historie et d'Archéologie* 9-10, 1948, p. 38-45.
- ALMAGRO BASCH 1951a: M. Almagro Basch, *Fuentes escritas referentes a Ampurias*, Monografías Ampuritanas, I, Barcelona 1951.
- ALMAGRO BASCH 1951b: M. Almagro Basch, *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona 1951.
- ALMAGRO BASCH 1952: M. Almagro Basch, *Las inscripciones ampuritanas, griegas, ibéricas y latinas*, CSIC, Barcelona 1952.
- ALMAGRO BASCH 1953: M. Almagro Basch, *Las necrópolis de Ampurias, I. Introducción y necrópolis griegas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona 1953.
- ALMAGRO BASCH 1964: M. Almagro Basch, *Excavaciones en la Palaiápolis de Ampurias*, Excavaciones Arqueológicas en España 27, Madrid 1964.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO-GORBEA / LORRIO / TORRES 2021: M. Almagro-Gorbea / A.J. Lorrio Alvarado / M. Torres, «Los focenses y la crisis de c. 500 A. C. en el Sureste: de La Fonteta y Peña Negra a La Alcudia de Elche», *Lucentum* XL, 2021, p. 63-110.
- ALVAR 2008: J. Alvar, «Modos de contacto y medios de comunicación: los orígenes de la expansión fenicia», a S. Celestino / N. Rafel / X.-L. Armada (eds.), *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*. *La precolonización a debate*, Serie Arqueológica 11, Madrid 2008, p. 19-25.
- ÁLVAREZ 1996: M. Álvarez, *Las antigüedades en la historiografía española del s. XVIII: El marqués de Valdeflores*, Universidad de Málaga, Málaga 1996.
- AMADOR DE LOS RÍOS 1861: J. Amador de los Ríos, *Historia Crítica de la Literatura Española*, vol. I, Madrid 1861.
- AMORÓS 1933: J. Amorós, *Les dracmes emporitanes*, Barcelona 1933.
- AMORÓS 1934: J. Amorós, *Les monedes emporitanes anteriors a les dracmes*, Barcelona 1934.
- AMPOLO 1977: C. Ampolo, «Demarato. Osservazioni sulla mobilità sociale arcaica», *Dialoghi di archeologia* 9-10, 1977, p. 333-345.
- AMPOLO 1985: C. Ampolo, «La scoperta della Magna Grecia», a G. Pugliese Carratelli (a cura de), *Magna Grecia. Il Mediterraneo, le metropoleis e le colonie*, Milà 1985, p. 47-84.
- AMPOLO 1994: C. Ampolo, «Greci d'occidente, etruschi, cartaginesi: circolazione di beni e di uomini», a *Magna Grecia, Etruschi, Fenici* (Atti del trentatreesimo Convegno su Studi sulla Magna Grecia, Taranto 8-13 ottobre 1993), Tarent 1994, p. 223-252.
- AMPOLO 1995: C. Ampolo, «Tra empòria ed Emporìa: note sul commercio greco in età arcaica e classica», a B. D'Agostino / D. Ridgway (a cura de), *Apoikia, i più antichi insediamenti greci in occidente: funzione e modi dell'organizzazione politica e sociale*, Nàpols 1995, p. 29-36.
- AMPOLO 1997: C. Ampolo, *Storie greche. La formazione della moderna storiografia sugli antichi Greci*, Torí 1997.
- ANNEQUIN 2003: J. Annequin, «Pythéas sur l'Océan: Stefano Magnani, Il viaggio di Pitea sull'oceano», *DHA* 29.1, 2003, p. 197-198.
- ANTONELLI 2006: L. Antonelli, «Da Tars̄is̄ a Tartesso. Riflessioni sulla presenza greca oltre Gibilterra durante l'età arcaica», *Gerión* 24.1, 2006, p. 7-26.

- AQUILUÉ 1999: X. Aquilué (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona 1999.
- AQUILUÉ *et al.* 1984: X. Aquilué / R. Mar / J.M. Nolla / J. Ruiz de Arbulo / E. Sanmartí, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982), Una aproximació històrica al procés de romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona 1984.
- AQUILUÉ *et al.* 2001a: X. Aquilué / G. Bigarós / L. Boix / C. Oliveras, *Josep Puig i Cadafalch, Empúries i l'Escala*, Girona 2001.
- AQUILUÉ *et al.* 2001b: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Les ceràmiques gregues arcaïques de la Palaia Polis d'Emporion», a P. Cabrera / M. Santos (eds.), *Ceràmiques Jònies d'època arcaïca: Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental* (Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, 26 al 28 de maig de 1999). Monografies Emporitanes 11, Barcelona 2001, p. 285-337.
- AQUILUÉ *et al.* 2002: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaia Polis de Emporion», *Pallas* 58, 2002, p. 301-307.
- AQUILUÉ *et al.* 2008: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries», a D. Garcia / I. Moreno / F. Gracia (coords.), *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània Occidental entre els segles VIII i VI a.n.e.*, Simposi d'Arqueologia, Alcanar, 24-26 de novembre de 2006, Alcanar 2008, p. 171-189.
- AQUILUÉ *et al.* 2010: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion», a H. Tréziny (ed.) *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008), Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Paris 2010, p. 65-78.
- AQUILUÉ *et al.* 2011: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, L'Escala, Alt Empordà)», *Tribuna d'Arqueologia 2009*, Barcelona 2011, p. 121-147.
- AQUILUÉ *et al.* 2012: X. Aquilué / P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Paisatge funerari en el territori d'Empúries entre el Bronze final i

BIBLIOGRAFIA

- la primera Edad del Ferro», a M. C. Rovira / F. J. López-Cachero / F. Mazzière (coords.), *Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI a. C.). Metodologia, pràctiques funeràries i societat*, MAC-Barcelona Monografies 14, Barcelona 2012, p. 75-90.
- ARANEGUI 1994: C. Aranegui, «Arse-Saguntum: una estratègia per consolidar el poder», *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la Península Ibérica I*, Museo Arqueológico Nacional, Madrid 1994, p. 31-43.
- ARANEGUI 2004: C. Aranegui, *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona 2004.
- ARANEGUI *et al.* 1993: C. Aranegui / A. Jodin / E. Llobregat / P. Rouillard / J. Uroz, *La nécropole ibérique de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante)*, Collection de la Casa de Velázquez 41, Colección Patrimonio 17, Madrid-Alacant 1993.
- ARANEGUI / RUIZ PÉREZ / CARMONA 2005: C. Aranegui / J. M. Ruiz Pérez / P. Carmona, «El humedal del puerto de Arse-Saguntum. Estudio geomorfológico y sedimentológico», *Saguntum* 37, 2005, p. 153-163.
- ARANEGUI / VIVES-FERRÁNDIZ 2006: C. Aranegui / J. Vives-Ferrándiz, «Encuentros coloniales, respuestas plurales: los ibéricos antiguos de la fachada mediterránea central», a M. C. Belarte / J. Sanmartí (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura* (Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004), Col·lecció Arqueomediterrània 9, Barcelona 2006, p. 89-102.
- ARASA 2004: F. Arasa, «Escultures romanes desaparegudes al País Valencià», *APL* 25, 2004, p. 301-344.
- ARCE 1979: J. Arce, «Colonización griega en España: algunas consideraciones metodológicas», (Actas de la Mesa Redonda organizada por el Instituto Español de Arqueología «Rodrigo Caro» del CSIC los días 8 y 9 de junio de 1978), *Archivo español de arqueología* 52, 1979, p. 105-110.
- ASENSIO / PONS 2015a: D. Asensio / E. Pons, «Características, evolución y particularidades del poblamiento indígena en el área de colonización griega del Ampurdán. El caso de Mas Castellar de Pontós (siglos VII-III a.C.)», a R. Roure (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occi-*

- dentale. Hommages à Michel Bats* (Actes du colloque de Hyères, 15-18 septembre 2011). Études Massalipetes 12, *Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine* 15, Arles 2015, p. 219-227.
- ASENSIO / PONS 2015b: D. Asensio / E. Pons, «Manifestacions materials de prestigi i distinció social en les diferents ocupacions del Mas Castellar de Pontós (segles v-III a.C.)», (Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 7-9 de març 2013), *Arqueomediterrania* 14, Barcelona 2015, p. 151-163.
- ASENSIO *et al.* 2015: D. Asensio, R. Jornet, J. Morer, E. Pons, «El complex arqueològic del jaciment ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Les campanyes 2012-2013», *XII Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Besalú 15 de juny 2014, Girona 2015, p. 127-136.
- ASÍS 1990: M. D. de Asís, «Edición crítica de las *Castigationes in Pomponium Melam*, de Hernán Nuñez», a P. Jauralde / D. Noguera / A. Reyes (coords.), *La edición de textos*, Actas del I Congreso Internacional de Hispanistas del Siglo de Oro, Londres 1990, p. 133-139.
- AUBET 1993: M. E. Aubet, «El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya», a *El poblament ibèric a Catalunya*, Laietania, Estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme 8, 1993, p. 21-40.
- AUBET 2007: M. E. Aubet, «East Greek and Etruscan Pottery in a Phoenician context», a S. W. Crawford (ed.), *'Up to the Gates of Ekron'. Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitlin*, Jerusalem 2007, p. 447-460.
- AURIGNY 2013: H. Aurigny, «Les témoignages antiques sur le trésor des Marseillais», a GARSSON 2013, p. 62-65.
- AURIGNY / JOCKEY 2013: H. Aurigny / Ph. Jockey, «Les Massaliètes à Delphes», a GARSSON 2013, p. 48-59.
- AUSTIN / VIDAL-NAQUET 1972: M. Austin / P. Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne*, Paris 1972.
- BABBI 2018: A. Babbi, «La Campania, le aristocrazie etrusche e il grande network orientalizzante (IX-inizi del VII secolo a.C.)», a S. Verger / M. Osana (a cura de), *Pompei e gli Etruschi* (Pompeia 12 desembre 2018-2 maig 2019), Milà 2018, p. 105-108.
- BACQUENCOURT / FREZET 1962: M. de Bacquencourt / M. Frezet, *Edition de F. Cary (1744), Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille*, Marsella 1962.

BIBLIOGRAFIA

- BADIÉ *et al.* 2000: A. Badié / E. Gailledrat / P. Moret / P. Rouillard / M. J. Sánchez, *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*, Paris-Madrid 2000.
- BALLABRIGA 1997: A. Ballabriga, «Review Calamé Claude: *Mythe et histoire dans l'Antiquité grecque. La fondation symbolique d'une colonie*», *Archives des sciences sociales des religions*, 98.1, 1997, p. 54-55.
- BALUZE 1993: E. Baluze, *Marca Hispànica, Llibre quart*, Bibliòfils de Tarragona, Tarragona 1993.
- BARAGNON 1831: P. L. Baragnon, *Abrégé de l'histoire de Nismes de Ménard; continué jusqu'à nos jours*, Nismes 1831.
- BARBEITO 2000: M. P. Barbeito, *Pedro Juan Núñez humanista valenciano*, Colección Ideas, Biblioteca Valenciana, València 2000.
- BARCELÓ 1987-1988: P. Barceló, «Notas sobre la presencia griega en el litoral hispano», *CuPAC* 13, 1988, p. 171-180.
- BARCELÓ 2010: P. Barceló, «Otra vez el tratado de Asdrúbal: Hipótesis y evidencias», a E. Ferrer (ed.), *Los púnicos de Iberia: proyectos, revisiones, síntesis, I* (VI Coloquio Internacional del Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, del 30 de setembre al 2 d'octubre de 2009), *Mainake* 32.1, 2010, p. 407-416.
- BARDETTI 1769: S. Bardetti, *De' primi abitatori dell'Italia*, Mòdena 1769.
- BARDETTI 1772: S. Bardetti, *Della lingua de' primi abitatori dell'Italia*, Mòdena 1772.
- BARRON 1777: W. Barron, *A History of the Colonisation of the Free States of Antiquity, applied to the présent contest between Great Britain and her American Colonies*, Londres 1777.
- BARRON 1778: W. Barron, *Histoire de la fondation des colonies des anciennes republicues, adaptée a la dispute presente de la Grande Bretagne avec ses colonies Americaines*, Utrecht 1778.
- BARRUOL / PY 1978: G. Barruol / M. Py, «Recherches récentes sur la ville antique d'Espeyran à Saint-Gilles du Gard», *Revue Archéologique de Narbonnaise* 11, 1978, p. 19-104
- BARTHÉLEMY 1788: J.-J. Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, Paris 1788.
- BARTOLONI 2003: G. Bartoloni, *Le società dell'Italia primitiva. Lo studio delle necropoli e la nascita delle aristocrazie*, Roma 2003.

- BATS 1989: M. Bats, «Les établissements massaliètes», a P. A. Février (dir.), *La Provence des origines à l'an Mil*, Rennes 1989, p. 213-222.
- BATS 1992: M. Bats, «Marseille, les colonies massaliètes et les relais indigènes dans le trafic le long du littoral méditerranéen gaulois (vie-ier s. av. J.-C.)», a M. Bats / G. Bertucchi / G. Conges / H. Tréziny (dirs.), *Marseille grecque et la Gaule*, Etudes Massaliètes 3, Lattes, Aix-en-Provence 1992, p. 263-278.
- BATS 1998: M. Bats, «Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale», *MEFRA* 110.2, 1998, p. 609-633.
- BATS 2004: M. Bats, «Les colonies massaliètes de Gaule méridionale», a S. Augusta-Boularot / X. Lafon (eds.), *Des Ibères aux Vénètes*, Coll. De l'École française de Rome 328, Roma 2004, p. 51-64.
- BATS 2010: M. Bats, «Les objets archéologiques peuvent-ils véhiculer une identité ethnique?», a H. Tréziny (ed.) *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008), *Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine* 3, Paris 2010, p. 9-12.
- BATS / SANTOS 2019: M. Bats / M. Santos, «Phocée et les établissements occidentaux (vie-ier s. av. J.-C.)», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANAMALLART 2019, p. 44-51.
- BÉCARES 2001: V. Bécares, «Ambrosio de Morales: traductor y anotador de Eurípides», a E. Crespo / M.J. Barrios (coords.), *Actas del X Congreso Español de Estudios Clásicos*, 3 vols., Madrid 2001, p. 273-282.
- BELDA 1982: J. Belda, *Los lugares teológicos de Melchor Cano en los comentarios a la Suma Teológica*, Universidad de Navarra, Pamplona 1982.
- BELDA 2006: J. Belda (ed.), *De locis theologicis, Melchor Cano*, BAC, Madrid 2006.
- BELTRAN 2006: V. Beltran, «El cançoner perdut de Girona: Els Mayans i l'Occitanisme il·lustrat», a V. Beltran / M.E. Roig / M. Simó (eds.), *Trobadors a la península ibèrica: homenatge al Dr. Martí de Riquer*, Barcelona 2006, p. 91-120.
- BENÍTEZ 1985: J.M. Benítez, «Historiadors i humanistes en l'epistolari inèdit (1773-1789) de Joan Antoni Mayans i Josep Vega (El llegat del criticisme històric del Renaixement a la Il·lustració)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 5, 1985, p. 221-227.

BIBLIOGRAFIA

- BENOIT 1961: F. Benoit, «Les fouilles d'Aléria et l'expansion hellénique en Occident», *CRAI*, 105.2, 1961, p. 159-173.
- BÉRARD 1941: J. Bérard, *Bibliographie topographique des principales cités grecques de l'Italie Méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité*, Paris 1941.
- BÉRARD 1957: J. Bérard, *La Colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité*, Paris 1957.
- BÉRARD 1960: J. Bérard, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Paris 1960.
- BERMEJO BARRERA 1982: J. Bermejo Barrera, *Galicia y los griegos: Ensayo de historiografía*, Santiago de Compostela 1982.
- BERNARD / COLLIN-BOUFFIER / TRÉZINY 2010: L. Bernard / S. Collin-Bouffier / H. Tréziny, «Grecs et indigènes dans le territoire de Marseille», a H. Tréziny (ed.) *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*. Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008), *Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine* 3, Paris 2010, p. 131-146.
- BERTRAND 1992: J.-M. Bertrand, *Les inscriptions historiques grecques*, Paris 1992.
- BERTUCCHI 1992: G. Bertucchi, «Nécropoles et terrasses funéraires à l'époque grecque: bilan sommaire des recherches», a M. Bats / G. Bertucchi / G. Conges / H. Tréziny (dirs.), *Marseille grecque et la Gaule*, Etudes Massaliètes 3, Lattes, Aix-en-Provence 1992, p. 124-137.
- BEUTER 1538: P. A. Beuter, *Primera part de la història de València*, València 1538.
- BEUTER 1550: P. A. Beuter, *Segunda parte de la crónica general de España*, València 1550.
- BEYLIER 2012: A. Beylier, *L'armement et le guerrier en Méditerranée nord-occidentale au premier âge du fer*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 31, Lattes 2012.
- BINOTTI 2009: L. Binotti, «Coins, Jewelry and Stone Inscriptions: Ambrosio de Morales and the Re-Writing of Spanish History», *Hispanófila* 2009, 157, p. 5-24.
- BLAKEWAY 1935: A. Blakeway, «Demaratus, a study in some aspects of the earliest hellenisation of Latium and Etruria», *JRS* 25, 1935, p. 12-149.
- BLÁZQUEZ 1974: J.M. Blázquez, «La colonización griega en España en el cuadro de la colonización griega en Occidente», a *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona-Ampurias 1971*, Barcelona 1974, p. 65-77.

- BLÁZQUEZ 1988: J.M. Blázquez, «Los griegos en la Península Ibérica. Siglos VII-V a.C. Analogías con la colonización griega en el Mar Negro. Cólquida», *Gerión* número extra 1, Madrid 1988, p. 9-18.
- BLECH / MARZOLI 2005: M. Blech / D. Marzoli, «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinares llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid», *Empúries* 54, 2005, p. 45-58.
- BOARDMAN 1964: J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Londres 1964.
- BOISSINOT 2015: Ph. Boissinot, «Le concept d'acculturation: son utilité et les limites dans son application à l'archéologie», a R. Roure (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats* (Actes du colloque de Hyères, 15-18 setembre 2011), Études Massaliètes 12, *Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine* 15, Arles 2015, p. 145-152.
- BONFANTE 1987: L. Bonfante, «Review article: *L'Alba della Magna Grecia* by David Ridgway», *American Journal of Archaeology* 91.1, 1987, 151-153.
- BOSCH-GIMPERA 1972: P. Bosch-Gimpera, «Les Phéniciens: leurs prédécesseurs et les étapes de leur colonisation en Occident», *CRAI* 116.3, 1972, p. 464-475.
- BOSCH-GIMPERA 1976: P. Bosch-Gimpera, «Cronología e Historia de Emporion», *Revista de la Universidad Complutense* 104, 1976, p. 37-56.
- BOTET I SISÓ 1879: J. Botet i Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid, 1879; edició facsímil, amb notes introductòries de J. Nadal, E. Ripoll i E. Sanmartí (Barcelona 1979).
- BOTET I SISÓ 1908: J. Botet i Sisó, *Data aproximada en que's grechs s'establiren a Empúries y estat de cultura dels naturals del país al realitzar-se aquell establiment*, Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 26 de diciembre de 1908, Barcelona 1908.
- BOTTA 1819: C. Botta, *Storia della Guerra dell'indipendenza degli Stati Uniti d'America*, París 1819.
- BOUGAINVILLE 1745: J.P. de Bougainville, *Droits des Métropoles grecques sur leurs colonies, les devoirs des colonies envers les métropoles et les arrangements réciproques des unes et des autres*, Academie royal des Inscriptions et Belles Lettres, París 1745.

BIBLIOGRAFIA

- BOUGAINVILLE 1759: J.P. de Bougainville, «Mémoire sur les découvertes et les établissements faits le long des côtes d'Afrique par Hannon, amiral de Carthage», *Mémoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 26, 1759, p. 10-45.
- BOURDON DE SIGRAIS 1774: Cl. Bourdon de Sigrais, *Considérations sur l'esprit militaire des gaulois*, Paris 1774.
- BRACCESI 1995: L. Braccesi, «Appunti su *katoikizein* in Tucidide VI 3,5», *Kokalos-Studi pubblicati dall'istituto di storia antica dell'università di Palermo* XLI, 1995, p. 339-344.
- BRAVO 1974: B. Bravo, «Une lettre sur plomb de Berezan: colonisation et modes de contact dans le Pont», *DHA* 1, 1974, p. 111-187.
- BRAVO 1977: B. Bravo, «Remarques sur les assises sociales. Les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque», *DHA* 3, 1977, p. 1-59.
- BRAVO 1984: b. Bravo, «Commerce et noblesse en Grèce archaïque. À propos d'un livre d'Alfonso Mele», *DHA* 10, 1984, p. 99-160.
- BRESSON 1993: A. Bresson, «Les cités grecques et leurs emporia», a A. Bresson / P. Rouillard (eds.), *L'Emporion*, Paris 1993, p. 163-226.
- BRUNON 2004: H. Brunon, «Les paysages de Sicile décrits par les voyageurs français et britanniques aux XVIIe et XVIIIe siècles», a M. Colin / M.-A. Lucas-Avenel (dir.) *De la Normandie à la Sicile : réalités, représentations, mythes* (Actes du colloque tenu aux archives départementales de la Manche, 17 al 19 octobre 2002), Saint-Lô 2004, p. 173-193.
- BUCHNER / RIDGWAY 1983: G. Buchner / D. Ridgway, «Pithekoussai 944», *AION Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli* V, 1983, p. 1-10.
- BUCHNER / RIDGWAY 1993: G. Buchner / D. Ridgway, *Pithekoussai. La necropoli: tombe 1-723 scavate dal 1952 al 1961*, Monumenti Antichi dei Lincei, serie monografica IV, Roma 1993.
- BUSCATÓ 1999: L. Buscató, *La colònia grega de Rhode: una aproximació al seu origen, evolució i desaparició*, Figueres 1999.
- BUSCATÓ 2001a: L. Buscató, «La Real Academia de la Historia y los yacimientos de Rhode y Emporion en el siglo XIX», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 198, 2001, p. 155-174.
- BUSCATÓ 2001b: L. Buscató, «L'actuació arqueològica de la Comissió de Monuments de Girona al segle XIX: Emporion i Rhode», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 42, 2001, p. 483-491.

- BUSCATÓ 2002: L. Buscató, «Noucentisme i arqueologia: Emili Gandia i les excavacions arqueològiques dels anys 1916 i 1917 a Roses», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 35, 2002, p. 11-37.
- BUSCATÓ / FUENTE 2009: L. Buscató / P. de la Fuente, «Por un puñado de sestercios. Regalismo y arqueología en el siglo XVIII», *Tiempos modernos* 19.2, 2009, p. 1-24.
- BUSCATÓ / FUENTE 2013: Ll. Buscató / P. de la Fuente, «El col·leccionisme d'antiguitats com a mitjà de promoció social: el cas de Josep de Maranges i Marimon. Anàlisi del Compendio histórico, resumen y descripción de la antiquísima ciudad de Empurias», *RAP* 23, 2013, p. 249-268.
- BUSCATÓ / PONS 2001: Ll. Buscató / Ll. Pons, «Actuació arqueològica de la comissió de monuments de Girona al segle XIX: Emporion i Rhode», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLII, 2001, p. 483-491.
- BUSCATÓ / PONS 2002: Ll. Buscató / Ll. Pons, «La troballa del mosaic del sacrifici d'Ífigènia a Empúries i la seva posterior adquisició per la Comissió de Monuments de Girona. Uns fets poc coneguts», *Empúries* 53, 2002, p. 195-209.
- BUSCATÓ / PONS 2012: Ll. Buscató / Ll. Pons, «La descoberta d'Empúries: les excavacions de 1846 i 1847», *Biblio3W Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales* 17, 2012.
- CABALLERO 1806: R.D. Caballero, *L'eroismo di Ferdinando Cortese confermato contro le censure nemiche*, Roma 1806.
- CABRERA 1988-1989: P. Cabrera, «El comercio foceo en Huelva: cronología y fisonomía», *Huelva Arqueológica* 10-11, 3 (exemplar dedicat a «Tartessos y Huelva»), Huelva 1989, p. 41-100.
- CABRERA 1994: P. Cabrera, «Comercio internacional mediterráneo en el siglo VIII a.C.», *Archivo Español de Arqueología* 67, 1994, p. 15-30.
- CALAMÉ 1996: Cl. Calamé, *Mythe et histoire dans l'Antiquité grecque. La fondation symbolique d'une colonie*, Sciences Humaines, Lausana 1996.
- CAMPABADAL 2006: M. Campabadal, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII l'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*, Textos i Estudis de Cultura Catalana, Reial Acadèmia de Bones Lletres i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006.
- CAMPOS 1996: F.J. Campos, *Enrique Flórez, la pasión por el estudio*, Madrid 1996.

BIBLIOGRAFIA

- CAMPOS 2003: F.J. Campos, «El P. Enrique Flórez (1702-1773): historia de una vida dedicada a la investigación histórica», *Cuadernos de investigación histórica* 20, 2003, p. 57-96.
- CAMPOS 2004: F.J. Campos, «El agustino Enrique Flórez, traductor», a A. Bueno (coord.), *La traducción en los monasterios*, Valladolid 2004, p. 207-226.
- CAMPOS 2006: F.J. Campos, «El Padre Enrique Flórez», *Hispaniarum Magister*, a C. Borreguero (coord.), *El padre Flórez, tres siglos después* (Actas del Congreso Internacional, Burgos 23-26 setembre de 2002) Burgos 2006, p. 21-44.
- CANÓS 2002: I. Canós, *L'epigrafia grega a Catalunya*, Hungarian Polis Studies 9, Debrecen 2002.
- CANTU 1844: C. Cantu, *Histoire Universelle*, París 1844.
- CAPEL 1986: M. Capel, «Ambrosio de Morales y la moderna investigación histórica», a *Jerónimo Zurita, su época y su escuela* (Congreso nacional, Saragossa, 16-21 de maig de 1983), Saragossa 1986, p. 443-450.
- CARRERAS I BULBENA 1927-1928: J.R. Carreras i Bulbena, «Estudis biogràfics d'alguns benemèrits patricis qui ilustren aquesta Academia», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 13, 1927-1928, p. 262-306.
- CARY 1744: F. Cary, *Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille*, París 1744.
- CASAS 1995: A. Casas, «Un, encara, desconegut historiador vallesà: Francesc Tarafa», *Lauro, revista del Museu de Granollers* 10, 1995, p. 11-15.
- CASELLAE 1606: P.L. Casellae, *De primis Italiae colonis. De Tuscorum origine & Republica Florentina. Elogia illustrium artificum. Epigrammata, et Inscriptiones*, Lió 1606.
- CASEVITZ 1985: M. Casevitz, *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien. Etude lexicologique : les familles des κτίζωω et de οίκέω-οίκίζω*, París 1985.
- CASTALDO 2006: F. Castaldo, *Le necropoli dell'agro campano tra VI e V sec. a.C.*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols 2006.
- CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 1999: P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «L'assentament d'època arcaica: Fase III», a AQUILUÉ 1999, p. 217-330.

- CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 2009-2011: P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Darreres recerques sobre la gènesi de l'enclavament grec d'Empòrion», *Empúries* 56, 2011, p. 55-73.
- CASTANYER / SANTOS / TREMOLEDA 2016: P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda, «Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania», a M. Bendala (coord.), *Los Escipiones. Roma conquista Hispania*, Madrid 2016, p. 106-127.
- CASTANYER *et al.* 2015: P. Castanyer / J. Monturiol / M. Santos / J. Tremoleda, «Emili Gandia i Empúries», a J. Burch *et al.*, *Emili Gandia i la conservació del patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle XX*, Documenta Universitaria, Girona 2015, p. 53-118.
- CASTANYER *et al.* 2016: P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda / R. Julià / J. Montaner / S. Riera, «Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de Emporion-Emporiae entre el bronce final y la antigüedad tardía», *Madridier Mitteilungen* 57, 2016, p. 306-361.
- CASTANYER *et al.* 2019: P. Castanyer / E. Hernández / M. Santos / J. Tremoleda, «Emporion: le secteur de la Néapolis (L'Escala, province de Gérone)», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 72-73.
- CASTANYER *et al.* 2020: P. Castanyer / M. Santos / J. Tremoleda / E. Hernández, «El proyecto de investigación sobre las antiguas áreas portuarias de Empúries», *Actualidad de la investigación arqueológica en España. Conferencias impartidas en el Museo Arqueológico Nacional*, Madrid 2020, p. 239-249.
- CAUMETTE 1746: Ch. Caumette, *Eclaircissemens des antiquités de la ville de Nismes*, Tarascon 1746.
- CEBRIÁN 1992: J. Cebrián, «La *Historia literaria de España* de los Mohedano: concepto, finalidad y primeros reparos», *Cuadernos de Estudios del siglo XVIII*, II, 1992, p. 57-71.
- CEBRIÁN 1997: J. Cebrián, *Nicolás Antonio y la ilustración española*, Kassel 1997.
- CELESTINO / RAFEL / ARMADA 2008: S. Celestino / N. Rafel / X.-L. Armada (eds.), *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.). La Precolonización a debate*, Serie Arqueológica 11, CSIC-EEHAR, Madrid 2008.
- CESERANI 2012: G. Ceserani, *Italy's Lost Greece. Magna Graecia and the Making of Modern Archaeology*, Oxford/Nova York 2012.

BIBLIOGRAFIA

- CHARBONNEAU 2004: F. Charbonneau, «La mémoire des autres. Historiens et plagiaires d'Ancien Régime», *Tangence* 74, 2004, p. 59-69.
- CIPOLLONI 2004: M. Cipolloni, «Teoría, polémica y traducción: lengua italiana y lengua española en la experiencia y meditación de tres jesuitas expulsos (Hervás, Llampillas, Conca)», a D.A. Cusato / L. Frattale / G. Morelli / P. Tarovacci / B. Tejerina (a cura de), *La memoria delle lingue, la didattica e lo studio delle lingue della Penisola Iberica in Italia*, 2 vols., Atti del XXI Convegno di Ispanisti Italiani, Salamanca 12-14 settembre 2002, Messina 2004, p. 65-76.
- CLAVEL-LÉVÊQUE 1977: M. Clavel-Lévêque, *Marseille grecque: la dynamique d'un imperialisme marchand*, Marsella 1977.
- CLERQ 1954: V. C. de Clerq, *Ossius of Cordova. A contribution to the History of the Constantinian Period*, Washington 1954.
- CLÚA 2001: J.A. Clúa, «Humanisme il·lustrat i estudis clàssics a la Catalunya del segle XVIII: la Universitat de Cervera», *Calamus Renascens* LXIII.1, 2001, p. 49-81.
- CODINA / MARTIN / DE PRADO 2008: F. Codina / A. Martin / G. De Prado, «Excavació dels nivells fundacionals i precedents de la zona 14 a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Baix Empordà), anys 2006 i 2007», a *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (L'Escalade Empúries, 6-7 de juny de 2008)*, vol. I, Girona 2008, p. 99-116.
- COLDSTREAM 1993: J. N. Coldstream, «Mixed Marriages at the Frontiers of the Early Greek World», *Oxford Journal of Archaeology* 12.1, 1993, p. 89-107.
- COMAS 2000: A. Comas, *L'Acadèmia de Bones Lletres des de la seva fundació l'any 1700. Inauguració conjunta de les corporacions catalanes del curs acadèmic 2000-2001*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2000.
- COOK 1937: R. M. Cook, «Amasis and the Greeks in Egypt», *The Journal of Hellenic Studies* 57, 1937, p. 227-237.
- COOK 1997: R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, Londres 1997.
- CORDANO 1986: F. Cordano, *Antiche fondazioni greche. Sicilia e Italia meridionale*, Palerm 1986.
- CÓRNIDE 1790: J. Córñide, *La Casitérides, o islas del estaño, restituídas a los mares de Galicia. Disertación crítica en que se procura probar que estas islas no son las Sorlingas, como pretende en su Britania Guillermo Canbden, y sí las de la costa occidental del reino de Galicia*, Madrid 1790.

- CORRÉ 2019: X. Corré, «La transmission des récits de fondation de Marseille», a Dusseaux / Gailledrat / Plana-Mallart 2019, p. 58-60.
- CORSANO 1979: M. Corsano, «Sparte et Tarente : le mythe de fondation d'une colonie», *Revue de l'histoire des religions* 196.2, 1979, p. 113-140.
- CRUZ-ANDREOTTI / WULFF 1993: G. Cruz-Andreotti / F. Wulff, «Tartessos de la historiografía del siglo XVIII a la del XX: creación, muerte y resurrección de un pasado utópico», a J. Beltrán / F. Gascó (eds.), *La antigüedad como argumento: historiografía de arqueología e historia antigua en Andalucía*, Sevilla 1993, p. 171-190.
- CRUZ-ANDREOTTI 1991a: G. Cruz-Andreotti, «Estesícoro y Tartessos», *Habis* 22, 1991, p. 49-62.
- CRUZ-ANDREOTTI 1991b: G. Cruz-Andreotti, «Heródoto y Gades», *Baetica* 13, 1991, p. 157-166.
- CRUZ-ANDREOTTI 1997-1998: G. Cruz-Andreotti, «Séneca en la *Historia literaria de España* (1766-1791) de los Padres Rodríguez Mohedano», *Angélica, revista de literatura* 8, 1998, p. 71-82.
- CURBERA 1997: J.B. Curbera, «The greek curse tablets of Emporion», *ZPE* 117, 1997, p. 90-94.
- CURNOW 2004: T. Curnow, *The oracles of the ancient World: a complete guide*, Londres 2004.
- DARNTON 2010: R. Darnton, *Digitalitzar és democratitzar? El cas dels llibres*, Lectures Centrals, Barcelona 2010.
- DAVEAU / PY 2015: I. Daveau / M. Py, «Grecs et Étrusques à Lattes: nouvelles données à partir des fouilles de la Cougourlude», a R. Roure (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats* (Actes du colloque de Hyères, 15-18 septembre 2011), Études Massalipetes 12 / Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine 15, Arles 2015, p. 31-42.
- DE ANGELIS 2009: F. De Angelis, «Colonies and colonization», a G. Boys-Stones / B. Graziosi / P. Vasunia (eds.), *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, Oxford 2009, p. 48-64.
- DE ANGELIS 2010: F. De Angelis, «Colonies and Colonisation, Greek», a M. Gagarin (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece & Rome*, Oxford-Nova York 2010, p. 251-56.
- DE ANGELIS 2020a: F. De Angelis, (ed.), *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Hoboken 2020.

BIBLIOGRAFIA

- DE ANGELIS 2020b: F. De Angelis, «Italian-Speaking Traditions and the Study of the Ancient Greeks outside their Homelands», a DE ANGELIS 2020a, p. 85-100.
- DE MIRO 1955: E. De Miro, «Eraclea Minoa», *NSc*, 1955, p. 266-280.
- DE MIRO 1962: E. De Miro, «La fondazione di Agrigento e l'ellenizzazione del territorio fra il Salso e il Platani», *Kokalos* 8, 1962, p. 122-152.
- DE MIRO 1990: E. De Miro, «La Sicilia tra Magna Grecia e Hiberia», a *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, «Atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia», Tarent 1990, p. 163-178.
- DÉCULTOT 2017: E. Décultot, «“Geschichte der Kunst des Althertums” und “Anmerkungen über die Geschichte der Kunst des Altertums”», a DISSELKAMP / TESTA 2017, p. 224-241.
- DELATTRE 2009: Ch. Delattre, *Le cycle de l'anneau. De Minos à Tolkien, L'Antiquité au Présent*, Paris 2009.
- DELGADO / FERRER / SANTOS 2020: A. Delgado / M. Ferrer / M. Santos, «¿Dualidad étnica o heterogeneidad social? Equipos cerámicos y prácticas cotidianas en la Neápolis de Emporion, ca. 425-375 a.C.», *Zephyrus* LXXXV, 2020, p. 79-108.
- DEMETRIOU 2012: D. Demetriou, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean. The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*, Cambridge 2012.
- DIAGO 1643: F. Diago, *Anales del Reyno de Valencia*, tomo I, València 1643.
- DÍAZ DEL RÍO 2005: J. Díaz del Río, «El periplo de Hannón», a V. Peña / C. G. Wagner / A. Mederos (eds.), *La navegación fenicia: tecnología naval y derroteros: encuentro entre marinos, arqueólogos e historiadores*, Madrid 2005, p. 155-178.
- DIETLER 1989: M. Dietler, «Greeks, Etruscans, and thirsty barbarians: Early Iron Age interaction in the Rhône Basin of France», a T.C. Champion (ed.), *Centre and Periphery: comparative studies in archaeology*, Londres 1989, p. 127-141.
- DIETLER 1999: M. Dietler, «Consumption, cultural frontiers, and identity: anthropological approaches to Greek colonial encounters», a *Confini e Frontiera nella Grecità d'Occidente* (Atti del trentasettesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 3-6 ottobre 1997), Tarent 1999, p. 475-501.

- DIETLER 2010: M. Dietler, *Archaeologies of Colonialism. Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*, Berkeley-Los Angeles-Londres 2010.
- DÍEZ 2003: G. Díez, «El *voyage du jeune Anacharsis en Grèce*. Fronteras en el espacio y el tiempo», a M. J. Salinero / I. Iñarrea (coords.), *El texto como encrucijada: estudios franceses y francófonos*, vol. 2, Logroño 2003, p. 59-70.
- DÍEZ 2004: G. Díez, *Claves para una lectura del «Voyage du jeune Anacharsis en Grèce» de Jean-Jacques Barthelèmy*, Tesis doctoral inédita, Universidad de Burgos (= Díez 2007: G. Díez, *Claves para una lectura del «Voyage du jeune Anacharsis en Grèce» de Jean-Jacques Barthelèmy*, Colección Tesis Universidad de Burgos, Burgos 2007).
- DILOLI 1996: J. Diloli, «Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana», *BRSAT* 18, 1996, p. 53-68.
- DILOLI 2001: J. Diloli, «El curs inferior de l'Ebre durant l'època ibèrica segons les fonts clàssiques», *Recerca* 4, 2000, p. 79-104.
- DILOLI / FERRER 2008: J. Diloli / R. Ferrer, «Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la Protohistoria del bajo Ebro», *Saguntum PLAV* 40, 2008, p. 109-126.
- DISERTACIONES 1782-1785: *Disertaciones de la Academia Real de las Inscripciones y Buenas Letras de París traducidas del idioma francés*, Madrid 1782-1785.
- DISSELKAMP / TESTA 2017: M. Disselkamp / F. Testa, (eds.), *Winckelmann-Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*, Stuttgart 2017.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1983: A. J. Domínguez Monedero, «Los términos 'Iberia' e 'Iberos' en las fuentes greco-latinas: estudio acerca de su origen y ámbito de aplicación», *Lucentum* 2, 1983, p. 203-224.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1985: A. J. Domínguez Monedero, «Focea y sus colonias: a propósito de un reciente coloquio», *Gerión* 3, 1985, p. 334-354.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1986a: A. J. Domínguez Monedero, «Reinterpretación de los testimonios acerca de la presencia griega en el sudeste peninsular y levante, en época arcaica», a *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*, Junta de Andalucía, Sevilla 1986, p. 601-611.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1986b: A. J. Domínguez Monedero, «La ciudad griega de Emporion y su organización política», *Archivo Español de Arqueología* 59, 1986, p. 3-12.

BIBLIOGRAFIA

- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1990: A. J. Domínguez Monedero, «La ciudad griega de Rhode en Iberia y la cuestión de su vinculación con Rodas», *BAEAA* 28, 1990, p. 13-25.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1991a: A. J. Domínguez Monedero, «Samios y focos en los inicios de la colonización griega de Iberia», a J. Valdeón / M. A. Ladero (coords.), *Homenaje a Luis Suárez*, Estudios de Historia Medieval, Valladolid 1991, p. 131-147.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1991b: A. J. Domínguez Monedero, *La polis y la expansión colonial griega. Siglos VIII-VI a. C.*, Historia Universal Antigua 6, Madrid 1991.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1994: A. J. Domínguez Monedero, «El periplo de Pseudo-Escílax y el mecanismo comercial y colonial fenicio en época arcaica», a S. M. Ordóñez / P. Sáez (coords.), a *Homenaje al profesor Presedo*, Sevilla 1994, p. 61-80.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 1998: A. J. Domínguez Monedero, «Más allá de Heracles: de la Iberia real a la recreación de una Iberia griega», a P. Cabrera / C. Sánchez (eds.), *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles*, Madrid 1998, p. 44-65.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2000a: A. J. Domínguez Monedero, «Algunos instrumentos y procedimientos de intercambio en la Grecia Arcaica», a P. Fernández Uriel / C. G. Wagner / F. López Pardo (eds.), *Intercambio y comercio preclásico en el Mediterráneo*, Madrid 2000, p. 241-258.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2000b: A. J. Domínguez Monedero, «Phocaeans and other Ionians in Western Mediterranean», a F. Krinzing (ed.), *Die Ägäis und das Westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen, 8. bis 5. Jh. v. Chr.*, Archäologische Forschungen 4, Viena 2000, p. 507-513.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2001a: A. J. Domínguez Monedero, «Los mecanismos del emporion en la práctica comercial de los focos y otros griegos del Este», a P. Cabrera / M. Santos (coords.) *Ceràmiques Jònies d'època arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries, *Monografies Emporitanes* 11, Barcelona 2001, p. 27-45.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2001b: A. J. Domínguez Monedero, «La religión en el emporion», *Gerión* 19, 2001, p. 221-257.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2002: A. J. Domínguez Monedero, «Greeks in Iberia: Colonialism without Colonization», a Cl. Lyons / J. K. Papa-

- dopoulos (eds.), *The archaeology of colonialism. Issues and debates*, Los Angeles 2002, p. 65-95.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2004: A. J. Domínguez Monedero, «Greek identity in the Phocaeen colonies», a K. Lomas (ed.) *Greek Identity in the Western Mediterranean*, Papers in Honour of Brian Shefton, Mnemosyne Suppl. 246, Leiden 2004, p. 429-456.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006a: A. J. Domínguez Monedero, «Fenicios y griegos en el Sur de la Península Ibérica en época arcaica. De Onoba a Mainake», *Mainake* 28, 2006, p. 49-78.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006b: A. J. Domínguez Monedero, «Greeks in the Iberian Peninsula», a G. R. Tsetschladzel (ed.), *Greek colonisation. An account of the greek colonies and other settlements overseas*, vol. I, Leiden-Boston 2006, p. 429-505.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006c: A. J. Domínguez Monedero, «Fundación de ciudades en Grecia: colonización arcaica y Helenismo», a M. J. Iglesias / R. Valencia / A. Ciudad (coords.), *Nuevas ciudades, nuevas patrias: fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo Antiguo*, Sociedad Española de Estudios Mayas, Madrid 2006, p. 311-330.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2006d: A. J. Domínguez Monedero, «Hellenic Identity and Greek Colonisation», *Ancient West & East* 4/2, 2006, p. 446-457.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2010a: A. J. Domínguez Monedero, «Las dos Iberias: La Cólquide y Tartessos», a M. Almagro Gorbea (ed.), *El oro de los Argonautas. Tesoros del Museo Nacional de Georgia*, Madrid 2010, p. 51-57.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2010b: A. J. Domínguez Monedero, «*Emporia*: mecanismos de distribución comercial en el Mediterráneo arcaico», a R. Panvini / C. Guzzone / L. Sole (a cura de), *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra protostoria e 5. secolo a.C.*, Palerm 2010, p. 7-14.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2011-2012: A. J. Domínguez Monedero, «Sagunto, el *emporion* de Arse, punto de fricción entre las políticas de Roma y Cartago en la península Ibérica», *CuPAUAM* 37-38, 2012, p. 395-417.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013a: A. J. Domínguez Monedero, «Los primeros griegos en la Península Ibérica (siglo IX-VI a.C.): mitos, probabilidades, certezas», a M. P. de Hoz / G. Mora (eds.), *El oriente griego en la Península ibérica: epigrafía e historia*, Madrid 2013, p. 11-33.

BIBLIOGRAFIA

- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2013b: A. J. Domínguez Monedero, «Greeks and non-Greeks in the City of Emporion and the Construction of their Different Identities», *Electrum* 20, 2013, p. 23-26.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO 2019: A. J. Domínguez Monedero, «Les Grecs à Tartessos», a Dusseaux / Gailledrat / Plana-Mallart 2019, p. 66-67.
- DUNBABIN 1948: T. J. Dunbabin, *The Western Greeks: the history of Sicily and south Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.*, Londres 1948.
- DUPRÉ 2006a: X. Dupré, *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*, Forum, 11, Museu Nacional Arqueològic, Tarragona 2006.
- DUPRÉ 2006b: X. Dupré, «Un santuario foceo junto al río Oleum: la antefija arcaica del Hospitalet de l'Infant (Vandellòs, Tarragona)», a D. Vaquerizo / J. F. Murillo (coords.), *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León*, Còrdova 2006, p. 55-88.
- DURAN 1999: M. Duran, «Niias et Ion, fabricants de céramique à Rhodé», *Zeitschriften für Papyrologie und Epigraphic* 128, 1999, p. 107-113.
- DURANDI 1772: I. Durandi, *Dell'antico stato d'Italia. Ragionamento di *** vi si aggiungono diverse Ricerche geografiche sulla Gallia antica*, Torí 1772.
- DUSSEAUX / GAILLEDRAT / PLANA-MALLART 2019: D. Dusseaux / E. Gailledrat / R. Plana-Mallart (eds.), *L'aventure phocéenne. Grecs, Ibères et Gaulois en Méditerranée nord-occidentale*, Milà 2019.
- EGUÍA 1943a: C. Eguía, «Sabios catalanes de los siglos XVIII y XIX», *Razón y fe: revista hispano-americana de cultura* 104, 1943, p. 344-358.
- EGUÍA 1943b: C. Eguía, «Sabios catalanes de los siglos XVIII y XIX», *Razón y fe: revista hispano-americana de cultura* 105, 1943, p. 77-91.
- ELÍAS 1903: A. Elías, *Los estudios históricos y arqueológicos en Cataluña en el siglo XVIII*, Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, el 8 de febrero de 1903, Barcelona 1903.
- ESCARTÍ 1995: V. J. Escartí, *Primera part de la historia de València: Segunda parte de la corónica general* (Pere Antoni Beuter), València 1995.
- ESCARTÍ 1998: V. J. Escartí (ed.), *Primera part de la historia de València* (Pere Antoni Beuter), Universitat de València, València 1998.
- ESCARTÍ 2010: V. J. Escartí, «Narrar la historia remota de un país: Beuter y la *Historia de València* (1538)», *Espéculo: Revista de Estudios literarios* 44, 2010.

- ESCOLANO 1610: G. Escolano, *Decada primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València 1610.
- ESPINOSA 2006: A. Espinosa, «Sobre el nombre de la ciudad ibérica y romana de Villajoyosa y la ubicación del topónimo *Alonís/Alonai/Allon*», *Lucentum* XXV, 2006, p. 223-248.
- ESPLUGA / GUZMÁN / MAYER 2004: X. Espluga / A. Guzmán / M. Mayer, «L'epigrafia a la Corònica de Jeroni Pujades (1569-1635)», *Estudi General* 23-24, 2004, p. 213-226.
- ETIENVRE 1983: F. Etienvre, «Antonio de Capmany censeur à la Real Academia de la Historia (1776-1802)», *Melanges de la Casa de Velázquez* 19, 1983, 243-274.
- EUZENNAT 1980: M. Euzennat, «Ancient Marseille in the Light of Recent Excavations», *AJA* 84.2, 1980, p. 133-140.
- FAELLI 2016: N. Faelli, *Réception de l'Histoire des colonies grecques dans la littérature coloniale des XVIIe-XVIII siècles*, Tesi doctoral inèdita, Université de Montreal i Université Libre de Bruxelles, Montreal.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN 1955: L. Faraudo de Saint-Germain, «La historia literaria en la Real Academia de Buenas Letras», a *Historia y Labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona desde su fundación en el siglo XVIII*, Barcelona 1955, p. 119-148.
- FATÁS / GRAELLS I FABREGAT / SARDÀ 2012: L. Fatás / R. Graells i Fabregat / S. Sardà, «Los intercambios y el inicio de la complejidad socioeconómica (siglos VII-VI a.C.). Estado de la cuestión», a M. C. Belarte / J. A. Benavente / L. Fatás / J. Diloli / P. Moret / J. Noguera (eds.), *Iberos del Ebro* (Actas del II Congreso Internacional. Alcañiz-Tivissa, 2011), *Documenta* 25, Tarragona 2012, p. 71-86.
- FELIU DE LA PEÑA 1709: N. Feliu de la Peña, *Anales de Cataluña*, Barcelona, 1709 [Reed. 1999, Ed. Base, Barcelona].
- FERNÁNDEZ 1990-1991: A. Fernández Izquierdo, «El yacimiento submarino de "piedras de la Barbada" (Benicarló-Castellón). Campaña 1989», *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses* 15, 1991, p. 401-417.
- FERNÁNDEZ-NIETO 1992: F. J. Fernández-Nieto, «Griegos y colonización griega en la Península Ibérica», a F. Chaves Tristán (ed.), *Griegos en Occidente*, Sevilla 1992, p. 129-145.
- FERNÁNDEZ-NIETO 2000: F. J. Fernández-Nieto, «Estrabón e Iberia. A propósito de un libro reciente», *Gerión* 18, 2000, p. 551-570.

BIBLIOGRAFIA

- FERNÁNDEZ-NIETO 2002: F. J. Fernández-Nieto, «Hemeroskopeion = Thynnoskopeion. El final de un problema histórico mal enfocado», *Mainake* XXIV, 2002, p. 231-255.
- FERRARI 2017: S. Ferrari, «Publikationsgeschichte. Übersetzungen und Editions-geschichte (1755-1834)», a DISSELKAMP / TESTA 2017, p. 330-339.
- FERRER 2004: D. Ferrer, «Els orígens mítics d'Hispania en el *De origine* (1553) de Francesc Tarafa: el Túbal d'Annio de Viterbo», *Estudi General* 23-24, 2004, p. 361-378.
- FERRERAS 1700: J. de Ferreras, *Synopsis historica-cronológica de España [...] formada de los Autores seguros, y de buena fee [...]*, Madrid 1700.
- FINLEY 1965: M. I. Finley, «Review of *Greco et Barbares*», *Journal of Hellenic Studies*, 1965, p. 221.
- FINLEY 1976: M. I. Finley, «Colonies. An attempt at a typology», *Transactions of the Royal Historical Society* 26, 1976, p. 167-188.
- FINLEY 1981: M. I. Finley, *Uso e abuso della storia* (trad. ital.), Torí 1981.
- FINNÉ 2010: J. Finné, *Des mystifications littéraires*, col. Les Essais, Mayenne 2010.
- FLORES 1989-1990: F. J. Flores, «Griegos en la Península Ibérica: De la leyenda a la arqueología», *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia* 5-6, 1990, p. 89-93.
- FLÓREZ 1758: E. Flórez, *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, part II, Madrid 1758.
- FREEMAN 2007: P. W. M. Freeman, «Archaeology and Ancient History, Reviewed Work: E. W. Sauer, *Archaeology and Ancient History. Breaking down the Boundaries*», *The Classical Review, New Series* 57.2, 2007, p. 506-508.
- FRICKENHAUS 1908: A. Frickenhaus, «Grieschische Vasen aus Emporion», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1908, p. 195-240.
- GABBA 2009: E. Gabba, (a cura de), «Storia e archeologia, a M. T. Zambianchi», *Ricordo di Delfino Ambaglio*, Biblioteca di Athenaeum 55, Como 2009, p. 209-219.
- GAILLEDRAT 2019: E. Gailledrat, «Les premiers contacts: navigateurs et terriens (VIIIe-VIe s. av. J.-C.)», a DUSSEAU / GAILLEDRAT / PLANA-MALLART 2019, p. 16-21.

- GAILLEDRAT / SOURISSEAU 2019: E. Gailledrat / J.-C. Sourisseau, «Commerce, échanges et lieux de rencontre», a DUSSEAUX / GAILLEDRAT / PLANA-MALLART 2019, p. 78-83.
- GALVAGNO 2005: E. Galvagno, (a cura de), «I Sicani: profilo storico», a C. Guzzone, *Sikania. Tesori archeologici dalla Sicilia centro-meridionale (secoli XIII-VI a. C.)*, Catania 2005, p. 25-31.
- GANTÈS 1992: L.-F. Gantès, «La topographie de Marseille grecque: bilan des recherches (1829-1991)», a M. Bats / G. Bertucchi / G. Conges / H. Tréziny (dirs.), *Marseille grecque et la Gaule*, Etudes Massaliètes 3, Lattes, Aix-en-Provence 1992, p. 72-88.
- GARCÍA CARDIEL 2019: J. García Cardiel, «“El misterioso mar de Occidente”. García y Bellido y las tradiciones griegas (¿y locales?) sobre los nostoi que alcanzaron Hispania», a E. Sánchez Moreno (ed.), *Veinticinco estampas de la España Antigua. 50 años después (1967-2017)*, Spal Monografías de Arqueología XXXI, Sevilla 2019, p. 149-162.
- GARCÍA GUAL 2006: C. García-Gual, *Historia, novela y tragedia*, Madrid 2006.
- GARCÍA IGLESIAS 1979: L. García Iglesias, «La Península Ibérica y las tradiciones griegas de tipo mítico», a *Colonización griega y mundo indígena en la Península Ibérica* (Actas de la Mesa Redonda organizada por el Instituto Español de Arqueología «Rodrigo Caro» del CSIC, 8 i 9 de juny de 1978), *Archivo español de arqueología* 52, Madrid 1979, p. 131-140.
- GARCÍA MARÍN 1988: J. García Marín, «Buenaventura Serra (1728-1784) y la Ilustración española: Feijoo, Sarmiento, Flórez, Mayans, Finestres y el círculo de Cervera», *Pedralbes, revista de historia moderna* 8.2, 1988, p. 353-359.
- GARCIA RUBERT 2008: D. Garcia Rubert, «*Tyrichae* al riu Sénia. Rellegint l’*Ora Marítima* d’Aviè», *Saguntum PLAV* 40, 2008, p. 79-108.
- GARCÍA SÁNCHEZ 2014: J. García Sánchez, «Los españoles y la Antigüedad en la Roma de Winckelmann», a KUNZE / MAIER ALLENDE 2014, p. 89-120.
- GARCÍA BELLIDO 1944: A. García Bellido, «Alexandre Laborde, en su centenario», *Archivo español de arqueología* 57, 1944, p. 370-373.
- GARCÍA BELLIDO 1948: A. García Bellido, *Hispania Graeca*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1948.

BIBLIOGRAFIA

- GARCÍA BELLIDO 1954: A. García Bellido, «Las colonizaciones púnica y griega en la Península Ibérica», a *IV Congreso Internacional de ciencia prehistóricas y protohistóricas*, Madrid 1954, p. 5-24.
- GARÍ / MASDÉU / URBINA 1992: M. Garí / R. Masdéu / M. Urbina, «Jaume Caresmar. L'home i la seva obra», *Manuscripts* 10, 1992, p. 331-371.
- GARSSON 2013: M. Garsson (ed.), *Le Trésor des Marseillais. 500 av. J.-C., l'éclat de Marseille à Delphes*, Somogy éditions d'Art, París 2013.
- GARZÓN 1987: J. Garzón, «Hannón de Cartago, Periplo (Cod. Palat. 398 fol. 55r-56r)», *Memórias de Historia Antigua* 8, 1987, p. 81-86.
- GARZÓN 1998-1999: J. Garzón, «La geografía antigua y Escílax de Caríanda», *Memorias de Historia Antigua* 19-20, 1999, p. 9-24.
- GIANGIULIO 1996: M. Giangiulio, «Avventurieri, mercanti, coloni, mercenari. Mobilità umana e circolazione di risorse nel Mediterraneo arcaico», a S. Settis (ed.), *I Greci*, II,1, Torí 1996, p. 497-525.
- GIANGIULIO 2001: M. Giangiulio, «Constructing the Past: Colonial Traditions and the Writing of History. The Case of Cyrene», a N. Luraghi (ed.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Oxford 2001, p. 116-137.
- GIANGIULIO 2010: M. Giangiulio, *Memorie Coloniali*, Hesperia XXV, Roma 2010.
- GIBERT 1744: J.B. Gibert, *Memoire pour servir à l'histoire des Gaules et de la France*, París 1744.
- GIL 1995: J. Gil, «Notas al Periplo del Mar Rojo», *Habis* 26, 1995, p. 195-198.
- GIL-FERNÁNDEZ 2003: L. Gil-Fernández, «Sobre el Periplo de Hannón de Campomanes», *Cuadernos de folología clásica: Estudios griegos e indoeuropeos* 13, 2003, p. 213-237.
- GILLIES 1786-1790: J. Gillies, *The History of Ancient Greece, its colonies and conquests; from the earliest account till the division of the Macedonian Empire in the East*, Londres 1786-1790.
- GINGUENÉ 1807: P. L. Ginguené, «Rapport sur les travaux de la classe d'histoire et de littérature ancienne, fait par..., à l'assemblée générale de l'Institut, le lundi 7 juillet 1807», *Mercure de France* XXIX, 1807, p. 457-474.
- GIRAL 2015: F. Giral, «Cartagineses y romanos en la Ilergecia. Testimonios numismáticos», *Revista d'arqueologia de Ponent* 25, 2015, p. 83-101.

- GJERSTAD 1934: E. Gjerstad, «Studies in Archaic Greek Chronology. I. Naukratis», *Annals of Archaeology and Anthropology* 21, 1934, p. 67-84.
- GJERSTAD 1979: E. Gjerstad, «A Cypro-Greek royal marriage in the 8th century B.C.?, a V. Karageorhis (ed.), *Studies Presented in Memory of P. Dikaios*, Nicosia 1979, p. 89-93.
- GODOY-ALCÁNTARA 1868: J. Godoy-Alcántara, *Historia crítica de los falsos cronicones*, RAH, Madrid 1868.
- GOGUET 1758: A. Y. Goguet, *De l'origine des loix, des arts, et des sciences, et de leur progres chez les anciens peuples*, 3 vols., La Haia 1758.
- GÓMEZ-ESPELOSÍN 1993: F. J. Gómez-Espelosín, «Heródoto, Coleo y la historia de la España Antigua», *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica* 5, 1993, p. 151-162.
- GÓMEZ-FRAILE 1999: J. M. Gómez-Fraile, «Los conceptos de Iberia e Íbero en Estrabón», *SPAL* 8, 1999, p. 159-187.
- GÓMEZ-FRAILE 2001-2002: J. M. Gómez-Fraile, «Los Pirineos en la Corografía de Pomponio Mela: Nuevos elementos sobre el emplazamiento geográfico de Celtiberia», *Cuadernos de Historia de España* 77, 2002, p. 7-28.
- GONZÁLEZ DE CANALES 1999: F. González de Canales, «El Lejano Occidente en la cosmografía mítica griega anterior al viaje de Coleo de Samos», *Huelva en su historia* 7, 1999, p. 9-24.
- GONZÁLEZ DE CANALES / SERRANO / LLOMPART 2004: F. González de Canales / L. Serrano / J. Llopart, *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a.C.)*, Biblioteca Nueva, Madrid 2004.
- GONZÁLEZ DE CANALES / SERRANO / LLOMPART 2006: F. González de Canales / L. Serrano / J. Llopart, «The Pre-colonial Phoenician Emporium of Huelva, ca. 900-770 B.C.», *BABesch* 81, 2006, p. 13-29.
- GONZÁLEZ GERMAIN / CARBONELL MANILS 2012: G. González Germain / J. Carbonell Manils, *Epigrafía hispánica falsa del primer Renacimiento español. Una contribución a la historia ficticia peninsular*, Bellaterra 2012.
- GONZÁLEZ-BLANCO 1987-1989: A. González-Blanco, «A propósito de algunos mitos de la historiografía hispana y de sus fuentes», a *Homenaje al profesor Luis Rubio*, Estudios románicos, 6.III, Murcia 1989, p. 1.627-1.634.
- GONZÁLEZ-PONCE 1990: F. J. González-Ponce, «Estrabón, Geografía III.5.1 [C 167] y la concepción hodológica del espacio geográfico», *Habis* 21, 1990, p. 79-92.

BIBLIOGRAFIA

- GONZÁLEZ-PONCE 1991: F. J. González-Ponce, «Revisión de la opinión de A. Peretti sobre origen cartográfico del Periplo del Ps.-Escílax», *Habis* 22, 1991, p. 151-156.
- GONZÁLEZ-PONCE 1992a: F. J. González-Ponce, «El principio unidireccional en el periplo de *Avieno* y sus repercusiones en la crítica textual», *Anuario de Estudios Filológicos* 15, 1992, p. 125-134.
- GONZÁLEZ-PONCE 1992b: F. J. González-Ponce, «El Periplo del Mar Eritreo y la revolución interna del género periplográfico: Nuevas aportaciones al problema de la fecha», *Habis* 23, 1992, p. 237-246.
- GONZÁLEZ-PONCE 1992c: F. J. González-Ponce, *El periplo griego antiguo: sobre las posibles fuentes de Ora Marítima de Avieno*, Sevilla 1992.
- GONZÁLEZ-PONCE 1993a: F. J. González-Ponce, «Sobre el valor histórico atribuible al contenido de *Ora Marítima*: las citas de los íberos y de otros pueblos, como paradigma», *Faventia* 15.1, 1993, p. 45-60.
- GONZÁLEZ-PONCE 1993b: F. J. González-Ponce, «El periplo griego antiguo: ¿verdadera guía de viajes o mero género literario? El ejemplo de Menipo de Pérgamo», *Habis* 24, 1993, p. 69-76.
- GONZÁLEZ-PONCE 1995: F. J. González-Ponce, *Avieno y el periplo*, Écija 1995.
- GONZÁLEZ-PONCE 2002: F. J. González-Ponce, «Periplografía griega de época imperial», *Habis* 33, 2002, p. 553-571.
- GONZÁLEZ-PRATS 1991: A. González-Prats, «La presencia fenicia en el Levante peninsular y su influencia en las comunidades indígenas», a *IV jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica*, Eivissa 1991, p. 109-118.
- GONZÁLEZ-PRATS 1998: A. González-Prats, «La Fonteta. El asentamiento fenicio de la desembocadura del río Segura (Guardamar, Alicante, España). Resultados de las excavaciones de 1996-97», *RSF* 26, 1998, p. 191-228.
- GONZÁLEZ-PRATS 2002: A. González-Prats, *La necrópolis de cremación de Les Moreres (Alicante)*, Alacant 2002.
- GOZÁLBES 1993: E. Gozálbés, «Algunas observaciones acerca del Periplo de Hannón», *Hispania Antiqua* 17, 1993, p. 7-20.
- GRAELLS I FABREGAT 2010: R. Graells i Fabregat, *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la Península Ibérica (ss. VII-VI aC)*, Revista d'Arqueologia de Ponent Serie Extra 1, Universitat de Lleida, 2010.

- GRAELLS I FABREGAT 2011a: R. Graells i Fabregat, «Félix Cary, la “Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille” i els inicis dels estudis de la colonització grega a occident (s. XVIII)», *Pyrenae* 42.2, 2011, p. 119-140.
- GRAELLS I FABREGAT 2011b: R. Graells i Fabregat, «Warriors and heroes from the Northeast of Iberia: a view from the funerary contexts», a M. Moore / X.-L. Armada (eds.), *Western Europe in the First Millennium BC: Crossing the divide*, Oxford 2011, p. 575-589.
- GRAELLS I FABREGAT 2011c: R. Graells i Fabregat, «Dactyliothecae Cataloniae: La herencia de P.F.H. d'Hancarville en una cornalina de la colecció Domingo Bassols», *Symbolae Antiquariae* IV, 2011, p. 105-115.
- GRAELLS I FABREGAT 2013: R. Graells i Fabregat, «Aristocracies languedociennes entre monde hallstattien et Méditerranée (650-580 avant J.-C.)», a VERGER / PERNET 2013, p. 54-60.
- GRAELLS I FABREGAT 2014: R. Graells i Fabregat, *Mistophoroi ex Iberias Una aproximación al mercenariado hispano a partir de las evidencias arqueológicas (s. VI-IV a. C.)*, Osanna Edizioni, Venosa 2014.
- GRAELLS I FABREGAT 2015: R. Graells i Fabregat, «Problemas de cultura material: Las fibulas itálicas de la primera edad del hierro en el Golfo de León Occidental», *Madridrer Mitteilungen* 55, 2014 [2015], p. 212-315.
- GRAELLS I FABREGAT 2016: R. Graells i Fabregat, «La influencia del mercenariado hispánico sobre el armamento de la Península Ibérica (siglo VI-IV a.C.)», a R. Graells i Fabregat / D. Marzoli (eds.), *Armas de la Hispania Prerromana. Actas del Encuentro Armamento y arqueología de la guerra en la Península Ibérica prerromana (s. VI-I a. C.): problemas, objetivos y estrategias*, RGZM-Tagungen 24, Magúncia 2016, p. 37-77.
- GRAELLS I FABREGAT 2020: R. Graells i Fabregat, «¿Reconstruir la guerra Antigua a partir de los textos? A propósito del libro de M. Bettalli», *Un mondo di ferro. La guerra nell'Antichità*, Bari, Laterza, 2019.
- GRAELLS I FABREGAT *et al.* 2014: R. Graells i Fabregat / M. Krueger / S. Sardà / G. Sciortino (eds.), *El problema de las imitaciones en el Mediterráneo centro-occidental durante la protohistoria*, Iberia Archaeologica 18, Deutsches Archäologisches Institut / Abteilung Madrid, Tübingen 2014.
- GRAELLS I FABREGAT / LORRIO / ESTEVE 2020: R. Graells i Fabregat / A. J. Lorrio / R. Esteve, «¿Quién sostuvo el cielo en Crevillente? A propósito de un fragmento cerámico de El Forat (Prov. Alicante)», *Otium* 8(8), 2020.

BIBLIOGRAFIA

- GRAHAM 1960: A. J. Graham, «The Authenticity of the *horkion ton oikisteron* of Cyrene», *The Journal of Hellenic Studies* 80, 1960, p. 94-111.
- GRAHAM 1964: A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964.
- GRAN-EYMERICH / VON UNGERN-STERNBERG 2012: E. Gran-Eymerich / J. von Ungern-Sternberg, *L'Antiquité partagée : correspondances franco-allemandes, 1823-1861: Karl Benedikt Hase, Désiré Raoul-Rochette, Karl Otfried Müller, Otto Jahn, Theodor Mommsen*, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris 2012.
- GRAS 1972: M. Gras, «A propos de la bataille d'Alalia», *Latomus* 31, 1972, p. 698-716.
- GRAS 1976: M. Gras, «La piraterie tyrrhénienne en mer Egée: mythe ou réalité?», a *L'Italie préromaine et la Rome républicaine. I. Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Publications de l'École française de Rome 27, Roma 1976, p. 341-370.
- GRAS 1987: M. Gras, «Marseille, la bataille d'Alalia et Delphes», *DHA* 13, 1987, p. 161-181.
- GRAS 2020: M. Gras, «French-Speaking Traditions and the Study of the Ancient Greeks outside their Homelands», a DE ANGELIS 2020a, p. 53-67.
- GRAU 1998: F. Grau, «The Teaching of the *Progymnasmata* of Pedro Juan Núñez (Valencia 1529-1602)», *Advances in the History of Rhetoric* 1.1, 1998, p. 25-32.
- GRAVEROL 1696: F. Graverol, *Notice de la Province de le Languedoc*, Toulouse 1696.
- GRECO 2002: G. Greco, *Velia. La visita alla città*, Pozzuoli 2002.
- GRECO 2003: G. Greco (a cura de), *Elea-Velia. Le nuove ricerche*, Quaderni del Centro Studi Magna Grecia 1, Nàpols 2003.
- Greco / Krinzinger 1994: G. Greco / F. Krinzinger (eds.), *Velia. Studi e ricerche*, Mòdena 1994.
- GRECO 1994: E. Greco, «Pithekoussai: "empòrion" o "apoikìa"?», *Annali di archeologia e storia antica* 1, 1994, p. 11-18.
- GRECO 2007: E. Greco, «Dialogo tra storici ed archeologi: spunti per una discussione», a *Passato e futuro dei convegni di Taranto*, Tàrent 2007, p. 61-77.

- GRECO / CARANDINI 2007: E. Greco / A. Carandini, «Archeologia, storia, storie: rapporto problematico e possibile?», *Workshop di Archeologia Classica* 4, 2007, p. 125-134.
- GRECO / LOMBARDO 2012: E. Greco / M. Lombardo, «La colonizzazione greca: modelli interpretativi nel dibattito attuale», a *Alle origini della Magna Grecia*, Atti del 50 Convegno di studi sulla Magna Graecia, Taranto 1-4 ottobre 2010, Taren 2012, p. 37-60.
- GRELL 1995: C. Grell, «Le XVIIIe siècle et l'antiquité en France, 1680-1789», a *Oxford Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 330-331, Oxford 1995.
- GROS DE BOZE 1740: C. Gros de Boze, *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. I, Paris, 1740.
- GUADÁN 1968-1970: A. M. Guadán, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, I-II, Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona XII-XIII, Barcelona 1968-1970.
- GUALTIERI 2001: M. Gualtieri, «Review work: *La colonisation en Méditerranée occidentale. Actes de la rencontre scientifique en hommage à Georges Vallet*», *American Journal of Archaeology* 105.3, 2001, p. 556-557.
- GUASTI 2006: N. Guasti, *L'esilio italiano dei gesuiti spagnoli. Identità, controllo sociale e pratiche culturali (1767-1798)*, Biblioteca del XVIII secolo 2, Roma 2006.
- GUIJARRO 2003: A. Guijarro, «El P. Enrique Flórez, modelo religioso ilustrado: *Homo virtute praeditus*: un hombre virtuoso», *Religión y Cultura* 226, 2003, p. 601-624.
- GUYS 1786: P. A. Guys, *Marseille ancienne et Moderne*, Veuve Duchesne, Paris 1786.
- GUZMÁN 1993: C. Guzmán, «La obra de Pomponio Mela en el Humanismo hispano», a J. M. Maestre / J. Pascual (coords.) *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*, (Actas del I Simposio sobre Humanismo y pervivencia del mundo clásico, Alcañiz, 8 a 11 maig 1990), vol. 1, Instituto de Estudios Turolenses, Alcanyís-Madrid 1993, p. 507-512.
- GUZZO 2009: P.G. Guzzo, «La redécouverte de la Grande Grèce aux XVIIIe et XIXe siècles», a *De la Grèce à Rome, Tarente et les lumières de la Méditerranée*, Chemins du Patrimoine en Finistère, Abbaye de Daoulas 2009, p. 28-32.

BIBLIOGRAFIA

- GUZZO 2016: P. G. Guzzo, *Le città di Magna Grecia e di Sicilia dal VI al I secolo. I. La Magna Grecia*, Roma 2016.
- HALL 1989: E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989.
- HALL 2007: J. M. Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE*, Oxford 2007.
- HAMILAKIS 2008: Y. Hamilakis, «Decolonizing Greek archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique», a D. Damaskos / D. Plantzos (eds.), *A singular Antiquity*, The Benaki Museum, Atenes 2008, p. 1-12.
- HARLOE 2017: K. Harloe, «Kritische Zeitgenossen: Lessing, Heyne, Herder», a DISSELKAMP / TESTA 2017, p. 258-267.
- HECKEL 1996: W. Heckel, «Origines Veliae in Pompeius Trogus, Prologue XVIII», *The American Journal of Philology* 117.2, 1996, p. 309-310.
- HEEREN 1840: M. Heeren, *Manuel de l'Histoire Ancienne*, Brusel-les 1840.
- HEGEWISCH 1793: D. H. Hegewisch, «Ueber die Kolonien der Griechen», *Berlinische Monatschrift* 19, p. 170-195.
- HEGEWISCH 1808: D. H. Hegewisch, *Notions historiques et géographiques sur les colonies grecques*, Altona 1808.
- HEGEWISCH 1811: D. H. Hegewisch, *Ueber die griechischen Colonieen seit Alexander dem Grossen. Ein Nachtrag in den geographischen und historischen Nachrichten die Colonieen der Griechen*, Altona 1811.
- HEIDENREICH 2006: M. Heidenreich, *Christian Gottlob Heyne und die Alte Geschichte*, Munich 2006.
- HENDREICH 1658: P. Hendreich, *Massilia*, Apud Josiam Staedelium, [sense lloc de publicació] 1658.
- HENRI 1963: R. Henri, «La stratigraphie de Saint-Blaise», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 107.1, 1963, p. 81-89.
- HERMARY / HESNARD / TRÉZINY 1999: A. Hermary / A. Hesnard / H. Tréziny, *Marseille grecque: 600-49 av. J.C., La cité phocéenne*, Paris 1999.
- HERMARY 2019a: A. Hermary, «Artémis d'Éphèse à Marseille et dans ses fondations», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 61-63.
- HERMARY 2019b: A. Hermary, «Les cultes phocéens», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 64-65.

- HEYNE 1766-1767: C.G. Heyne, *De veterum coloniarum iure eiusque causis, I-II*, Gotinga 1766-1767.
- HEYNE 1785: C.G. Heyne, *Opuscula academica collecta et animadversionibus locupletata*, vol. I, Gotinga 1785.
- HODOS 1999: T. Hodos, «Intermarriage in the Western Greek Colonies», *Oxford Journal of Archaeology* 18.1, 1999, p. 61-78.
- HODOS 2000: T. Hodos, «Wine Wares in Protohistoric Eastern Sicily», a C. J. Smith / J. Serrati (eds.), *Sicily from Aeneas to Augustus*, University Press, Edimburg 2000, p. 41-54.
- HODOS 2006: T. Hodos, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, Londres 2006.
- HODOS 2010: T. Hodos, «Local and global perspectives in the study of social and cultural identities», a S. Hales / T. Hodos (eds.), *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, Cambridge 2010, p. 3-31.
- HORDEN / PURCELL 2000: P. Horden / N. Purcell, *The corrupting sea. A Study of Mediterranean History*, Oxford 2000.
- HOZ 1997: M^a. P. de Hoz, «Epigrafía griega en Hispania», *Epigraphica* 59, 1997, p. 29-96.
- HOZ 2014: M^a. P. de Hoz, *Inscripciones griegas de España y Portugal*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 40, Madrid 2014.
- IBÁÑEZ 1744: G. Ibáñez, *Noticia y juicio de los más importantes historiadores de España*, València 1744.
- IBÁÑEZ 1746: G. Ibáñez, *Advertencias de la Historia del Padre Mariana*, València 1746.
- ISAAC 1986: B. H. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.
- JACOB 1985: P. Jacob, «Notes sur la toponimie grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique», *Ktéma* 10, 1985, p. 247-271.
- JAMES 2003: P. James, «Naukratis Revisited», *Hyberboreus: Studia Classica* 9.2, 2003, p. 235-264.
- JAMES 2005: P. James, «Archaic Greek colonies in Libya: historical vs. archaeological chronologies?», *Libyan Studies* 36, 2005, p. 1-20.
- JÁRREGA 2006: R. «Járrega, La problemàtica històrica i arqueològica de *Dertosa*: estat actual dels coneixements i hipotesis de treball», *BRSAT* 28, 2006, p. 137-197.

BIBLIOGRAFIA

- JEFFERY 1966: L. H. Jeffery, «Review works: *Colony and Mother City in ancient Greece* by A.J.Graham; *Metropolis und Apoikie: historische Beiträge zur Geschichte ihrer gegenseitigen Beziehungen* by J.Seibert», *Journal of Hellenic Studies* 86, 1966, p. 242-245.
- JOURDAIN-ANNEQUIN 1982: C. Jourdain-Annequin, «Héraclès en Occident. Mythe et histoire», *Dialogues d'histoire ancienne* 8.1, 1982, p. 227-282.
- KERSCHNER 2004: M. Kerschner, «Phokäische Thalassocratie oder Phantom-Phokäer? Die frühgriechischen Keramikfunde im Süden der iberischen Halbinsel aus der ägäischen Perspektive», a K. Lomas (ed.), *Greek Identity in the Western Mediterranean: Papers in Honour of Brian Shefton*, Mnemosyne Suppl. 246, Leiden 2004, p. 115-148.
- KOUROU 2015: N. Kourou, «Literacy, networks and social dynamics in archaic Rhodes», a S. Nawracala / R. Nawracala (eds), *ΠΟΛΥΜΑΘΕΙΑ*, Festschrift für Hartmut Matthäus anlässlich 65, Aachen 2015, p. 245-263.
- KRINZINGER / TOCCO 1999: F. Krinzinger / G. Tocco, *Neue Forschungen in Velia*, Velia-Studien I, Vienna 1999.
- KUNZE / MAIER ALLENDE 2014: M. Kunze / J. Maier Allende (eds.), *El legado de Johann Joachim Winckelmann en España*, Mainz 2014.
- LABANDEIRA 2001: A. Labandeira (ed.), *Marcillo, Manuel. Crisi de Catalunya, hecha por las naciones extranjeras*. Imprenta Matheyat, Barcelona, 1685, *Biobliografías españolas: compilación de repertorios clásicos* 2, Madrid 2001.
- LACARRY 1677: A. Lacarry, *Historia tum coloniarum á Gallia in exterarum nationes missarum, tum exterarum nationum in Gallias deduciarum*, Chiaramonte 1677.
- LAFUENTE 1889: M. Lafuente, *Historia general de España desde los tiempos primitivos hasta la muerte de Fernando VII*, vol. 12, Madrid 1889.
- LAGUNA 1994: G. Laguna, «Literatura comparada y tradición clásica. Quevedo y sus fuentes clásicas», *Anuario de Estudios Filológicos* 17, 1994, p. 283-294.
- LAMBOGLIA 1974: N. Lamboglia, «Encore sur la fondation d'Ampurias», a *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona-Ampurias 1971*, Barcelona 1974, p. 105-108.
- LAUTARD 1829: J.B. Lautard, *Histoire de l'Académie de Marseille, depuis sa fondation en 1726 jusqu'en 1826*, Marsella 1829.

- LE MAIRE 1531: T. Le Maire, *Illustrations des Gaules*, París 1531.
- LEPORE 1968: E. Lepore, «Per una fenomenologia storica del rapporto città-territorio in Magna-Grecia», a *La città e il suo Territorio* (Atti del VII convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 8-12 ottobre 1967), Tarent 1968, p. 29-66.
- LEPORE 1981: E. Lepore, «I Greci in Italia», a I. Barbadoro (ed.), *Storia della società italiana*, Milà 1981, p. 213-268.
- LEPORE 1982: E. Lepore, *La Grande Grèce. Aspects et problèmes d'une «colonisation» ancienne*, Publications du Centre Jean Bérard, Nàpols 2000.
- LÉVI-STRAUSS 1967: Cl. Lévi-Strauss, *Razza e storia e altri studi di antropologia*, Torí 1967 (antologia a cura de P. Caruso).
- LITER / SANCHÍS / HERRERO 1992: C. Liter / F. Sanchís / A. Herrero, *Geografía y cartografía renacentista*, Historia de la Ciencia y de la Técnica 13, Madrid 1992.
- LLOBREGAT 1983: E. Llobregat, «Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum* II, 1983, p. 225-242.
- LLOYD 1986: J.A. Lloyd, «Why Should Historians Take Archaeology Seriously?», a J.L. Bintliff / C.F. Gaffney (eds.), *Archaeology at the Interface: Studies in Archaeology's Relationships with History, Geography, Biology and Physical Science*, BAR-IS 300, Oxford 1986, p. 40-51.
- LOMAS 2006: K. Lomas, «Beyond Magna Graecia: Greeks and Non-Greeks in France, Spain and Italy», a K. H. Kinzl (ed.), *A companion to the classical Greek world*, Londres 2006, p. 174-196.
- LOMBARDO 2006: M. Lombardo, «I Greci in Dalmazia. Presenze e fondazioni coloniali», a F. Lenzi (ed.), *Rimini e l'Adriatico nell'età delle guerre puniche*, Bologna 2006, p. 19-32.
- LOMBARDO 2009: M. Lombardo, «Da *apoikiai* a *metropoleis*. Dal progetto al convegno», a M. Lombardo / F. Frisone (a cura de), *Colonie di colonie*, Galatina 2009, p. 17-30.
- LONG / MIRO / VOLPE 1992: L. Long / J. Miro / G. Volpe, «Les épaves archaïques de la pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var): des données nouvelles sur le commerce de Marseille à la fin du vie s. et dans la première moitié du ve s. av. J.-C.», a M. Bats / G. Bertucchi / G. Conges / H. Tré-

BIBLIOGRAFIA

- ziny (dirs.), *Marseille grecque et la Gaule*, Actes des colloques de Marseille 1990, Etudes Massaliètes 3, Lattes, Aix-en-Provence 1992, p. 199-234.
- LONGO / PONTRANDOLFO 2017: F. Longo / A. Pontrandolfo, «Da Cerere ad Athena: per una storia della ricerca del santuario settentrionale», a R. Graells / F. Longo / G. Zuchtriegel (a cura de), *Le armi di Athena. Il santuario settentrionale di Paestum*, Nàpols 2017, p. 31-44.
- LÓPEZ-CACHERO 2005: J. López-Cachero, *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.
- LÓPEZ-MONTEAGUDO 1977-1978: G. López-Monteagudo, «Panorama actual de la colonización griega en la Península Ibérica», *Archivo español de arqueología* 50-51, 1978, p. 3-14.
- LÓPEZ-PARDO 1991: F. López-Pardo, «El periplo de Hannon y la expansión cartaginesa en el África occidental», *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 25, 1991, p. 59-72.
- LOZANO 1794: J. Lozano, *Bastitania y Contestania del Reino de Murcia*, 3 vols., Murcia 1794.
- LUCERO 2001: L. Lucero, «Joan Margarit, l'humanista», *Revista de Girona* 238, 2006, p. 68-73.
- LUCERO 2006: L. Lucero, «Joan Margarit, Fidel Fita i Robert B. Tate: la dedicatòria del Paralipomenon Hispaniae», *Estudi General* 21, 2001, p. 465.
- MADOZ 1877: P. Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, 16 vols., Madrid 1846-1850.
- MAFFEI 1734: F. S. Maffei, *Galliae Antiquitates quaedam selectae atque in plures epistolas distributae...*, Verona 1734.
- MAGNANI 2002: S. Magnani, *Il viaggio di Pitea sull'oceano*, Bolonya 2002.
- MAIER ALLENDE 2014: J. Maier Allende, «La huella de Winckelmann en España», a KUNZE / MAIER ALLENDE 2014, p. 21-46.
- MALKIN 1998: I. Malkin, «The Middle Ground: Philoktetes in Italy», *Kernos* 11, 1998, p. 131-141.
- MALKIN 2002: I. Malkin, «A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan and Local Elites in the Bay of Naples», a Cl. Lyons / J. K. Papadopoulos (eds.), *The archaeology of colonialism. Issues and debates*, Los Angeles 2002, p. 151-181.

- MALKIN 2003: I. Malkin, «“Tradition” in Herodotus: the Foundation of Cyrene», a P. Derow / R. Parker (eds.), *Herodotus and His World: Essays from a Conference in Memory of George Forrest*, Oxford 2003, 153-170.
- MALKIN 2004: I. Malkin, «Postcolonial concepts and ancient Greek colonization», *Modern Language Quarterly* 65, 2004, p. 341-364.
- MALKIN 2011: I. Malkin, *A Small Greek World*, Oxford 2011.
- MALKIN 2016: I. Malkin, «Greek colonisation: The Right to Return», a L. Donnellan / V. Nizzo / G.-J. Burgers (eds.), *Conceptualising early Colonisation*, Institut Historique Belge de Rome, Brussel·les/Roma 2016, p. 27-50.
- MALUQUER 1974: J. Maluquer, «En torno a las fuentes griegas sobre el origen de Rhode», a *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona-Ampurias 1971*, Barcelona 1974, p. 125-138.
- MAR / RUIZ DE ARBULO 1993: R. Mar / J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell 1993.
- MARANGES 1803: J. Maranges, *Compendio histórico, resumen y descripción de la antiquísima ciudad de Empurias*, (edició facsímil), Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, Barcelona 1968.
- MARCILLO 1685: M. Marcillo, *Crisi de Catalunya, hecha por las naciones estrangeras*, Barcelona 1685.
- MARI 2016: M. Mari, «I ‘tempi’ della colonizzazione greca arcaica. Spunti per un dialogo tra discipline», a L. Donnellan / V. Nizzo / G.-J. Burgers (eds.), *Contexts of Early Colonization*, Papers of the Royal Netherlands Institute in Rome 64, Roma 2016, p. 21-33.
- MARIANA 1751: J. De Mariana, *Historia General de España*, Anvers 1751.
- MARTÍ 1997: B. Martí, «Les estampes de l’antiguitat en les *Observaciones* d’A. J. Cavanilles», *Quadernos de Geografía* 62, 1997, p. 482-507.
- MARTIN 1744: J. Martin, *Eclaircissement sur les origines Celtiques et gauloises avec les quatre premiers siècles des annales des Gaules*, Paris 1744.
- MARTIN 1752: J. Martin, *Histoire des Gaules, et des conquêtes des gaulois, depuis leur origine jusqu’à la fondation de la monarchie Française. Ouvrage enrichi de Monumens antiques & de Cartes Géographiques*, Paris 1752.
- MARTÍN 1968: G. Martín, «La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona de Denia-Jávea», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 3, 1968, p. 7-63.

BIBLIOGRAFIA

- MARTÍN 1982: A. Martín, «Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà, en els segles IV-III aC», *Cypsela* IV, 1982, p. 113-122.
- MARTÍN 2006: A. Martín, «Historia de la investigación», a MARTÍN / PUIG 2006, p. 11-20.
- MARTÍN *et al.* 2010: A. Martín / F. Codina / R. Plana / G. De Prado, «Le site ibérique d'Ullastret (Baix Empordà, Catalogne) et son rapport avec le monde colonial méditerranéen», a H. Tréziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Paris 2010, p. 89-104.
- MARTÍN / PUIG 2006: A. Martín / A. M. Puig (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, MAC, Sèrie Monogràfica 23, Girona 2006.
- MARTÍNEZ PÉREZ 2014a: A. Martínez Pérez, «Fortuna de las obras de Winckelmann en España. La traducción de la Historia del Arte de la Antigüedad de Diego Antonio Rejón de Silva», a KUNZE / MAIER ALLENDE 2014, p. 47-60.
- MARTÍNEZ PÉREZ 2014b: A. Martínez Pérez (ed.), *Historia de las Artes entre los antiguos por Johann Joachim Winckelmann. Obra traducida del alemán al francés y de este al castellano en 1784 e ilustrado con algunas algunas notas por Diego Antonio Rejón de Silva*, Madrid 2014.
- MARTÍNEZ-QUINTANILLA 1865: P. Martínez Quintanilla, *La Provincia de Gerona. Datos estadísticos sobre su territorio, poblacion, beneficiencia, baños y aguas minerales, intruccion publica, monumentos historicos y artisticos*, Girona 1865.
- MARTÍN-GARCÍA 1992: J. A. Martín-García, «El periplo de África de Hannón», *Analecta Malacitana* 15.1-2, 1992, p. 55-84.
- MARTINÓN-TORRES 2008: M. Martínón-Torres, «Why Should Archaeologists Take History and Science Seriously?», a M. Martínón-Torres / T. Rehren (eds.), *Archaeology, History and Science: Integrating Approaches to Ancient Material*, Walnut Creek 2008, p. 15-36.
- MARTON 1997: L. Marton, «Le tradizioni sui rodii in occidente in età pre-olimpiadica : tra realtà storica e propaganda», a *Il dinamismo della colonizzazione greca*, Nàpols 1997, p. 135-144.
- MARZOLI 2005: D. Marzoli, *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*, Iberia Archaeologica, Band 5, Mainz-am-Rhein 2005.

- MAS 2010: J. Mas, *Wilhelm von Humboldt. Historia de la decadencia y ocaso de los Estados libres griegos y otros textos sobre la Antigüedad clásica*, Madrid 2010.
- MASDÉU 1784-1805: J. F. Masdéu, *Historia crítica de España y de la cultura española*, Madrid 1784-1805.
- MATEU 1989: J. Mateu, «Invitación para recordar manuscritos sobre ilustrados españoles: Pedro y Rafael Mohedano y su *Historia literaria de España*», a *Haciendo historia: homenaje al profesor Carlos Seco*, Madrid 1989, p. 143-150.
- MAUCOMBLE 1767: J.-F. D. de Maucombe, *Histoire abrégée de la ville de Nîmes, avec la description de ses antiquités*, Amsterdam 1767.
- MAUESBERG 2014: M. Mauesberg, «Die komplexe Welt der Kolonisation. Mediterrane Beziehungsgeflechte am Beispiel Massalias», a R. Rollinger / K. Schnegg (eds.), *Kulturkontakte in Antiken Welten: vom Denkmodell zum Fallbeispiel*, Proceedings des internationalen Kolloquiums aus Anlass des 60. Leuven 2014, p. 109-134.
- MAUESBERG 2019: M. Mauesberg, *Die «griechische Kolonisation». Ihr Bild in der Antike und der modernen altertumswissenschaftlichen Forschung*, Histoire Bd. 152, Bielefeld 2019.
- MAURY 1864: L.F. Maury, *L'ancienne Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, París 1864.
- MAYER I OLIVÉ 2011-2012: M. Mayer i Olivé, «Jeroni Pujades: les inscripcions al servei de la patria», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 53, 2011-2012, p. 265-286.
- MCCONNELL 1988: B. E. McConnell, «Review work: *Antiche fondazioni greche. Sicilia e Italia meridionale* by Federica Cordano», *American Journal of Archaeology* 92.2, 1988, p. 296-298.
- MEDEROS 2006: A. Mederos, «El periplo norteafricano de Ofelas», *Gerión* 24.1, 2006, p. 65-84.
- MEDEROS 2017: A. Mederos, «The Mycenaean contacts with the Iberian Peninsula during the Late Bronze Age (1625-1150 BC)», a M. Fotiadis / R. Laffineur / Y. Lolos / A. Vlachopoulos (eds.), *Hesperos. The Aegean Seen From the West*, Aegaeum 41, Lieja 2017, p. 25-39.
- MEDEROS / ESCRIBANO 2000: A. Mederos / G. Escribano, «El periplo norteafricano de Hannón y la rivalidad gaditano-cartaginesa de los siglos IV-III a.C.», *Gerión* 18, 2000, p. 77-107.

BIBLIOGRAFIA

- MELE 1986: A. Mele, «Pirateria, commercio e aristocrazia: replica a Benedetto Bravo», *Dialogues d'histoire ancienne* 12, 1986, p. 67-109.
- MELLI 2006: P. Melli, «L'Emporio di Genova. Riflessioni e problema aperti alla luce dei nuovi ritrovamenti», a *Gli etruschi da Genova ad Ampurias*, Pisa 2006, p. 609-637.
- MÉNARD 1750: L. Ménard, *Histoire civile, ecclésiastique, et littéraire de la ville de Nismes, avec notes et les preuves. Suivi de dissertations historiques & critiques sur les antiquités, & de diverses observations sur son histoire naturelle*, Paris 1750.
- MÉNARD 1819: L. Ménard, *Histoire des antiquités de la ville de Nismes et de ses environs*, Nimes 1819.
- MERCURI 2015: L. Mercuri, «Commerces méditerranéens en Provence orientale au 1er âge du Fer: un état de la question», a R. Roure (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats*, Études Massaliètes 12, *BiAMA* 15, Arles 2015, p. 49-59.
- MESTRE 1993: A. Mestre, «Gregorio Mayans y la publicación de la *Polygraphia* española de Christóbal Rodríguez», a F. M. Gimeno (ed.), *Erudición y discurso histórico: las instituciones europeas (s. XVIII-XIX)*, Universitat de València, València 1993, p. 51-72.
- MESTRE 1999: A. Mestre, *Gregorio Mayans entre la erudición y la política*, Institución Alfonso el Magnánimo, València 1999.
- MESTRE 2000: A. Mestre, *Historia, fueros y actitudes políticas: Mayans y la historiografía del XVIII*, Universitat de València, València 2000.
- MICUNCO 2008: M. S. Micunco, *La géographie dans la Bibliothèque de Photios: le cas d'Agatharchide*, Tesi doctoral inèdita, Université de San Marino.
- MIER 2002: A. de Mier, «Enrique Flórez (†1773), O.S.A., y la historia de la Iglesia hasta su tiempo», *Revista augustiniana* 43 (132), 2002, p. 511-556.
- MIER 2003: A. de Mier, «El P. Enrique Flórez, OSA (1702-1773), autor de *España Sagrada*, cómo empleaba un día», *Religión y Cultura* 226, 2003, p. 625-660.
- MIERSE 1994: W. E. Mierse, «Ampurias: the urban development of a graeco-Roman city on the Iberian coast», *Latomus* 53, 1994, p. 790-805.
- MIRALLES 2002: E. Miralles, «La Corónica universal del principado de Cataluña de Jeroni Pujades, una obra interpolada?», *Llengua & Literatura* 13, 2002, p. 223-272.

- MIRÓ 2006: M. T. Miró, *La ceràmica àtica de figures roges a la ciutat grega d'Emporion*, Monografies Emporitanes 14, Barcelona 2006.
- MIRÓ / SANTOS 2014: M. T. Miró / M. Santos, «La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques», *Catalan Historical Review*, 7, IEC, Barcelona, 2014, p. 109-125.
- MOLAS 2000: P. Molas (ed.), *Textos clásicos para la historia de Cataluña*, II, Madrid 2000.
- MOLINER 1999: M. Moliner, «Les Faubourgs: les nécropoles», a A. Hesnard / M. Moliner / F. Conche / M. Bouiron (eds.), *Parcours de villes: Marseille: 10 ans d'archéologie, 2600 ans d'histoire* (Exposition Vieille Charité, 3 novembre 1999-31 gener 2000), Marsella 1999, p. 107-124.
- MOMIGLIANO 1992: A. Momigliano, *Le radici classiche della storiografia moderna*, Florència 1992.
- MONTESQUIEU 1748: Ch.-L. de Secondat Montesquieu, *Esprit des lois*, Ginebra 1748.
- MORA 1998: G. Mora, *Histórias de MármoL. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XVIII, Madrid 1998.
- MORA 2004a: G. Mora, «Ambrosio de Morales», *Zona arqueológica 3. Pioneros de la arqueología en España (del siglo XVI a 1912)*, 2004, p. 21-24.
- MORA 2004b: G. Mora, «Enrique Flórez de Setién y Huidobro», *Zona arqueológica, 3, Pioneros de la arqueología en España (del siglo XVI a 1912)*, 2004, p. 43-46.
- MORA 2009: G. Mora, «Real Academia de la Historia (RAH)», a M. Díaz-Andreu / G. Mora / J. Cortadella (coords.), *Diccionario histórico de la Arqueología en España (siglos XV-XX)*, Madrid 2009, p. 549-551.
- MOREL 1966: J.-P. Morel, «Les Phocéens en Occident, certitudes et hypothèses», *Parola del Passato* 21, 1966, p. 378-420.
- MOREL 1972: J.-P. Morel, «Colonisations d'Occident (A propos d'un récent colloque)», *Mélanges de l'école française de Rome* 84, 1972, p. 721-733.
- MOREL 1975a: J.-P. Morel, «L'expansion phocéenne en Occident: dix années de recherches (1965-1975)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 99, 1975, p. 853-896.
- MOREL 1975b: J.-P. Morel, «Récentes recherches sur la colonisation phocéenne en Occident», *Revue Archéologique* 1975, p. 141-148.

BIBLIOGRAFIA

- MOREL 1982: J.-P. Morel, «Les Phocéens d'Occident: nouvelles données, nouvelles approches», a *I Focei dall'Anatolia all'Oceano*, La Parola del Pasato 37, 1982, p. 479-500.
- MOREL 1990: J.-P. Morel, «Archéologie et textes : l'exemple de la colonisation grecque en Occident», a *Le Pont-Euxin vu par les Grecs: sources écrites et archéologie. Symposium de Vani (Colchide)*, Annales littéraires de l'Université de Besançon 427, 1990, p. 13-25.
- MORET 1995: P. Moret, «Tite-Live et la topographie d'Emporion», *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge XXXI* (1), 1995, p. 55-75.
- MORET 2000: P. Moret, «Alon: un nom pour des ruines», a BADIÉ *et al.* 2000, p. 239-254.
- MORET 2003: P. Moret, «Sobre la polisemia de los nombres Íber e Iberia en Polibio», a J. Santos / E. Torregaray (eds.), *Polibio y la Península Ibérica*, Revisiones de Historia Antigua IV, Vitoria 2003, p. 279-306.
- MORET 2006: P. Moret, «La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie : étapes et acteurs», a G. Cruz-Andreotti / P. Leroux / P. Moret (eds.), *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*, Málaga-Madrid 2006, p. 37-73.
- MORET *et al.* 1995: P. Moret / A. Puigcerver / P. Rouillard / M. J. Sánchez / P. Sillieres, «The fortified settlement of la Picola (Santa Pola, Alicante) and the Greek influence in South-east Spain», a B. Cunliffe / S. Keay (eds.), *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia. From the Copper Age to the Second Century A.D.*, Proceedings of the British Academy 86, 1995, p. 109-125.
- MORRIS 1996: I. Morris, «The Absolute Chronology of the Greek Colonies in Sicily», *Acta Archaeologica* 67, 1996, p. 51-59.
- MOSSE 1970: C. Mosse, *La colonisation dans l'antiquité*, Paris 1970.
- MÜNTER 1818: F. Münter, *Velia in Lucanien. Eine Beilage zu Hegemisch über die Colonien der Griechen*, Altona 1818
- MUSTI 1989: D. Musti, *Storia greca. Linee di sviluppo dall'età micenea all'età romana*, Roma-Bari 1989.
- NAVA 1989: M. T. Nava, «Legado arqueológico, academicismo e historia en el setecientos español», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII.2, 1989, p. 197-207.

- NENCI / VALLET 1977: G. Nenci / G. Vallet (eds.), *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle hole Tirreniche, 1. Opere di carattere generale (1537-1975)*, Pisa-Roma 1977.
- NENCI / VALLET 1981: Nenci / G. Vallet (eds.), *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle hole Tirreniche, 2. Opere di carattere generale (1976-1980), Addenda 1537-1975*, Pisa-Roma-Nàpols 1981.
- NICOLET 2001: Cl. Nicolet, «Des Belles-Lettres à l'érudition: l'Antiquité gréco-romaine à l'Académie au XVIIIe siècle», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 145.4, 2001, p. 1.627-1.637.
- NIEMEYER 1979-1980: H. G. Niemeyer, «A la búsqueda de Mainake: El conflicto entre los testimonios arqueológicos y escritos», *Habis* 10-11, 1980, p. 279-306.
- NIEMEYER 1990: H. G. Niemeyer, «The greeks and the far west: towards a revaluation of the archaeological evidence for Spain», a *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, Tàrent 1990, p. 29-54.
- NIETO *et al.* 2005: X. Nieto / A. Revil / Ch. Morhange / G. Vivar / E. Rizzo / X. Aguelo, «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos», *Empúries* 54, 2005, p. 71-100.
- NIJBOER 2016: A. Nijboer, «Is the tangling of events in the Mediterranean around 770-760 BC in the Conventional Absolute Chronology (CAC) a reality or a construct?», a L. Donnellan / V. Nizzo / G.-J. Burgers (eds.), *Contexts of Early Colonization*, Papers of the Royal Netherlands Institute in Rome 64, Roma 2016, p. 35-47.
- NIZZO 2007: V. Nizzo, *Ritorno ad Ischia. Dalla statigrafia della necropoli di Pithekoussai alla tipologia dei materiali*, Col. Centre Jean Bérard 26, Nàpols 2007.
- NIZZO 2020: V. Nizzo, «Identità in trasformazione: dialettiche simbiotiche nella Campania di età orientalizzante», a V. Nizzo (a cura de), *Gli etruschi e il MANN*, Milà 2020, p. 76-93.
- NOËL 1585: P. J. Noël, *Histoire de l'état et republique des Druides Eubages...*, París 1585.
- NOLLA / VILA 2000: J. M. Nolla / P. Vila, «“Notice historique sur la ville et le Comté d'Empurias” de Francesc Jaubert de Paça (presentació i facsímil de l'edició de 1823)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLI, 2000, p. 419-530.

BIBLIOGRAFIA

- OLESTI 1996: O. Olesti, «El territori de la colònia grega d'Empúries i la colonització focea a Catalunya», *Faventia* 18.2, 1996, p. 141-143.
- OLIVER 1987-1988: A. Oliver, «Tres yelmos de tipo "Montefortino" hallados en Benicarló», *CuPAC* 13, 1987-1988, p. 205-212.
- OLIVER 2006: A. Oliver, *El Puig de La Nau, Benicarló*, Castelló, Museu de Belles Arts, Castelló 2006.
- OLIVER / GUSI 1995: A. Oliver / F. Gusi, *El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia castellonenques 4, Castelló 1995.
- OLIVERAS 2008: C. Oliveras, «Els precedents de la recerca. Una visió des de l'Empordà», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 39, 2008, p. 31-48.
- OLMOS 1989: R. Olmos, «Los griegos en Tartessos: una nueva contrastación entre las fuentes arqueológicas y las literarias», a M. E. Aubet (coord.), *Tartessos. Arqueología Protohistórica del Bajo Guadalquivir*, Sabadell 1989, p. 495-521.
- ORTOLÀ / REDONDO 2004: A. F. Ortolà / J. Redondo, «Elements mitològics i folclòrics a la *Crònica* de Pere-Antoni Beuter», a *Història i llegenda al Renaixement. Estudi General* 23-24, 2004, p. 261-280.
- OSBORNE 1998: R. Osborne, «Early Greek colonization? The nature of Greek settlement in the West», a N. Fisher / H. van Wees (eds.), *Archaic Greece. New approaches and new evidence*, Londres 1998, p. 251-269.
- OSBORNE 2005: R. Osborne, «Urban sprawl. What is urbanization and why does it matter?», a R. Osborne / B. W. Cunliffe (eds.), *Mediterranean urbanization. 800-600 BC*, Oxford 2005, p. 1-17.
- OSBORNE 2009: R. Osborne, *Greece in the making, 1200-479 BC*, Londres 2009.
- OSBORNE 2011: R. Osborne, *The History Written on the Classical Greek Body*, Cambridge 2011.
- OWEN 2005: S. Owen, «Analogy, Archaeology and Archaic Greek Colonization», a H. Hurst / S. Owen (eds.), *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity & Difference*, Londres 2005, p. 5-22.
- PALLOTTINO 1984: M. Pallottino, *Etruscologia*, 7a ed., Milà 1984.
- PAPALEXANDROU 2012: N. Papalexandrou, «Review: R. Osborne, The History Written on the Classical Greek Body, Cambridge 2011», *American Journal of Philology* 133, 2012, p. 525-528.

- PARKE 1956: H. W. Parke, *The Delphic oracle*, Oxford 1956.
- PASTOR 1975: E. Pastor, *Un erudito, el marqués de Mondéjar*, Ayuntamiento de Madrid, Madrid 1975.
- PAYNE 1931: H. Payne, *Necrocorinthia*, Oxford 1975.
- PELAYO 2013: J. A. Pelayo, «La Il·lustració a Catalunya», *Catalan Historical Review* 6, 2013, p. 169-177.
- PELLA Y FORGAS 1883: J. Pella y Forgas, *Historia del Ampurdán: estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Catalunya*, facsímil, amb pròleg de J. Maluquer de Motes, Olot 1980.
- PELLOUTIER 1770: S. Pelloutier, *Histoire des Celtes et particulièrement des Gaulois et des Germains. Depuis les Temps fabuleux, jusqu'à la prise de Rome par les gaulois*, París 1770.
- PENA 1974: M. J. Pena, «Artemis-Diana y algunas cuestiones en relación con su iconografía y su culto en occidente», *Ampurias* 35, 1974, p. 109-134.
- PENA 1985: M. J. Pena, «Le problème de la supposée ville indigène à côté d'Emporion. Nouvelles hypothèses», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 11, Besançon, 1985, p. 69-83.
- PENA 1988: M. J. Pena, «Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries», *Fonaments* 7, 1988, p. 11-45.
- PENA 1989: M. J. Pena, «Avieno y las costas de Cataluña y Levante I. Tyrichae: ΤΥΡΙΚΑΙ ¿La tiria?», *Faventia* 11.2, 1989, p. 9-21.
- PENA 1993: M. J. Pena, «Avieno y las costas de Cataluña y Levante (II). Hemeroskopeion-Dianium», *Faventia* 15.1, 1993, p. 61-77.
- PENA 2000: M. J. Pena, «Les cultes d'Emporion», a A. Hermary / H. Tréziny (dirs.), *Les cultes des cités phocéenes*, Études Massaliètes 6, Ais de Provença 2000, p. 59-68.
- PENA 2006: M. J. Pena, «Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia)», a MARTÍN / PUIG, 2006, p. 41-53.
- PÉREZ VILATELA 1993: L. Pérez Vilatela, «Primitiva zona geográfica de aplicación del coronimo *Iberia*», *Faventia* 15.1, 1993, p. 29-44.
- PÉREZ VILATELA 1994: L. Pérez Vilatela, «Antiguas ciudades del Maestrazgo castellonense: Onussa y Thyrichae», *QuPAC* 16, 1994, p. 221-234.
- PÉREZ VILATELA 1995: L. Pérez Vilatela, «Los νοστοί en Iberia, según la escuela de Pérgamo», *Cuadernos de Filología Clásica* 5, 1995, p. 321-344.

BIBLIOGRAFIA

- PERICOT 1955: L. Pericot, «La prehistoria en la Real Academia de Buenas Letras», a *Historia y Labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona desde su fundación en el siglo XVIII*, Barcelona 1955, p. 33-36.
- PERROT 1906: G. Perrot, «Notice sur la vie et les travaux de Désiré Raoul-Rochette, lue dans la séance publique annuelle du 16 novembre 1906», *CRAI*, 1906, p. 638-701.
- PETIT-RADEL 1815a: Ph. Petit-Radel, *Voyage historique, chorographique et philosophique dans les principales villes de l'Italie, en 1811 et 1812*, Paris 1815.
- PETIT-RADEL 1815b: Ph. Petit-Radel, «Sur l'origine grecque du fondateur d'Argos», *Mémoires de l'Institut Royal de France, Classe d'Histoire et de Littérature Ancienne*, tom 2, Paris 1815, p. 1-43.
- PLÁCIDO 1989: D. Plácido, «Realidades arcaicas de los viajes míticos a Occidente», *Gerión* 7, 1989, p. 41-51.
- PLÁCIDO 2000: D. Plácido, «La percepción antigua de la geografía tartésica: la Ora Marítima de Avieno», a *Lecturas geográficas: homenaje a José Estébanez Álvarez*, vol. 2, Madrid 2000, p. 1.667-1.674.
- PLANA 1994: R. Plana, *La chora d'Emporion paysage et structures agraires dans le nord-est catalan à la période pré-romaine*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 544, Paris 1994.
- PLUCHE 1764: N.-A. Pluche, *Concorde de la géographie des différents âges*, Paris 1764.
- POMEY 2013: P. Pomey, «Le voyage maritime, les bateaux utilisés vers 625-550 avant J.-C.», a VERGER / PERNET 2013, p. 211-214.
- POMEY 2019: P. Pomey, «Navigations et navires phocéens au vie s. av. J.C.», a DUSSEAUX / GAILLEDRAT / PLANA-MALLART 2019, p. 55-57.
- PONS 1984: E. Pons, *L'Empordà de l'edat del Bronze a la del Ferro 1100-600 aC*, Sèrie Monogràfica 4, Girona 1984.
- PONS 2002: E. PONS, *Mas Castellar de Pontós Alt emporda). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2002.
- PONS 2008: E. Pons, «Els orígens de l'estabilitat humana i de l'organització del territori empordanès», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLIX, 2008, p. 327-356.

- PONS 2012: E. Pons, «Los orígenes de la reocupación definitiva del territorio de l'Empordà (NE de Catalunya-NE d'Espanya)», a V. Ropiot / C. Puig / F. Mazière (eds.), *Les plaines littorales en Méditerranée nord-occidentale. Regards croisés d'histoire, d'archéologie et de géographie de la Protohistoire au Moyen Âge*, APOI, Montagnac 2012, p. 77-92.
- PONS / ASENSIO / FUERTES 2016: E. Pons / D. Asensio / M. Fuertes, Casas, «Sociedad y economía en el *oppidum* de Mas Castellar de Pontós-Empordà (425-350 a.C.): poblamiento y conflicto en el entorno de la colonia griega de *Emporion*», a Cl. De Chazelles / M. Schwaller (coord.), *Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de Méditerranée nord-occidentale: Mélanges offert à Bernard Dedet*, vol. I, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Monographies d'Archeologie Mediteraneenne 7, Lattes 2016, p. 19-45.
- PONS *et al.* 2010: E. Pons / D. Asensio / M. Fuertes / M. Bouso, «El yacimiento del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colonia focea de Emporion», a H. Tréziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Médi terranéenne et Africaine 3, Paris 2010, p. 105-118.
- PONS *et al.* 2013: E. Pons / D. Asensio / R. Jornet / J. Morer, «El complex arqueològic del jaciment ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). La Campanya 2010-2011», *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona 2012, p. 107-117.
- PONS *et al.* 2017: E. Pons / D. Asensio / R. Jornet / J. Morer, «El complex arqueològic ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Les campanyes d'excavació 2014-2015», a *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona 2017, p. 111-120.
- PONZ 1772-1792: A. Ponz, *Viage de España, o Cartas en que se da noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse, que hay en ella*, 17 vols., Madrid 1772-1792.
- POSTEI 1552: G. Postei, *Histoire des expéditions depuis le déluge, faites par les Gauloys*, Paris 1552.
- POUCET 2008: J. Poucet, «Quand l'archéologie, se basant sur la tradition littéraire, fabrique de la "fausse histoire": le cas des origines de Rome», *Folia Electronica Classica* 16, 1, <<http://bcs.fltr.ucl.ac.be/FE/16/TM16.html>>

BIBLIOGRAFIA

- PRINZ 1908: H. Prinz, *Funde aus Naukratis: Beiträge zur Archäologie und Wirtschaftsgeschichte des 7 und 6. Jahrhunderts v. Chr. Geb.*, Leipzig 1908.
- PRIVITERA 2007: S. Privitera, «“Poleis Massalias”: da Artemidoro di Efeso a Eustazio di Tessalonica», *MEFRA* 119.1, 2007, p. 41-49.
- PUGLIESE CARRATELLI 1971: G. Pugliese Carratelli, «Dalle odyssei alle apoikiai», *La Parola del Passato* 26, 1971, p. 393-417.
- PUIG 2006: A. M. Puig, *Rhode. Caracterització del jaciment i de les producció dels seus tallers ceràmics*, Tèsi doctoral inèdita, Universitat de Girona, Girona 2006.
- PUIG 2019: A. M. Puig, «Rhodè (Roses, province de Gérone)», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 74-75.
- PUIG / MARTIN 2006: A. M. Puig / A. Martin (coord.), 2006, *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, MAC-Girona, Sèrie Monogràfica 23, Girona 2006.
- PUIG I CADAVALCH 1909: J. Puig i Cadafalch, «Les excavacions d'Empúries. Estudi de la topografia», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, Barcelona 1908, p. 150-194.
- PUIG I CADAVALCH 1913: J. Puig i Cadafalch, «Els temples d'Empúries», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* IV, Barcelona 1913, p. 303-322.
- PUIG I CADAVALCH 1920: J. Puig i Cadafalch, «La colònia grega d'Empúries», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, Barcelona 1920, p. 694-712.
- PUIG I CADAVALCH 1934: J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, IEC, Barcelona 1934.
- PUJADES 1609: J. Pujades, *Corònica Universal del Principat de Catalunya*, Barcelona 1609.
- PURCELL 1990: N. Purcell, «Mobility and the Polis», a O. Murray / S. Price (eds.), *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oxford 1990, p. 29-58.
- PURCELL 2005: N. Purcell, «Colonization and Mediterranean history», a H. Hurst / S. Owen (eds.), *Ancient colonizations. Analogy, similarity and difference*, Londres 2005, p. 115-139.
- PY 2019: M. Py, «Lattara (Lattes, Hérault)», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 96-97.
- QUEYREL 2012: F. Queyrel, «La force de l'hellénisme: globalisation et glocalisation artistiques», a E. Bréaud (dir.), *La Méditerranée peut-elle rejouer un rôle civilisateur? Regards croisés sur les héritages et les défis culturels*, 2012, p. 61-75.

- RABANAL 1985a: M. A. Rabanal, «El Alto Imperio», a AA.VV, *Historia de la provincia de Alicante*, Múrcia 1985, p. 347-389.
- RABANAL 1985b: M. A. Rabanal, «Fuentes literarias del País Valenciano en la Antigüedad», a *Arqueología del País Valenciano. Panorama y perspectivas*, Anejo I de la Revista Lucentum, Alacant 1985, p. 201-256.
- RAFEL / ARMADA 2010: N. Rafel / X. L., «Armada, L'exploració minera al Baix Priorat (Tarragona) en época romana: notes a propòsit del *plumbum nigrum oleastrense*», *QuPAC* 28, 2010, p. 247-261.
- RALLO 1989: A. Rallo, *Le donne in Etruria*, Roma 1989.
- RAMBAUD 2005: F. Rambaud, «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias», *Empúries* 54, 2005, p. 54-70.
- RAOUL-ROCHETTE 1815: D. Raoul-Rochette, *Histoire critique de l'établissement des colonies grecques*, 4 vols., París 1815.
- RAUSELL 1999: H. Rausell, *Una aproximación al erasmismo valenciano: Cosme Damián Çavall y Pedro Antonio Beuter, catedráticos, sacerdotes y erasmistas*, Universitat de València, València 1999.
- RAYNAL 1775: G. T. Raynal, *Histoire philosophique des établissements des Européens dans les deux Indes*, París 1775.
- REMESAL / AGUILERA / PONS 2000: J. Remesal / A. Aguilera / L. Pons, *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Cataluña. Catalogo e Índices*, IV, Real Academia de la Historia, Madrid 2000.
- RICCI 2011-2012: A. Ricci, «D'una història nacional a una història patriòtica: la *Corònica universal* de Jeroni Pujades als *Anales de Catalunya* de Narcís Feliu de la Penya», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, LIII, 2011-2012, p. 307-332.
- RIDGWAY 1984: D. Ridgway, *L'Alba della Magna Grecia*, Milà 1984.
- RIDGWAY 2006: D. Ridgway, «Riflessioni su Tarquinia, Demarato e l'ellenizzazione dei barbari», a M. Bonghi-Jovino (a cura de) *Tarquinia e le civiltà del Mediterraneo*, Quaderni di Acme 77, Milà 2006, p. 27-47.
- RIPOLL 1983: E. Ripoll, *Els grecs a Catalunya*, Barcelona 1983.
- RIPOLL / SANMARTÍ 1978: E. Ripoll / E. Sanmartí, «La expansión griega en la Península Ibérica», a *II Congreso Internacional de Estudio sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental*, Barcelona 1978, p. 21-40.
- RIU 2018: E. Riu, «Josep Puig i Cadafalch i l'empresa arqueològica d'Empúries (1908-1923)», a J. Tremoleda (coord.), *Empúries, la gran empresa arqueològica de J. Puig i Cadafalch*, Barcelona 2018, p. 22-39.

BIBLIOGRAFIA

- ROBERTSON 1992: R. Robertson, *Globalization. Social Theory and Global Culture*, Londres 1992.
- ROBERTSON 1994: R. Robertson, *Glocalization: Time-Spac and Homogeneity-Heterogeneity*, a M. Featherston / S. Lasch / R. Robertson (eds.), *Global Modernities*, Londres 1994, p. 25-44.
- ROBY 1884: H.J. Roby, *An Introduction to the Study of Justinian's Digest*, Cambridge 1884.
- RODRÍGUEZ 2000: F. Rodríguez, «Topónimos griegos en Iberia y Tartessos», *Emerita* 68.1, 2000, p. 1-18.
- RODRÍGUEZ 2001: F. Rodríguez, «Más sobre Iberia y los topónimos griegos», *AEspA* 74, 2001, p. 25-33.
- RODRÍGUEZ MOHEDANO / RODRÍGUEZ MOHEDANO 1768a: R. Rodríguez Mohedano / P. Rodríguez Mohedano, *Historia literaria de España, desde su primera población hasta nuestros días*, tomo II, parte 1, Madrid 1768.
- RODRÍGUEZ MOHEDANO / RODRÍGUEZ MOHEDANO 1768b: R. Rodríguez Mohedano / P. Rodríguez Mohedano, *Historia literaria de España, desde su primera población hasta nuestros días*, tomo II, parte 2, Madrid 1768.
- ROEBUCK 1959: C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, Cambridge 1959.
- ROEBUCK 1961: C. Roebuck, «Review work: *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques* by Jean Bérard», *American Journal of Archaeology* 65.1, 1961, p. 71-72.
- ROOD 2007: T. Rood, «From Marathon to Waterloo: Byron, Battle Monuments, and the Persian Wars», a E. Bridges / E. Hall / P.J. Rhodes (eds.), *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the third Millennium*, Oxford 2007, p. 267-298.
- ROUILLARD 1982: P. Rouillard, «Les colonies grecques du Sud-Est de la Péninsule Ibérique. Etat de la question», a *I Focei dall'Anatolia all'Oceano*, La Parola del Passato 37, 1982, p. 417-431.
- ROUILLARD 1988: P. Rouillard, «Les colonies grecques de la Péninsule Ibérique: leur mode de fonctionnement et leur role», a *I Congreso Peninsular de Historia Antigua*, II, Santiago de Compostela 1988, p. 111-117.
- ROUILLARD 1991: P. Rouillard, *Les grecs et la péninsule ibérique du VIIIe siècle au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Publications du Centre Pierre Paris, 21, Paris 1991.

- ROUILLARD 2010: P. Rouillard, «La cerámica griega en la necrópolis de Cabezo Lucero», a *Guardamar del Segura, Arqueología y Museo. Museos municipales en el MAR*, Alacant 2010, p. 114-121.
- ROUILLARD / ESPINOSA / MORATALLA 2014: P. Rouillard / A. Espinosa / J. Moratalla (eds.), *Villajoyosa (Alicante, Espagne). Territoire et topographie. Le sanctuaire de la Malladeta*, Collection de la Casa de Velázquez, 141, Madrid 2014.
- ROUILLARD / GAILLEDROT / SALA 2007: P. Rouillard / E. Gailledrot / F. Sala (eds.), *L'établissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe-fin VIe siècle av. J.-C.), Fouilles de la Ràbita de Guardamar II*, Collection de la Casa de Velázquez 96, Madrid 2007.
- ROURE 2010: R. Roure, «Grecs et non-Grecs en Languedoc oriental: Espeyran, Le Cailar et la question de Rhodanousia», a H. Tréziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Paris 2010, p. 681-688.
- ROURE 2019: R. Roure, «Le Cailar (Gard) et Espeyran (Saint-Gilles-du-Gard, Gard)», a DUSSEAUX / GAILLEDROT / PLANA-MALLART 2019, p. 95.
- ROVIRA / DASCA 1995: J. Rovira / A. Dasca, *Antigüedades tarraconenses: el volum d'arqueologia i historia antiga de Tarragona de la «España Sagrada» d'Enrique Flórez (1769)*, Tarragona 1995.
- ROVIRA / SANMARTÍ 1983: J. Rovira / E. Sanmartí, «Els orígens de l'Empúries precolonial y colonial», *Informació Arqueològica* 40, 1983, p. 95-110.
- RUIZ DE ARBULO 1984: J. Ruiz de Arbulo, «Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses», *Arqueología espacial* 4, 1984, p. 115-140.
- RUIZ DE ARBULO 2002-2003: J. Ruiz de Arbulo, «Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode», *CuPAUAM* 28-29, 2003, p. 161-202.
- RUIZ-GÁLVEZ 2009: M. Ruiz-Gálvez, «¿Qué hace un micénico como tú en un sitio como éste? Andalucía entre el colapso de los palacios y la presencia Semita», *Trabajos de Prehistoria* 66.2, 2009, p. 93-118.
- SAINTE-CROIX 1779: G. de Sainte-Croix, *De l'état et du sort des anciennes colonies, des anciens peuples. Ouvrage dans lequel on traite du gouvernement des anciennes républiques, de leur droit public, etc. avec des observations sur les Colonies des Nations modernes, et la conduite des Anglois en Amérique*, Filadèlfia 1779.

BIBLIOGRAFIA

- SAINTE-CROIX 1786: G. de Sainte-Croix, *De l'Etat et du Sort des colonies des anciens peuples*, París 1786.
- SÁNCHEZ 2002a: S. Sánchez, *Arqueología y humanismo: Ambrosio de Morales*, Universidad de Córdoba, Córdoba 2002.
- SÁNCHEZ 2002b: S. Sánchez, «El elemento funerario romano a través de la historiografía local: Ambrosio de Morales», a D. Vaquerizo (coord.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, Córdoba 2002, p. 211-222.
- SANMARTÍ 1978: E. Sanmartí, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, 2 vols., Monografies Emporitanes IV, Barcelona 1978.
- SANMARTÍ 1988: E. Sanmartí, «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion», *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, p. 95-113.
- SANMARTÍ 1993a: E. Sanmartí, «Grecs et Ibères à Emporion. Notes sur la population indigène de l'Empordà et des territoires limitrophes», *Documents d'Archéologie Méridionale* 16, 1993, p. 19-25.
- SANMARTÍ 1993b E. Sanmartí, «Els íbers a Emporion (segles VI-III a.C.)», *Laietania* 8, 1993, p. 87-95.
- SANMARTÍ 1996: E. Sanmartí, «La tumba Cazurro de la necrópolis emporitana de El Portitxol y algunos apuntes acerca de la economía de Emporion en el siglo V a.C.», *Archivo español de arqueología* 69, 1996, p. 17-36.
- SANMARTÍ / RIPOLL 1981: E. Sanmartí / E. Ripoll, «Història de la Investigació», *Avenç* 38, p. 21-26.
- SANMARTÍ *et al.* 1986: E. Sanmartí / P. Castanyer / J. Tremoleda, «Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 1986, p. 141-184.
- SANMARTÍ *et al.* 1988: E. Sanmartí / P. Castanyer / J. Tremoleda, «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion», *Madridier Mitteilungen* 29, 1988, p. 191-200.
- SANMARTÍ *et al.* 1990: E. Sanmartí / P. Castanyer / J. Tremoleda, «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional», *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Keiserzeit*, Munic 1990, p. 117-144.

- SANMARTÍ *et al.* 1992: E. Sanmartí / P. Castanyer / J. Tremoleda, «Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion», *Madridier Mitteilungen* 33, 1992, p. 102-112.
- SANMARTÍ *et al.* 1994: E. Sanmartí / P. Castanyer / J. Tremoleda / M. Santos, «Testimonios epigráficos de la presencia de población indígena en el interior de Emporion», *Huelva Arqueológica* 13.2, 1991, p. 203-214.
- SANMARTÍ / SANTIAGO 1988: E. Sanmartí / R. A. Santiago, «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique», *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, p. 3-17.
- SANTIAGO / SANMARTÍ 1988: R. A. Santiago / E. Sanmartí, «Notes additionnelles sur la lettre sur plomb d'Emporion», *Zeitschriften für Papyrologie und Epigraphie* 72, 1988, p. 100-102.
- SANTIAGO 1990a: R. A. Santiago, «Encore une fois sur la lettre sur plomb d'Emporion», *Zeitschriften für Papyrologie und Epigraphie* 80, 1990, p. 79-80.
- SANTIAGO 1990b: R. A. Santiago, «En torno a los nombres antiguos de Sagunto», *Saguntum* 23, 1990, p. 123-140.
- SANTIAGO 1994: R. A. Santiago, «Enigmas en torno a *Saguntum* y *Rhoda*», *Faventia* 16.2, 1994, p. 51-64.
- SANTOS 2003: M. Santos, «Fenicios y griegos en el extremo N.E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion», *Contactos en el extremo de la Oikouméné. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 52, Eivissa 2003, p. 87-132.
- SANTOS 2008: M. Santos, «L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció», a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 39, 2008, p. 49-79.
- SANTOS / CASTANYER / TREMOLEDA 2013: M. Santos / P. Castanyer / J. Tremoleda, «Emporion arcaica: los ritmos y las fisonomías de los dos establecimientos originarios a partir de los últimos datos arqueológicos», a *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea. Hommages à Henry Tréziny*, Ais de Provença, 2013, p. 103-113.
- SANTOS / SOURISSEAU 2011: M. Santos / J.-Ch. Sourisseau, «Cultes et pratiques rituelles dans les communautés grecques de Gaule méditerranéenne et de Catalogne», a R. Roure / L. Pernet (dirs.), *Des rites et des hommes:*

BIBLIOGRAFIA

- les pratiques symboliques des celtes, des ibères et des grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération, AMA, 2, Paris 2011, p. 223-255.
- SANZ DE BREMOND 2000: A. Sanz de Bremond, «Reseña: A. Mestre, *Gregorio Mayans entre la erudición y la política*, Institución Alfonso el Magnánimo, Valencia», *Cuadernos de Historia Moderna* 24, 2000, p. 266-269.
- SARDÀ 2010: S. Sardà, *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre (s. VII-VI a.n.e): comensalitat, ideologia i canvi social*, Tesi doctoral inèdita, Tarragona.
- SARMANT 2009: T. Sarmant, «De l'Académie des médailles à l'Académie des Belles-Lettres: Entre mémoire et histoire, 1663-1716», a B. Marx / C.O. Mayer (eds.), *Akademie und/oder Autonomie. Akademische Diskurse vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Frankfurt 2009, p. 281-295.
- SAUMAISE 1629: Cl. Saumaise, *Exercitationes plinianaee in Caii Julii Solini Polyhistora*, Utrecht 1629.
- SCALIGER 1606: J. J. Scaliger, *Thesaurus Temporum Eusebii Pamphili Cesareae Palaestinae Episcopi*, Leiden 1606.
- SCHAUS 1985: G. Schaus, «The Evidence for Laconians in Cyrenaica in the Archaic Period», a G. Barker / J. Lloyd / J. Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, Society for Libyan Studies Occasional Papers 1, BAR International Series 236, Oxford 1985, p. 395-403.
- SCHEPKOWSKI 2007: N.S. Schepkowski, «Unnedlich viel Stoff zu Gedanken. Die tempel con Paestum in den bildenden künsten (1750-1850)», a B. Andreae / N. S. Schepkowski (ed.), *Malerei für die Ewigkeit. Die Gräber con Paestum*, Hamburg 2007, p. 156-215.
- SCHMID 1947: B. Schmid, *Griechische Ktisissagen*, Freiburg 1947.
- SCHNAPP 1982: A. Schnapp, «Archéologie et tradition académique en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 37.5, 1982, p. 760-777.
- SCHOEPFLINI 1754: J. D. Schoepflini, *Vindiciae celticae*, Argentorato 1754.
- SCHULTEN 1952: A. Schulten, *Estrabón. Geografía de Iberia*, Fontes Hispaniae Antiquae VI, Barcelona 1952.
- SCHULTEN 1955: A. Schulten, *Iberische Landeskunde. Geographie des antiken Spanien*, Estrasburg 1955.

- SEGARRA 2000: M. I. Segarra, *El tractat «Corona regum» de Joan Margarit i Pau: edició, traducció i estudi*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2000.
- SEGUÍ / SÁNCHEZ GONZÁLEZ 2008: J. J. Seguí Marco / L. Sánchez González, «El “Tractatus de Hispana progenie vocis ur” de Gregorio Mayans y su aportación a la historia antigua valenciana», a *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història* 58, 2008, p. 299-316.
- SERRANO 1900: J. Serrano, «Cartas de D. José Vega i Sentmenat y Don José Antonio Mayans y Siscar», *Revista Crítica de Historia y Literatura Española* 5, 1900, p. 179-190 i 263-282.
- SHANKS 1996: M. Shanks, *Classical Archaeology of Greece: Experiences of the Discipline*, Londres 1996.
- SHEFTON 1982: B. B. Shefton, «Greeks and Greek Imports in the South of the Iberian Peninsula. The Archaeological Evidence», a H. G. Nuemeyer (ed.), *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über ‘Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum’*, Madrider Beiträge 8, Magúncia 1982, p. 337-370.
- SILK *et al.* 2014: M. Silk / I. Gildenhaard / R. Barrow, *The Classical Tradition. Art, Literature, Thought*, Oxford 2014.
- SILLA 1769: A. Silla, *La fondazione di Partenope. Dove si ricerca la vera origine, la religione, e la polizia dell’antica città di Napoli*, Nàpols 1769.
- SORIANO 1855: M. Soriano, *Historia de la música española desde la venida de los fenicios hasta el año 1850*, Madrid 1855.
- SOURISSEAU 2019: J.-C. Sourisseau, «Arles (Bouches-du-Rhône)», a DUSSEAUX / GAILLED RAT / PLANA-MALLART 2019, p. 123-124.
- STANYAN 1707: T. Stanyan, *The Grecian History. Vol. I. From the Original of Greece, to the Death of Philip of Macedon*, Londres 1707.
- SUÁREZ PADILLA *et al.* 2020: J. Suárez Padilla / J. Ramon / B. Mora / L. Salvago / C. Chacón, «La cronología fundacional de la Malaka fenicia: investigaciones en el solar del Rectorado de la Universidad de Málaga», *Spal* 29.1, 2020, p. 41-77.
- TARRADELL 1974: M. Tarradell, «Apiano Ib., 7: ¿Poblados griegos alrededor de Emporion?», *Miscelánea Arqueológica* II, Barcelona 1974, p. 407-411.
- TATE 1976: R. B. Tate, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona: la seva vida i les seves obres*, Barcelona 1976.

BIBLIOGRAFIA

- TAUSCH 2017: H. Tausch, «Die Winckelmann-Rezeption der kalsich-romantischen Moderne um 1800», a DISSELKAMP / TESTA 2017, p. 267-278.
- TEJERA / CHÁVEZ 2009: A. Tejera / M. E. Chávez, «El periplo de Hanón y las Islas Canarias», a R. Cruz-Auñón / E. Ferrer (coords.), *Estudios de Prehistoria y Arqueología en homenaje a Pilar Acosta Martínez*, Sevilla 2009, p. 395-406.
- TOLIAS 2005: G. Toliás, «Antiquarism, patriotism, and empire: transfers of the cartography of the travels of Anacharsis the younger in Greece (1788-1811)», *The Historical Review* II, 2005, p. 67-92.
- TORELLI / MENICETTI 1995: M. Torelli / M. Menichetti, «Attorno a Demarato», a *Corinto e l'occidente*, Tàrent 1995, p. 625-654.
- TORELLI 1987: M. Torelli, «Problemi storici e metodologici alla luce del confronto tra ellenizzazione in Italia e in Iberia», a (número especial dedicat a *Grecs et Iberes au IVe siècle avant Jesus-Christ. Commerce et iconographie*), *Revue des Études Anciennes* 89, 1987, p. 397-400.
- TORRENS 2007: M. J. Torrens, «El quehacer historiador de Ambrosio de Morales: algo más sobre sus fuentes y materiales de trabajo», a M. del V. González (coord.), *Estudios en memoria del profesor Dr. Carlos Sáez*, Alcalá de Henares 2007, p. 513-526.
- TORRES-AMAT 1836: F. Torres-Amat, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, Barcelona 1836.
- TRAGGIA DE SANTO DOMINGO 1791: J. Traggia de Santo Domingo, *Aparato a la historia eclesiastica de Aragon*, tom I, Madrid 1791.
- TREMOLEDA 2017: J. Tremoleda, «Botet i Sisó i Empúries», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* LVIII, 2017, p. 45-70.
- TREMOLEDA 2018: J. Tremoleda (coord.), *Empúries, la gran empresa arqueològica de J. Puig i Cadafalch*, Barcelona 2018.
- TRÉZINY 1997: H. Tréziny, «Marseille grecque: topographie et urbanisme à la lumière des fouilles récentes», *Revue Archéologique* 1 (nova sèrie), 1997, p. 185-200.
- TRÉZINY 2005: H. Tréziny, «Les colonies grecques de Méditerranée occidentale», *Histoire Urbaine* 2, 2005, p. 51-66
- TRÉZINY 2010: H. Tréziny, «Grecs et indigènes autour de Vélia: Présentation», a H. Tréziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer*

- Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Paris 2010, p. 157-158.
- TRÉZINY 2019: H. Tréziny, «Massalia (Marseille, Bouches-du-Rhône)», a DUSSEAU / GAILLEDRAI / PLANA-MALLART 2019, p. 70-71.
- TRIAS DE ARRIBAS 1967-1968: G. Trias de Arribas, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, I-II, València 1967-1968.
- TSETSKHLADZE 2006: G. R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Leiden-Boston 2006.
- TUSA 1988-1989: V. Tusa, «Sicani ed Elimi», *Kokalos* XXXIV-XXXV, 1988-1989, p. 47-73.
- UGOLINI 2010: D. Ugolini, «Présences étrangères méditerranéennes sur la côte du Languedoc-Roussillon durant l'âge du Fer: de la fréquentation commerciale aux implantations durables», *Pallas* 84, 2010, p. 83-110.
- URZAINQUI 1987: I. Urzainqui, «El concepto de historia literaria en el siglo XVIII», a *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Gredos-Universidad, vol. III, Madrid-Oviedo 1987, p. 565-589.
- VALLET 1968: G. Vallet, «La cité et son territoire dans les colonies Grecques d'occident», a *La città e il suo territorio*, Tarent 1968, p. 67-142.
- VALLET / VILLARD 1952: G. Vallet / F. Villard, «Les dates de fondation de Megara Hyblaea et de Syracuse», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 76.1, 1952, p. 289-346.
- VALLET / VILLARD 1958: G. Vallet / F. Villard, «La date de fondation de Sélinonte: les données archéologiques», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 82.1, 1958, p. 16-26.
- VALLS 1987: F. Valls, *Marca Hispánica*, Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona 1987.
- VALOIS 1740: H. de Valois, *Emendationum libri quinque et de critica libri duo, numquam antehac typis vulgati, ejusdem ut et Nic. Rigaltii et Ism. Bullialdi Dissertationes de populi fundis. Accedunt Henr. Valesii Orationes variae junctim excusae et Hadr. Valesii Oratio de laudibus Ludovici XIV et Carmina nonnulla inedita. Praefixa est Henr. Valesii vita, ab auctore Hadr. Valesio recognita et emendata edente Petro Burmanno, ...qui praefationem, notas et indices adjecit-apud S. Schouten*, Amsterdam 1740.
- VAN COMPERNOLLE 1985: T. Van Compernelle, «La colonization rhodienne en Apulie: réalité historique ou légende?», *Mélanges de l'école française de Rome* 97, 1985, p. 35-45.

BIBLIOGRAFIA

- VAN DOMMELEN 1998: P. Van Dommelen, «Punic persistence. Colonialism and cultural identities in Roman Sardinia», a R. Laurence / J. Berry (eds.), *Cultural identity in the Roman Empire*, Londres 1998, p. 25-48.
- VAN DOMMELEN 2002: P. Van Dommelen, «Ambiguous matters. Colonialism and local identities in Punic Sardinia», a Cl. Lyons / J. K. Papadopoulos (eds.), *The archaeology of colonialism. Issues and debates*, Los Angeles 2002, p. 121-147.
- VAN DOMMELEN 2005: P. Van Dommelen, «Colonial interactions and hybrid practices. Phoenician and Carthaginian settlement in the ancient Mediterranean», a G. Stein (ed.), *The archaeology of colonial encounters. Comparative perspectives*, Santa Fe 2005, p. 109-141.
- VAN DOMMELEN 2006: P. Van Dommelen, «Colonial matters. Material culture and postcolonial theory in colonial situations», a C. Tilley / W. Keane / S. Küchler / M. Rowlands / P. Spyer (eds.), *Handbook of material culture*, Londres 2006, p. 267-308.
- VAN DOMMELEN 1997: P. Van Dommelen, «Colonial constructs. Colonialism and archaeology in the Mediterranean», *World Archaeology* 28, 1997, p. 305-323.
- VECCHIO 2007: L. Vecchio, *Velia tra XVI e XIX secolo. Conoscenza, ricerche e studi*, Pozzuoli 2007.
- VECCHIO 2017: L. Vecchio, *Elea. Un profilo storico. I. Dalle origini alla fine del V secolo a. C.*, Fonti e studi di Storia Antica, 19, Alessandria 2017.
- VECCHIO 2019: L. Vecchio, «Velia. Conoscenza e ricerca tra XVIII e XIX secolo», a O. De Cazanove / A. Duploux (eds.), *La Lucanie entre deux mers. Archéologie et patrimoine*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, París 5-7 novembre 2015, Collection du Centre Jean Bérard 50, Nàpols 2019, p. 45-53.
- VELASCO 2011: A. Velasco, *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració Lleida*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2011.
- VELÁZQUEZ 1759: L. J. Velázquez de Velasco (Marqués de Valdeflores), *Anales de la nación española desde el tiempo más remoto hasta la entrada de los romanos sacados únicamente de los escritos originales y monumentos contemporáneos por...señor de Valdeflores y Sierra Blanca...*, Málaga 1759.

- VERGER 2013a: S. Verger, «Les grecs en Gaule au VIIIe siècle avant J.-C.: sites de contact, pratiques d'hospitalité, motivations économiques», a VERGER / PERNET 2013, p. 30-35.
- VERGER 2013b: S. Verger, «L'insertion dans les grands réseaux méditerranéens», a Verger / Pernet 2013, p. 197-203.
- VERGER / PERNET 2013: S. Verger / L. Pernet (eds.), *Une Odyssée gauloise. Parures de femmes à l'origine des premiers échanges entre la Grèce et la Gaule*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération 4, Arles 2013.
- VERNANT 1973: J.-P. Vernant, «Le mariage en Grèce archaïque», *La parola del passato : rivista di studi antichi* XXVIII, 1973, p. 51-74.
- VICENS 1802: J.-C. Vincens, *Topographie de la ville de Nîmes et de sa Banlieue*, Nîmes 1802.
- VILA 2001: J. Vila, «Les recherches historiques et géographiques sur la montagne de Roses et le Cap de Creus per M. Jaubert de Paçà», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 34, 2001, p. 159-177.
- VILALLONGA / FERRER 2001: M. Vilallonga / D. Ferrer, «La fundació de Girona en la historiografia humanística: l'exemple de Francesc Tarafa», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 42, 2001, p. 305-322.
- VILLARONGA 1973: L. Villaronga, «Presencia rodia en Rosas (Gerona) a finales del siglo III aC», *Ampurias* 35, 1973, p. 247-248.
- VILLARONGA 2000: L. Villaronga, *Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans el 218 aC*, SCEN, Barcelona 2000.
- VIVES-FERRÁNDIZ 2006: J. Vives-Ferrándiz, «Notas historiográficas sobre los estudios fenicios en el País Valenciano», *Archivo de Prehistoria Levantina* 26 XXVI, 2006, p. 293-321.
- VON BISSING 1951: F. W. von Bissing, «Naukratis», *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie* 39, 1951, p. 32-82.
- WAGNER 1998: C. G. Wagner, «Metodología de la aculturación, consideraciones sobre las formas del contacto cultural y sus consecuencias», a *Homenaje a José María Blázquez*, vol. I, Madrid 1998, p. 445-464.
- WEBSTER 1996: J. Webster, «Roman imperialism and the post-imperial age», a WEBSTER / COOPER 1996, p. 1-17.

BIBLIOGRAFIA

- WEBSTER 1997: J. Webster, «Necessary comparisons. A post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces», *World Archaeology* 28, 1997, p. 324-338.
- WEBSTER / COOPER 1996: J. Webster / N. J. Cooper (eds.), *Roman imperialism. Post-colonial perspectives*, Leicester archaeology monographs 3, Leicester 1996.
- WIESEHÖFER / BRINKHAUS / BICHLER 2016: J. Wiesehöfer / J. Brinkhaus / R. Bichler (eds.), *Megasthenes und seine Zeit*, Classica et Orientalia 13, Wiesbaden 2016.
- WILSON / LEONARD 1980: R. J. A. Wilson / J. Leonard, «Field Survey at Heraclea Minoa (Agrigento), Sicily», *Journal of Field Archaeology* 7.2, 1980, p. 219-239.
- WINCKELMANN 1801: J.J. Winckelmann, *Oeuvres Completttes*, tom I, Paris 1801.
- WOLF 1807: F.A. Wolf, *Darstellung der Alterthums-Wissenschaft*, Berlin 1807.
- WOOLARD 2003: K. Woolard, «Bernardo de Alderete, humanist and laminario», *Al-qantara, Revista de estudios árabes* 24.2, 2003, p. 449-476.
- WRIEDT 1973: S. Wriedt, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an der Christiana Albertina im Zeitalter des dänischen Gesamtstaates (1773-1852)*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 64, Neumünster 1973.
- YNTEMA 2000: D. Yntema, «Mental landscapes of colonization: the ancient written sources and the archaeology of early colonial-Greek Southeastern Italy», *BABesch* LXXV, 2000, p. 1-49.
- ZEVI 1995: F. Zevi, «Demarato e i re corinzi di Roma», *L'incidenza dell'Antico, Studi in memoria di E. Lepore*, Nàpols 1995, p. 291-314.
- ZUERII BOXORNI 1654: M. Zuerii Boxornii, *Originum Gallicarum liber*, Amsterdam 1654.

Índex toponímic

- Académie des Inscriptions et Belles
Lettres 24, 26, 27, 28, 41, 85,
138, 170, 177
- Àdria 203
- Afrati (Creta) 196
- Àfrica 153, 173, 291
- Agathe – v. Agde
- Agathé – v. Agde
- Agde 117, 118, 182, 189, 199
- Agramunt 82
- Aiguamolls del golf de Roses
- Ajuntament de Barcelona 61
- Ajuntament de Ripoll 259
- Akra Leuke 10, 189, 218
- Akra Leukè – v. Akra Leuke
- Alalia 12, 190, 191, 192, 207
- Alàlia – v. Alalia
- Alba 67, 68, 77, 104, 106, 120, 121,
122, 186, 268, 269, 294, 295
- Alcalá de Henares 75, 94
- Aldovesta 232
- Alemanya 139, 171, 177
- Algezars 105
- Alicante / Alacant 218, 225
- Alife 75
- Allon – v. Alonis
- Alonai – v. Alonis
- Alonis 10, 189, 209, 217, 218, 221,
222, 223
- Alonis – v. Alonis
- Alps 70
- Anvers 76, 101
- Amèrica 11, 19, 21, 24, 30, 42, 163,
165
- Amphilochoi 9
- Ampurias – v. Empúries
- Amèrica del Nord 23, 163
- Amsterdam 79, 255
- Andalusia 123, 215, 218, 219, 220
- Angers 94
- Anglaterra 75, 139
- Antibes 182
- Antípolis 117, 189
- Apúlia 116
- Arcàdia 217
- Ardea (Laci) 227
- Argos 168, 169, 180
- Arse 227
- Artemisium – v. Dianium

- Àsia Menor 19, 39, 41, 276, 277,
296
Atenas / v. Atenes
Atenes 19, 20, 24, 154, 158, 172,
201
Àtica 125, 181, 195
Aventí 193
Babilònia 68
Baix Aragó 208, 228, 233
Barcelona 15, 16, 17, 18, 26, 34, 43,
48, 51, 53, 60, 61, 63, 64, 80,
93, 103, 104, 106, 130, 188, 239,
241, 247, 256, 291, 294, 298
Bayona 61
Bellpuig 63
Bellpuig de les Avellanes 188
Benicarló 229, 230, 233
Benifallet 231, 232
Beòcia 125
Berlin 88
Biblioteca Lambert Mata (Ripoll) 15,
48, 52
Blanes 120
Bolònia 75
Bonjoan (necròpolis) 130
Boston 19
Butte St. Laurent 198
Cabinet des Antiques et Médailles de
la Bibliothèque Royale 177
Càdis 61, 214
Cadmus 180
Caen 77
Caere / Cerveteri 191
Cambridge 88
Campània 116, 203, 205
Canàries 78
Cantàbria 61, 218
Cap de Creus 118, 213
Capella de la Catedral (València) 80
Càpua 202
Cària 81, 196
Cartagena 221, 225, 290
Cartalia 229, 231
Carthago 9, 227, 290
Castell de la Suda de Tortosa 232
Castellet (necròpolis) 185, 186
Castelló d'Empúries 104
Càstulo (Linares, Prov. Jaén) 124,
195, 218
Cataluña – v. Catalunya
Catalunya 16, 17, 18, 27, 41, 47,
49, 51, 55, 56, 60, 61, 64, 68, 91,
103, 110, 239, 244
Catedral de Barcelona 106
Catedral de Cordova 76
Catedral de San Lorenzo 202
Catedral de Valencia 80
Cécrops 180
Cervera 61, 62, 63, 82
Cherronesos – v. Querrones
Chersoneso – v. Querrones
Clodiano 92, 121, 269
Col·legi de Sant Gregori
(Valladolid) 78
Collège de France 104, 151
Comissió Provincial de Monuments
de Girona 241
Complex Sant Jaume 232
Consejo de Estado de Aragón 80
Concili de Trento 78
Contestània 221
Corcyra 153
Córdoba - Còrdova
Còrdova 68, 76, 95, 100, 130
Corint 153
Còrsega 79, 191
Corsica – v. Còrcega
Creta 169, 196

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Crotona 201
 Cuesta del Negro (Purullena, Granada) 130
 Cullera 217
 Cumae 204
 Cyrene 143, 150
 Delfos 28, 153, 179, 190, 191
 Dènia 213, 216, 217, 218, 221, 224, 225
 Denia – v. Dènia
 Dertosa 232
 Desembocadura de l'Ebre 208, 230, 231
 Deucalion 181
 Dianio – v. Dianium
 Dianium 182, 209, 213, 214, 217, 221, 224, 225
 Dieppe 94
 Dinamarca 171
 Dipolis 227
 Dipolis (Empúries) 80, 101, 114, 131, 133, 250
 Dodona 179, 181
 Ebre 9, 186, 208, 222, 229, 230, 231, 232, 233, 245
 Ebro – v. Ebre
 École Normale Supérieure 177
 Edeta (Sant Miquel de Llúria) 81
 Egeu 173, 181
 Egipte 145, 180
 El Molar 222
 El Oral 222
 Elea 12, 49, 112, 114, 138, 140, 173, 181, 183, 190, 191, 192, 205, 207
 Elpia – v. Salapia
 Emporion – v. Empúries
 Empúries 9, 11, 12, 13, 19, 22, 30, 49, 51, 59, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 147, 148, 150, 158, 159, 162, 207, 218, 219, 228, 229, 239, 240, 241, 243, 247, 248, 249, 250
 España - v. Espanya
 Espanya 10, 11, 12, 13, 18, 21, 26, 27, 29, 33, 43, 61, 64, 66, 68, 75, 76, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 109, 125, 182, 186, 211, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 278, 279, 285, 288, 290, 291, 294, 295, 297
 Espitllera (Empúries) 185
 Etrúria 202
 Europa 11, 13, 32, 44, 70, 72, 137, 138, 141, 195
 Filadelfia 23, 24
 Fluvià 92, 114, 268, 269, 295
 Focea 22, 23, 25, 39, 81, 82, 90, 94, 99, 101, 106, 107, 113, 119, 124, 125, 127, 128, 129, 190, 192, 196, 219, 247, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 294, 296
 Fòcida 22, 25, 39, 82, 90, 94, 101, 105, 113, 119, 124, 125, 127, 192, 218
 Fócide – v. Fòcida
 Font Castàlia 124
 Formentera 218
 Fort Saint Jean 198
 França / França 12, 22, 23, 24, 27, 28, 43, 94, 99, 117, 128, 176, 185, 208, 257, 258
 Frígia 276
 Gàl·lia 26, 41, 97, 173, 197, 200, 216
 Galia – v. Gàl·lia
 Galícia 29, 87

- Gant 91
 Gandia 217, 221
 Gènova 88, 89, 202, 203
 Georgia 69
 Ginebra 78, 81
 Girona 93, 94
 Golf de Lleó 128, 132, 200, 202, 208
 Golf de Roses 114, 118, 121, 212,
 213, 214, 231, 247, 248
 Gotinga 37
 Gran Bretaña 19, 21
 Granada 95, 130
 Grau Vell 227
 Grècia 19, 21, 29, 32, 81, 139, 164,
 170, 175, 179, 180, 181, 266,
 270, 275, 277, 278, 285, 296
 Grècia – v. Grècia
 Guardamar de Segura 222
 Gymnèsies 218
 Halle an der Saale 88
 Hellenes 9
 Hemeroscopium – v.
 Hemeroskopeion
 Hemeroskopeion 10, 182, 189, 207,
 209, 217, 218, 221, 223, 224, 225
 Heraclea Pòntica 173
 Herculano / Herculà 42
 Herekteia 181
 Hiberus 219, 222
 Hispània 18, 68
 Hispania – v. Hispània
 Honosca / Onusa 223
 Hospitalet de l'Infant 229, 234
 Huelva 247, 219, 220
 Hyele – v. Elea
 Hylactes 229, 231
 Hystra 229, 231
 Ibèria 11, 12, 13, 69, 70, 206, 207,
 260, 264
 Iberia – v. Ibèria
 Ibèria (Mar Negre) 69
 Idera 223
 Ilerda 223
 Ilíria 173
 Illa Masadoro 213
 Illes Balears 214, 218
 Illes Britàniques / Islas Británicas 21
 Illes Casitèrides 87
 Illes Medes 39, 80, 92, 104, 118,
 121, 122, 213, 271
 Indica 68, 77, 92, 122, 269, 270,
 295
 Inglaterra / Anglaterra 75, 139
 Institut d'Estudis Ilerdencs 115
 Ischia 148
 Islas Medas – v. Illes Medes
 Itàlia 12, 19, 29, 33, 70, 75, 79, 147,
 165, 168, 173, 177, 181, 183,
 201, 202, 203, 204, 271
 Itàlia – v. Itàlia
 Itàlica 138
 Iugum Tononitae rupis 118
 Jònia 57, 59, 82, 113, 124, 125, 156,
 191, 213, 223, 224, 255, 274,
 276, 277, 296
 Junta de Museus de Barcelona 241
 Kabalis 156
 Kibyra (Göhlhisar, Prov. Burdur,
 Turquia) 156
 Kyme 195
 L'Escala 35, 149
 L'Escuera 222
 L'Estartit 39
 La Bourse (Marsella) 198
 La Fonteta 222
 La Haye 86, 94
 La Malladeta (santuari) 223
 La Picola 222

ÍNDIX TOPONÍMIC

- La Varenne-Saint-Maur 104
 La Vila Joïosa 221, 222, 223, 224,
 225
 Llastres (riu) 234
 Lattes 182
 Lebedoncia 207, 229
 Lebrija 94
 Leipzig 94
 Les Coves (necròpolis) 130
 Lesbos 20, 218
 Leyden 79
 Líbia 143, 150
 Llanete de los Moros (Montoro,
 Córdoba) 130
 Lleida 75
 Llerona-Les Franqueses del Vallès
 Londres 78
 Los Nietos 218
 Lycee-Louis-le-Grand 86
 MAC-Barcelona 130
 MAC-Empúries 130, 149, 155
 MAC-Girona 130
 Macís del Cap de Creus 118
 Madrid 66, 84, 87, 89, 95, 98, 105
 Madrilejos 78
 Maenaca – v. Mainake
 Maenace – v. Mainake
 Maestrat 228, 230
 Magna Grècia 140, 143, 181, 201,
 203
 Maguelonne 182
 Mainake 9, 189, 182, 209, 213, 214,
 216, 217, 218, 219, 220
 Màlaga 76, 111, 219, 220, 290
 Malaka – v. Mainake
 Mar Negre 145, 173, 174
 Mar Tirré 191
 Marsella 22, 25, 29, 40, 77, 79, 81,
 90, 98, 99, 110, 124, 127, 128,
 138, 214, 216, 254, 256, 258,
 260, 261, 264, 267, 270, 271,
 273, 274, 275, 276, 277, 278,
 279, 283, 294, 296
 Mas Castellar de Pontós 99, 229
 Masalia – v. Massalia
 Massalia 12, 19, 22, 25, 38, 40, 81,
 90, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
 128, 148, 173, 181, 182, 189,
 191, 192, 193, 194, 199, 205,
 207, 213, 221, 248
 Mataró 88, 188
 Mediterrani 9, 12, 13, 44, 57, 111,
 130, 132, 138, 147, 158, 161,
 162, 169, 181, 205, 206, 255,
 256, 258, 259, 276, 285, 377
 Megara 128
 Megara Hyblaea 128, 150, 151
 Menaca – v. Mainake
 Menacaera – v. Mainake
 Messana 218
 Meta 92
 Mondéjar 87, 119
 Mons Malodes 118
 Montfalcó de Mossèn Meca 82
 Monti Mycalae 81
 Montpellier 78
 Muga 117, 118
 Munda 137, 249, 297
 Numància 137
 Münster 105
 Muralla Nord-Est (necròpolis) 130
 Museu d'Arqueologia de Catalunya
 (Empuries) - v. MAC-Empuries
 Naukratis 150
 Nauplia 180
 Nea Karchedòn (Carthago Nova) 9
 Neàpolis (Empúries) 94, 129, 156,
 217, 242, 243, 244, 246, 247, 249

- Niça 182
 Nikaia 117
 Nîmes 99, 138, 140, 183, 198, 199,
 200
 Nîvive 68
 Nîsmes – v. Nîmes
 Nola 204
 Nou Món 153
 Odissea 9, 158, 159, 216, 220
 Odysseia – v. Odissea
 Ogygés 180
 Olbia 117, 189
 Oleastre – v. Oleastron
 Oleastron 10, 229, 230, 231, 233,
 234
 Oleum flumen 234
 Oliva 89, 90
 Olot 93
 Oluges Altes 61
 Onussa 229
 Pàdua 75, 82
 País Valencià 159
 Palaiapolis 39, 155
 París 66, 81, 85, 86, 87, 89, 91, 94,
 100, 104, 105, 106, 107, 75, 176,
 188, 289
 Parthénope (Nàpols) 116, 204
 Pedres de la Barbada 233
 Peloponés 99, 153, 218, 275
 Peña Negra 222
 Península Ibèrica 26, 29, 45, 51, 55,
 57, 59, 69, 78, 84, 98, 127, 128,
 147, 148, 162, 184, 206, 209,
 215, 217, 219, 221, 231
 Penyíscola 217, 228, 229, 230
 Phocaea – v. Focea
 Phocaea – v. Focea
 Pirineus 91, 113, 177, 200, 213
 Pithecoussai 148, 150, 196
 Plana castellonenca – v. Plana de
 Castelló
 Plana de Castelló 208, 230, 231
 Platéa 143
 Pompeya 42
 Port dels Pirineus 117
 Portitxol (necròpolis) 130
 Portugal 215
 Poseidònia (Paestum) 204, 205
 Priorat 234
 Propontis 145
 Puig de la Nau 229, 233
 Puig de la Misericòrdia 229
 Queronea 178
 Querrones 10, 217, 229, 231
 Quimper 86
 Quios 190
 Ramat 81
 Rambla Cervera 228, 233
 Real Academia de Bellas Artes de San
 Fernando (Madrid) 32
 Real Academia de Buenas Letras
 (Barcelona) – v. Reial Academia
 de Bones Lletres (Barcelona)
 Real Academia de la Historia
 (Madrid) 26, 27, 28, 43, 223
 Regia Accademia Ercolanese di
 Archeologia 13
 Reial Acadèmia de Bones Lletres
 (Barcelona) 15, 16, 17, 26, 29,
 34, 43, 44, 48, 51, 52, 53, 61, 63,
 64, 71, 138, 140, 239, 241, 247
 Reïms 104
 Rhoda 117, 212, 255, 256, 257, 258,
 259, 260, 261, 262, 279
 Rhodanousia 117, 121, 125, 189,
 199, 257
 Rhode 9, 11, 13, 19, 59, 77, 79, 87,
 93, 111, 115, 116, 117, 118, 122,

ÍNDEX TOPONÍMIC

- 125, 148, 162, 189, 212, 213,
214, 218, 219, 240, 247, 248,
255, 260, 261, 267
- Rhodípolis 117
- Rhodope 121, 125, 212, 216, 226,
255, 260, 263, 264, 265, 279, 290
- Rhodopea 212
- Ripoll 15, 52, 259
- Ródano – v. Roine
- Rodas – v. Rodes
- Rodes 37, 38, 88, 98, 115, 121, 212,
226, 256
- Rodha 77, 87
- Rodhano – v. Roine
- Rodhe – v. Rhode
- Rodípolis – v. Rhodípolis
- Roine 77, 87, 101, 117, 125, 211
- Roma 13, 29, 40, 93, 97, 98, 106,
129, 137, 193, 194, 195, 203,
227, 249, 295, 297
- Rosas – v. Roses
- Roses 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44,
47, 51, 55, 56, 59, 60, 72, 73, 76,
77, 78, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91,
92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101,
102, 104, 108, 110, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 135, 159,
169, 182, 187, 202, 211, 212,
213, 214, 217, 218, 254, 255,
256, 257, 258, 259, 260, 261,
262, 263, 264, 265, 266, 267,
268, 279, 285, 288, 289, 290,
291, 294, 296
- Rouen 77
- Sagoun-ton – v. Sagunt
- Sagunt 10, 137, 209, 213, 214, 216,
217, 226, 227, 228, 229
- Saigantha – v. Sagunt
- Saint Blaise 198
- Saint Maur 96, 104
- Sainte-Barbe (Marsella) 198
- Saladares 222
- Salamanca 75, 78, 101, 102
- Salamina 195, 198
- Salapia 116
- Sambroca 121, 268, 295
- Samos 216, 259
- Sant Felip 217, 221
- Sant Jaume-Mas d'en Serrà
(Alcanar) 229, 231, 232
- Sant Martí d'Empúries 129, 132,
155, 185, 243, 244, 245, 247
- Santa Maria de la Ràpita 61
- Santa Pola 218, 222, 225
- Santander 61
- Saragossa 75, 102
- Sardenya 79
- Sauma 229, 231
- Schmalkalden 88
- Sec (riu) 228
- Segre 186, 206
- Segura 219, 221, 222
- Selinunt 128, 151
- Semur-en-Auxois 105
- Sènia (riu) 230, 231
- Sestri Levante 88
- Sicília 12, 19, 75, 79, 116, 140, 143,
147, 166, 173, 174, 201, 205,
206, 218,
- Sicilia – v. Sicília
- Sícoris 206
- Sierra Nevada 220
- Sikania 205, 206
- Sikanous 206
- Siracusa 12, 150, 151, 173, 214
- Spa 105

- Spagna - v. Espanya
 Spina (Rovigo) 203
 Stagnum Toni 118
 Tarancón 78
 Tarragona 75
 Tartesos – v. Tartessos
 Tartessos 68, 213, 214, 215, 219
 Tauroeis 117, 189
 Thera 143, 150, 291
 Ticis 117
 Tillemont 106
 Toledo 68, 103
 Torre de Fluvià 61
 Torreglia 82
 Tortosa 229, 230, 232, 233
 Toscana 200
 Toscanos (Cerro del Villar, Prov.
 Málaga) 219
 Tràcia 19, 69, 173,
 Tracia – v. Tràcia
 Turó de les Corts (necròpolis) 61,
 185, 186
 Turó de Tramuntana 187
 Tyrichae 229, 230, 231, 232, 233
 Tyrichia – v. Tyrichae
 Ulisea – v. Odissea
 Ullastret 99, 239
 Universita di Roma 13
 Universitat Complutense
 (Madrid) 101, 102
 Universitat de Cervera 62, 63, 82
 Universitat de Halle 88
 Universitat de Kiel 171, 172
 Universitat de Leyden 79
 Universitat de Montpellier 78
 Universitat de Valencia 90
 Ulysea – v. Odissea
 València 76, 87, 89, 90, 102, 109
 Valladolid 78, 101
 Velia – v. Elea
 Venècia 80, 204
 Vicovaro 80
 Vilanera (necròpolis) 148, 149, 245
 Villadiego 84
 Vinalopó 221
 Weimar 175
 Xipre 195
 Xúcar – v. Xúquer
 Xúquer 219, 222
 Zacint 10, 215, 226, 256
 Zacinto / Zacint
 Zacynthus – v. Zacinto / Zacint
 Zamora 103
 Zante (Illa de) 226
 Zazyntho – v. Zacinto / Zacint

Índex onomàstic

- Abad, L. 158, 218, 223, 225
abbé Barthélemy – v. Barthélemy,
 abbé 71, 85, 125, 164, 174
abbé de Tilladet – v. de Tilladet, abbé
Accianelli, M. 202, 203
Adam, A. M. 195
Aguilera, A. 54
Agustín, A. 41, 43, 75, 76, 102, 119,
 186, 282, 284, 298
Agylla 191
Ainaud de Lasarte, J. 15, 52, 97, 111,
 119
Aldrete, B. 76, 90, 122, 127, 214,
 215, 219
Alexandre Magne 24, 68, 175, 178
Almagro – v. Almagro-Basch, M.
Almagro-Basch, M. 40, 52, 55, 110,
 111, 112, 114, 119, 121, 186, 243
Alvar, J. 163
Amador de los Ríos, J. 69
Anaxàndrides d'Esparta 174
Anníbal 195
Annio di Viterbo – v. Viterbo, A. di
Antíoc 12, 190
Apià 191, 226, 229, 249
Apoikía 11, 22, 59, 142, 143, 146,
 147, 150, 152, 153, 157, 158, 171
Apol·lo 125, 151
Apol·loni 150
Aravaca, J. de 96
Arduino – v. Hardouin, J.
Argantoni 220
Aristòtil 102, 192, 193, 274, 276
Aristoxene 194
Armada, X.-L. 229, 233
Ascani 68, 269
Asdrúbal 195, 290
Ateneu 193, 194
Augies 65
Aulus Geli 192
Aureli, Marco 37
Ausoni 100, 199
Aviè 117, 118, 147, 208, 210, 229,
 230, 231, 232, 234
Baragnon, P. L. 12, 13, 182, 198,
 199, 200
baró de Maldà – v. Maldà, baró de
Barrois, J. 188
Barron, W. 19, 20, 21, 22, 24, 30,
 42

RAIMON GRAELLS I FABREGAT

- Bartoloni, G. 195, 196
 Beloch, K. J. 13
 Bérard, J. 143, 145, 146, 153, 161
 Beuter, P. A. 67, 74, 76, 77, 106,
 122, 186, 223, 269
 Bizanzi, Esteve de 81, 116, 117, 199
 Boardman, J. 143, 145
 Bochart, S. 18, 77, 78, 97, 98, 108,
 121, 122, 127, 129, 155, 157,
 160, 162, 167, 177, 179
 Bosarte, I. 33
 Bosch Gimpera, P. 69, 242
 Botet i Sisó, J. 61, 110, 239, 240,
 241
 Bougainville, J.-P. de 11, 22, 23, 24,
 25, 26, 28, 30, 138, 152, 165,
 170, 171, 203, 289
 Bouvard i Pécouchet 95
 Buscató, Ll. 34, 54, 193
 Calímac 150
 Cano, M. 78, 119, 264
 Cánovas del Castillo, A. 66
 Cantu, C. 172, 175
 Capmany, A. 33
 Caresmar i Alemany, J. 62, 63, 64
 Carles III 62, 64, 95
 Cary, F. 12, 25, 26, 99, 110, 128,
 141, 181, 183, 186, 188, 189,
 190, 191, 192, 193, 194, 196,
 197, 198
 Casaubono, I. 78, 120, 121, 122,
 126, 255, 268, 270, 271
 Casella, P. L. 201
 Casevitz, M. 154
 Castaldo, F. 204
 Ceán Bermúdez, J.A. 33
 Cebrián, J. 95
 Cécrops 180
 Cellarius, Chr. – v. Keller, Chr.
 Ceserani, G. 201, 203
 Chora 11, 112, 130, 144, 151, 158
 Ciceró 100, 196, 259, 289
 Ciropedia 28
 Cluberio – v. Clüver, Ph.
 Clüver, Ph. 79, 94, 128, 201, 276
 Cocci, M. A. 80
 Colaïos / Kolaios 127, 162, 216, 259,
 291
 Comes i Torró, F. 80
 Comes, Francisco 80, 104, 121, 272
 Cordano, F. 153
 Coré/Persèfone 246
 Corobios 143
 Corona d'Aragó 75
 Corts de Càdis 61
 Cruïlles de Tord, J. 39, 41, 64, 75
 Danaüs 180
 Darius 191
 Demarat 194, 195
 Demèter 246
 Demòcrit 40
 Diana Efesia 40, 83, 123, 283, 284
 Digest de Justinia 37
 Diodor 157, 225
 Diosdado Caballero, R. 62
 Dipolis 80, 101, 114, 131, 133, 250
 Dito, O. 13
 Docampo, F. – v. de Ocampo, F. de
 Domínguez Monedero, A.J. 49, 52,
 68, 75, 159, 170, 171, 227
 Dorca, F.J. 61, 63
 Dorieu d'Esparta 174
 Dou i de Bassols, R. L. 62
 Dunbabin, T. J. 143
 Emilia, Paula 40, 83, 122, 283
 Encyclopédie 96
 Eneas 68, 195, 269
 Escílax 209

ÍNDIX ONOMÀSTIC

- Escolano, G. 223
 Espinosa, A. 223
 Estephano, R. – v. Estienne, R.
 Estesícor 209
 Esteve de Bisanzi 81, 116, 117, 199
 Estienne, R. 81, 276, 277
 Estrabó 39, 69, 78, 90, 92, 93, 110,
 113, 114, 115, 116, 117, 125, 155,
 156, 158, 159, 192, 193, 207,
 209, 212, 220, 221, 223, 225,
 229, 231, 232, 233, 243, 246,
 247, 250, 255, 261, 263, 264,
 265, 267, 268, 269, 270, 271,
 272, 275, 277, 278, 279, 282,
 285, 289, 290, 291, 294
 Eustaci 191
 Facciolati, J. 82, 122, 124, 273, 274
 Felip II 100
 Felip V 61
 Feliu de la Penya, N. 69, 103, 104,
 126
 Fernández Guerra y Orbe, A. 223
 Fernández Nieto, F. J. 207, 225
 Ferran VI 124
 Ferrariis, A. 201
 Ferreras, J. 211, 212, 213, 214, 224,
 226
 Fetonte 202
 Finestres, J. 10, 40, 41, 62, 65, 71,
 72, 75, 76, 82, 83, 104, 108, 127,
 134, 253, 261, 283, 284, 298
 Fita, F. 241
 Flaubert, G.
 Flinders Petrie, P. 150
 fray Pedro Nolasco Mora – v. Mora,
 N.
 Freeman, P.W.M. 237
 Fréret, N. 85, 121, 169, 203, 206,
 258
 Gandia, E. 185, 241, 242, 243
 García Bellido, A. 110, 112
 Garcia, D. 114
 Garibay, E. 103, 186
 Genuino (company d'Eridano) 202
 Genuo Prisco 202 94, 226
 Gerió 94, 226
 Germans Mohedano – v. Mohedano,
 Germans
 Giangiulio, M. 160
 Giano (Janus) 202
 Gillies, J. 21, 170
 Giustiniani, A. 203
 Gjerstad, E. 195
 Godoy, J. 66
 Goethe, J. W. 139, 175
 Goguet, A. Y. 86
 Goltzius, H. 165
 Gómez Bellard, C. 208
 González Blanco, A. 67, 68, 70
 González y Bassecourt, F. F. (comte
 del Asalto)
 Gotinga 37
 Grassi, A. 12
 Graverol, J. 200
 Greco, E. 113, 152, 237
 Guerra de Troia 97, 197, 212, 214,
 215, 218, 227
 Guerra del Peloponès 153
 Guerra dels Segadors 91
 Guys, P. A. 198
 Gyptis 194, 195, 197
 Hannó el Navegant 23
 Hardouin, J. 86, 87, 120, 121, 126,
 127, 256, 257, 260, 274
 Harduino – v. Hardouin, J.
 Heeren, M. 171, 172, 175

- Hegewich, D.H. 11, 12, 141, 164,
170, 171, 172, 173, 174, 175,
183, 191, 205, 206
- Hèrakles 65, 67, 68, 69, 174, 215,
219, 226
- Hércules 18, 65, 226, 253
- Hermodike 195
- Heròdot 81, 125, 143, 150, 154,
174, 190, 191, 192, 196, 209
- Hesíode 153
- Heyne, C. G. 30, 153, 170, 171, 203
- Higini 25
- Homer 32, 215, 217, 258
- Horaci 273
- Hoz, J. 40
- Humboldt, W. von 139, 172, 175
- Ibáñez de Segovia Peralta y Cárdenas,
G. 87
- Ibáñez, G. – v. Ibáñez de Segovia
Peralta y Cárdenas, G.
- Ímilce de Cástulo 195
- Isòcrates 191, 192
- Jaubert de Paçà, F. 54, 185, 241, 250
- Josep, Flavi 69
- Jovellanos, G.M. 33
- Jurisconsulto Marano – v. Volusio
Meciano, L. 37, 75, 259
- Justí 189, 190, 193, 194, 204, 294
- Keller, Chr. 88, 122, 261
- Keller, Chr. – v. Keller, Chr.
- Klerouchía 147
- Lafuente, M. 67
- Lampillas, F. X. 88, 128, 279
- Lavínia 195
- Lélex 180
- Leone, A. 204
- Lepore, E. 144, 151, 152, 160, 236
- Licurg 215, 217
- Livi, Titus 40, 41, 80, 91, 93, 113,
117, 193, 197, 249, 250, 259,
264, 272, 276, 278, 280, 281,
282, 284, 297
- Llatí (rei del Latium) 195
- Lloyd, J. A. 237
- Lluís XIV 91
- Lombardo, M. 132, 156, 157, 162
- Lozano, J. 223, 227,
- Lucà 25, 82, 192, 268, 273, 274
- Lucas, J. 103
- Luci Tarquini Prisc 193, 195,
- Lybikon Logoi 146
- Marc Porci Cató 118, 184, 249, 268,
282
- Maians i Siscar, G. 10, 40, 62, 63,
71, 72, 75, 76, 87, 89, 90, 105,
108, 127, 128, 134, 254, 257,
260, 265, 267, 270, 271, 274,
276, 277, 284
- Maians i Siscar, J. A. 10, 62, 63, 64,
65, 72, 73, 89, 90, 91, 105, 127,
134, 276
- Maier, J. 33
- Maldà, baró de 35
- Malkin, I. 146, 160
- Maluquer de Motes, J. 115
- Mar, R. 54
- Maranges i Marimon, J. 12, 34, 39,
40, 67, 106, 110, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 240
- Maranges i Molinàs, A. 35
- Maranjas de Marimon, J. – v.
Maranges i Marimon, J.
- Marca, P. 40, 68, 91, 92, 108, 120,
121, 122, 126, 127, 134, 135,
240, 259, 262, 268, 269, 271,
272, 284, 295
- Marcellin, A. 192

ÍNDIX ONOMÀSTIC

- Marcial 100
 Marcillo, M. 93, 97, 124, 128, 129,
 230, 266, 272
 Margarit, J. 93, 94, 126, 261
 Mari, M. 235.
 Mariana, J. de (padre) 87, 103, 111,
 133, 211, 212, 213, 282
 Marimón, J. A. 187, 188
 Marsham, J. 169
 Martín, A. 118
 Martín, G. 224, 225
 Martin, J. 12, 77, 97, 99, 129, 169,
 182, 219, 224, 225, 227
 Martínez de Cala, A.
 Martinière, A.A.B. de la
 Masdeu, J. F. 62, 69, 96, 98, 101,
 114, 126, 129, 133, 162, 169,
 211, 214, 216, 217, 220, 221,
 224, 224, 226
 Mauersberg, M. 44, 45, 54
 Mayans, G. - v. Maians i Siscar, G.
 Mayans, J.A. - v. Maians i Siscar, J.A.
 Medea 80, 104, 272
 Megasthenes 69
 Mela, Pomponi 11, 79, 100, 102,
 110, 113, 114, 117, 121, 209,
 233, 255, 258, 260, 268, 294, 295
 Ménage, G. 94, 95, 107, 277
 Menard, L. 12, 70, 117, 182, 198,
 199, 200
 Midas de Frígia 195
 Milet, Hecateu de 38
 Millin, A.-L. 177
 Molina, G. 187, 188
 Molines, J.F. 18
 Molins, E. 18
 Mondeja, marqués de - v. Ibáñez de
 Segovia Peralta y Cárdenas, G.
 Mondejar, marqués de - v. Ibáñez de
 Segovia Peralta y Cárdenas, G.
 Monestir de Sant Pere de Roda 104
 Monteverdi, C. 80
 Mora, G. 378
 Mora, Pere Nolasc 23, 38, 287
 Morales, A. 43, 88, 100, 101, 103,
 108, 119, 121, 124, 125, 126,
 127, 128, 133, 134, 255, 256,
 257, 261, 275, 276, 279, 280, 281
 Morales, A. de - v. Morales, A.
 Müller, C. 223
 Müller, O. 177
 Münter, F. 12, 181, 205
 Münster, F. 205
 Musti, D. 236
 Nabucodonosor 68, 69
 Nannus 194, 195
 Nannus = Nammus
 Nannus = Senannus
 Navarro, G. 13
 Nemausus 199
 Nenci, G. 55
 Nietzsche, F. 175
 Noé 68, 202
 Nola Molisi, G.B. 201
 Nonio Pinciano - v. Núñez de
 Toledo, H.
 Núñez de Toledo, H. 79, 101, 102,
 121, 122, 126, 255
 Núñez, P. J. 102, 119, 120, 268
 Ocampo, F. 67, 97, 103, 108, 119,
 129, 133, 186, 256, 261, 269, 271
 Ocampo - v. Ocampo, F.
 Odisseu 68
 Ogygés 180
 Osborne, R. 235, 236
 P. Jaume Pasqual - v. Pasqual, J.
 Padre Enrique Flórez - v. Flórez, E.

- Padre Flórez – v. Flórez, E.
 Padre, Juan de Mariana = Mariana, J.
 de (padre)
 Pallegriño, C. 202
 Pallottino, M. 32
 Pare Pasqual – v. Pasqual, J.
 Pare Risco – v. Risco, M.
 Pare Romeu = Romeu, M. (pare)
 Parmènides 12
 Parthenius 199
 Pasqual, J. 47, 62, 63, 124, 188
 Pausànies 125, 127, 190, 191, 192,
 276, 296
 Payne, H. 151
 Pena, M. J. 112, 113, 115, 116, 117,
 118, 208, 231,
 Pérez Bayer, F. 123
 Petit-Radel, Ph. 169
 Petta 194
 Píndar 150, 154
 Pirrus 68
 Plini 11, 77, 81, 87, 100, 102, 104,
 110, 117, 120, 121, 229, 233,
 256, 257, 258, 260, 268, 270,
 274, 277, 278, 285, 295
 Pluche, N. A. 104, 119, 165, 169,
 170, 193, 215, 276, 278
 Plutarc 193
 Polibi 157, 196, 249
 Polié 157
 Pons, Ll. 54
 Ponz, A. 33, 123
 Posidó 57
 Protis 194, 195, 197
 Protis = Euxenos
 Protis = Peranes
 Prudenci 100
 Psamètic II 151
 Pseudo-Scimnos - v. Ps-Scymnos
 Ps-Scymnos 9, 90, 113, 116, 117,
 198, 257, 265, 267, 279
 Ptolomeu 81, 100, 121, 233, 255,
 277
 Pugliese Carratelli, G. 147, 159
 Puig i Cadafalch, J. 60, 241, 242,
 244
 Puig, A. M. 118
 Puig, S. 64
 Pujadas, J. – v. Pujades, J.
 Pujades, J. 18, 69, 88, 104, 122,
 186, 268, 272, 283
 Pujol i Camps, C. 241
 Purcell, N. 160
 Queyrel, F. 161
 Rafel, N. 233
 Raoul-Rochette, D. 11, 141, 168,
 169, 170, 171, 173, 175, 176,
 177, 178, 179, 180, 181, 183,
 206, 238
 Rejón de Silva, A. 32, 33
 Remesal, J. 54
 Ripoll, E. 54, 183, 186, 188, 240
 Risco, M. 92, 100, 230
 Rodríguez Mohedano, Pedro – v.
 Mohedano, Germans
 Rodríguez Mohedano, Rafael – v.
 Mohedano, Germans
 Rollin, Ch. 104, 105, 132, 133, 280
 Romeu, M. (Pare) 187, 188
 Ruiz de Arbulo, J. 54
 Saavedra Fajardo, D. 90, 105, 126
 Sainte-Croix, G. 21, 23, 24, 25, 26,
 28, 30, 42, 170, 171, 174
 Salmasius, Claudius 105, 274
 San José, M. 98, 266
 Sanmartí, E. 54, 240, 244
 Santiago, R. A. 115, 227
 Santos, M. 49

ÍNDIX ONOMÀSTIC

- Schiller, F. 175
 Schulten, A. 208, 230
 Scylax 97
 Sèneca 25, 174, 191, 192
 Septimia Secunda 40, 187
 Servi Tul·li 193
 Sili Itàlic 100, 226, 274
 Silla, A. 70, 204
 Simos 194
 Simos = Furius
 Sóstrato (pare de Demòcrit fill) de 40
 Stella, G. 203
 Stephanus, R. – v. Estienne, R.
 Tarafa, F. 67, 77, 106, 122, 269
 Tarquini 193, 195
 Tharsis 68
 Thou, A. 199
 Tilladet, abbé 27
 Tillemont, Louis-Sébastien 106, 119, 262
 de Valois, Adrien = Hadrianus
 Valesius = Adriano Valesio 95, 107, 109, 119
 Timògenes 192
 Timoleó 166
 Torres Amat, F. 62
 Torres-Amat, L. 71
 Trogu Pompeu 189, 194, 197
 Túbal 18, 68
 Tucídides 106, 153, 154, 155, 157, 168, 190, 192, 206
 Ughelli, F. 203
 Ulisses 215
 Valdeflórez, Marqués de 123
 Vallet, G. 55, 144
 Vecchio, L. 49, 140
 Vega i Copons, A. 61
 Velázquez, L. J. 111, 211, 212, 213, 214, 220, 224, 226
 Viterbo, A. di 66
 Vitruvi 116
 Volusio Meciano, Lucio 37, 75, 259
 Vulsón, Manlio 41
 Winckelmann, J. J. 31, 32, 33, 34, 35, 42, 71, 139
 Wolf, F. A. 37
 Xenofont 28
 Xerxes 168
 Zakynthos 226
 Zenó 12

Quadre sinòptic

Cronologia Absoluta	Crono. Relativa	Fases dels Contactes	Principals actors dels contactes	Principals esdeveniments Mediterrani Occidental	Principals esdeveniments Mediterrani central i Europa	Principals esdeveniments Mediterrani Oriental
800 aC	P. Geomètric (900-750 aC)	Chieftain Trade	Intercanvis entre indígenes	c. 900-770 aC, <i>Emporio</i> de Huelva	850-800 aC, Primers vasos grecs a Etrúria c. 825-775 aC, Difusió i comerç nuràgic c. 780 aC, Primers vasos grecs a Pontecagnano c. 770 aC, Fundació de Pithecussae	c. 800 aC, Primeres ofrenes d'armes en els santuaris grecs
750 aC				c. 800-700 aC, Fundació de les factories fenícies occidentals	753 aC, Fundació de Roma c. 750 aC, Fundació de Cumae i Zankle	776 aC, Primera olimpíada
700 aC	Període Orientalitzant (750-575 aC)	Exploracions ritualitzades	Comunitats indígenes	c. 725 aC, Fundació de La Fonteta	c. 730 aC, Fundació de Rhegion i Siracusa (734-733 aC) c. 720-700 aC, Primers vasos grecs al nord dels Alps c. 710 aC, Fundació de Crotona	722 aC, Assíria conquereix Samària c. 720-715 aC, Regnat de Bocchoris 714-712 aC, Assíria conquereix Philistina
650 aC				c. 780-650 aC, Dipòsit de la Motte (Agde)	706 aC, Fundació de Tarent 690 aC, Fundació de Gela	
600 aC	P. Arcaic (575-480 aC)	Emporia oberta	comerciants fenicis	c. 650-625 aC, Primers vasos grecs a Agde c. 650-625 aC, Derelict de Mazarrón c. 630 aC, Expedició del sami Kolaïos c. 625 aC, Fundació de Malaka c. 625-575 aC, Fenòmen launacià 600 aC, Fundació de Massalia	c. 650 aC, Primeres espases d'antenes Hallstatt 628 aC, Fundació de Selinunte	c. 640 aC, Olpe Chigi 631 aC, Fundació de Cyrene
550 aC				c. 580 aC, Fundació d' Emporion (Palaiapolis) c. 600-550 aC, Dipòsit marí de Rochelongue	c. 600 aC, Fundació de Poseidonia	605 aC, Batalla de Carchemish
500 aC	P. Clàssic (480-323 aC)	Concurrencia conflictiva	comerciants grecs	c. 540 aC, Fundació d' Emporion (Neapolis) c. 540-530 aC, Batalla d'Alalía	c. 540 aC, Fundació de Velia c. 530 aC, Tomba de Hochdorf 524 aC, Primera batalla de Cumae 510 aC, Destrucció de Sybaris	c. 560-545 aC, Regnat de Cresus c. 546 aC, Pèrsia conquereix Focea c. 540-530 aC, Primers vasos àtics
450 aC				509 aC, Primer tractat Roma-Carthago c. 500 aC, Final de Tartessos c. 475 aC, Destrucció de Lattara etrusca c. 500-450 aC, Plom de Pech Maho i Empúries	c. 500-460 aC, Tomba de Vix c. 480 aC, Batalla d'Himera 474 aC, Segona batalla de Cumae	499 aC, Revolta jònica 490 aC, Batalla de Marató c. 480 aC, Batalla de Salamina
400 aC		Domini massaliota		c. 460-440 aC, Estàtues de Riace c. 450 aC, Desaparició de les ofrenes d'armes en els santuaris grecs	410 aC, Inicia la segona guerra greco-púnica c. 400 aC, Expedicions cèltiques a Itàlia	

QUADRE SINÒPTIC. Resum de les principals dates i esdeveniments al Mediterrani útils per a contextualitzar la dinàmica de la colonització grega occidental. Dibuix R. Graells

